

Państwowa Szkoła Wyższa
im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

SERIA „MONOGRAFIE I ROZPRAWY”, NR 11

Mieczysław Adamowicz
Magdalena Zwolińska-Ligaj

**LOKALNE STRATEGIE INNOWACJI
JAKO INSTRUMENT KREOWANIA
INNOWACYJNOŚCI
I WSPIERANIA ROZWOJU**

Biała Podlaska 2021

Wydawca:

Państwowa Szkoła Wyższa
im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

Recenzenci:

dr hab. inż. Renata Marks-Bielska, prof. UWM w Olsztynie
dr hab. Andrzej Sztando, prof. UE we Wrocławiu

**© Copyright by Państwowa Szkoła Wyższa
im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej**

Publikacja została sfinansowana w ramach projektów badawczych pt. „Lokalne strategie innowacji jako narzędzie kreowania innowacyjności gospodarek lokalnych” (nr PB/22/2020) oraz „Polityki Wspólnotowe Unii Europejskiej i ich rola w rozwoju ekonomiczno-społecznym Polski” (nr PB/23/2020) – Fundusz Rozwoju Nauki PSW im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

ISBN 978-83-64881-81-7

Nakład: 150 egz.

Liczba arkuszy wydawniczych: 23

Wydawnictwo PSW JPII
ul. Sidorska 95/97
21-500 Biała Podlaska
www.pswbp.pl

Skład, druk, projekt okładki:

Agencja Reklamowa TOP, ul. Chocimska 4, 87-800 Włocławek
tel.: 54 427 09 70, www.agencjatorp.pl

Spis treści

Wprowadzenie.....	5
Rozdział 1. Gospodarka i rozwój w układach terytorialnych	11
1.1. Przestrzeń, jej zagospodarowanie i organizacja	11
1.2. Układy terytorialne jako obszary gospodarowania	22
1.3. Gospodarka i gospodarowanie w układach lokalnych.....	35
1.4. Wzrost gospodarczy i rozwój społeczno-gospodarczy	50
1.5. Pojęcie i definicje rozwoju lokalnego	54
1.6. Modele i paradygmaty rozwoju lokalnego.....	69
Rozdział 2. Uwarunkowania, czynniki i sposoby stymulowania rozwoju lokalnego	83
2.1. Warunki i czynniki rozwoju lokalnego – próba rozróżnienia istoty.....	83
2.2. Uwarunkowania geograficzno-przyrodnicze, historyczne i kulturowe ...	86
2.3. Potencjał gospodarczy, system ekonomiczny i struktura społeczna.....	92
2.4. Uwarunkowania międzynarodowe.....	98
2.5. Determinanty rozwoju lokalnego.....	102
2.6. Koncepcje teoretyczne jako podstawa praktyki rozwoju regionalnego i lokalnego	118
2.7. Sposoby oddziaływania na rozwój lokalny	127
2.8. Stymulowanie rozwoju lokalnego	133
Rozdział 3. Znaczenie innowacji w rozwoju lokalnym i lokalne systemy innowacji	141
3.1. Innowacje – pojęcie, proces tworzenia i dyfuzji	141
3.2. Innowacje i innowacyjność a rozwój lokalny	150
3.3. Istota i rodzaje systemów innowacji.....	157
3.4. Pojęcie i istota lokalnych systemów innowacyjnych.....	163
3.5. Istota i przesłanki kreowania innowacyjności na poziomie lokalnym....	167
3.6. Podstawy i możliwości oddziaływania władz samorządowych na lokalną innowacyjność	171
Rozdział 4. Strategiczne kreowanie innowacyjności lokalnych układów społeczno-gospodarczych.....	177
4.1. Podstawy kształtowania polityki i strategii rozwoju	177
4.2. Strategie rozwoju Unii Europejskiej	190
4.3. Polityka i strategia rozwoju kraju.....	193
4.4. Polityka i strategia rozwoju regionalnego	197
4.5. Zmiany w polityce regionalnej.....	201

4.6. Strategie rozwoju lokalnego	206
4.7. Strategiczne kreowanie innowacyjności lokalnej.....	210
4.8. Instytucje i aktorzy polityki rozwoju.....	212
4.9. Koncepcja zrównoważonego rozwoju jako podstawa budowania lokalnych strategii rozwoju	215
4.10. Nowe formy implementacji zrównoważonego rozwoju	221
Rozdział 5. Warunki i czynniki wzmocnienia innowacyjności lokalnej w świetle wyników badań empirycznych	231
5.1. Cel, materiał i metody badań.....	231
5.2. Innowacyjność gminy z perspektywy lokalnych władz samorządowych	236
5.3. Innowacyjność gminy z perspektywy przedsiębiorców	251
5.4. Podsumowanie.....	277
Zakończenie	282
Bibliografia	288
Spis tabel.....	315
Spis rysunków	318
Aneks	320

Wprowadzenie

Stwierdzenie „Myśl globalnie, działaj lokalnie” wypowiedziane przez René Julesa Dubos, francuskiego mikrobiologa, agronoma i ekologa przed 50 laty zrobiło światową karierę, podobnie jak samo słowo „globalizacja”. Początkowo wskazywało ono na rolę powiązań w środowisku przyrodniczym i skutki wywoływane przez swobodne, niekoordynowane działania w skali lokalnej na globalne środowisko i przyrodę. Zdanie to stało się mottem ekologów i alterglobalistów, co skutkowało jego upowszechnieniem. Frazę tę podchwyciły szybko ponadnarodowe korporacje i wykorzystały do lokowania swoich produktów na różnorodnych rynkach lokalnych. W ich rozumieniu chodziło głównie o sprzedawanie swoich „globalnych” produktów w „lokalnych opakowaniach”, które łatwo mogą być zaakceptowane przez rozproszonych konsumentów w lokalnych środowiskach. Takie ujęcie oznaczało bierne poddanie się lokalnych społeczności zewnętrznym oddziaływaniom globalnym, co zagrażało utratą tożsamości i podmiotowości układów lokalnych. Krytyka takiego podejścia, w którym występuje dominacja tego, co globalne, nad tym, co lokalne, doprowadziła do sformułowania stwierdzenia „myśl lokalnie, działaj globalnie”, które podkreśla znaczenie dla rozwoju nowoczesnie zorganizowanych układów lokalnych, otwartych na zewnętrzne, w tym lokalne otoczenie, ale zachowujących swoje cechy tożsamościowe miejsca i charakteru lokalnej społeczności (Gorlach i in., 2013). W tym odwróconym ujęciu podkreśla się rolę układów lokalnych w formułowaniu celów rozwojowych i ich realizacji. Przesłanie to w tym przypadku skierowane jest nie do korporacji globalnych, tylko do podmiotów działających w sferze lokalnej bądź podmiotów i instytucji wspierających rozwój lokalny. Globalne otoczenie może być istotnym uwarunkowaniem i źródłem pozyskania zasobów i czynników rozwoju. Dotyczy to zwłaszcza innowacji, których źródłem są duże ośrodki miejskie, strefy nowoczesnego przemysłu i firmy globalne. Taki rozwój lokalny, otwarty na otaczający region, kraj i globalny świat zewnętrzny Autorzy mieli na myśli, kiedy podejmowali badanie i zamiar napisania tej monografii.

Główny problem badawczy podjęty w monografii dotyczy działań, jakie w zakresie wzmocnienia innowacyjności terytorium może i powinien podejmować samorząd terytorialny stanowiący podmiot polityki rozwoju aby zdynamizować procesy rozwoju lokalnego i regionalnego. Tematyka monografii, którą oddajemy w ręce Czytelników, skupia się wokół trzech złożonych pojęć: rozwoju lokalnego, innowacji oraz strategii rozwoju, które są przedstawione zarówno od strony teorii, jak i praktyki w sferze działalności ekonomicznej. Wszystkie trzy pojęcia są też „wmontowane” w badania empiryczne będące ilustracją różnych aspektów wykorzystywania innowacji w strategiach rozwoju lokalnego wybranych gmin województwa lubelskiego. Każde z kluczowych pojęć składających się na tytuł pracy stanowi samo w sobie złożony, kompleksowy problem badawczy.

Celem głównym monografii jest usystematyzowanie teoretycznych rozważań dotyczących istoty, przesłanek, warunków i mechanizmów kreowania innowacyj-

ności w układach lokalnych oraz skonfrontowanie ich z praktyką procesu zarządzania rozwojem lokalnym. W ramach realizacji celu głównego dokonano:

1. przeglądu i systematyki literatury z zakresu rozwoju lokalnego oraz lokalnych procesów innowacyjnych;
2. oceny lokalnego potencjału innowacyjności z perspektywy lokalnych władz samorządowych i przedsiębiorstw;
3. wyodrębnienia najważniejszych czynników i barier innowacyjności mających źródło w układach lokalnych;
4. określenia pełnionej i pożądanej roli samorządu w zakresie wzmacniania innowacyjności lokalnej;
5. określenia możliwości i ograniczeń wykorzystania lokalnej strategii innowacji w działaniach podejmowanych na rzecz wzmacniania potencjału innowacyjnego gmin.

W pracy przyjęto hipotezę o niedostatecznie wykorzystanym lokalnym potencjale endogenicznym innowacyjności, w tym aktywności lokalnych władz samorządowych w kreowaniu sprzyjających warunków innowacyjności lokalnej, w procesie stymulowania lokalnej i regionalnej innowacyjności, zwłaszcza obszarów peryferyjnych.

Monografia ma charakter teoretyczno-empiryczny. Problematyka rozwoju lokalnego została ujęta w dwóch pierwszych rozdziałach. Pierwszy dotyczy gospodarki i społeczności lokalnej oraz procesów wzrostu i rozwoju lokalnego, w drugim zaś zaprezentowano uwarunkowania, czynniki, sposoby i efekty rozwoju lokalnego.

W rozdziale pierwszym przedstawiono problematykę gospodarowania w układach przestrzennych i terytorialnych, definiując pojęcie gospodarowania, przestrzeni, terytorium i układu terytorialnego. Zdefiniowano gospodarkę lokalną i społeczność lokalną, zaprezentowano podmioty gospodarujące, procesy gospodarowania oraz relacje ekonomiczne na rynku i oddziaływanie instytucji państwa na procesy gospodarcze, procesy wzrostu i rozwoju w układach terytorialnych. Końcowe podrozdziały poświęcono definiowaniu pojęcia rozwoju lokalnego, jego celom i składnikom. Rozdział kończy przedstawienie niektórych modeli i paradygmatów rozwoju lokalnego.

Przedmiotem rozważań rozdziału drugiego są uwarunkowania, czynniki i bariery rozwoju lokalnego. Starano się wykazać różnice między warunkami i czynnikami, w praktyce bowiem często te dwa pojęcia są traktowane jako synonimy. Przedstawiono opis uwarunkowań od strony teoretycznej, jak też najważniejsze elementy uwarunkowań rozwoju społeczno-gospodarczego w Polsce. Objęto tym opisem uwarunkowania naturalne i historyczne, kulturowe, gospodarcze, społeczne, prawno-ustrojowe, polityczne i międzynarodowe. Rozdział kończy się przeglądem koncepcji teoretycznych leżących u podstaw rozwoju lokalnego.

Rozdział trzeci został poświęcony innowacjom traktowanym jako ważny czynnik rozwoju lokalnego, a zwłaszcza gospodarki lokalnej oraz lokalnym systemom innowacyjnym, ich istocie, strukturze i sposobom funkcjonowania. Przedstawiono pojęcie innowacji i innowacyjności oraz proces tworzenia i dyfuzji innowacji. Poprzez pryzmat innowacji podkreślono rolę wymiaru lokalnego we współcze-

snych procesach rozwojowych. Traktując innowacje jako czynnik rozwoju lokalnego, nakreślono także uwarunkowania wzmacniania innowacyjności układów lokalnych. Lokalne systemy innowacji budowane są często przy wykorzystaniu wzorca regionalnych czy terytorialnych systemów innowacji. Naświetlając ich istotę, zwracano uwagę na możliwości oddziaływania władz samorządowych na lokalną innowacyjność przez budowanie strategii kreowania innowacyjności układów lokalnych.

Budowanie strategii innowacyjności lokalnych układów społeczno-gospodarczych i kształtowanie praktyczne rozwoju stanowi wiodącą tematykę rozdziału czwartego. Uznając innowacje i innowacyjność jako progresywne czynniki rozwoju i wzrostu społeczno-gospodarczego w różnych wymiarach przedstawiono istotę polityk wspierających rozwój i strategię jako kluczowego sposobu zarządzania rozwojem w różnych obszarach. Uwagę skupiono jednak na strategiach regionalnych, opracowywanych obligatoryjnie i strategiach lokalnych, które nie mają charakteru obowiązkowego. Omówiono zasady budowania strategii i planowania rozwoju lokalnego. W rozdziale zaprezentowano wiodące strategie rozwoju Unii Europejskiej oraz politykę i strategię rozwoju Polski. Stosowany model zarządzania państwem stanowi ramy dla strategii i polityki rozwoju jednostek terytorialnych niższego szczebla - polityki i strategii rozwoju regionalnego i strategii lokalnych. Przedstawiono zmiany w polityce regionalnej od czasów przystąpienia Polski do Unii Europejskiej. W pracy zaprezentowano również instytucje i podmioty polityki rozwoju na różnych szczeblach podziału kraju. Szczególną uwagę zwrócono na samorząd terytorialny. Dwa końcowe podrozdziały prezentują koncepcję zrównoważonego rozwoju jako podstawy budowania lokalnych strategii rozwoju oraz nowe formy implementacji zrównoważonego rozwoju, jakie pojawiają się po przyjęciu w 2015 roku celów zrównoważonego rozwoju ONZ zapisanych w dokumencie „Agenda 2030”.

Rozdział piąty zawiera wyniki badań empirycznych mających na celu ocenę potencjału innowacyjności z perspektywy władz lokalnych i funkcjonujących w danym układzie przedsiębiorstw.

Badania empiryczne zrealizowano na terenie województwa lubelskiego. Jest to region o średnim poziomie rozwoju potencjału innowacyjnego, o niewielkiej zdolności do generowania innowacji, jednak posiadający zasoby umożliwiające rozwój o charakterze innowacyjnym (Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego, 2013). Do badań wybrano dwa powiaty województwa lubelskiego na podstawie klasyfikacji powiatów określonej w ramach projektu systemowego „Kapitał Intelektualny Lubelszczyzny 2010-2013” zrealizowanego w ramach programu operacyjnego Kapitał Ludzki, priorytet VIII Regionalne kadry gospodarki, działanie 8.2. Transfer wiedzy, poddziałanie 8.2.2. Regionalne strategie innowacji (Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego, 2010). W ramach tego projektu opracowano lokalne strategie innowacji powiatów województwa lubelskiego.

Wśród powiatów wytypowanych do badań znalazł się powiat puławski, zaliczony do obszarów potencjalnego wzrostu ze wskazaniem zawartymi w strategii innowacji do rozwoju sektorów związanych z innowacyjnym przemysłem chemicznym i energetyczno-wydobywczym, produkcją i przetwórstwem żywności,

turystyką, innowacyjnymi usługami medycznymi i prozdrowotnymi oraz powiat bialski, reprezentujący słabiej rozwinięte i zagrożone stagnacją obszary regionu. W przypadku powiatu bialskiego strategia innowacji wskazywała potrzebę specjalizacji w sektorach związanych z spedycją i logistyką, energią niskoemisyjną, produkcją żywności ekologicznej, turystyką i agroturystyką, innowacyjnymi usługami medycznymi i prozdrowotnymi (*Lokalna Strategia Innowacji dla powiatu bialskiego...*, 2013; *Lokalna Strategia Innowacji dla powiatu puławskiego...*, 2013).

W każdym z powiatów do badań wytypowano siedem samorządów gmin, w tym jednostki miejskie, miejsko-wiejskie oraz wiejskie. Doboru jednostek do badań dokonano z uwzględnieniem ich stopnia rozwoju oraz specyfiki, którą określają zróżnicowanie położenia na obszarze powiatu oraz charakter gospodarki. W powiecie bialskim badaniem objęto 36,8% jednostek terytorialnych. Badania zrealizowano w dwóch miastach – Międzyrzec Podlaski i Terespol oraz pięciu gminach wiejskich: Terespol, Wisznice, Tuczna, Drelów i Konstantynów. W powiecie puławskim zbadano 63,6% jednostek terytorialnych, w tym miasto Puławy, dwie gminy miejsko-wiejskie: Kazimierz Dolny i Nałęczów oraz cztery gminy wiejskie: Baranów, Janowiec, Wąwolnica oraz Kurów. W każdej z badanych czternastu jednostek przeprowadzono badanie sondażowe z wykorzystaniem kwestionariusza wywiadu skierowanego do przedstawiciela władzy lokalnej – wójta lub burmistrza. Ponadto w 13 badanych gminach, na podstawie rejestru REGON wytypowano do badań od 10 do 15 przedsiębiorstw kierując się typem gminy, liczbą podmiotów gospodarczych w gminie ogółem, odzwierciedleniem w próbie struktury branżowej podmiotów gospodarczych w gminie oraz typując do badań podmioty o największym poziomie zatrudnienia. W powiecie puławskim z badań przedsiębiorstw z uwagi na mniejszą liczbę gmin wykluczono gminę Wąwolnica. W badaniach przedsiębiorstw zastosowano metodę sondażu diagnostycznego z wykorzystaniem kwestionariusza wywiadu skierowanego do właścicieli (lub menedżerów) przedsiębiorstw. Zrealizowano łącznie 147 wywiadów, w tym 80 w powiecie bialskim i 67 w powiecie puławskim. Badania przeprowadzono w okresie od 1 lipca do 10 sierpnia 2015 roku.

Z perspektywy samorządowców oceniono potencjał innowacyjny, stan innowacyjności oraz czynniki jego zwiększenia. Oceniono aktywność samorządowców, jak i rolę lokalnej strategii innowacji w działaniach podejmowanych na rzecz wzmacniania innowacyjności. Innowacyjność z punktu widzenia przedsiębiorców była przedmiotem samooceny aktywności przedsiębiorców, jak też odnosiła się do oceny warunków wdrożenia innowacji lokalnych oraz aktywności władz gminnych w promowaniu innowacji. Przedsiębiorcy ocenili także lokalną strategię innowacji oraz wskazali na możliwość usprawniania działań na rzecz wzmocnienia innowacyjności lokalnej.

Badania zostały sfinansowane ze środków przeznaczonych na naukę Państwowej Szkoły Wyższej im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej. Z tychże środków pokryto koszty publikacji tej monografii. Autorzy wyrażają podziękowanie Władzom uczelni za możliwość realizacji projektu badawczego i sfinansowanie powstałej w wyniku jego realizacji publikacji. Dziękujemy także Pani Annie Maksymiuk za pomoc w redagowaniu manuskryptu i przygotowanie go do druku.

Podsumowanie uzyskanych wyników badań może mieć walory poznawcze, a także może stanowić wskazanie do działań praktycznych samorządów i przedsiębiorstw w budowaniu lokalnych systemów innowacji i pobudzaniu rozwoju społeczno-gospodarczego układów lokalnych. Mamy nadzieję, że zawartość i podsumowanie monografii, poza walorami poznawczymi i edukacyjnymi, będzie też stanowić wsparcie dla decydentów kształtujących polityki i strategie rozwoju w różnych wymiarach terytorialnych.

Na finalny kształt monografii istotny wpływ mieli recenzenci, Pani dr hab. inż. Renata Marks-Bielska, profesor Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie oraz Pan dr hab. Andrzej Sztando, profesor Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Za wnikliwość recenzji oraz cenne rady i sugestie zgłoszone wobec pierwotnego manuskryptu serdecznie dziękujemy.

Autorzy

Gospodarka i rozwój w układach terytorialnych

1.1. Przestrzeń, jej zagospodarowanie i organizacja

Gospodarowanie w przestrzeni

Życie człowieka i jego aktywność gospodarcza przebiegają w czasie i przestrzeni. Rodzaj i charakter przestrzeni na ziemi zawsze miały istotne znaczenie dla człowieka. Najpierw poszukiwał terytoriów obfitujących w produkty będące obiektem zbieractwa czy zwierząt, na które polował. Z biegiem czasu zaczął gospodarować. Gospodarowanie to działalność ludzka, zarówno indywidualna, jak i zbiorowa, która prowadzi do zaspokojenia potrzeb człowieka. Proces gospodarowania obejmuje produkcję dóbr materialnych i usług, wymianę tych dóbr i usług oraz wykorzystanie wytworzonych dóbr i usług na konsumpcję. Przechodząc do osiadłego trybu życia, uprawy roślin i chowu zwierząt, wybierał tereny żyznych gleb zasobnych w roślinność i wodę, bogate pastwiska, lasy i inne surowce dostarczające budulca i opału. Zawsze ważny był aspekt bezpieczeństwa, obrony przed wrogami oraz bezpiecznego sąsiedztwa.

Człowiek jest z natury istotą społeczną i istotą gospodarującą. Oznacza to, że żyje w grupach ludzkich, tworzy grupy i społeczności i aby przeżyć musi podejmować działania gospodarcze, których efekty pozwalają zaspokoić swoje ciągłe nieograniczone potrzeby. Działając wspólnie z innymi ludźmi człowiek tworzy i organizuje podmioty gospodarcze (gospodarstwa domowe i przedsiębiorstwa), organizacje i instytucje publiczne oraz złożony podmiot jakim jest państwo. Działalność człowieka i kreowanych przez niego podmiotów gospodarczych i instytucji społecznych w ramach określonego terytorium tworzy układy terytorialne i struktury przestrzenne.

Człowiek jako istota społeczna, żyjąca w grupach z innymi ludźmi od zarania swych dziejów tworzył osiedla w miejscach, które uznawał za bezpieczne do życia i dogodne dla prowadzenia różnych form aktywności. Człowiek jako „homo

oeconomicus”, dążąc do zaspokojenia swoich życiowych potrzeb konsumpcyjnych, podejmował i rozwijał różne formy działalności gospodarczej, przede wszystkim produkcję i wymianę. Ewolucja życia społecznego, wyrażająca się ukształtowaniem władzy państwowej wprowadziła, obok trzech podstawowych form działalności gospodarczej: konsumpcji, produkcji i wymiany, także formę podziału wytworzonych w kraju efektów w postaci danin, podatków i transferów.

Wytwarzanie dóbr i usług oraz ich wymiana zawsze związana była ze skupiskami ludności, a więc miastami, które stawały się ośrodkami koncentracji działalności gospodarczej już w starożytności. Miasta jako jednostki osadnicze, powstające zazwyczaj w korzystnej lokalizacji, miejscach koncentracji nie tylko ludności ale i działalności gospodarczej, społecznej, kulturalnej i politycznej, rozwijały się w różnym tempie. Początkowe korzyści lokalizacyjne miast były wzmacniane przez kumulację efektów działalności gospodarczej w postaci trwałej zabudowy, rozwoju infrastruktury, korzyści sąsiedztwa innych ludzi, innych przedsiębiorstw i organizacji instytucji publicznych, usług ułatwiających życie i działalność gospodarczą, poprawiającą dobrobyt. Miasta, emanując różnymi funkcjami gospodarczymi, społecznymi, administracyjnymi i kulturalnymi, oddziaływały na otaczające obszary wiejskie. Rozwój miast i postęp procesów urbanizacji nie doprowadził do zaniku osiedli wiejskich, które nadal są powiązane głównie z mającą charakter przestrzennej produkcją rolniczą i leśną oraz eksploatacją zasobów naturalnych. Miasta i otaczające je obszary wiejskie, powiązane systemem dróg i siecią komunikacyjną, tworzą regiony charakteryzujące się własną odrębnością i specyfiką.

Region jest umownie wydzielonym, względnie jednolitym obszarem, który odróżnia się od sąsiednich terenów określonymi cechami naturalnymi lub nabytymi pod wpływem działalności człowieka (Chojnicki, Czyż, 1992). Region jako pewien system terytorialny ma swoją strukturę, na którą składają się miasta i obszary wiejskie tworzące pewne układy podregionalne, lokalne i miejscowe. Tak jak miasta nie służą wyłącznie ich mieszkańcom, tak tereny wiejskie służą nie tylko rolnikom i mieszkańcom wsi. Obszary wiejskie, stanowiąc otoczenie miast pełnią służebną funkcję wobec miast, są więc podobnie jak miasta dobrem publicznym.

Ekonomia, jako nauka o gospodarowaniu i działalności gospodarczej obejmującej produkcję, wymianę, podział i konsumpcję, początkowo w niewielkim stopniu była zorientowana przestrzennie i ograniczała się głównie do wymiaru podmiotowego i funkcjonalnego działalności gospodarczej. Gospodarka w przestrzeni była przedmiotem zainteresowania geografii ekonomicznej. Opis gospodarki był jednym z ważnych elementów charakteryzujących kraje, regiony i kontynenty (statystyczny kierunek geografii ekonomicznej). Interesowanie się przyczynami zróżnicowania rozwoju gospodarczego wewnątrz kraju oraz wyjaśnianie pozycji i siły gospodarczej kraju w układach międzynarodowych było przedmiotem zainteresowania regionalnego kierunku badań geograficznych.

Sposób zorganizowania gospodarki na określonej przestrzeni wywiera wpływ na jej wyniki. Wraz z wyodrębnieniem przestrzeni geograficznej i przestrzeni ekonomicznej zaczęto określać także przestrzenny wymiar i strukturę gospodarki, organizację przestrzenną regionów i innych układów terytorialnych. Administracyjno-prawnemu wyodrębnieniu miejsc i jednostek terytorialnych państwa powinna

towarzyszyć charakterystyka społeczno-ekonomiczna jednostek i układów przestrzennych.

Upływ czasu zmienia układy przestrzenne, które jednak zachowują bezwładność, którą umacnia lokalizacja miast, inwestycji przemysłowych i sieci transportowo-komunikacyjnych. Ciągłej zmianie i ewolucji podlegają jednak w wyniku procesów rozwojowych warunki i poziom życia, skala i intensywność relacji międzyludzkich oraz sposób funkcjonowania społeczności i układów gospodarczo-społecznych. Procesy rozwojowe wyrażają zmiany w sektorach układów gospodarujących. Dokonuje się to pod wpływem różnych czynników, z których do najważniejszych należy innowacyjność i wykorzystanie innowacji w życiu gospodarczo-społecznym i funkcjonowaniu całych układów. W obrębie konkretnego kraju można wyróżnić szereg poziomów (układów) organizacji terytorialnej w tym trzy układy podstawowe: krajowy, regionalny i lokalny.

Układy terytorialne nie są zamknięte, są powiązane ze sobą, między nimi tworzą się relacje, następują przepływy. Otwartość układów terytorialnych i zachodzące między nimi relacje i przepływy mogą być istotnym czynnikiem rozwoju danego układu. Do najważniejszych relacji między układami należą relacje polityczne, społeczne, ekonomiczno-prawne i kulturalne. Między układami mają miejsce przepływy osób, rodzin, kapitałów, przedsiębiorstw, inwestycji itp. oraz zanieczyszczeń i zagrożeń.

Badaniem stanu i sposobu funkcjonowania relacji między układami oraz efektów gospodarowania na danym obszarze, w danym układzie przestrzennym, zajęła się dyscyplina ekonomika miast i regionów, a także polityka regionalna. W miarę stabilizacji społeczno-gospodarczej i politycznej coraz większego znaczenia wewnątrz kraju nabierają układy przestrzenne niższego szczebla, a więc cechy danego miejsca, układu lokalnego i układu regionalnego.

W teorii ekonomii aspekty przestrzenne i terytorialne pojawiły się silniej w teorii renty gruntowej, określającej cechy ziemi jako czynnika produkcji wynikające między innymi z ograniczenia jej mobilności w przestrzeni, w ekonomice transportu oraz analizie korzyści z handlu międzynarodowego. Szersze uwzględnienie aspektu przestrzennego doprowadziło do ukształtowania się gospodarki przestrzennej z uwzględnieniem ogólnej równowagi ekonomicznej, lokalizacji i rozmieszczenia działalności w przestrzeni, ładu przestrzennego, dyfuzji innowacji, integracji międzynarodowej, przestrzennych struktur gospodarczych, czynników rozwoju regionów i in. Tym samym nie tylko w geografii ekonomicznej i gospodarce przestrzennej, ale także w ekonomii zaczęto doceniać przestrzenny i terytorialny wymiar gospodarki i różne jej układy przestrzenne, czyli uwarunkowanie rozwoju społeczno-gospodarczego wynikające z odmienności miejsc, w których ta gospodarka została zlokalizowana, w których funkcjonują podmioty gospodarcze.

Ludzie żyją i gospodarują w konkretnym czasie, w konkretnej przestrzeni i miejscu, które można wyznaczyć przy pomocy współrzędnych geodezyjnych, cech przyrodniczych i cech antropogenicznych (ekonomicznych, społecznych, technicznych i kulturowych). Miejsca mają swoją lokalizację i specyficzny kształt wizualny i charakter społeczno-ekonomiczny. Działalność ludzi i efekty tej działalności zależą od cech konkretnego miejsca i zbioru miejsc, z którymi podmioty gospodarujące mają

jakieś powiązania i relacje. Działalność ludzi może mieć różne formy przestrzenne: punktowe (np. zakłady przemysłowe, instytucje publiczne), liniowe (ciągi transportowe i komunikacyjne, układy sieciowe) oraz przestrzenne (rolnictwo, leśnictwo).

Zbiór powiązanych ze sobą w sposób uporządkowany miejsc (miejscowości) tworzy przestrzeń gospodarczo-społeczną, którą charakteryzuje: położenie; forma fizyczna (cechy przyrodnicze i antropogeniczne); sens wyrażający się w intencjach i przekonaniach do prowadzonych tam form działalności; wartość – utożsamiana z uzyskiwanymi efektami z tej działalności; tożsamość kulturowa ludności, będąca podstawą identyfikacji, indywidualizacji i delimitacji miejsc. Miejsca istnieją obiektywnie, lecz postrzegane są subiektywnie, a ocena ich roli i znaczenia jest zmienna w czasie (Kuciński, 2009). Różnorodność przestrzeni, występujące w niej tendencje do koncentracji i rozprzestrzeniania się zjawisk gospodarczych, wzajemne powiązania i interakcje między podmiotami i jednostkami przestrzennymi stwarzają potrzebę pewniej systematyzacji przestrzeni i wyodrębnienia w niej układów przestrzennych pomocnych dla wzbogacenia wiedzy i lepszego poznania a także dla zwiększenia sprawności funkcjonowania i ekonomiczności działania w układach terytorialnych. Wszystkie zjawiska ekonomiczne mają swoje umiejscowienie w konkretnych miejscach przestrzeni ekonomicznej określonego terytorium. Najniższym szczeblem podziału terytorialnego danego kraju są układy lokalne i miejscowe, które są częścią układów podregionalnych i regionalnych. Formalnie do układów lokalnych w Polsce zaliczane są miejscowości, gminy i powiaty.

Formy przestrzeni i jej organizacja

Rozważając aspekty przestrzenne gospodarowania w różnych układach należy dokonać rozróżnienia takich pojęć jak: ziemia-grunty (nieruchomość gruntowa) jako czynnik produkcji, przestrzeń, miejsce i terytorium (Sokołowicz, 2013; Cymerman, Cymerman, 2016). Ziemia jako czynnik produkcji jest traktowana jako rzadki zasób, o którego władanie lub użytkowanie konkurują różne podmioty, która może być wykorzystywana jako nieruchomość w rolnictwie, leśnictwie, budownictwie i w innych dziedzinach życia gospodarczego i społecznego. W tym przypadku podlega ustrojowemu systemowi praw własności i sposobu jej wykorzystania. F. Perroux w latach pięćdziesiątych XX wieku zwrócił uwagę na potrzebę uwzględnienia aspektów przestrzeni w naukach ekonomicznych (Perroux, 1950). Uczony ten dokonał rozróżnienia w przestrzeni geograficznej wypełnionej przez zasoby przyrodnicze i antropogeniczne, dwóch rodzajów przestrzeni, przestrzeni geonomicznej i przestrzeni ekonomicznej.

Przeźren geonomiczna (geodezyjna, banalna) określana jest przez geonomiczne relacje między punktami, liniami i rozmiarami (wymiar geodezyjny), zaś przestrzeń ekonomiczna określana jest przez pryzmat różnorodnych powiązań gospodarczych. Przeźren geonomiczna postrzegana jest bardziej w kategoriach technicznych i lokalizacyjnych niż wyłącznie ekonomicznych, zaś przestrzeń ekonomiczna ma charakter bardziej abstrakcyjny. Przeźren ekonomiczna występuje jako przestrzeń decyzji, planów i zachowań strategicznych podmiotów gospodarczych, jako obszar oddziaływania sił odśrodkowych i działań dośrodkowych oraz

jako wyodrębniony z otoczenia agregat o określonych warunkach produkcji, sprzedaży, kosztów itp. (Perroux, 1950).

Yi-Fu Tuan (1987) na gruncie geografii społecznej dokonał rozróżnienia między przestrzenią i miejscem. Przestrzeń traktuje ten autor w kategoriach bardziej abstrakcyjnych jako pusta karta, zaś miejscu nadaje pewne wartości ulokowane w przestrzeni. W zależności od potrzeb analizy kategoria miejsca jest adresowana do obszarów, jednostek osadniczych lub przestrzennych różnej wielkości i różnego charakteru. Miejsca są ulokowane w przestrzeni, są jej częściami składowymi. Charakter przestrzeni ekonomicznej danego obszaru jest odzwierciedleniem osiągniętego poziomu rozwoju. Przestrzeń wiąże się z istnieniem określonej struktury władzy zdolnej do administrowania i zarządzania czyli kształtowania jej stanu, form i kierunków rozwoju oraz ogólnego zwierzchnictwa.

Przestrzenie, zarówno geograficzne jak i ekonomiczne, są zróżnicowane. Niejednorodność przestrzeni stwarza potrzebę jej podziału i klasyfikacji. Umożliwia to dokonanie opisu danej przestrzeni, jej analizy i wykorzystania w planowaniu i zarządzaniu rozwojem (Kuciński, 2009). Przestrzeń geograficzna podzielona jest zazwyczaj na krainy geograficzne, wyodrębnione według analizy cech fizjograficznych, geologicznych, hydrograficznych, klimatycznych i biologicznych. Przestrzeń ekonomiczna opisywana jest i klasyfikowana na podstawie analizy działań gospodarczych zwłaszcza w sferze produkcji rolniczej, skupiania ludności, ośrodków koncentracji przemysłu i handlu, funkcjonowania turystyki czy kompleksowej działalności gospodarczej. Analiza przestrzeni geograficznej i ekonomicznej prowadzić może do wyodrębnienia geometrów. Podział przestrzeni geograficznej może być oparty na formalnych kryteriach o charakterze geodezyjnym i katastralnym (Kuciński, 2009). Według kryteriów formalnych dokonuje się też podziału terytorialnego dla celów administracyjnych, statystycznych, planistycznych czy politycznych. Myślą przewodnią w propozycjach podziału terytorialnego jest dążenie do uzyskania stosunkowo wysokiej jednorodności wewnętrznej.

Wydzielenie obiektywnie uzasadnionych regionów ekonomicznych, będących w zgodności z podziałem administracyjnym, jest dość trudne ze względu na duże zróżnicowanie cech przyrodniczych, ekonomicznych, historycznych, społecznych i kulturowych. Regionalizacja gospodarcza może być przeprowadzana przy uwzględnieniu różnych kryteriów, z których do najważniejszych należą: jednorodność gospodarki danego obszaru i tym samym odmiennosc od innych obszarów; powiązania przestrzeni z konkretnym ośrodkiem miejskim czy kompleksowość gospodarki. Kryteria te pozwalają na wyróżnienie regionów jednorodnych (homogenicznych) i regionów złożonych (heterogenicznych) czy regionów kompleksowych, regionów węzłowych silnie związanych z jednym ośrodkiem miejskim czy regionów powierzchniowych o rozproszonym układzie powiązań. Podział przestrzeni ekonomicznej na jednostki umożliwia hierarchizację jednostek terytorialnych, pozwala na wprowadzenie hierarchicznych szczebli taksonomicznych.

Geografowie wyróżniają w obrębie kraju siedem szczebli taksonomicznych (Kuciński, 2009). Poniżej poziomu krajowego lokują się kolejne szczeble: makroregiony, regiony, mezoregiony, submezoregiony, mikroregiony i lokoregiony. Obszary, które zajmują kolejne szczeble podziału taksonomicznego są zróżnicowane co zależy od

wielkości kraju, skali zróżnicowania przestrzeni geograficznej oraz stopnia nasyce-
nia przestrzeni zjawiskami życia społecznego i gospodarczego. Próbą uproszczenia
i ujednoczenia zróżnicowanych układów taksonomicznych w różnych krajach jest
jednolity system jednostek terytorialnych NUTS i LAU wprowadzony dla celów sta-
tystycznych w krajach Unii Europejskiej. Kraje pozaeuropejskie mają własne syste-
my klasyfikacji obszarów (Rakowska, 2013). Klasyfikacja Jednostek Terytorialnych
dla Celów Statystycznych NUTS została wprowadzona w 1998 roku, jednak dopiero
w 2003 r. ogłoszono rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady Europejskiej
w tej sprawie. W 2005 r. rozporządzenie zostało znowelizowane w związku z roz-
szerzeniem Unii Europejskiej na nowe kraje członkowskie, a w 2008 roku ponow-
nie z powodu przystąpienia do Unii Europejskiej Bułgarii i Rumunii. Kolejne zmiany
w klasyfikacji wprowadzono w roku 2012 i 2015. Podstawowym celem tej klasyfi-
kacji jest rozwiązanie problemu dużej różnorodności podziałów administracyjnych
krajów członkowskich i zapewnienie porównywalności danych statystycznych
w czasie i przestrzeni.

Podział NUTS nie zawsze jest zgodny z podziałem administracyjnym. Początko-
wa klasyfikacja NUTS miała 6 poziomów, od NUTS 0 (całe państwo) poprzez NUTS
1, NUTS 2 i NUTS 3, które obejmowały różne układy regionalne oraz NUTS 4 i NUTS
5 jako poziomy lokalne. W 2003 roku dla 15 krajów członkowskich liczbę poziomów
regionalnych ograniczono do trzech. Taki podział obowiązuje do chwili obecnej.

W układzie terytorialnym Polska stosuje także obowiązujący wszystkie kraje
członkowskie Unii Europejskiej System Jednostek Terytorialnych do Celów Sta-
tystycznych NUTS oraz Klasyfikację Lokalnych Jednostek Samorządowych LAU.

Klasyfikacja NUTS ma na celu zapewnienie spójnego ujednoczonego podziału
obszaru Unii Europejskiej dla zbierania, opracowania i rozpowszechniania danych
statystycznych regionalnych w obrębie Wspólnoty, opracowywania analiz społecz-
no-ekonomicznych oraz kształtowania i oceny polityki regionalnej i polityki spój-
ności. Klasyfikacja została przygotowana przy przestrzeganiu trzech zasad: zasady
preferencji podziału administracyjnego, zasady preferencji jednostek regionalnych
o charakterze generalnym oraz zasady hierarchicznego trójpodziału (Rakowska,
2013).

Klasyfikacja NUTS jest oparta na podziale administracyjnym obowiązującym
aktualnie w krajach członkowskich, powstałym w wyniku zastosowania kryteriów
normatywnych. Pomija ona indywidualną specyfikację jednostek terytorialnych,
szczególnie lokalnych, na rzecz wyodrębnionych jednostek o charakterze general-
nym. Klasyfikacja ta ma charakter hierarchiczny (Tabela 1).

Tabela 1. Podział jednostek terytorialnych w krajach Unii Europejskiej w roku 2009 i 2015

Podział	Liczba jednostek w roku 2009 (15 krajów)	Liczba jednostek w roku 2015 (28 krajów)
NUTS1	72 jednostki	98 jednostek
NUTS2	213 jednostek	276 jednostek
NUTS3	1091 jednostek	1342 jednostki

Źródło: European Commission, EUROSTAT, 2015.

Dla uzupełnienia klasyfikacji na niższych szczeblach podziału administracyjnego EUROSTAT wprowadził klasyfikację Lokalnych Jednostek Administracyjnych LAU (Local Administrative Units). Klasyfikacja ta obejmuje:

- jednostki wyższego rzędu – LAU 1 wyodrębnione w większości krajów UE. W Polsce w tej grupie znalazły się powiaty;
- jednostki niższego rzędu – LAU 2. W tej grupie znajdują się gminy lub jednostki im odpowiadające.

Ze względu na częste zmiany podziału administracyjnego w krajach UE na szczeblu lokalnym, EUROSTAT zakłada aktualizację klasyfikacji LAU każdego roku.

W Polsce jeszcze w 2000 roku przed wejściem do Unii Europejskiej zostały wprowadzone krajowe klasyfikacje jednostek terytorialnych NTS obejmujące: NTS-1 sześć makroregionów; NTS-2 szesnaście województw; NTS-3 siedemdziesiąt dwa podregiony; NTS-4 dotyczące 380 powiatów i miast na prawach powiatu oraz NTS-5 obejmująca 3737 gmin i części gmin. Po przystąpieniu do Unii Europejskiej przyjęto w Polsce stosowaną w UE klasyfikację NUTS, w której NUTS 1 reprezentuje 6 makroregionów (Centralny, Południowy, Wschodni, Północno Zachodni, Południowy i Zachodni), NUTS 2 obejmuje 16 regionów wojewódzkich i NUTS 3 w ramach którego wyodrębniono 72 podregiony powstałe z połączenia powiatów. W 2015 roku zgłoszono propozycję statystycznego podzielenia woj. mazowieckiego na dwie jednostki NUTS, która została przyjęta w 2016 r. i zaczęła obowiązywać od 01.01.2018 roku. Aktualnie obowiązuje w Polsce 97 jednostek NUTS: 7 jednostek makro regionalnych, 17 jednostek regionalnych i 73 jednostki mikro regionalne grupujące powiaty. Poziom lokalny w Polsce reprezentuje powiaty (LAU 1) i gminy (LAU 2). Poziomy NUTS 1 i NUTS 3 wypełniają tylko funkcje statystyczne, natomiast pozostałe – funkcje statystyczno-administracyjne (Tabela 2).

Tabela 2. Klasyfikacja jednostek terytorialnych do celów statystycznych i administracyjnych

Poziom	Klasyfikacja		Typ jednostki w Polsce	
	EUROSTAT	GUS	wg TERYT	wg funkcji
Regionalny	NUTS 1	NTS 1	region	statystyczna
	NUTS 2	NTS 2	województwo	statystyczno-administracyjna
	NUTS3	NTS 3	podregion	statystyczna
Lokalny	LAU 1	NTS 4	powiat	statystyczno-administracyjna
	LAU 2	NTS 5	gmina	statystyczno-administracyjna

Źródło: Rakowska, 2013, s. 52.

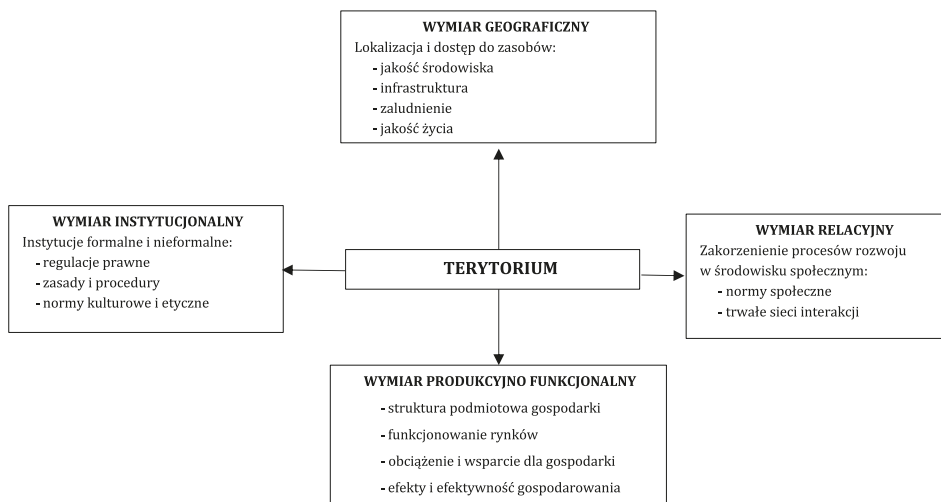
Terytorium i terytorializacja gospodarki

Od niemal trzydziestolecia zauważa się wyodrębnianie się z problematyki rozwoju przestrzennego i rozwoju regionalnego nowego sposobu patrzenia na rozwój, wiążącego się z pojęciem terytorium i terytorializacją procesu gospodarczego. Wyodrębnione na pewnym obszarze miejsca stanowią w sumie terytorium, które jest czymś więcej niż prostą sumą miejsc w przestrzeni. Terytorium określane jest przez pryzmat relacji i sieci lokalnych aktorów oraz kapitałów organizacyjnych i instytucjonalnych oraz innych niematerialnych zasobów takich jak wiedza, informacje i innowacje (Nowakowska, 2017a). Terytorium wyraża w istocie stosunek do ziemi i przestrzeni (Elden, 2010). Jest źródłem zasobów ziemi ale i formą organizacji różnych przejawów życia w tym życia społeczno-gospodarczego. Terytorium to forma organizacji redukującej niepewność i ryzyko, zapewniająca źródła informacji, kumulowanie i transfer wiedzy i umiejętności oraz jako źródło innowacyjności (Pietrzyk, 2001). G. Garofoli (1993, s. 84) określa „terytorium jako obszar, w którym dochodzi do spotkania relacji rynkowych i społecznych form regulacji obszarów, które determinują różne formy organizacji produkcji i zdolności innowacyjne (zarówno w odniesieniu do produktów, jak i procesów) prowadzące do dywersyfikacji produkcji oferowanej na rynku nie tylko w oparciu o relatywne koszty czynników”.

Uogólniając, można stwierdzić, że istota terytorium wyraża się w stosunkach społecznych i ekonomicznych, w relacjach między zbiorowością ludzi a obszarem przez nią zamieszkiwanym, w relacjach między członkami danej społeczności i w relacjach między podmiotami ekonomicznymi danego układu. Z określonym terytorium wiążą się takie pojęcia jak: tożsamość, przywłaszczanie przestrzeni, zakorzenienie w określonym miejscu. Le Berre (1992) określa terytorium jako część powierzchni ziemi, przystosowaną przez daną grupę społeczną w celu zapewnienia reprodukcji i zabezpieczenia swoich życiowych potrzeb.

W kontekście podejścia terytorialnego do rozwoju w przestrzeni mamy do czynienia z pojęciem terytorializacji rozwoju i polityki regionalnej którą można okre-

ścić jako proces zakorzenienia działalności gospodarczej w tkance terytorialnej (Nowakowska, 2017a). Istota terytorium definiowana jest przez cztery¹ wymiary zasobów związanych z czterema rodzajami przestrzeni: przestrzenią geograficzną, przestrzenią relacyjną, przestrzenią instytucjonalną oraz przestrzenią produkcyjno-funkcjonalną (Rysunek 1).

Rysunek 1. Wymiary terytorium jako układu przestrzennego

Źródło: Opracowanie własne przy wykorzystaniu modelu A. Nowakowskiej (2017a)

Pojęcie terytorium należy traktować jako kategorię historyczną, ważność której w warunkach globalizacji ulega nie tyle osłabieniu lecz raczej nabieraniu nowego znaczenia (Jewtuchowicz, 2005).

Układy terytorialne

Przestrzeń geograficzną jak i przestrzeń ekonomiczną cechuje różnorodność (heterogeniczność) ukształtowana przez siły przyrody jak i działalność człowieka. To zróżnicowanie wywiera silny wpływ na formy, sposoby i efekty działalności gospodarczej oraz społeczne życie ludzi. Przestrzeń ekonomiczna jest organizowana przez ludzi, a istotną pomocą w jej organizacji i jej funkcjonowaniu jest podział przestrzeni na obszary, wydzielone fragmenty ułatwiające gospodarowanie i funkcjonowanie społeczeństwa. Formalnym wyrazem takiego podziału jest ustanowienie podziału terytorialnego państwa dokonywane do celów zarządzania gospodarką i życiem społecznym na jednostki administracyjne, samorządowe, statystyczne czy planistyczne. Przy tym podziale na jednostki terytorialne stosuje się na ogół układ hierarchiczny, to znaczy, że jednostki niższego rzędu wchodzi w całości w skład jednostek wyższego rzędu. Wyznaczając granice poszczególnych układów dąży się

¹ A. Nowakowska wyróżnia trzy wymiary przestrzeni: geograficzną, relacyjną i instytucjonalną (Nowakowska 2017a).

do uzyskania możliwie wysokiej jednorodności wewnętrznej i możliwości największej zgodności podziału administracyjnego ze strukturą regionalną i przestrzenną. Głównymi kryteriami podziału są tu na ogół naturalne cechy przestrzenne i geograficzne, uwarunkowania historyczne, przesłanki kulturowe oraz specyfika gospodarki.

Rozpoznanie obszarów przestrzeni geograficznej w skali światowej zapewniają różne systemy podziału i klasyfikacji geograficznej. Podział na kontynenty i kraje jest najogólniejszym wyrazem takiej klasyfikacji. Klasyfikacja geograficzna jest też podstawą wyróżnienia w przestrzeni ekonomiczno-społecznej układów terytorialnych.

Dla uporządkowania analizy struktury przestrzennej w skali światowej proponujemy wyróżnić dziesięć następujących szczebli układów terytorialnych. Należą do nich:

Układ globalny – w którym zjawiska przenikają ponad granicami państw i oddziałują na różne sfery życia ludności i działalności gospodarczej. W tym wymiarze zachodzi koncentracja własności kapitału i finansów, podporządkowanie gospodarek narodowych i regionalnych dużym korporacjom i animowanym przez nie procesom gospodarczym, zwiększenie uzależnienia lokalnych układów gospodarczych i przestrzennych od zjawisk przebiegających w skali międzynarodowej, spotęgowanie i szybkie transfery informacji, kapitałów i osób oraz zjawisk kulturowych.

Układ kontynentalny – w którym bliskość położenia geograficznego na poszczególnych kontynentach czy częściach różnych kontynentów, tworzących duże regiony geograficzno-polityczne np. Ameryka Środkowa, Bliski Wschód, Azja Południowo-Wschodnia, ułatwia współpracę między państwami, wykorzystanie korzyści sąsiedztwa oraz zawieranie różnych porozumień i umów odnoszących się do spraw danego kontynentu.

Układy zintegrowane – obejmujące na poszczególnych kontynentach grupy państw tworzących międzynarodowe porozumienia integracyjne, których najbardziej zaawansowanym przykładem jest Unia Europejska, która tworząc wspólnotę 28 państw europejskich prowadzi w wielu dziedzinach politykę o charakterze ponadnarodowym i wpływa zarówno na poszczególne kraje członkowskie jak i na regiony w tych krajach. W ramach integracji europejskiej podjęto próbę ujednoczenia klasyfikacji wewnętrznych jednostek terytorialnych o różnej skali przestrzennej ułatwiających gromadzenie danych statystycznych, opracowywanie strategii i polityk rozwojowych i funkcjonowanie różnych układów w przestrzeni. Wprowadzona klasyfikacja jednostek terytorialnych NUTS stanowi istotne narzędzie dla planowania strategii rozwojowych i rozdysponowania środków z funduszy wspólnotowych i funkcjonowanie różnych układów przestrzennych w danym kraju.

Układ krajowy – poszczególne kraje członkowskie Unii Europejskiej mogą być traktowane jako regiony całego ugrupowania, a także jako samodzielne podmioty różnych sfer gospodarki i polityki tych krajów - zwłaszcza tych, które nie podlegają podporządkowaniu organom Unii Europejskiej

Układy makro czy mega regionalne (ponadregionalne) – wyodrębnione dla celów planistycznych i strategicznych w niektórych sferach gospodarki. Umożli-

wiają one wyróżnienie niewielkiej liczby dużych regionów poszczególnych krajów, czy regionów transgranicznych dla, rozwiązywania specyficznych celów gospodarczych i społecznych.

Układy regionalne – obejmujące pierwszy szczebel administracyjnego podziału kraju, wyodrębnione przy wykorzystaniu kryteriów geograficznych, gospodarczo-społecznych, kulturowych itp., które są ważnym elementem ustrojowym danego kraju, umożliwiającym prowadzenie polityki społeczno-gospodarczej, planowania rozwoju kraju i poszczególnych jego terytoriów oraz sprawne zarządzanie i administrowanie państwem. W Polsce na ten układ składa się 16 regionów wojewódzkich. W nomenklaturze Unii Europejskiej odpowiadają one poziomowi NUTS-2.

Układy podregionalne – wyodrębnienie w ramach poszczególnych województw, łączące terytoria kilku powiatów o podobnych cechach gospodarczych i społecznych. W Polsce wyróżniono aktualnie 72 układy podregionalne, które odpowiadają poziomowi NUTS 3.

Układy ponadlokalne – w Polsce łączą się z podziałem administracyjnym i odpowiadają powiatom ziemskim. Łączą na ich terytorium gminy miejsko-wiejskie i wiejskie. Często powiaty zaliczane są też do układów lokalnych.

Układy lokalne – obejmują podstawowe jednostki podziału administracyjnego kraju jakimi są gminy. Gminy zajmują określone terytorium i stanowią samodzielną, wyposażoną w szeroki zestaw uprawnień jednostkę o względnie autonomicznych kompetencjach.

Układ miejscowy – obejmuje wchodzące w skład gminy miejscowości, wsie i osiedla, stanowiące pomocniczy układ w funkcjonowaniu gminy, które dają się wyróżnić nazwą i lokalizacją. W gminie może znajdować się od kilku do kilkunastu miejscowości. Pomocniczą rolę w administrowaniu spełniają sołectwa.

Wyróżnienie czterech pierwszych szczebli układów terytorialnych jest stosunkowo proste, można tego dokonać na podstawie kryteriów geograficznych i administracyjnych czy politycznych. Bardziej złożone staje się wyróżnienie układów terytorialnych wewnątrz kraju. Układy makro czy mega regionalne mogą mieć charakter historyczny lub być wyróżnione dla celów analizy stanu rozwoju lub planowania strategicznego. Wyróżnione układy mają różne znaczenie praktyczne i są na ogół związane z celami jakie przyświecają przy ich wyróżnianiu, jednocześnie mogą być wyróżnione różne układy makro czy mega regionalne.

Kluczowe znaczenie w ocenie wewnętrznej struktury kraju mają układy regionalne ustanowione w sposób ustawowy. Wyróżnione przy wykorzystaniu wielu kryteriów mają one charakter względnie trwałe i odgrywają dużą rolę w procedurze kształtowania programów i planów rozwoju oraz w sprawnym funkcjonowaniu gospodarki i społeczeństwa oraz ogólnym zarządzaniu.

Faktycznie nie ma obowiązującej definicji i obowiązującego sposobu definiowania regionu. Klasyczna definicja „regionu” Whittleseya stwierdza, że „region to różniący się od innych fragment powierzchni ziemi” (Whittlesey, 1954). Większość współcześnie stosowanych definicji regionu, których liczba jest duża, nawiązuje do tej prostej definicji. Wszystkie definicje opisują region jako „obszar posiadający mniej lub bardziej wyraźne granice oraz pewien rodzaj wewnętrznej jednorodności bądź wewnętrznie spójnej organizacji, które to cechy odróżniają go od innych re-

gionów” (Sagan, 2007). Niejednorodność wewnętrzna regionów pozwala jednak na wyodrębnienie w układach regionalnych układów niższego rzędu: subregionalnych, lokalnych czy miejscowych. W niektórych sposobach definiowania i wyróżniania regionów proponuje się podział regionów na mezo i mikroregiony, które mają charakter układów lokalnych. Istnieje jednak wiele przesłanek pozwalających uzasadnić świadomie wyodrębnienie układów lokalnych. Za takim wyodrębnieniem przemawia zwłaszcza waga i znaczenie tych układów, występujących praktycznie w postaci gminy i powiatu, w funkcjonowaniu państwa i jego regionów.

Podział terytorialny kraju oznacza względnie trwałe rozczłonkowanie przestrzeni na mniejsze jednostki organizacyjne będące elementami ustroju państwa. W Polsce wyróżnia się trzy rodzaje podziału terytorialnego (administracyjnego):

- podział zasadniczy (podstawowy) – tworzony dla potrzeb administracji ogólnej, zarówno rządowej jak i samorządowej. Podział ten ma charakter trójwymiarowy – gmina, powiat, województwo. Służy realizacji zadań publicznych o podstawowym znaczeniu dla państwa;
- podział pomocniczy – tworzony dla organów o pomocniczym charakterze w stosunku do organów podstawowych państwa. Dotyczy głównie bardziej szczegółowego podziału gmin na sołectwa i miejscowości oraz wewnętrznego podziału województw na delegatury czy podregiony (grupy powiatów);
- podział specjalny – tworzony do specjalnych zadań państwa, dla organów administracji niespolonej, np. wojskowości, górnictwa, sądownictwa i in.

Krajowy Rejestr Urzędowego Podziału Terytorialnego (TERYT) informuje, że w zasadniczym, trójstopniowym podziale terytorialnym w styczniu 2021 r. znajdowały się 2873 jednostki terytorialne, w tym: 16 województw, 380 powiatów (314 powiatów ziemskich i 66 powiatów grodzkich) oraz 2477 gmin (307 miejskich, 576 miejsko-wiejskich i 1595 wiejskich). W rejestrze TERYT w styczniu 2021 r. znajdowało się 102877 miejscowości. Miejscowość to każde skupisko ludności niezależnie od liczby zabudowań, gęstości zabudowy czy liczby mieszkańców, które posiada urzędową lub zwyczajową nazwę własną. Miejscowość jest utożsamiana z jednostką osadniczą w Polsce. Liczba samodzielnych miejscowości – miast, wsi, kolonii, przysiółków, osiedli, osad leśnych, schronisk turystycznych wynosi 53464.

1.2. Układy terytorialne jako obszary gospodarowania

Aktywność gospodarcza ludzi

Podstawową przyczyną podejmowania działań gospodarczych przez człowieka jest konieczność zaspokajania potrzeb i pragnień. Potrzebę można zdefiniować jako odczucie braku czegoś, co w związku ze stanem organizmu, indywidualnym doświadczeniem i miejscem jednostki w społeczeństwie jest niezbędne do utrzymania jej przy życiu, umożliwienia rozwoju, utrzymania określonej roli w społeczeństwie i zachowania równowagi psychicznej.

Każdy człowiek odczuwa dużą różnorodność potrzeb i ma wiele pragnień, które możemy podzielić na potrzeby materialne i duchowe. Ekonomia zajmuje się przede

wszystkim potrzebami materialnymi, chociaż te dwa rodzaje potrzeb są zawsze dość ściśle powiązane. Potrzeby materialne zaspokajane są przez pozyskiwanie (nabywanie) i wytwarzanie oraz spożywanie różnego rodzaju produktów, dóbr i usług. Najważniejszą potrzebą człowieka jest biologiczna potrzeba przeżycia. Potrzeba zaspokajania głodu, pragnienia, ochrony przed chłodem, ochrony przed niebezpieczeństwem zagrażającym życiu i zdrowiu. Potrzeby człowieka nie mają ograniczeń, są nienasycone. Człowiek chce bowiem nie tylko żyć, ale chce żyć dobrze, a porównując stopień zaspokajania swoich potrzeb z przeszłością czy z innymi ludźmi, chce żyć coraz lepiej. Ta zasada tzw. potrójnego przynaglenia sprawia, że potrzeby ludzkie są niezaspokojone i ciągle się zwiększają, tworząc całą piramidę potrzeb (Begg i in., 1993; Samuelson, Nordhaus, 2008; Krugmann, Wells, 2021). Do podstawowych potrzeb biologicznych dochodzą potrzeby bezpieczeństwa i stabilizacji (zatrudnienie, dochody, opieka), potrzeby społeczne – przynależności, szacunku i uznania, potrzeby samorealizacji, potrzeby rozumienia i wiedzy, potrzeby estetyczne.

Źródło zaspokajania potrzeb tkwi w aktywności ludzi i podejmowanych przez nich działaniach gospodarczych. Potrzebę materialną można zaspokoić przez pozyskanie, wytwarzanie lub nabycie odpowiedniego produktu – dobra lub usługi. Potrzeby duchowe można zaspokoić przez przyjęcie i respektowanie pewnych zasad, norm etycznych i wartości. Dla zaspokojenia potrzeb niezbędne są określone środki. Stałe pozyskiwanie środków zaspokajania potrzeb wymaga dostępu do odpowiednich dóbr przyrody (dobra wolne) oraz aktywnego włączania się w procesy gospodarcze celem wytwarzania i nabycia niezbędnych do konsumpcji produktów, dóbr i usług oraz wartości i idei.

W pierwotnych formach gospodarowania człowiek mógł pozyskiwać dobra dla zaspokajania potrzeb przez zbieractwo, myślistwo czy przejęcie od innych ludzi przez prośbę lub drogą przemocy. Ale już wtedy wymagało to pewnych zabiegów organizacyjnych i starań. Współcześnie dobra i usługi niezbędne do zaspokojenia potrzeb ludzkich są wytwarzane w procesach produkcji i udostępnione przez wymianę. Zjawiskom konsumpcji, produkcji i wymiany towarzyszy nieodłącznie podział.

Produkcja jest podstawową formą działalności gospodarczej człowieka, w której dobra przyrody wolne i udostępnione przez zastosowanie pracy są przetwarzane w dobra materialne i usługi mające dla człowieka wartość, przede wszystkim wartość użytkową. Produkcja odbywa się przez wykorzystanie czynników produkcji: ziemi, pracy i kapitału. Ziemia to przede wszystkim miejsce na którym żyje i gospodaruje człowiek, konkretny grunt na którym zbudowana jest wieś, miasto, dzielnica, gmina, region, kraj. Ziemia to także teren rolniczy i leśny, grunt na którym stoi dom, zakład przemysłowy czy usługowy, obszar wydobywania surowca, grunty przeznaczone pod zabudowę miejską i ciągi transportowe, tereny rekreacyjne czy ekologiczne. Ze względu na fakt, że powierzchnia ziemi podlega ciągłym przekształceniom, konserwacji i dostosowaniu do różnych potrzeb, ziemia zaliczana jest też często do grupy środków produkcji jakim jest kapitał.

Kapitał to różnego rodzaju środki wytwarzane czy przetworzone wcześniej przez człowieka niezbędne do prowadzenia procesu produkcji, takie jak budynki, budowle, maszyny, urządzenia, środki transportu, narzędzia, surowce, zapasy pro-

duktów oraz różnego rodzaju środki pieniężno-finansowe, które są wykorzystywane do prowadzenia procesów produkcji. Z pojęciem kapitału wiążą się też pewne zdolności organizacyjne, przedsiębiorczość, stosowane techniki, technologie, umiejętności zachowania się na rynku, wiedza, kompetencje itp. Wiele z wymienionych wyżej rodzajów kapitału wywodzi się z nauki i techniki. Można mówić zatem o różnych formach kapitału, takich jak kapitał materialny – trwały i obrotowy, kapitał finansowy, kapitał niematerialny kapitał ludzki czy kapitał społeczny.

Praca, aktywny czynnik produkcji obejmuje zespół celowych i świadomych czynności ludzi związanych z wykorzystaniem dostępnych zasobów przyrody, środków produkcji dla uzyskania określonych produktów materialnych i usług. Praca wykorzystana w procesach produkcji ma charakter społeczny i twórczy, w wyniku jej zastosowania powstaje nowa wartość. Przez pogłębiający się podział pracy i jej specjalizację w wytwarzaniu każdego produktu uczestniczy coraz więcej ludzi. Praca jest czynnikiem pogłębiającym wiedzę człowieka o świecie i o sobie samym, prowadzi do innowacji, postępu technicznego i kształtowania nowych potrzeb człowieka. Żaden z wymienionych wyżej czynników produkcji sam nie jest w stanie nic wytworzyć. Dla wytwarzania potrzebnych człowiekowi dóbr i usług niezbędne jest uruchomienie zasobów (czynników) produkcyjnych w procesach produkcji (czynników wytwórczych) co czynione jest przez przedsiębiorcę organizującego podmiot gospodarujący, jakim jest przedsiębiorstwo.

Produkcja jest tylko jednym z czterech wymienionych wyżej procesów gospodarowania, które mają charakter ciągły i są ze sobą wzajemnie powiązane. Usprawniany od zarania dziejów proces produkcyjny charakteryzował się specjalizacją i podziałem zadań między różnych wytwórców. Społeczny podział pracy prowadził do kształtowania się wymiany towar na towar co zostało usprawnione przez wprowadzenie pieniądza. Wymiana towarowo pieniężna ułatwiła zaspokajanie potrzeb ludzkich i wzrost konsumpcji. Rozwój instytucji państwa, władzy państwowej i innych form władzy (książęcej, kościelnej, terytorialnej) prowadził do krystalizowania się form podziału.

Procesy produkcji, wymiany, podziału i konsumpcji zachodzące w sposób spontaniczny i ciągły określane są mianem procesu gospodarowania. Odbývają się one w wyniku decyzji podejmowanych przez ludzi. To ludzie zgłaszają potrzeby, chęć nabycia i konsumowania różnych produktów. Ci sami ale także i inni ludzie widząc te potrzeby uruchamiają procesy produkcji i oferują wytworzone produkty do wymiany. Jako właściciele zakładów produkcyjnych czy jako zatrudnieni w tych zakładach pracownicy czy wreszcie jako użytkownicy wytwarzanych dóbr i usług uczestniczą w podziale nowych wartości wytworzonej produkcji i osiąganych przez to dochodów. Od sprawności procesów produkcyjnych, sposobów podziału dochodów zależy poziom spożycia i perspektywy przyszłej produkcji, wzrost dochodów i rozwój gospodarczy.

Produkcja, wymiana i podział dóbr, nie mówiąc już o konsumpcji, która jest niezbędna dla każdej osoby w nowoczesnym społeczeństwie są procesami, w których uczestniczą i współpracują ze sobą miliony osób wykonujących różne wyspecjalizowane czynności. Z tym wiąże się podejmowanie różnorodnych decyzji, które składają się również na procesy gospodarcze i społeczne. Procesy te można podzielić na

tw. procesy realne, które mają charakter fizyczny i materialny, takie jak wytwarzanie, transport, magazynowanie, obrót towarami itp. oraz procesy regulacyjne, które obejmują czynności związane z gromadzeniem i przetwarzaniem, przygotowaniem do podjęcia decyzji, działalnością zarządczą i kontrolną, podnoszeniem kwalifikacji itp. W przedsiębiorstwach produkcyjnych występują zarówno procesy realne i regulacyjne. W przedsiębiorstwach usługowych czy finansowych (bankach), a także w działalności instytucji i organizacji państwowych i samorządowych mogą prze-ważać procesy regulacyjne (niematerialne).

Struktury i procesy przestrzenne

Człowiek gospodarując w przestrzeni geograficznej, przekształca ją w przestrzeń ekonomiczną i nadaje tej przestrzeni nowe formy, nową strukturę, zorganizowaną i dostosowaną do potrzeb. Organizacja przestrzenna gospodarki wynika ze sposobu gospodarowania, rodzajów, form i intensywności aktywności ekonomicznej i społecznej człowieka. Organizacja przestrzenna gospodarki jest zarówno procesem ograniczenia gospodarki w przestrzeni geograficznej, jak też stanem jej zorganizowania w danym czasie (Kuciński, 2009). Efekty gospodarowania w danym układzie terytorialnym przejawiają się w różnych formach: punkowych (przemysł, handel, usługi, mieszkania, osiedla), liniowych (linie kolejowe, rurociągi, linie energetyczne), powierzchniowych (rolnictwo, lasy, wody powierzchniowe) oraz sieciowych (stacje nadawcze, przekaźniki, urządzenia odbiorcze). Punktowe formy zagospodarowania skupiają się w jednostkach osadniczych wyższego rzędu i są dynamicznym czynnikiem procesów aglomeracji i koncentracji osadnictwa. Linie łączące jednostki osadnicze tworzą razem układy węzłowo-pasmowe. Natomiast przestrzenne formy gospodarowania wypełniają przestrzeń tzw. zieloną czy niebieską gospodarką.

Struktura przestrzenna gospodarki obejmuje rozmieszczenie na danym obszarze różnego rodzaju działalności gospodarczej i społecznej integralnie powiązane ze środowiskiem przyrodniczym. Zintegrowane elementy społeczne, ekonomiczne i przyrodnicze, w zależności od skali obszaru, tworzą zwarty system – układ terytorialny: układ miejscowy, układ lokalny, regionalny, ponadregionalny czy krajowy. Układ terytorialny może być więc zdefiniowany jako wydzielona część przestrzeni geograficznej, część mająca cechy terytorium. W procesie kształtowania się struktury przestrzennej danego układu przestrzennego (układu terytorialnego) ciągle zachodzą różne, często przeciwstawne procesy przestrzenne. Do najważniejszych należy zaliczyć tendencje do koncentracji i dekoncentracji. Koncentracja polega na skupianiu się ludności i podmiotów gospodarczych, które znajdują wyraz w formach zagospodarowania przestrzennego. Pokrewnym koncentracji procesem jest centralizacja, polegająca na skupianiu w centralnej (największej dla danego układu) jednostce osadniczej funkcji centralnych z jednoczesnym podporządkowaniem (uzależnieniem) miejsc w przestrzeni otaczającej.

Nadmierne skupienie funkcji centralnych w określonym ośrodku rodzi przeciwstawne tendencje do dekoncentracji i decentralizacji. Dekoncentracja może mieć charakter indukowany, wymuszony przez władze, które decydują o przenoszeniu

pewnych instytucji, organizacji i pełnionych przez nie funkcji do mniejszych miejscowości. Może też mieć charakter spontaniczny, jak np. przenoszenie się mieszkańców większych miast na tereny podmiejskie w związku z rozbudową sfery zabudowy mieszkaniowej o wyższym standardzie jakościowym. Niekontrolowane rozlewanie się miast na otaczające tereny jest zjawiskiem dość powszechnym i niekorzystnym. Decentralizacja polega więc na przejmowaniu przez miejsca i jednostki niższego rzędu niektórych funkcji od głównej jednostki danego układu przestrzennego i tym samym do osłabienia pozycji tej jednostki i wzmocnienia pozycji struktur otaczających.

Wśród innych procesów zachodzących w przestrzeni można wymienić proces segregacji, polegający na ujednoczeniu (homogeniczności) elementów składających się na dany układ przestrzenny i tym samym w zaznaczeniu ich odrębności (dywersyfikacji) względem innych jednostek układu przestrzennego. Wiąże się to nierazko z procesami inwazji-sukcesji, która oznacza zjawisko zastępowania jednostek wypadających przez jednostki wchodzące w sferę aktywności danego układu. Jednym z najważniejszych pożądanых zjawisk przestrzennych jest zjawisko dyfuzji, polegające na rozprzestrzenianiu się w obrębie danego układu elementów nowych, nowych działalności, nowych produktów, nowych procesów i nowych form organizacyjnych i informacji. Zjawisko dyfuzji jest szczególnie istotne w rozprzestrzenianiu się ważnych dla danego układu innowacji, rozwoju współpracy zewnętrznej, zbliżenia do zjawiska globalizacji. Należy pamiętać, że układy przestrzenne kształtowane przez długi czas i zachowujące obiekty trwałe cechują się pewną bezwładnością, co wynika z długotrwałego, kumulatywnego procesu kształtowania i samoorganizacji ale także dążenia do minimalizacji ruchów i pomieszczeń obiektów i zasobów. Strategie pobudzania innowacyjności oraz dopływu inwestycji zewnętrznych (w tym zagranicznych) osłabiają bezwładność miejsc i układów przestrzennych.

Tendencja do koncentracji zjawisk w przestrzeni danego układu wynika z dążenia do uzyskania korzyści aglomeracji, natomiast tendencja do dekoncentracji oznacza dążenie do zapewnienia maksymalnej dostępności. Powstawanie zjawisk i korzyści aglomeracji wynika z bliskości i różnorodności poszczególnych podmiotów gospodarczych skupionych w jednym miejscu, co stanowi źródło efektów i korzyści zewnętrznych, ułatwiających współpracę i funkcjonowanie jednostek oraz rozwój techniczny i gospodarczo-społeczny.

Alfred Marshall w ekonomicznej teorii pojęcia aglomeracji wyróżnił dwa rodzaje korzyści wynikających z bliskości: korzyści wewnętrzne wynikające z większej skali i większej sprawności przedsiębiorstw skupiających się w aglomeracji oraz korzyści zewnętrzne, będące wynikiem ogólnego, szybszego rozwoju gospodarczego skupionych blisko siebie różnych przedsiębiorstw produkcyjnych i usługowych tworzących miejsce skupienia, aktywacji i dopływu wykształconej ludności. Bliskość jest czynnikiem minimalizującym ograniczenia i koszty odległości w przestrzeni. Bliskość, jako źródło korzyści aglomeracji pociąga za sobą minimalizację kosztów związanych z problemem odległości, prowadzi do ograniczenia kosztów transportu, kreuje korzyści wynikające z rozwoju i koncentracji w danym układzie infrastruktury, różnych podmiotów gospodarczych, instytucji społecznych, organizacji publicznych oraz ludności (Marshall, 1925; Sokołowicz, 2015).

Ważną korzyścią wynikającą z bliskości jest budowanie i ułatwianie relacji, które pociągają za sobą współzależności i wzmocnienie ekonomiczne, społeczne i kulturowe, które służą intensyfikacji procesów rozwojowych. Intensyfikacja relacji wewnętrznych objawi się w zjawisku integracji danego układu natomiast osłabienie tych relacji może prowadzić do dezintegracji. Aglomeracje ułatwiają dostępność wykwalifikowanych pracowników, łatwość znalezienia dostawców, odbiorców i kooperantów oraz możliwości uczenia się od bliskości konkurentów i kooperantów. Współcześnie znaczenie bliskości jest osłabione przez globalizację, która ułatwia przemieszczanie się różnych zjawisk ponad granicami państw i obniża koszty dotarcia do najmniejszych układów lokalnych. Globalizacja osłabia znaczenie bliskości geograficznej a wzmacnia rodzaj bliskości organizacyjnej. Bliskość organizacyjna może być postrzegana przez logikę przynależności (członkostwo w organizacjach) i logikę podobieństwa (np. wspólne wartości) (Rallet, Thorre, 2005). Przenikanie się różnych bliskości i jego skutki przedstawia Tabela 3.

Tabela 3. Przenikanie się dwóch form bliskości i jego konsekwencje dla rozwoju

	Bliskość „geograficzna”	Bliskość „organizacyjna”
Bliskość „geograficzna”	Przestrzenna koncentracja działalności gospodarczej – aglomeracja bez dyfuzji wiedzy	Lokalne sieci, lokalne systemy produkcyjne, klastry – rozwój bazujący na dyfuzji wiedzy na poziomie lokalnym
Bliskość „organizacyjna”	Duża mobilność, interakcje oparte na tzw. tymczasowej bliskości fizycznej (<i>oryg. temporary geographical proximity</i>)	Sieci powiązań funkcjonujące w przestrzeni wirtualnej oparte na bliskości poznawczej (<i>oryg. epistemic communities</i>)

Źródło: na podstawie Rallet, Thorre, 2005 oraz Thorre, 2008.

Wzajemne przenikanie się obydwu typów bliskości stanowi podstawę budowania różnorodnych modeli przestrzennych organizacji działalności gospodarczej takich jak dystrykty przemysłowe, ośrodki i środowiska innowacyjne, lokalne systemy produkcyjne, klastry, parki technologiczne i inne. Bardziej szczegółowej klasyfikacji rodzajów bliskości dokonał R.A. Boschma (2005a), wyróżniając pięć ich rodzajów: poznawczą, organizacyjną, społeczną, instytucjonalną i geograficzną (Tabela 4).

Tabela 4. Pięć form bliskości – analiza porównawcza

Typ bliskości	Podstawowa cecha	Problemy w sytuacji małej bliskości	Problemy w sytuacji nadmiernej bliskości	Rozwiązanie
Poznawcza	Zmniejszenie luk i wiedzy	Brak zrozumienia	Brak źródła nowej wiedzy	Rozwijanie wspólnie „bazy wiedzy” wraz ze zróżnicowanymi, ale komplementarnymi względem siebie zdolnościami partnerów
Organizacyjna	Kontrola	Oportunizm	Biurokracja	Rozwijanie elastycznych struktur organizacyjnych
Społeczna	Zaufanie (oparte na relacjach społecznych)	Oportunizm	Brak racjonalności ekonomicznej	Równowaga między relacjami zakorzenionymi społecznie a relacjami rynkowymi
Instytucjonalna	Zaufanie (oparte na istniejących normach)	Oportunizm	Inercja, efekt lock-in	Równowaga między instytucjami formalnymi i nieformalnymi
Geograficzna	Pokonywanie oporu przestrzeni	Brak korzyści aglomeracji	Brak otwarcia na szersze otoczenie geograficzne	Równowaga między koncentracją na lokalnych zasobach a rozwijaniem powiązań ponadlokalnych

Źródło: Boschma, 2005a.

Podstawowe formy życia społecznego przybierają postać rodziny, grupy rodzinnej (plemiennej), grupy sąsiedzkiej tworzonej przez mieszkańców danej miejscowości (wsi, osiedla, ulicy) czy społeczności lokalnej, która obok bliskości przestrzennej i częstych kontaktów między jej uczestnikami może posiadać zdolność samofinansowania czy zdolność samorządzenia. Ludzie stanowiący społeczność lokalną i zorganizowane przez niech podmioty gospodarujące, organizacje społeczne, instytucje biznesowe i publiczne oraz organy władz tworzą na pewnym obszarze terytorialne układy lokalne. Z pojęciem bliskości kojarzy się także pojęcie lokalności i lokalizmu.

Układy terytorialne jako konkretny sposób wyrażania roli przestrzeni geograficznej w rozwoju społeczno-gospodarczym to pojęcie, które nabiera szczególnej roli współcześnie, kiedy mamy do czynienia z nasileniem zjawisk międzynarodowej integracji gospodarczej, która intensywnie zaczęła się rozwijać w latach sześćdziesiątych oraz globalizacji, która stała się zjawiskiem powszechnym w ostatnim dwudziestolecu XX wieku. Mimo wzrostu znaczenia globalizacji, efekty procesów rozwojowych ujawniają się lokalnie, tj. w układach terytorialnych. Od zasobów w układach lokalnych i sposobu ich wykorzystania zależą czynniki procesów rozwojowych.

Układy lokalne, tworząc najniższe szczeble jednostek podziału administracyjnego kraju wchodzą w skład układów terytorialnych wyższego szczebla a jednocześnie mogą posiadać wewnętrzną strukturę danego układu w postaci miejsca i dających się zidentyfikować układów miejscowych. Każdy układ lokalny, będący częścią większego układu terytorialnego, posiada tworzące dany układ następujące składniki:

- terytorium z określonym środowiskiem przyrodniczym,
- ludność,
- podmioty, organizacje, instytucje tworzące układy gospodarcze i społeczne,
- infrastrukturę techniczną, gospodarczą i społeczną,
- władze lokalne z określonymi uprawnieniami, posiadające więzi z wyższymi szczeblami władzy,
- kultura i tożsamość lokalna.

Lokalność i rozwój lokalny

Zwrócenie uwagi na rolę rozwoju lokalnego wiąże się też z próbami podnoszenia roli obywateli w zarządzaniu krajami i regionami. Tendencje włączenia społeczności lokalnych w kształtowanie strategii rozwoju i zarządzanie wiążą się z pojawieniem się koncepcji rozwoju oddolnego, chociaż ich zasięg i skutki mogą rozprzestrzenić się także na układy regionalne, krajowe i międzynarodowe. Istotne jest więc zdefiniowanie i interpretacja pojęcia lokalności oraz wyznaczenie granic między poszczególnymi rodzajami układów terytorialnych, zwłaszcza między układem lokalnym i regionalnym. Zdefiniowanie i określenie zakresu pojęć „lokalny” i „regionalny” ma znaczenie zarówno poznawcze, jak i praktyczne.

Z pojęciem regionu i regionalizacji wiąże się prowadzenie polityki regionalnej w ramach poszczególnych państw i w całej Unii Europejskiej oraz złożony system programowania rozwoju i realizacji strategii regionalnych. Z polityką regionalną wiąże się przepływy znacznych środków z regionów wysoko rozwiniętych do regionów ograniczonych w rozwoju. Dotyczy to regionów, jakimi są państwa członkowskie Unii Europejskiej jak i regionów wewnątrz poszczególnych krajów. Pojęcie lokalności i rozwoju lokalnego ma ważne znaczenie dla sposobu funkcjonowania społeczności i rynków lokalnych, korzyści jakie odnoszą podmioty gospodarujące i powiązane z nimi grupy interesariuszy lokalnego systemu sprawowania władzy oraz dla możliwości wykorzystania inicjatyw i zaangażowania oddolnego do efektywnego wykorzystania lokalnych potencjałów w miastach i na obszarach wiejskich.

Strukturalne kryzysy społeczno-gospodarcze jakie pojawiły się po wyczerpaniu dotychczasowych koncepcji rozwojowych po drugiej wojnie światowej przy dynamicznym rozwoju techniki i technologii oraz internacjonalizacji działalności gospodarczej doprowadziły do zrodzenia się na początku lat siedemdziesiątych nowych postmodernistycznych koncepcji rozwoju społeczno-gospodarczego państw wysoko rozwiniętych, w ramach których budowano modele uwzględniające w szerszym zakresie kategorie przestrzenne (Sztando, 2017a). Ukształtował się wówczas intelektualny nurt zwany lokalizmem. Według B. Jałowieckiego i M.T. Szczepańskiego stanowił on „intelektualną i organizacyjną reakcję na procesy koncentracji, centralizacji i standaryzacji zachodzące w społeczeństwach (...) oraz wyzwanie wobec wizji rozwojowych fetyszyzujących wzrost gospodarczy” (Jałowiecki i in., 2002).

Pojęcie lokalizmu nie odnosi się do sfery wyłącznie gospodarczej lecz także szerzej do sfery społecznej i kulturowej, przyrodniczej, a nawet politycznej. Lokalizm oznacza koncentrację życia gospodarczego i społecznego w społecznościach lokalnych, w których występują silne więzi społeczne wynikające ze wspólnoty interesów i potrzeb, z poczucia zakorzenienia i przynależności do miejsca zamieszkania, w których ujawnia się patriotyzm lokalny, a miejsce zamieszkania traktowane jest jako „mała ojczyzna”, w której czujemy, że jesteśmy u siebie. Lokalizm oznacza to, że ludność posiada znaczną autonomię w definiowaniu i zaspokajaniu własnych potrzeb, rozwiązywaniu swoich problemów i określaniu swojego losu. Postawy i zachowania oznaczają gotowość do „wzięcia w swoje ręce odpowiedzialności za swoje losy” poprzez zaangażowanie wspólnoty lokalnej i przyczyniają się do zwiększenia dynamiki rozwojowej. Lokalizm był ideą wyzwalającą aktywność lokalną i inicjatywę oddolną.

Chociaż koncepcje i przejawy lokalizmu były zróżnicowane, we wszystkich występowało wspólne przekonanie, że podmiotowe traktowanie społeczności lokalnych i oparcie ich działalności na lokalnych zasobach materialnych i wykorzystaniu intelektualnego potencjału społeczności lokalnych jest korzystne zarówno dla układu lokalnego, jak i regionu oraz państwa. Względna autonomia oraz upodmiotowienie konkretnych społeczności lokalnych w zakresie gospodarczym, społecznym i kulturalnym, w ramach szerszego układu społeczno-przestrzennego i politycznego były możliwe przy tendencjach do względnej autoredukcji władzy centralnej, która w lokalizmie upatrywała pewnego sposobu rozwiązywania problemów związanych z kryzysami budżetowymi, których doświadczyły kraje o różnych systemach społeczno-ekonomicznych (Skoczek, 2011). Mimo pewnego zbliżenia i ujednoczenia różnych koncepcji lokalizmu jest to idea nadal nośna i żywa. Stosowane, praktyczne rozwiązania w tym zakresie różnią się stopniem autonomii, aktywnością i podmiotowością terytorialnych korporacji lokalnych, dopuszczalnością rozbieżności między celami rozwojowymi władz lokalnych i ponadlokalnych i sposobem ich rozwiązywania, skalą i zakresem powiązań globalnych, udziałem samorządów lokalnych w finansowaniu państwa i odwrotnie, udziałem budżetu centralnego w rozwiązywaniu problemów lokalnych. Praktyczne stosowanie współczesnego lokalizmu napotyka szereg nowych uwarunkowań takich jak występujące niekiedy dążenie do umocnienia władzy centralnej, rozwój powiązań sieciowych, napływ inwestycji zagranicznych, zmiany klimatyczne i kryzysy energetyczne, terroryzm i inne formy

zagrożeń, konflikty polityczne i zbrojne, pogłębiające się dysproporcje materialne, żywiłowe migracje itp. Po stronie uwarunkowań ciągle obecna jest wielowymiarowa globalizacja, zaś po stronie oczekiwań wielowymiarowa jakość życia, dobrostan społeczny, zrównoważenie procesów rozwojowych, odnawialność zasobów czy integracja społeczno-kulturowa.

Powiązanie ciągle rosnącego znaczenia uwarunkowań globalnych z potrzebami i możliwościami rozwoju lokalnego doprowadziło do powstania nowej koncepcji jaką jest glokalizm, która łączy wydawałoby się sprzeczne koncepcje rozwoju lub co najmniej jawi się jako wyraźna alternatywa lokalizmu. Glokalizm, którego istotę wyraża popularna maksyma „myśl globalnie działaj lokalnie” staje się więc formą nowego lokalizmu, w której następuje akceptacja dla interakcji wartości globalnych i lokalnych w oparciu o świadomą analizę potrzeb, możliwości i konieczności doskonalenia funkcjonowania układów lokalnych i ponadlokalnych (Sztando, 2017a).

Jednym z problemów, które pojawiają się przy definiowaniu układu lokalnego jest wyznaczenie jego granic i określenie jego struktury. Układy lokalne w praktyce przybierają postać konkretnego miejsca i obszaru, którego granice można ogólnie zarysować lecz dość trudno precyzyjnie ustalić. Granice układów lokalnych przybiegają zgodnie z zasięgiem częstych związków i relacji zachodzących między ludźmi i podmiotami działającymi w danym układzie oraz elementami naturalnymi, materialnymi i technicznymi oraz wartościami niematerialnymi stanowiącymi wyróżniające cechy danego miejsca i układu, tkwiącymi w świadomości i kulturze mieszkańców. Te zasięgi i granice mogą ulegać zmianom w czasie, a układy lokalne mogą być mniej lub bardziej otwarte na relacje zewnętrzne i mogą w różnym stopniu uzależnić się od czynników decyzji zewnętrznych. Jednym z najsilniej oddziałujących czynników kształtujących granice układów lokalnych jest podział administracyjny kraju oraz prawno-ustrojowe kompetencje w jakie wyposażone są układy lokalne. Jednostki administracyjne w Polsce wyposażone są w kompetencje samorządowe. Trzyszczeblowa struktura samorządu terytorialnego wprowadzona w Polsce od 1999 roku obejmuje samorząd gminny, samorząd powiatowy i samorząd wojewódzki. W ramach organizacji terytorialnej kraju do poziomu lokalnego zaliczono gminy i powiaty, województwa zaś związane zostały z układem regionalnym. Gmina jest klasycznym podstawowym układem lokalnym, taką rolę spełnia nie tylko w Polsce lecz także w większości krajów europejskich. Ustawa o samorządzie gminnym zdefiniowała ją jako wspólnotę samorządową na określonym terytorium. Wykonywanie przez samorzady gminne zadań obligatoryjnych i fakultatywnych formułuje i wzmacnia więzi społeczne, ekonomiczne, infrastrukturalne, komunikacyjne, informacyjne i emocjonalne między mieszkańcami i wartościami jakie występują w danym układzie. Według ustawy o samorządzie terytorialnym, gmina jest podstawową i wyposażoną w największe kompetencje i środki finansowe jednostką samorządu terytorialnego w Polsce. Do zakresu działania gminy należą wszystkie sprawy publiczne o znaczeniu lokalnym w tym:

- infrastruktura techniczna (drogi, wodociągi, komunikacja publiczna itp.),
- infrastruktura społeczna (szkoły, ośrodki zdrowia, placówki społeczne i inne),
- porządek publiczny (ochrona przeciwpożarowa, bezpieczeństwo sanitarne),

- ład przestrzenny i ekologiczny (planowanie przestrzenne, ochrona środowiska).

Określona autonomia gminy w tworzeniu i ustalaniu kierunków rozwoju oraz sposobów funkcjonowania nadaje tej jednostce także pewne kompetencje w kształtowaniu ponadlokalnych procesów społeczno-gospodarczych, mających wpływ na układ regionalny i krajowy, a także mający powiązanie z globalizacją przez przepływ informacji, zasilenie budżetu, napływ inwestycji zewnętrznych, włączanie się w szersze procesy demokratyczne państwa. Jak stwierdza A. Sztando gminę można uznać zatem za obszar lokalny i zaakceptować twierdzenie, że w naszym kraju i w innych krajach o analogicznym podziale terytorialnym, „lokalny” może oznaczać „gminny” i „mieszczący się w granicach gminy” (Sztando, 1998; Sztando, 2017a, 2017b). Gmina, jako układ lokalny jest wielowymiarowym i wielopodmiotowym związkiem społeczności i podmiotów lokalnych wyposażonych w niematerialne zasoby osadzone w konkretnym środowisku przyrodniczym wypełniającym funkcje wewnętrzne i zewnętrzne.

Oprócz podziału administracyjnego na terytorialne jednostki samorządowe identyfikacji układu lokalnego, a także innych układów terytorialnych, służy stosowany w Unii Europejskiej system klasyfikacji jednostek terytorialnych NUTS stanowiący ciągle usprawnianą pomoc w gromadzeniu i udostępnianiu danych statystycznych dotyczących bardzo zróżnicowanych systemów wewnętrznego podziału terytorialnego krajów członkowskich.

Rola wymiaru lokalnego we współczesnych procesach rozwojowych

Każda praktyka rozwoju opiera się na uznanych podstawach teoretycznych. Dotychczas nie została wypracowana zwarta teoria rozwoju lokalnego. W praktyce rozwoju lokalnego mają zastosowanie niektóre z koncepcji teoretycznych dotyczących rozwoju regionalnego. Podejmowane są też próby tworzenia teorii odnoszącej się głównie do rozwoju układów lokalnych. Potrzeba tworzenia odrębnej teorii rozwoju lokalnego wynika z tego, że przemiany społeczno-gospodarcze zapoczątkowane w pierwszej połowie lat 70. XX wieku negatywnie zweryfikowały dotychczas obowiązujące makroekonomiczne modele rozwoju, co stanowiło podstawę reorientacji w wyjaśnianiu prawidłowości zmian rozwojowych. Ujawniła się przewaga procesów *bottom-up* nad procesami *top-down* oraz coraz silniej akcentowana była potrzeba uwzględniania w polityce rozwoju założeń koncepcji rozwoju zrównoważonego (Churski, 2018). Powyższe zmiany wyznaczyły nowe perspektywy kształtowania polityk rozwojowych w obliczu dostrzegania niskiej efektywności dotychczasowych działań w nowych warunkach społeczno-ekonomicznych. Koncepcje naukowe powstałe po drugiej wojnie światowej, do początku lat 80. w większości zakładały „odgórną” pomoc władz państwowych dla słabiej rozwijających się regionów. Współcześnie zaś koncentrują się na kwestiach mobilizacji wewnętrznego potencjału tych obszarów (Grosse, 2002).

Wzrost zainteresowania rozwojem lokalnym i regionalnym ze strony narodowych, lokalnych i regionalnych władz obserwowany jest od II poł. XX w. Już od połowy lat 70. w wielu częściach Europy zaczęły pojawiać się liczne przykłady lokalnych

działań rozwojowych. Zainteresowanie to było konsekwencją zmieniających się modeli działalności gospodarczej determinowanych procesami internacjonalizacji, globalizacji, wzrostem zapotrzebowania na wiedzę i zaostrzeniem się walki konkurencyjnej w systemie ekonomicznym. Skutkowało to narastaniem nierówności w zakresie dobrobytu, szczególnie w wymiarze lokalnym, umacnianiem oddolnego, wielopoziomowego zarządzania funkcjonującego w ramach i pomiędzy szczeblami lokalnym, regionalnym, narodowym i ponadnarodowym (Pike i in., 2007). Analiza zależności między skalą globalną i lokalną stała się źródłem sformułowania nowej kategorii ekonomicznej, społecznej i przestrzennej, jaką jest globalizacja (Brol, 2013a).

W Polsce wzrost zainteresowania problemami rozwoju lokalnego związany był z ujawnianiem się konfliktów w gospodarowaniu przestrzenią, poszukiwaniem nowych źródeł wspomagania rozwoju społeczno-gospodarczego, wykorzystaniem cech lokalności w procesach innowacji i rozwoju ekonomicznego, znaczeniem rozwoju lokalnego dla procesu transformacji systemowej w Polsce (Maik za S.L. Bagdziński, 1995).

Konsekwencją zmian, jakie ujawniły się w gospodarce światowej w II poł. XX w. był dynamiczny rozwój badań nad terytorialnymi aspektami rozwoju społeczno-gospodarczego, a w ich wyniku współczesna polityka regionalna w praktyce europejskiej polityki spójności nabrała cech polityki zorientowanej terytorialnie (Churski 2018). Uterytorialnienie mechanizmów i procesów rozwoju tworzy wszechstronne możliwości wyboru trajektorii rozwoju, będących pochodną wewnętrznych relacji, wspólnych interesów czy zdolności do tworzenia wspólnych zasobów (Nowakowska, 2011, s. 19).

Implikacje dla rozwoju lokalnego współcześnie wynikają z konieczności wzmocnienia innowacyjności i elastyczności gospodarek. Do najważniejszych czynników, które zadecydowały o takiej potrzebie należą (Stöhr, 1990, s. 38-39):

- nowe technologie produkcji i komunikacji, które pozwalają na oddzielenie procesów produkcji i dystrybucji;
- ekspansja przedsiębiorstw złożonych z wielu jednostek rozrzuconych geograficznie, co sprzyja światowej dystrybucji specyficznych funkcji zgodnie z korzyściami lokalizacyjnymi i powoduje, że wiele lokalizacji utraciło swoje dotychczasowe, kluczowe funkcje;
- przyspieszenie procesów integracji międzynarodowych finansów i rynków kapitałowych, co spowodowało zwiększenie mobilności kapitału i rozłączenie pomiędzy kapitałem i lokalizacją powodując masowe lokalne dezinvestycje;
- znaczące przesunięcia standardowych, nieinnowacyjnych produktów do obszarów o niskich kosztach siły roboczej;
- zaostrzenie konkurencji między regionami i jednostkami lokalnymi o lokalizację produkcji i dystrybucji działalności, szczególnie innowacyjnych, spowodowało licytowanie o międzynarodowe korporacje między lokalizacjami;
- rozwój lokalny może w coraz mniejszym stopniu polegać na rozwijających się rynkach, ale musi być osiągniany przez zwiększanie udziałów w istniejących rynkach przez większą produktywność, kreowanie nowych produktów i wykorzystywanie nowych technologii.

Niepowodzenie tradycyjnych polityk odgórnych (ang. *top-down*) spowodowało zainteresowanie wśród praktyków i badaczy poszukiwaniem podejść do rozwoju odpowiadających współczesnym warunkom. W rezultacie od lat 90. XX w. ujawniło się szereg innowacyjnych polityk rozwojowych o charakterze oddolnym, które należą do grupy polityk lokalnego rozwoju gospodarczego (ang. LED – *Local Economic Development*) (Rodriguez-Pose, 2001). Wiele krajów OECD realizowało w tym okresie proces decentralizacji dążąc do wzmocnienia szczebla regionalnego i lokalnego zgodnie z koncepcją pomocniczości. Celem tych działań było stworzenie podstaw funkcjonowania silnych i elastycznych gospodarek regionalnych i lokalnych, poprawa jakości rządzenia, zapewnienie demokratycznego uczestnictwa oraz zwiększenie efektywności wydatków publicznych (OECD, 2001). Zmiany instytucjonalne, które w tym okresie następowały polegały na powstawaniu nowych instytucji i reorganizacji dotychczasowych, rozwijaniu nowych relacji, zwykle bazujących na partnerstwie i wpływających na zarządzanie rozwojem lokalnym i regionalnym. Polityki publiczne ukierunkowywane były na wykorzystywanie zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych źródeł wzrostu i rozwoju i koncentrowały się na jakościowym wymiarze rozwoju co przejawiało się umacnianiem paradygmatu zrównoważonego rozwoju (Pike i in., 2006, 2017).

Podstawę endogenicznej koncepcji polityki rozwoju regionalnego stanowiły nowa teoria wzrostu oraz nowa geografia ekonomiczna, korzystające z doświadczeń zarówno modeli neoklasycznych, jak i modeli popytowych (Churski, 2005). Przejście na oddolne i endogenne strategie rozwoju związane jest z teoriami podkreślającymi znaczenie lokalnego środowiska dla konkurencyjności firm. Jednym z kluczowych aspektów jest promowanie przedsiębiorczości opierającej się na szczególnych cechach środowiska lokalnego, na przykład wznowieniu tradycyjnych gałęzi przemysłu i rzemiosła, wspieraniu turystyki wiejskiej lub budowaniu dziedzictwa kulturowego. Innym istotnym aspektem jest proces budowania lokalnej innowacyjności i kapitału ludzkiego (OECD, 2001).

Koncepcja rozwoju endogenicznego, opierająca się na trajektorii rozwoju *bottom-up*, stała się wytyczną polityki rozwoju regionalnego. Koncepcja ta odrzuca jednolitą i liniową wizję rozwoju regionalnego, dostrzegając unikatowość potencjału rozwojowego każdego z regionów, co może stać się podstawą stymulowania jego procesów rozwojowych. Współczesne koncepcje rozwoju endogenicznego uznają jednak potrzebę czerpania impulsów rozwojowych z otoczenia regionu. Wykształciła się koncepcja rozwoju neoendogenicznego podkreślająca rolę czynników ponadlokalnych. Ważne jest jednak dostosowanie zewnętrznych inwestycji i doświadczeń do lokalnych uwarunkowań i potrzeb rozwojowych – zapewnienie ich zgodności z lokalną strategią rozwoju (Grosse, 2007).

Rozwój endogeniczny opiera się na poszukiwaniu zasobów i mechanizmów rozwojowych opartych na lokalnym układzie terytorialnym, a podmioty i instytucje zewnętrzne, w tym aktorzy systemów politycznych i inne społeczności są postrzegani jako elementy ponadlokalnego środowiska rozwoju, potencjalnie mogący partycypować i wspierać strategie lokalne. Działania lokalne powinny być zorientowane na maksymalizację korzyści z wykorzystywania lokalnych zasobów i oparte na potrzebach, możliwościach i perspektywach lokalnej społeczności. Taki model

rozwoju podkreśla znaczenie lokalnej partycypacji w kształtowaniu i implementacji działań na rzecz adaptacji wartości kulturalnych, środowiskowych i społecznych w ramach polityki rozwoju (Ray, 2006).

Długotrwały i samopodtrzymujący rozwój musi być elastyczny i zakorzeniony lokalnie, bazujący na lokalnych inwestycjach ale jednocześnie związany z otwartymi systemami informacyjnymi i współpracą w uczeniu się (Stöhr, 1990). Wymaga powiązania endogenicznego rozwoju z możliwościami pojawiającymi się w globalizacji i reagowaniu na wyzwania zewnętrznej konkurencji. Ważne jest poszukiwanie działań, które mogą wykorzystać nowe i rozwijające się rynki zewnętrzne, na przykład w dziedzinie komunikacji, przemysłu kulturalnego, wypoczynku, turystyki i wysokiej jakości produkcji niszowej. Skorzystanie z zewnętrznych możliwości rozwojowych względem układu lokalnego jest warunkowane poprawą infrastruktury komunikacyjnej, w tym technologii informacyjnych i połączeń transportowych (OECD, 2001).

Lokalne strategie rozwoju gospodarczego mogą być ważnym uzupełnieniem tradycyjnych strategii odgórnych w realizacji zrównoważonego rozwoju, zapewniając mobilizację zasobów i osiąganie korzyści społecznych poprzez promowanie partycypacji społecznej w procesach rozwojowych i zrównoważonego rozwoju w regionach wykazujących deficyty w zakresie uwarunkowań instytucjonalnych (Rodríguez-Pose, Tijmstra 2009). Lokalne strategie powinny w sposób innowacyjny i kompleksowy podchodzić do lokalnych i ponadlokalnych zasobów – do ich wzmocnienia i wykorzystania w procesach rozwojowych. Źródłem lokalnych innowacji może być zarówno wymiar gospodarczy, społeczny, jak i przyrodniczy lokalnego układu.

Koncepcje teoretyczne podkreślające rolę innowacji w rozwoju lokalnym podejmuje problematykę istoty innowacji, opisują proces ich dyfuzji w przestrzeni, zachowania innowacyjne podmiotów gospodarczych w lokalnym środowisku innowacyjnym, rolę małych lokalnych struktur gospodarczych, rodzaje i sposoby działań wspólnych, rolę wiedzy i procesów uczenia się ludzi, podmiotów gospodarczych, organizacji lokalnych, a także budowanie i wykorzystywanie kreatywności ludzi i lokalnych społeczności.

1.3. Gospodarka i gospodarowanie w układach lokalnych

Gospodarka i społeczność lokalna

Sposób zorganizowania gospodarki na określonej przestrzeni wywiera wpływ na jej wyniki. Zatem w przestrzeni geograficznej zaczęto wyodrębniać przestrzeń ekonomiczną i określać przestrzenny wymiar i strukturę gospodarki, organizację przestrzenną regionów i innych układów terytorialnych. Administracyjno-prawnemu wyodrębnieniu jednostek terytorialnych państwa powinna zatem towarzyszyć charakterystyka społeczno-ekonomiczna, jednostek i układów przestrzennych. Badaniem stanu i sposobu funkcjonowania oraz efektów gospodarowania na danym obszarze, w danym układzie przestrzennym zajęła się dyscyplina ekonomia miast

i regionów, a także polityka regionalna. W miarę stabilizacji społeczno-gospodarczej i politycznej coraz większego znaczenia nabierają układy przestrzenne niższego szczebla a więc układy danego miejsca, układy lokalne i układy regionalne.

Gospodarka, to całokształt działalności gospodarczej prowadzonej przez podmioty gospodarujące w danym kraju czy w innym układzie przestrzennym, służącej zaspokojeniu potrzeb określonej populacji. Gospodarkę można rozpatrywać od strony rodzaju i istoty działań ekonomicznych (produkcja, wymiana, podział, konsumpcja) lub od strony sektorów wytwórczych (rolnictwo, przemysł i usługi). Ten drugi wymiar gospodarki akcentuje głównie aspekt realny wytwórczości. Istnieją różne sposoby klasyfikacji gospodarki. Przy uwzględnieniu kryterium terytorialnego wyróżnia się gospodarkę lokalną, regionalną, krajową, światową. Ważny kompleks stanowi też gospodarka zintegrowanych krajów w Unii Europejskiej. Gospodarka może mieć charakter naturalny, rynkowy, regulowany przez państwa, może występować też w formach mieszanych. Istnieje jeszcze szereg innych kryteriów klasyfikacji gospodarki.

Przedmiotem naszego zainteresowania jest gospodarka lokalna. Składa się na nią całokształt zasobów gospodarczych, podmiotów gospodarujących, zjawisk i form przejawiania się działalności gospodarczej zachodzących w danym układzie lokalnym. Za gospodarkę lokalną można uznać działania społeczno-gospodarcze na rzecz rozwoju jednostki lokalnej, czyli lokalnego układu terytorialnego, w których wykorzystuje się lokalne czynniki i bariery rozwoju (Wojtasiewicz, 1996a). Gospodarkę lokalną można określić także jako złożony proces, w którym władze lokalne przy wykorzystaniu zasobów własnych, w tym także ludności oraz zaangażowaniu partnerów zewnętrznych, stymulują rozwój gospodarczy danej jednostki terytorialnej (Blakely, 1989; Parysek, 1997).

Gospodarka lokalna to suma działalności gospodarczej i zjawisk gospodarczych na terenie miasta, gminy czy miejscowości, działalności produkcyjnej, usługowej, handlowej, inwestycyjnej, mieszkaniowej, komunikacyjnej, innowacyjnej i innej. Zjawiska gospodarcze ujawniają się na lokalnym rynku dóbr i usług, rynku pracy i zasobów oraz czynników produkcji. Gospodarka lokalna może wytwarzać jednak nie tylko na rynek lokalny, ale też na rynki zewnętrzne nawet o zasięgu globalnym, przyjmuje także zasoby, produkty, usługi, informacje i innowacje z zewnątrz. To powiązanie z rynkami zewnętrznymi określa jej skalę domknięcia lub otwarcia. Chociaż możliwości i funkcjonowanie rozwoju gospodarki lokalnej uzależnione są w głównym stopniu od działań endogenicznych to powiązanie z otoczeniem zewnętrznym stanowi dla niej istotny czynnik rozwojowy. Różne elementy gospodarki lokalnej są ze sobą powiązane i tworzą pewien układ sprzężony służący społeczności lokalnej, to powiązania zewnętrzne pozwalają lepiej wykorzystać własne zasoby w działaniu na rzecz otoczenia, a zasoby zewnętrzne stwarzają szansę dla rozwoju układu wewnętrznego.

Z punktu widzenia kreowania wartości w danym układzie lokalnym czy regionalnym gospodarkę można podzielić na dwie grupy gałęzi, z których jedna obejmuje gałęzie podstawowe, nastawione na produkowanie na rynki poza granicą danego układu, druga zaś obejmuje gałęzie uzupełniające, usługowe, produkujące głównie na rynki miejscowe, wewnątrz danego układu, a więc na rynek lokalny (regionalny).

Działalność produkcyjna i usługowa o charakterze podstawowym, mająca charakter eksportowy z danego układu, utrzymuje też działalność uzupełniającą konsumowaną wewnątrz układu. Podział na działalność podstawową (eksportową) i usługową (konsumowaną lokalnie) staje się przydatny dla określenia planów i strategii rozwoju społeczno-gospodarczego danego układu. Zdolność do generowania ponadlokalnej wartości dodanej jest oznaką potencjału rozwojowego tkwiącego w danym układzie.

Gospodarka lokalna może być definiowana również jako zestaw podmiotów gospodarujących i uczestniczących w procesach gospodarowania na terenie gminy (podrozdział 1.5), między którymi istnieją różnorodne powiązania i współzależności. Każdy z podmiotów gospodarczych i każda organizacja (wykorzystując dostępne zasoby) spełnia określone funkcje oraz dąży do realizacji własnych celów a jednocześnie realizuje cele społeczne.

W układach lokalnych tworzy się środowisko lokalne, w którym funkcjonuje gospodarka lokalna i społeczeństwo lokalne. Środowisko, jako pojęcie ogólne to względnie trwałe układy i charakter otoczenia obejmujący ludzi i rzeczy ważne dla życia i zachowania się człowieka w ograniczonej skali przestrzennej. Środowisko lokalne składa się z zespołu cech przyrodniczych, ekonomicznych, społecznych i kulturowych określających odmienność i charakter danego miejsca lub ograniczonego terytorium. Ważnym elementem środowiska lokalnego wpływającego na gospodarkę lokalną, która reprezentuje stan i formy przejawiania się zjawisk gospodarczych w wyniku aktywności podmiotów gospodarujących w określonym miejscu i ograniczonym układzie przestrzenno-terytorialnym, jest środowisko społeczne. Środowisko społeczne można zdefiniować jako względnie stały układ jednostek, grup oraz innych zbiorowości ludzkich wywołujących aktywność człowieka i wywierających wpływ na jego zachowanie. W układzie lokalnym mamy do czynienia ze społecznością lokalną.

Patrząc od strony socjologicznej układ lokalny jest przestrzenią, w której funkcjonuje społeczność lokalna. T. Pilch (1995) definiuje społeczność lokalną jako grupę ludzi zamieszkujących ograniczone i względnie izolowane terytorium, posiadających i ceniących wspólne tradycje, wartości i symbole, instytucje usługowe i kulturalne, świadomych jedności, odrębności i gotowości do wspólnego działania, żyjących w poczuciu przynależności i wewnętrznego bezpieczeństwa.

Społeczność lokalna to zbiorowość zamieszkująca wyodrębnione, stosunkowo niewielkie terytorium jak np. parafia, wieś czy osiedle, w którym występują silne więzi wynikające ze wspólnych interesów i potrzeb, a także poczucia zakorzenienia i przynależności do zamieszkwanego miejsca. Skala i zakres społeczności lokalnej definiowanej przez mezosocjologię może odbiegać od skali gospodarki lokalnej definiowanej przez mezoekonomię, której granice obejmują gminę a niekiedy nawet powiat. Społeczność lokalna według socjologii obejmuje:

- przestrzeń jako geograficzny, wydzielony obszar a jednocześnie zamieszkałe terytorium;
- ludność zamieszkującą dane terytorium;
- społeczne interakcje zachodzące między zamieszkałymi danym terytorium osobami;

- wspólne więzi międzyludzkie i instytucjonalne, co sprawia że zbiorowość charakteryzuje się wewnętrznym zintegrowaniem, co umożliwi podejmowanie wspólnych działań w celu rozwiązywania lokalnych problemów;
- poczucie przynależności i sentymentu do danego miejsca zamieszkania – małej ojczyzny ujawniające się w postawach określonych jako patriotyzm lokalny.

Członkowie społeczności lokalnej wyrażają swój emocjonalny stosunek do przestrzeni – ziemi rodzinnej, kraju ojczystego, ojczyzny itp. W określeniu społeczności lokalnej ważne są wymiary: przestrzenny, społeczny, psychologiczny. Społeczny wymiar ma duży wpływ na realizację wspólnych interesów, które mogą być reprezentowane przez różne, działające na danym terytorium stowarzyszenia, organizacje pozarządowe czy różne grupy społeczne będące wyrazicielami ich interesów. W społeczeństwach tradycyjnych społeczności lokalne mają większą autonomię, swoje własne normy regulujące ich działania. W społeczeństwach nowoczesnych przeważa makrospołeczny układ normatywny, zaś granice społeczności lokalnych ustanowione są administracyjnie, co powoduje, że w mniejszym stopniu brane są pod uwagę granice kulturowe czy historyczne.

Współcześnie w kontekście pojęcia społeczności lokalnych pojawia się pojęcie społeczeństwa obywatelskiego. Społeczeństwo obywatelskie to społeczeństwo charakteryzujące się aktywnością i zdolnością do samoregulacji oraz określenia i osiągania wyznaczonych celów bez impulsów ze strony władzy państwowej i jego instytucji. Podstawową cechą społeczeństwa obywatelskiego jest świadomość jego członków dotycząca potrzeb wspólnoty oraz dążenie do ich zaspokajania. Zainteresowanie sprawami społeczeństwa, w tym społeczności lokalnej rodzi poczucie odpowiedzialności i potrzeby działań dla jego dobra.

Pojęcie społeczności lokalnej wiąże się też z pojęciem ekologii społecznej. W ujęciu ekologii społecznej, społeczność lokalna rozpatrywana jest z punktu widzenia zróżnicowania przestrzeni i możliwości adaptacji do tej przestrzeni. W ujęciu ekologicznym społeczność lokalna traktowana jest jako system społeczny zdeterminowany układem przestrzennym i cechami przyrodniczymi danego terytorium. Takie postrzeganie społeczności lokalnej jest szczególnie przydatne na obszarach przyrodniczo cennych.

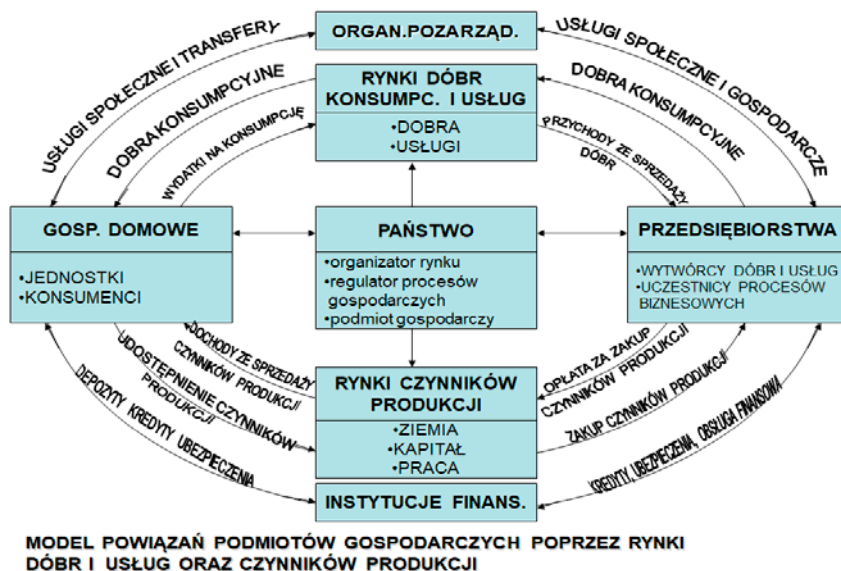
Każdy układ terytorialny charakteryzują nie tylko indywidualne cechy środowiska przyrodniczego i społeczno-gospodarczego ale także cechy ogólne, które nie występują w układach wyższego rzędu. Układ lokalny na szczeblu gminy posiada względnie autonomiczne elementy określające potencjał społeczny i gospodarczy, charakter gospodarki, stopień rozwoju powiązań zewnętrznych oraz miejsce w układach terytorialnych wyższego rzędu. Te cechy ogólnie określają zatem miejsce układu lokalnego w układach ponadlokalnych. Do specyficznych właściwości ogólnych układu lokalnego gminy można zaliczyć występowanie struktur samorządowych wypełniających funkcję władzy lokalnej i lokalnej administracji, silną więź społeczną wynikającą ze wspólnego zamieszkania stosunkowo małego terenu przez niewielką liczbę osób, ogniskowanie się problematyki rozwoju wokół warunków funkcjonowania gospodarstw domowych i zaspokajania potrzeb życia rodzinnego i kształtowania bliskiego środowiska, dominacją funkcji mieszkaniowych i dominacją rozproszonych form gospodarki, znaczny stopień domknięcia układu i inne

(Parysek, 1997). Każdy układ lokalny posiada sferę realną oraz sferę regulacyjną stanowiącą nierozłączne elementy o charakterze systemowym.

Podmioty gospodarujące i procesy gospodarcze

Człowiek jako jednostka i indywidualny podmiot gospodarujący na ogół nie działa sam. Jako istota społeczna żyje i działa wspólnie z innymi ludźmi tworząc i organizując podmioty gospodarcze: gospodarstwo domowe i przedsiębiorstwa. Poza tymi indywidualnymi podmiotami gospodarczymi jest też państwo występujące jako podmiot samodzielny ale i złożony oraz różne instytucje wspomagające działalność gospodarczą. Za podmiot gospodarujący należy uznać każdego aktywnego uczestnika procesu gospodarowania.

Życie społeczne i działalność gospodarza toczą się w wyniku decyzji podejmowanych przez podmioty gospodarcze i pod wpływem mechanizmów rynkowych w różnych układach terytorialnych. Podstawowymi aktorami uruchamiającymi gospodarowanie i napędzanie działalność gospodarczą są przedsiębiorstwa i gospodarstwa domowe. Podmioty te działają w otoczeniu różnych innych organizacji i instytucji, w ramach norm prawnych tworzonych przez państwo na rynku towarów i usług oraz na rynkach czynników produkcji w tym na rynku pracy. Samo państwo obok pełnienia funkcji regulacyjnych jest też aktywnym podmiotem gospodarczym (Begg i in., 1993; Samuelson, Nordhaus, 2008; Krugmann, Wells, 2021). Modelową strukturę i schemat powiązań podmiotów gospodarczych poprzez rynki dóbr i usług oraz czynników produkcji w układzie lokalnym przedstawia Rysunek 2.

Rysunek 2. Model powiązań podmiotów gospodarczych poprzez rynki dóbr i usług oraz czynników produkcji

Źródło: Opracowanie własne.

Podstawowym podmiotem gospodarki w układach terytorialnych jest zamieszkująca w danym układzie ludność. Ludzie tworzą podstawowe podmioty gospodarujące ale także obowiązujące systemy społeczne. Organizacja społeczeństwa i gospodarki na szczeblu lokalnym ma na ogół charakter samorządowy. Sposób powiązania funkcjonowania samorządu lokalnego i regionalnego z władzą centralną jest istotnym elementem ustroju państwa.

Gospodarstwo domowe jest podmiotem przede wszystkim w sferze konsumpcji. Z ekonomicznego punktu widzenia określa się je jako dobrowolny związek ludzi zamieszkujących wspólnie i wspólnie podejmujących decyzje ekonomiczne, zwłaszcza finansowe dotyczące sposobu pozyskania dochodów i ich wydatkowania. Gospodarstwo domowe, będące kategorią ekonomiczną w praktyce funkcjonuje jako rodzina. Rodzina jest jednak kategorią społeczną czy socjologiczną, która obok funkcji ekonomicznych pełni ważne funkcje społeczne. Dysponując zasobami ziemi czy kapitału, gospodarstwo domowe jest też podmiotem sfery produkcyjnej. Gospodarstwo domowe, aby zaspokoić potrzeby konsumpcyjne swoich członków musi podejmować decyzje, gdzie i na jakich warunkach wykorzystywać posiadane zasoby, którymi dysponuje. Przy podejmowaniu decyzji konsumpcyjnych i alokacyjnych wobec posiadanych czynników produkcji, gospodarstwo domowe kieruje się dążeniem do maksymalizacji swojego zadowolenia, będącego wyrazem satysfakcji i zaspokojenia potrzeb bieżących i potrzeb długofalowych związanych z utrzymaniem i rozwojem tego gospodarstwa. Pozyskane dochody z wykorzystania posiadanych zasobów produkcyjnych gospodarstwo wykorzystuje na bieżącą konsumpcję lub na inwestycje, bądź w postaci oszczędności odkłada na konsumpcję w przyszłości.

Przedsiębiorstwo jest podmiotem gospodarującym, który dysponując określonymi zasobami (czynnikami produkcji) prowadzi na własny rachunek działalność produkcyjną lub usługową, w celu osiągnięcia określonych korzyści. Przedsiębiorstwo jest jednostką gospodarczą wyodrębnioną pod względem ekonomicznym i prawnym. To wyodrębnienie wyraża się zgromadzeniem niezbędnych zasobów w postaci terenów, budynków, urządzeń, maszyn, surowców, technologii itp., które w powiązaniu z zatrudnionymi pracownikami tworzą zakłady i organizacje wytwarzające konkretne produkty i usługi przeznaczone na sprzedaż na określonych rynkach dla osiągnięcia zysku, bądź wachlarze innych korzyści wynikających z pomyslnego gospodarowania. Istotną cechą przedsiębiorstwa jest to, iż posiada ono swobodę (niekiedy częściowo ograniczoną przez państwo) w podejmowaniu decyzji ekonomicznych, produkcyjnych i handlowych, za które ponosi odpowiedzialność gospodarczą i prawną.

Wyodrębniony ekonomicznie majątek przedsiębiorstwa może być własnością indywidualną lub zespołową różnych ludzi lub organizacji, do których może należeć i państwo. Sytuacja ekonomiczna przedsiębiorstwa zależy przede wszystkim od osiągniętych wyników w gospodarowaniu. Tylko niektóre przedsiębiorstwa o określonym znaczeniu mogą być wspierane przez państwo. Organizacyjno-prawne wyodrębnienie oznacza, iż każde przedsiębiorstwo ma osobowość prawną, jest zdolne do podejmowania decyzji produkcyjnych, wchodzenia w porozumienia i umowy z innymi podmiotami, zaciągania zobowiązań finansowych lecz jednocześnie ma ekonomiczny i prawny obowiązek wypełniania określonych przez państwo, czy

wynikających z zawartych umów zobowiązań. Zakres swobody przedsiębiorstw uzależniony jest od przyjętego w danym kraju ustroju ekonomicznego i społecznego, inaczej mówiąc od obowiązującego systemu ekonomiczno-społecznego. Oprócz zakresu swobody rynkowej system społeczno-gospodarczy określa zasady funkcjonowania gospodarki, warunki bezpieczeństwa i porządku, zasady bezpiecznego działania przedsiębiorstw itp.

Współcześnie pojedyncze przedsiębiorstwa wchodzą w różne związki współpracy i kooperacji tworząc organizacje o charakterze grupowym. Przedsiębiorstwa wykorzystujące dobra i usługi zależne są od przedsiębiorstw finansowych dostarczających kapitał, ubezpieczeniowych czy przedsiębiorstw działających w sferze wiedzy, usług innowacyjnych i nowoczesnych technologii. Takie organizacje korporacyjne i technostruktury wykraczają poza granice państw i działają w wymiarze międzynarodowym i globalnym.

Ważnym podmiotem gospodarczym jest również **państwo**. Jego podmiotowość występuje w postaci różnych państwowych przedsiębiorstw i organizacji gospodarczych działających głównie w sferze infrastruktury transportowej i komunikacyjnej, czy w sferze pozyskiwania i przetwórstwa surowców. Państwo jest właścicielem wielu kluczowych gałęzi i zakładów przemysłu górniczego, hutniczego, zbrojeniowego i wielu przedsiębiorstw transportowych (koleje, linie lotnicze), zakładów energetycznych, rurociągów, ma też znaczne udziały w systemie bankowym czy ubezpieczeniowym. Specyficzną formą przedsiębiorstw są też przedsiębiorstwa komunalne, będące własnością władz lokalnych czy przedsiębiorstwa samorządowe należące do władz terytorialnych czy spółdzielczych.

Państwo obok bezpośrednich funkcji gospodarczych spełnia funkcje regulacyjne w gospodarce, które kształtują warunki funkcjonowania wszystkich pozostałych podmiotów gospodarczych. W pełnieniu tej roli państwo wyręcza się też samorządami terytorialnymi, szczególną rolę do spełnienia posiada samorząd terytorialny gmin i województw.

Samorząd terytorialny, szczególnie na szczeblu lokalnym jest jednocześnie podmiotem i czynnikiem rozwoju (Piekara, 2000; Klasik, 1996a; Broł, 1998; Sztando, 2001; Dziemianowicz, Swaniewicz, 2007; Kożuch, 2009; Marks-Bielska i in., 2016; Marks-Bielska i in., 2021a; Rakowska, 2019). Samorządy terytorialne są upoważnione do formułowania strategii rozwoju danej jednostki terytorialnej i kształtowania polityki rozwoju. Są odpowiedzialne za podejmowanie realizacji zespołu wzajemnie powiązanych działań w celu zapewnienia trwałego i zrównoważonego rozwoju i spójności społeczno-gospodarczej oraz konkurencyjności układów lokalnych i regionalnych. Dla zaspokojenia podstawowych potrzeb mieszkańców samorządy lokalne mogą tworzyć komunalne przedsiębiorstwa i angażować instytucje usługowe, wspierać procesy gospodarowania i życie społeczne wspólnoty samorządowej. Gminy realizując zadania własne i zlecone wyręczają w pewnym zakresie organy państwa i wspomagają lokalne podmioty gospodarcze i społeczne. Samorządy terytorialne pełnią więc różnorodne funkcje służebne wobec obywateli i podmiotów gospodarczych. W układach lokalnych funkcję podmiotów gospodarczych i wspomagających gospodarowanie i funkcjonowanie społeczności lokalnej pełnią też różnego rodzaju organizacje pozarządowe, fundacje, stowarzyszenia, kluby, itp.,

których ważna rola ujawnia się zwłaszcza w sferze kultury, sportu i pomocy społecznej.

Proces gospodarowania polega na podejmowaniu przez podmioty gospodarcze decyzji gospodarczych. Decyzje podejmowane w skali mikroekonomicznej mają wpływ na funkcjonowanie i wyniki poszczególnych podmiotów oraz na stosunki ekonomiczne i społeczne wewnątrz tych podmiotów i między nimi. Ogół tych decyzji w skali całego kraju składa się na charakter zjawisk gospodarczych w skali makroekonomicznej. W tej sferze ważną rolę odgrywają też decyzje państwa wobec podmiotów gospodarczych i decyzje korygujące mechanizmy rynkowe. Podstawowe decyzje w sferze gospodarczej mają wpływ nie tylko na stosunki ekonomiczne ale też wiążące się z nimi stosunki społeczne.

Stosunki ekonomiczne i stosunki społeczne

Stosunki społeczne można określić jako zależności i relacje między ludźmi zachodzące w związku z wypełnieniem przez nich zadań gospodarczych i ról społecznych. Stosunki społeczne mają znacznie szerszy zakres niż stosunki ekonomiczne, gdyż obejmują całokształt względnie stałych związków i relacji między ludźmi zachodzących w procesie ich społecznego działania. Obok stosunków ekonomicznych w skład stosunków społecznych wchodzi stosunki administracyjno-prawne, polityczne, religijne, sąsiedzkie, rodzinne itp. W skład stosunków ekonomicznych wchodzi relacje między ludźmi w procesach wytwarzania dóbr i usług (stosunki produkcji), relacje między kupującymi i sprzedającymi na rynku (stosunki wymienne) relacje w procesie podziału wytworzonych wartości (stosunki podziału) i stosunki w procesie konsumpcji indywidualnej i zbiorowej (stosunki konsumpcji). Stosunki ekonomiczne wpływają na sposób funkcjonowania podmiotów gospodarujących, sposób realizacji ich celów gospodarczych oraz formy podziału. Stosunki ekonomiczne determinowane są głównie przez własność, mechanizmy funkcjonowania rynku i systemowe formy podziału.

Podstawowe znaczenie dla stosunków społecznych, w tym także ekonomicznych, mają stosunki własnościowe. Określić je można jako stosunki zachodzące między ludźmi przy wykorzystaniu dóbr, zasobów, rynków w produkcyjnych procesach gospodarczych. Zakres swobody podejmowania decyzji gospodarczych przez podmioty gospodarcze jest obok własności, podstawową cechą i kryterium wyróżniającym systemy ekonomiczno-społeczne. Własność określana jest jako zbiór efektywnie wykorzystywanych uprawnień (prawdowości) określonych podmiotów (właścicieli) własności odnoszących się do określonego obiektu własności (przedmiotu).

Własność i jej znaczenie gospodarcze można rozpatrywać w ujęciu prawnym, ekonomicznym, społecznym, ideologicznym, politycznym. Prawo własności daje uprawnienia do określonego dysponowania i wyłączności określonym zasobem czy czynnikami przez dany podmiot, czyli właściciela tak prywatnego jak i publicznego. Uprawnienia te dotyczą zarówno możliwości faktycznego korzystania w różny sposób z danego obiektu i czerpanych z tego tytułu dochodów lub innych korzyści jak też możliwości bezpośredniego i pośredniego decydowania o tym obiekcie czyli

podejmowanie wobec niego decyzji zarządczych. W tym sensie własność może być pełna, wyłączna lub częściowa, niepełna w przypadku istnienia współwłaścicieli. W przypadku własności rozróżniamy dwa aspekty, aspekt podmiotowy i aspekt przedmiotowy.

Podmiotem własności jest konkretna osoba, rodzina, grupa osób bądź instytucja lub organizacja państwowa, grupowa lub samorządowa. Rodzaj podmiotu własności decyduje czy jest to własność prywatna, własność publiczna, czy inna. Podmiot własności prywatnej może wyłączyć z użytkowania przedmiotu własności inne podmioty, w przypadku własności publicznej prawa do użytkowania mogą być rozszerzone i udostępnione na inne jednostki i podmioty odpłatnie bądź nieodpłatnie. Specyficznym, bezpośrednim rodzajem własności z punktu widzenia podmiotowego jest własność spółdzielcza. Niegdyś traktowano ją jako własność społeczną albo publiczną, dziś traktuje się ją raczej jako własność prywatną wykorzystywaną wspólnie. Odrębnością podmiotową wyróżnia się także własność pracownicza, mająca miejsce wówczas gdy skupiony w danym przedsiębiorstwie kapitał należy do zatrudnionych w nim pracowników. Innym rodzajem własności jest własność komunalna, która ma charakter własności publicznej, a jej właścicielem jest samorząd terytorialny (miasto, gmina, region). Instytucjonalne formy własności w poszczególnych krajach są bardzo zróżnicowane, różna jest też rola poszczególnych rodzajów własności w gospodarce.

W ujęciu przedmiotowym własność może dotyczyć dóbr materialnych (darów przyrody i wytworów ludzkich), ale także dóbr niematerialnych (idei, koncepcji, pomysłów, informacji, systemów organizacyjnych). Z punktu widzenia ekonomicznego kluczowe znaczenie ma własność czynników produkcji, która decyduje o systemach ekonomiczno-społecznych, przez to o sprawności gospodarowania i poziomie rozwoju gospodarczego i dobrobytu społecznego.

W systemie gospodarki kapitalistycznej występuje własność indywidualna, własność rodzinna czy własność zbiorowa przybierająca formy różnego rodzaju spółek. Spółki mające różną formę instytucjonalno-prawną dzielą się według kryteriów odpowiedzialności na spółki z nieograniczoną odpowiedzialnością, spółki komandytowe i spółki osobowe, czy innych kryteriów na spółki prawa cywilnego i spółki prawa handlowego. Powszechne są także spółki akcyjne, które mają charakter korporacyjny. Różnego rodzaju spółki wchodząc w powiązania z innymi przedsiębiorstwami tworzą rozwijającą się obecnie szybko kapitalistyczną własność międzynarodową, której formalnym wyrazem są przedsiębiorstwa i korporacje transnarodowe.

Gospodarka i systemy ekonomiczno-społeczne

Podmioty gospodarujące, zjawiska i procesy gospodarcze przebiegają z różną intensywnością, w różnej skali i w różnych uwarunkowaniach przyrodniczych, społecznych, instytucjonalnych, politycznych itp. Produkcja prowadzona na własne potrzeby, bezpośrednie zaspokajanie potrzeb wytwórców, dominująca w przeszłości stanowiła podstawę tzw. gospodarki naturalnej. Podstawą gospodarki naturalnej są zwyczaje i tradycja, a to powoduje, że zmiany w technikach gospodarowania i sto-

sunkach ekonomiczno-społecznych dokonują się powoli. Stopniowo jednak pogłębia się podział pracy, specjalizacja w wytwarzaniu i wymiana między wytwórcami różnych towarów. Początkowa wymiana towar na towar po zastosowaniu pieniądza przybiera formę gospodarki rynkowej towarowo-pieniężnej. Wymiana wprowadzona do gospodarki naturalnej ujawnia się zasadniczymi zmianami w stosunkach ekonomicznych, własnościowych i społecznych i wzmacnia wzajemną zależność podmiotów gospodarczych w ramach całej gospodarki. W ten sposób w gospodarce naturalnej wyłoniła się gospodarka rynkowa (wolnorynkowa), w której wytwórcy towarów (sprzedawcy) i nabywcy spotykają się na rynku i dokonują transakcji rynkowych (wymiennych). Rozwinięta gospodarka rynkowa ukształtowała się w pełni w drugiej połowie XIX wieku w Europie Zachodniej. Leżący u jej podstaw mechanizm rynkowy stwarza możliwość realizacji celów zarówno produkcyjnych, jak i konsumpcyjnych. Na pełną skalę gospodarka towarowo-pieniężna ukształtowała się w gospodarce rynkowej systemu kapitalistycznego, która opiera się na własności oraz swobodzie przedsiębiorstw w podejmowaniu decyzji gospodarczych.

Każdą gospodarkę można traktować jako pewien wyodrębniony system który składa się z dających się wyodrębnić części, czyli podsystemów, w których występuje wiele elementów w pewien sposób uporządkowanych, pozostających względem siebie w określonych relacjach. System gospodarczy składa się zatem z instytucji, organizacji i jednostek. Funkcjonowanie każdego z tych elementów regulowane jest normami zwyczajowymi i prawnymi, które powodują przepływy produktów i informacji oraz relacje między jednostkami. System ekonomiczny opiera się na odpowiednio ukształtowanych prawach własności czynników produkcji oraz uprawnieniach do podejmowania decyzji w zakresie produkcji i konsumpcji, determinuje motywację działań podmiotów gospodarujących. W węższym znaczeniu system ekonomiczny określa system funkcjonowania gospodarki, główny mechanizm i czynniki rozwoju gospodarczego. W praktycznym znaczeniu z systemem ekonomicznym związany jest zbiór powszechnie obowiązujących norm prawnych oraz ogólnie akceptowanych zasad regulujących postępowanie wszystkich uczestników procesu gospodarczego.

Zarówno na podstawie kryterium własności czynników produkcji, jak i mechanizmów regulowania i koordynacji procesu gospodarczego, obok gospodarki kapitalistycznej o charakterze rynkowym ukształtowała się również gospodarka socjalistyczna o charakterze nakazowo-rozdzielczym. W tym systemie ekonomicznym dominuje własność państwowa a procesy gospodarcze regulowane są przez różnego rodzaju nakazy, dyrektywy, plany wiążące się z centralnym planowaniem i zarządzaniem gospodarką jak i kluczowymi przedsiębiorstwami stanowiącymi własność państwową. Gospodarka centralnie planowana może posługiwać się zdecentralizowanym systemem nakazowo-rozdzielczym lub formami mniej lub bardziej scentralizowanymi, łącznie z wykorzystaniem mechanizmu rynkowego. W praktyce życia gospodarczego tzw. „czyste” modele systemów ekonomicznych nie występują. Zarówno w kompetytywnych systemach gospodarki rynkowej jak też w gospodarce o dominującej własności państwowej, regulowanej administracyjnie można spotkać szereg form pośrednich, na które składają się zarówno formy kapitalizmu mieszanego jak i zdecentralizowane hybrydowe systemy socjalistyczne.

B. Winiarski (2006) wykorzystując kryteria własności środków produkcji i sposobu regulacji wyodrębnił cztery modele systemów ekonomicznych:

- indywidualistyczno-kompetytywny (kapitalizm rynkowy),
- indywidualistyczno-planowy (gospodarka kapitalistyczna regulowana przez centralne planowanie państwowe),
- kolektywistyczno-planowy (kolektywistyczna gospodarka zarządzana centralnie),
- kolektywistyczno-kompetytywny (socjalizm rynkowy).

Kluczowe znaczenia dla określenia systemu gospodarczego ma rola mechanizmu rynkowego i rola państwa w gospodarce.

Współczesne gospodarki rynkowe podlegają dynamicznym zmianom pod wpływem szybkiego postępu technologicznego i informatycznego, nasilających się zjawisk globalizacji, politycznej rywalizacji światowych potęg gospodarczych, zmian klimatycznych i wyczerpywania się tradycyjnych zasobów naturalnych oraz nieprzewidywanych i gwałtownych kryzysów, takich jak kryzys finansowy lat 2007-2011, czy ujawniona w 2020 r. pandemia COVID-19. To powoduje, z jednej strony różnicowanie się występujących systemów społeczno-ekonomicznych, jak i poszukiwanie skutecznych sposobów oddziaływania na pożądany przebieg procesów społeczno-gospodarczych. Powstają więc różne pomysły na kształtowanie ładu społeczno-gospodarczego w ramach szeroko ujmowanego systemu gospodarki rynkowej. Teoretyczne podłoże wielu takich koncepcji znajdujemy w poglądach klasyków ekonomii, negujących w zasadzie rolę państwa w gospodarce, którzy stworzyli podstawy klasycznego liberalizmu, w poglądach ekonomistów reprezentujących różne nurty neoliberalizmu, które przewidują potrzebę stosowania minimalnego zakresu interwencji państwa w system rynkowy, czy też w koncepcjach opowiadających się za znacznym zakresem regulowania rynkowego systemu społeczno-gospodarczego przez państwo. Reprezentantem tego ostatniego nurtu jest głównie keynesizm, a także ordoliberalizm, który testowany był w odbudowie gospodarki niemieckiej po II wojnie światowej.

Trzy odmiany liberalizmu: liberalizm klasyczny, neoliberalizm i ordoliberalizm nie stanowią monolitu chociaż granice między nimi nie są wyraźne (Mączyńska, Pysz, 2020). Czysty liberalizm hołdował wszelkiej wolności: swobodzie wyboru, prywatnej własności, przedsiębiorczości, konkurencji rynkowej, itp. Neoliberalizm wykorzystując liberalne wartości sprzyjał transferom dochodów od licznych średniaków i biedaków do mniejszości zamożnych i bogatych oraz umożliwiał transfery wytworzonych wartości z sektorów tradycyjnych do nowoczesnych. Po wielkim kryzysie lat 1929-1933, remedium, na rozwiązywanie problemów rozwoju stała się koncepcja keynesowskiej polityki interwencjonalizmu państwowego, która nie straciła aktualności do dzisiaj, zwłaszcza w odniesieniu do sytuacji kryzysowych. Ordoliberalizm natomiast, który przybrał formę społecznej gospodarki rynkowej (SGR), został zastosowany do stworzenia w sposób systematyczny i długofalowy ładu gospodarczego zapewniającego gospodarce rynkowej funkcjonalną sprawność działania, a ludziom osiągnięcie wolnościowego ładu społeczno-gospodarczego, ukierunkowanego na zapewnienie dobrobytu (Mączyńska, Pysz, 2021). SGR stała się w latach 1948-1966 podstawą tzw. cudu gospodarczego w RFN. Koncepcja ta

znalazła traktatowe uznanie w Unii Europejskiej (Traktat z Lizbony, 2008). W Polsce również nadano jej konstytucyjną rangę (art. 20 Konstytucji RP).

Rynek, rola rynku i rola państwa w gospodarce

W potocznym rozumieniu rynek to miejsce w którym dokonuje się wymiana towarów i usług. Pełne pojęcie rynku jest znacznie szersze i obejmuje ogół warunków i relacji ekonomicznych między podmiotami gospodarczymi, które prowadzą do zawierania transakcji wymiany kupna-sprzedaży w wyniku których następuje transfer dóbr i usług oraz związanych z nimi praw własności za pośrednictwem pieniądza, które zaspokajają potrzeby ludzkie.

Rynek można rozpatrywać i klasyfikować według różnych kryteriów. Według kryterium zasięgu geograficznego możemy wyróżnić rynek lokalny, regionalny, krajowy i międzynarodowy. Według kryterium przedmiotowego wyodrębnia się podział na rynek dóbr i usług, rynek pieniężno-kredytowy, rynek kapitałowy oraz rynek pracy. W ujęciu branżowym czy towarowym możemy wyodrębnić np. rynek rolny, rynek zbożowy czy rynek pieczywa. W zależności od zakresu swobody można rynek podzielić na rynek wolny i rynek regulowany. Z punktu widzenia zaopatrzenia rynku rozróżnić można tzw. rynek producenta czy rynek konsumenta, gdzie odmiennie układają się relacje między poszczególnymi elementami rynku, podażą, popytem i ceną.

Zależności przyczynowo skutkowe, jakie zachodzą między tymi elementami składają się na mechanizm rynkowy, który może być przedstawiony w formie modelowej. Istotą mechanizmu rynkowego jest to, iż zależności między popytem i podażą ujawniają się za pośrednictwem cen, które kształtują się między równoprawnymi podmiotami gospodarczymi, które działając na rynku starają się osiągnąć swoje cele gospodarcze. Mechanizm rynkowy może być wolny jeśli nie jest skrzepowany ograniczeniami i decyzją państwa jako instytucji uprawnionej do regulacji rynku.

Przy dokonywaniu dobrowolnych i nieskrępowanych transakcji kupna i sprzedaży towarów i usług na rynku występuje zjawisko konkurencji. Konkurencja to proces w którym uczestnicy rynku, dążąc do realizacji swoich celów przedstawiają oferty, które mogą być korzystniejsze dla nabywców pod względem ceny, jakości lub innych cech wpływających na dokonanie transakcji zakupu. Konkurencja między sprzedawcami i konkurencja między nabywcami przenosi się za pośrednictwem innych transakcji na konkurencję między wszystkimi uczestnikami rynku.

Rynek jako samoczynny mechanizm wpływający na zachowanie podmiotów gospodarczych i na ich decyzje przesądza o alokacji zasobów i czynników produkcji i rozdziale korzyści w procesach gospodarczych. Podstawowym uwarunkowaniem sprawnego mechanizmu rynkowego jest dominacja własności prywatnej i swoboda w zakresie transferu prywatnych praw własności, swoboda prowadzenia działalności gospodarczej, istnienie sprawnie działających instytucji obsługujących rynek (infrastruktura gospodarcza i instytucjonalna) oraz tzw. integralność rynku czyli wzajemne powiązanie poszczególnych segmentów rynku, tj. rynku dóbr i usług, rynku pracy, rynku pieniądza, rynku finansowego, rynku kapitałowego, rynku walutowego, rynku dóbr inwestycyjnych itp.

Rynek jest podstawowym regulatorem procesów gospodarczych i wypełnia szereg funkcji szczegółowych. Tak zwana niewidzialna ręka rynku dokonuje wyceny różnych dóbr, dostarcza informacji dla podmiotów gospodarczych, jest podstawą racjonalnego wykorzystania zasobów gospodarczych i czynnikiem równowagi w gospodarce. Rynek weryfikuje ofertę podaży producentów z potrzebami i preferencjami konsumentów, tym samym dostosowuje produkcję do potrzeb.

Jednak rynek nie jest mechanizmem doskonałym, ma szereg ułomności i wywołuje szereg często niekorzystnych efektów zewnętrznych. Spełniając dobre funkcje w skali mikroekonomicznej może wywoływać niekorzystne efekty i koszty makroekonomiczne. Wynagradzając najbardziej efektywnych producentów powoduje nadmierne nierówności w podziale produktu społecznego. Gospodarka rynkowa podlega też wahaniom koniunkturalnym co ujawnia się w niestabilnym wzroście gospodarczym. Zapobieganie tym niedomaganiom rynku staje się zadaniem państwa jako podmiotu polityki gospodarczej państwa. Rola państwa w odniesieniu do gospodarki polega na zapewnieniu przestrzegania ustrojowych i systemowych zasad funkcjonowania gospodarki, korygowaniu niedostatków mechanizmów rynku, pod kątem podnoszenia ogólnospołecznej efektywności gospodarki, kształtowania akceptowalnego sposobu podziału produktu społecznego i tempa wzrostu gospodarczego.

Regulacyjna funkcja państwa ujawnia się w trakcie interwencji wobec wolnego mechanizmu rynkowego, ustanowienia pewnych norm, zasad funkcjonowania rynków, wsparcia dla poszczególnych grup, podmiotów, rozłożenia obciążeń finansowych prowadzących do redystrybucji dóbr, podejmowaniu działań stabilizujących i stymulujących procesy gospodarcze. Wspomniany interwencjonizm państwowy ma na celu racjonalne wykorzystanie zasobów produkcyjnych, ochronę środowiska naturalnego, ochronę konsumentów. Posługuje się przy tym szeroką gamą instrumentów w postaci ustawodawstwa antymonopolowego i zwalczania nieuczciwej konkurencji, regulacji warunków pracy i ochrony pracowników, wprowadzania systemów ubezpieczeń społecznych i inwestowania w dobra publiczne i inne. Państwo może być też ważnym bezpośrednim podmiotem w przypadku utrzymywania sektora publicznego, np.: w dziedzinie górnictwa, transportu kolejowego i lotniczego, telekomunikacji i innych dziedzinach gospodarki. Nadmierne zaangażowanie państwa w sferze własności środków produkcji i zarządzania przedsiębiorstwami nie sprzyja racjonalnej alokacji czynników produkcji i sprawnemu funkcjonowaniu gospodarki.

Rola państwa w gospodarce jest uwarunkowana historycznie, zmienia się wraz z rozwojem danej formacji wraz z systemem funkcjonowania gospodarki. Państwo współczesne jest podmiotem polityki gospodarczej, a sposób i zakres ingerencji w sprawy gospodarcze określa się mianem interwencjonizm. Ujmując w sposób zagregowany różne formy ingerencji państwa w funkcjonowanie gospodarki, ekonomiczną rolę państwa we współczesnej gospodarce rynkowej można ująć w następujący funkcje:

- funkcję alokacyjną – wpływ na alokację zasobów produkcyjnych,
- funkcję dystrybucyjną – zmniejszenie nierówności majątkowych i dochodowych,

- funkcję stabilizacyjną – zapewnienie równości rynku i ograniczenie zmienności dynamiki wzrostu. W okresie przemian systemowych państwo zapewnia też możliwość dokonania zmian strukturalnych w sferze własnościowej, instytucjonalnej oraz w systemie funkcjonowania gospodarki.

Racjonalność gospodarowania i rachunek ekonomiczny

Istotą ekonomicznego myślenia jest wybór takich form i sposobów gospodarowania, które przynoszą największe korzyści gospodarującemu. Wychodząc od potrzeb człowieka, które są nieograniczone i stale się powiększają i przekształcają oraz zasobów (zasobów produkcyjnych), które są określone, a więc ograniczone stajemy przed dylematem jak wykorzystać ograniczone zasoby, w jaki sposób je ze sobą powiązać i uruchomić w procesach wytwórczych aby uzyskać maksymalny efekt. Przy dążności do największego efektu mamy do czynienia z pierwszą podstawową zasadą racjonalnego gospodarowania (zasada największego efektu). Druga zasada racjonalnego działania może występować wówczas gdy chcąc uzyskać określoną ilość dobra minimalizujemy zużycie czynników produkcji (zasada najmniejszego nakładu).

Z ograniczoności zasobów wynikają ograniczone możliwości produkcyjne, a także potrzeba prowadzenia alternatywnego rachunku ekonomicznego. Nie możemy produkować wszystkiego, gdyż zabraknie nam na to środków. Szczególnie dotyczy to ziemi, która jest dobrem ograniczonym przestrzennie. Decydując się na wytworzenie dwóch lub większej liczby produktów stykamy się z pojęciem alternatywnego kosztu wytworzenia tych produktów, które wpływają na efektywność zużycia, zastosowanych czynników produkcji i wielkość korzyści, jakie przynosi wytwarzanie produktu. W przypadku ograniczenia produkcji do jednego produktu mamy do czynienia z kosztem alternatywnym, który jest kosztem zaniechania wytwarzania drugiego produktu, z którego rezygnujemy. Koszt ten jest mierzony wartością produkcji, której nie realizujemy dlatego aby zwiększyć możliwość produkcji innego dobra czy osiągnięcie innej wartości. Dokonując porównania kosztów wytworzenia dwóch produktów wybieramy rozwiązanie które przynosi większe korzyści. Mamy tu więc zastosowanie w gospodarowaniu zasady racjonalnego działania. Posługując się kategorią kosztu alternatywnego i zasadą racjonalności gospodarowania możemy w różny sposób wykorzystywać dostępne zasoby produkcyjne i kształtować odpowiednio rozmiary i strukturę produkcji.

Możliwości wyboru ujmujemy się w sposób ogólny w postaci krzywej możliwości produkcyjnych, zwanej także krzywą transformacji produktu. Dysponując określonymi zasobami i konstruując krzywe możliwości produkcyjnych mamy możliwość porównania efektów przy alternatywnym wykorzystaniu zasobów. Znając ceny lub koszty pozyskiwania poszczególnych zasobów i ceny wytwarzanych produktów możemy prowadzić rachunek ekonomiczny. Rachunek ekonomiczny to porównywanie uzyskiwanych z określonej działalności gospodarczej efektów (korzyści) z ponoszonymi w związku z tą działalnością nakładami (kosztami). Jest on prowadzony w celu wybrania najbardziej korzystnych, czyli najbardziej efektywnych eko-

nomicznie wariantów i sposobów wykorzystania dostępnych zasobów i czynników produkcji.

Wybierając efektywne ekonomicznie warianty prowadzonej działalności gospodarczej musimy przyjąć bardziej szczegółowe kryteria i zasady wyboru oraz jednostki w jakich są te efekty mierzone. Możliwe jest tu wykorzystanie jednostek fizycznych (ilościowych) bądź jednostek ekonomicznych (wartościowych). Należy także pamiętać, że nie wszystkie efekty lub korzyści są mierzalne bądź są uzewewnętrzniane przez rynek. To wszystko sprawia, że prowadzenie rachunku ekonomicznego jest sprawą złożoną i powiązaną z kryterium celu jaki sobie zakładamy.

Życie społeczne i działalność gospodarcza toczą się pod wpływem mechanizmów społecznych i gospodarczych. Rynek i gospodarka rynkowa wynagradza poprzez swoje mechanizmy podmioty angażujące się w procesy gospodarcze. Jednak rynek nie jest idealnym i w pełni sprawiedliwym mechanizmem regulującym stosunki gospodarcze. Ważna rola także przypada państwu a z upoważnienia państwa także różnym organizacjom i instytucjom, między innymi instytucjom samorządu terytorialnego.

Państwo przez swoje instytucje może korygować mechanizmy rynkowe, zmieniać metody podziału, wprowadzać ograniczenia bądź bodźce rozwojowe. Państwo i jego instytucje może, oprócz administrowania i zarządzania bieżącymi sprawami, programować i planować rozwój społeczno-gospodarczy miast i regionów. Praktyczne wypełnianie roli przez państwo jest silnie uzależnione od ustroju państwa i obowiązującego systemu społeczno-ekonomicznego. Ustrój w niektórych państwach nadaje duże uprawnienia do samorządzenia podstawowym jednostkom podziału organizacyjnego, a więc układu lokalnego. Inne państwa realizują model centralistyczny zhierarchizowany. W układach integracji międzynarodowych część decyzji przenoszona jest na poziom wspólnotowych organów wykonawczych. Na funkcjonowanie poszczególnych układów terytorialnych istotny wpływ wywierają mogą różne porozumienia i umowy międzynarodowe.

Zarówno państwo, ale też poszczególne podmioty gospodarujące – przedsiębiorstwa i gospodarstwa domowe są zainteresowane ekonomicznością działań. Tę ekonomiczność należy rozumieć tak, iż uznane efekty ekonomiczne spełniają cele, które wyznaczają dla tej działalności pomioty gospodarcze, co oznacza, że wartość uzyskanych efektów przewyższa, a co najmniej dorównuje poniesionym nakładom. Efekty ekonomiczne jakie są osiągane zależą od wielu czynników, w tym także od układu terytorialnego i przestrzennego. Nie wszystkie miejsca na ziemi nadają się do wytworzenia wszystkich produktów i usług. Są miejsca bardziej i mniej korzystne, bądź nie nadające się w ogóle do powadzenia określonego rodzaju działalności. Różne efekty ekonomiczne działalności gospodarczej, jakie można uzyskać w konkretnych miejscach, są podstawą dla prowadzenia rachunku ekonomicznego w układach terytorialnych, a więc do ukształtowania się ekonomiki miast i regionów. Ekonomiczna analiza tych układów przestrzennych może być prowadzona z następujących punktów widzenia:

- wyników działalności ekonomicznej poszczególnych podmiotów gospodarczych którymi są gospodarstwa domowe, przedsiębiorstwa i inne organizacje i instytucje jakie istnieją w danej jednostce terytorialnej;

- kosztów i korzyści jakie osiąga podmiot zarządzający danym terytorium i całą jego społecznością, czyli jednostka terytorialna – gmina, dzielnica, miasto, region itp.;
- stan dobrobytu społecznego wyrażającego się poziomem zaspokajania potrzeb ludności;
- roli jaką dana jednostka terytorialna pełni w układach przestrzennych w skali regionu i kraju oraz skali europejskiej i globalnej.

Przedstawiony zarys funkcjonowania podmiotów gospodarujących może być analizowany w różnych układach terytorialnych. Przechodzenie od układów miejscowych i lokalnych do wyższych hierarchicznie układów terytorialnych, od rynków lokalnych do rynków regionalnych, krajowych i globalnych wzbogaca występujące tam systemy ekonomiczno-społeczne o nowe zasoby, nowe funkcje i nowe możliwości. Wraz z przechodzeniem na kolejne szczeble struktury terytorialnej wzrasta też złożoność struktur i różnorodność pełnionych funkcji przez układ terytorialny.

1.4. Wzrost gospodarczy i rozwój społeczno-gospodarczy

Ludzie i społeczności dążąc do zaspokojenia swoich ciągle rosnących potrzeb podejmują działalność gospodarczą w wyniku której powstają nowe wartości ekonomiczne ucieleśnione w pojęciu wzrostu gospodarczego. Wzrost gospodarczy mierzony jest na ogół rozmiarami nowo wytworzonej wartości ogółem (np. PKB) i w przeliczeniu na jednostkę nakładów zużytych na jej wytworzenie. Syntetyczną miarą wszystkich efektów gospodarowania jest pojęcie wzrostu i rozwoju gospodarczego. Wzrost gospodarczy jest głównym przedmiotem zainteresowania klasycznych nurtów teorii ekonomii sformułowanej na przełomie XIX i XX wieku.

Rozpatrywany głównie w kategoriach ilościowych i mierzony wielkością PKB na mieszkańca jest i współcześnie podstawą oceny procesów rozwojowych. Osiąganie wysokiego tempa wzrostu gospodarczego jest szczególnie istotnym elementem rozwoju w sytuacji niskiego, niezadowolającego poziomu zaspokojenia potrzeb. Wzrost gospodarczy jako cel rozwojowy był ważny dla wszystkich gospodarek światowych do połowy XX wieku.

Wzrost gospodarczy zależy od wzrostu zatrudnienia i zwiększającej się produktywności siły roboczej zależnych z kolei od takich czynników, jak przedsiębiorczość, umiejętności ludzkie, innowacje, konkurencja, inwestycje i in. Czynniki te łącznie prowadzić będą do (OECD, 2014, s. 27-29):

- odchodzenia od wzrostu liczby miejsc pracy do zwiększania jakości miejsc pracy;
- zwiększania szans lokalnych rynków do tworzenia możliwości przedsiębiorcom (poprzez rozwój *start-up*ów, klastrów i innych form współpracy);
- zwiększania inwestycji w szkolenia pracownicze powiązane z odnajdywaniem przez przedsiębiorców szans wynikających ze szkoleń;
- identyfikacji nowych sposobów konkurowania;
- rozpoznania różnych rodzajów innowacji lokalnych i wdrażania rozwoju;

- koncentracji na oddolnych strategiach rozwojowych.

Wykorzystywanie PKB jako miernika wzrostu gospodarczego często prowadziło do traktowania tego wskaźnika jako podstawowego celu w polityce społeczno-gospodarczej. Tym celem powinien być jednak rozwój społeczno-gospodarczy, którego filarami obok wzrostu gospodarczego są: postęp społeczny oraz gospodarka przychylna środowisku. Harmonijny postęp w trzech wymiarach: gospodarczym, społecznym i środowiskowym prowadzi do pojęcia rozwoju potrójnie zrównoważonego, jako głównej kategorii w ekonomii nowego pragmatyzmu (Mączyńska, Pysz, 2021). Ta teoria ma wiele wspólnego z koncepcją rozwoju trwałego i zrównoważonego, która stała się wiodącym paradygmatem rozwojowym na świecie w końcu XX wieku. Rozwój zrównoważony jako ogólna koncepcja, stanowiąca podstawę formułowania unikalnych w danych warunkach strategii rozwoju lokalnego, wymaga ukierunkowania na innowacyjność.

Wzrost gospodarczy jest niezbędny dla uruchomienia procesów rozwojowych. Tak jak każdy człowiek dąży do tego aby lepiej zaspokajać swoje potrzeby, by lepiej żyć, tak każda społeczność lokalna dąży do ogólnej poprawy życia, do rozwoju. Rozwój to proces zmian i przeobrażeń o charakterze długotrwałym, w toku którego przechodzi się od form i stanów prostych i mniej korzystnych do form i stanów bardziej złożonych, uznawanych za lepsze i bardziej korzystne. Rozwój w takim rozumieniu ma głównie charakter jakościowy, jednak na ogół wiąże się z elementem ilościowym. Często używanym pojęciem obejmującym stosunkowo szeroką płaszczyznę rozwoju jest pojęcie rozwoju społeczno-gospodarczego. L. Kupiec (1993) zdefiniował rozwój społeczno-gospodarczy jako „proces pozytywnych, ilościowo-jakościowych zmian polegających na zwiększeniu i doskonaleniu istniejących oraz powstawaniu nowych zjawisk w sferze wszelkiej działalności gospodarczej, kulturowej i społecznej oraz stosunków społeczno-produkcyjnych i polityczno-ustrojowych”.

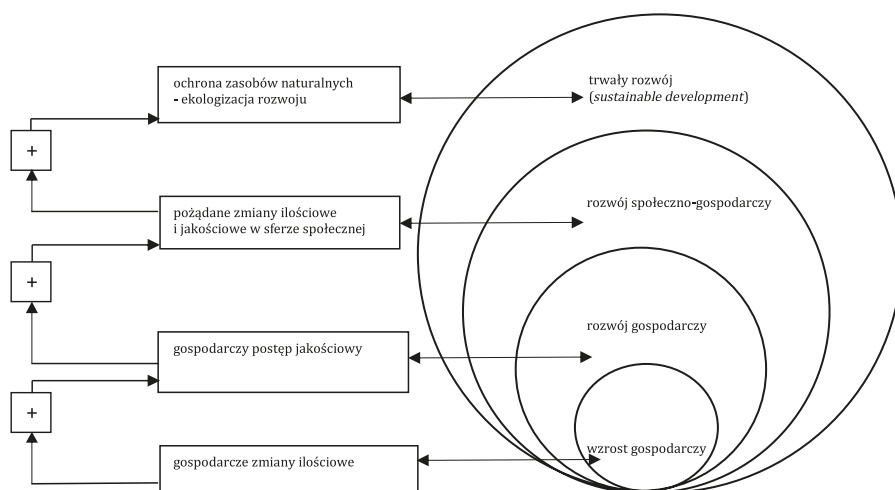
Rozwój gospodarczy jest procesem stanowiącym połączenie wzrostu gospodarczego, zmian jakościowych zachodzących w sferze czynników oraz wyników procesów produkcyjnych, a także w sferze instytucjonalnej i społecznej gospodarowania (Korenik, 1998). Rozwój gospodarczy nie jest celem samym w sobie lecz sposobem osiągnięcia celów gospodarczych, społecznych i środowiskowych w różnych układach terytorialnych: układzie krajowym, regionalnym, a także lokalnym. Procesy wzrostu i rozwoju w sposób najbardziej wszechstronny i dojrzały zostały przedstawione w teoriach odnoszących się do krajów, których państwo jest podmiotem polityki rozwojowej. Pogłębianie się polaryzacji gospodarczej jak również integracji międzynarodowej zwróciło uwagę na problematykę rozwoju, najpierw w układach regionalnych w latach 60. i 70. XX wieku a następnie, głównie w pierwszej połowie lat 80. XX wieku, w sferze rozwoju układów lokalnych.

Wielu autorów nie wprowadza rozróżnienia między rozwojem w różnych układach terytorialnych i rozwój regionalny traktuje jako rozwój lokalny (Noworól 2007a; Rakowska 2019). Faktycznie występują bardzo silne zależności między rozwojem lokalnym i rozwojem regionalnym, podobnie zresztą jak między rozwojem regionalnym a rozwojem całego kraju. Zależności te mają swoje odzwierciedlenie w działaniach samorządów i administracji publicznej. Praktycznie w Polsce przy-

muje się, że rozwój regionalny dotyczy terytorium całego województwa natomiast rozwój w skali powiatu i gmin ma charakter rozwoju lokalnego (Szewczuk 2011).

Rozwój lokalny jest specyficzną i bardzo złożoną kategorią rozwoju społeczno-gospodarczego (Guzal-Dec, 2015). Na jego przebieg ma wpływ wiele podmiotów i czynników znajdujących się zarówno na danym terytorium jak i w jego otoczeniu. Złożoność zjawiska rozwoju lokalnego wynika zarówno z wewnętrznego systemowego charakteru lokalnej gospodarki, jak też z umiejscowienia danego układu lokalnego zwłaszcza w systemie gospodarki regionalnej i krajowej. Na wagę wewnętrznego potencjału oraz umiejscowienie układu lokalnego w układzie regionalnym i krajowym wskazuje wiele definicji tego rozwoju, m.in. definicje M. Adamowicza (2003a), J. Chądzyńskiego (2007), A. Sztando (2017a) i innych. M. Adamowicz (2003a) stwierdza, że (...) „przebieg podstawowych procesów ekonomicznych w skali lokalnej kształtowany jest przez ogólny system ekonomiczno-społeczny, politykę społeczno-gospodarczą kraju, politykę regionalną oraz lokalną politykę rozwoju prowadzoną przez władze lokalne”. J. Chądzyński (2007) zauważa, że „do rozwoju lokalnego dochodzi na określonym terytorium, stanowiącym pewien system czy układ lokalny, którego istotnym elementem jest zamieszkująca go lokalna społeczność. A. Sztando (2017b, s. 29-30) stwierdza, że „kategoria rozwoju lokalnego ma dualny charakter w związku z czym należy ją postrzegać na dwa sposoby”, w sposób lokalny i ponadlokalny. Sposób lokalny polega na rozumieniu go jako procesu przekształceń struktur układu lokalnego i powiązań wzajemnych między elementami tej struktury oraz ich powiązań z otoczeniem przez opartą na konsensusie mobilizację czynników głównie endogenicznych. W perspektywie ponadlokalnej rozwój lokalny postrzega się jako przekształcenie struktur wymienionych układów ponadlokalnych i związków między tymi strukturami oraz ich otoczeniem, które są w dużej mierze efektem rozwoju lokalnego zachodzących w układach lokalnych.

W miarę podnoszenia stopnia zaspokojenia potrzeb większego znaczenia nabierają aspekty jakościowe, które przenoszą punkt ciężkości zainteresowania ludzi i społeczności na rozwój społeczno-gospodarczy. Rozwój zatem oznacza proces zmian ilościowych (przyrost wartości ekonomicznej) jak i zmian jakościowych, równoznacznych z ulepszeniem danego stanu i osiągnięciem wyższego poziomu zadowolenia (zaspokojenia potrzeb). Intensywne zmiany gospodarcze i społeczne, które nastąpiły po II wojnie światowej i konieczność rozwiązywania różnych ważnych kwestii społecznych zwróciły uwagę na nieadekwatność podejścia koncentrującego się wyłącznie na wzroście gospodarczym i spowodowały konieczność, początkowo połączenia zmian ilościowych z kwestiami postępu jakościowego, czego efektem była koncepcja rozwoju gospodarczego, a następnie rozszerzenia problematyki gospodarczej na sferę pożądaných zmian społecznych w wyniku czego sformułowano pojęcie rozwoju społeczno-gospodarczego. Dalsze rozszerzenie analizy wzrostu gospodarczego na sferę ochrony środowiska i racjonalnego wykorzystania zasobów nieodnawialnych doprowadziło do koncepcji rozwoju zrównoważonego i trwałego (Canzanelli, 2001; Pike in in., 2006, 2017; Rakowska, 2019). Ewolucję koncepcji wzrostu gospodarczego do rozwoju zrównoważonego i trwałego w układzie terytorialnym przedstawia Rysunek 3.

Rysunek 3. Ewolucja koncepcji od wzrostu gospodarczego do rozwoju trwałego i zrównoważonego

Źródło: Opracowanie własne przy wykorzystaniu modelu J. Rakowska, 2019, s. 26.

Kształtowany w warunkach zaawansowanej integracji międzynarodowej i globalizacji nowy model rozwoju społeczno-gospodarczego i funkcjonowania państw demokratycznych uwzględnia, z jednej strony rolę dużych międzynarodowych układów przestrzennych (układów międzynarodowej integracji gospodarczych), a także układów regionalnych, zarówno w skali krajowej, jak i na poziomie regionów wewnątrz poszczególnych krajów. Przykładem tego jest rozwój Unii Europejskiej i prowadzonej przez nią polityki regionalnej. W tym przypadku decyzyjne ośrodki zarządzania przenoszone były często na poziom organów ponadnarodowych. Rozwój procesów integracji i globalizacji stanowił podstawę do zwrócenia uwagi na znaczną rolę układów przestrzennych w rozwoju społeczno-gospodarczym. Rozwój gospodarczy i względna stabilizacja polityczna państw wysoko rozwiniętych spowodowała jednak, że wiele spraw rozwojowych można lepiej i szybciej rozwiązać przy większym zaangażowaniu podmiotów działających w układach lokalnych. Zaczął rozwijać się zatem, zarówno w sferze realnej jak i intelektualnej, nurt lokalizmu, jako współczesna koncepcja rozwoju społeczno-gospodarczego (Sztando, 2017b).

Wśród przyczyn większego zainteresowania rozwojem lokalnym można wymienić tendencje do ujawniania się regionalizmów etnicznych i kulturowych w integrującej się Europie, wystąpienie tzw. paradoksów globalizacji, które w warunkach rozpowszechniania się zjawisk społeczno-gospodarczych ponad granicami państw wymagały intensyfikacji aktywności w skali lokalnej, wykorzystującej inicjatywy oddolne. W pewnym stopniu jest to reakcja na niepowodzenia koncepcji rozwoju odgórnego czy rozwoju wykorzystującego czynniki zewnętrzne. Rozwój lokalny utożsamiany jest z rozwojem oddolnym, opartym na potencjale endogenicznym wspieranym przez dostępne czynniki egzogeniczne. Rozwój lokalny to szczególna

forma rozwoju regionalnego, w której kluczową rolę odgrywają czynniki endogeniczne, wykorzystywane przez podmioty lokalne i ponadlokalne dla wywoływania korzystnych zmian wzmacniających lokalny potencjał rozwojowy i efektywność jego wykorzystania. Zwrócenie uwagi na problematykę rozwoju lokalnego w pierwszej połowie lat 80 XX wieku miało zarówno podstawy gospodarcze i społeczne jak również środowiskowe i polityczne. Podstawy te tkwiły w ówczesnym kryzysie koncepcji państwa dobrobytu i wiązały się z poszukiwaniem szans rozwojowych w centralizacji zarządzania państwami (Jouen, 2011). W Polsce zainteresowanie problematyką rozwoju lokalnego wynikało również z procesu transformacji systemowej, która obejmowała także zmianę podziału administracyjnego kraju i restrukturyzację terytorialnej administracji samorządowej.

Zainteresowanie problematyką rozwoju lokalnego Unii Europejskiej w latach 1980-2000 wyrażało się we wprowadzeniu różnych innowacyjnych akcji, programów pilotażowych oraz tzw. inicjatyw wspólnotowych ukierunkowanych na wykorzystanie spontanicznej aktywności oddolnej jako siły napędowej ogólnego rozwoju gospodarczego. Po roku 2000 polityka rozwoju lokalnego przybrała nieco inną, bardziej rozproszoną formę pod względem instrumentalnym i programowym (Jouen, 2011).

1.5. Pojęcie i definicje rozwoju lokalnego

Istota i kryteria definiowania rozwoju lokalnego

Koncepcją rozwoju lokalnego zajmowało się wielu autorów polskich i zagranicznych, którzy formułowali własne definicje i określali jego istotę, uwarunkowania i czynniki. Można te koncepcje podzielić na dwa nurty. Pierwszy reprezentowany przez liczną grupę autorów uwypukla w swych definicjach rozwoju długofalowy proces kierunkowych zmian, w których obiekty czy przedmioty przechodzą od form i stanów prostszych i mniej doskonałych do form i stanów bardziej złożonych i doskonalszych, form pożądanych i korzystnych z punktu widzenia określonych celów. Niektórzy uwzględniają w swych analizach także efekty niekorzystne czy niepożądane, które mogą wystąpić, ale które nie są związane z zakładanymi celami rozwojowymi.

Inna, występująca rzadziej grupa autorów wyraża przekonanie, że rozwój jest procesem zmian polegających na różnicowaniu, który może mieć charakter progresywny lub regresywny. Rozwój progresywny oznacza osiąganie zmian pozytywnych, pożądanych, zaś rozwój regresywny oznacza występowanie zmian niekorzystnych. Taki rozwój nie jest więc rozwojem, a uwstecznieniem czy degradacją, oznacza niepożądany stan kryzysowy. Dlatego też, bardziej pożądane i częściej wykorzystywane są definicje pierwszego nurtu traktujące rozwój jako proces prowadzący do ilościowej i jakościowej poprawy jakiegoś stanu, w naszym przypadku określonego układu terytorialnego. J. Rakowska odnosząc problematykę rozwoju do układu lokalnego wyodrębniła trzy główne grupy definicji rozwoju lokalnego: aspektowe, ogólne, systemowe (Rakowska, 2019), które przedstawia Tabela 5.

Tabela 5. Systematyka definicji rozwoju lokalnego według kryterium uszczegółowienia

Typy definicji rozwoju lokalnego	Autorzy i źródła definicji w literaturze przedmiotu
Aspektowe, odnoszące się do:	
sfery gospodarczej	Jałowiecki (1989, s. 344-35); Korenik (1998, s. 362); Sztando (2000, s. 80); Canzanelli (2001, s. 7 i 9); Blakely (2002); Adamowicz (2003, s. 11); World Bank (www.worldbank.org); Capello (2009, s. 36); Rowe (2009, s.6); Tello (2010, s. 51)
sfery społecznej	Perroux (za: Fiedor i Kociszewski 2010); Adamowicz (2006, s. 12)
sfery społeczno-gospodarczej	Guigou (1984, cyt. za Brańka i in. 2015, s. 84); Greffe (2005, s. 4); Parysek (1995, s. 37); Klasik (1996a, s. 23); Buarque (1999, cyt. za: Bosisier 2005, s. 50); Wojtasiewicz (2005, s. 318); Adamowicz (2006, s. 12); Ruskowski (2008, s. 93); Kozuch (2011, s. 9); Wiktorska-Świąćka i Kozak (2014, s. 12); Rosner i Stanny (2016, s. 9)
sfery środowiska naturalnego	nie dotyczy
Ogólne, w tym:	
definiujące rozwój lokalny bez odniesień do jego głównych sfer	Siemiński (1994, s. 175); Kudłacz (1999, s. 19); Hart i Murray (2000, cyt. za NIEC 2000, s. 13); Sekuła (2005a); Jewtuchowicz (2005, s. 61); Jouen (2011, s. 2); Podstawka i Suchodolski (2016)
definiujące rozwój lokalny z ogólnym uwzględnieniem jego głównych sfer	Swianiewicz (1993, s. 4); Blakely i Leigh (2010); Brol (1998a, s. 11); Parysek (1997, s. 46); Kogut-Jaworska (2008, s. 25-26); Markowski (2008); Noworól (2008); Jouen, Kolosy, Pellegrin, Ramsden, Szegvari, Chambon (Jouen i in. 2010, s. 10); Sztando (2013, s. 22)
Systemowe	np. definicja trwałego rozwoju według Raportu Brundtland (WCED 1987, s. 43); CEC (2001, s. 2); Słodowa-Hełpa (2013, s. 40)

Źródło: Rakowska, 2019, s. 31.

Definicje aspektowe rozpatrują rozwój lokalny odrębnie w ramach wyodrębnionych płaszczyzn, w tym szczególnie płaszczyzny gospodarczej. Definicje ogólne określają rozwój lokalny w sposób ogólny bez odniesień do indywidualnych sfer czy płaszczyzn. Definicje systemowe natomiast odnoszą się do trzech głównych płaszczyzn rozwoju: gospodarczej, społecznej i środowiskowej. Zbliżone są więc do koncepcji zrównoważonego i trwałego rozwoju.

Proces rozwoju zawsze powiązany jest z określonym terytorium, konkretnym układem przestrzennym – lokalnym, regionalnym, krajowym czy jeszcze szerszym. Rozwój lokalny wiąże się z konkretnym miejscem, z danym układem lokalnym, stanowiącym jedność zasobów przyrodniczych i antropogenicznych oraz lokalnej społeczności i lokalnej gospodarki. Rozwój lokalny można rozpatrywać w różnych aspektach, najczęściej stosowane są aspekty społeczne i aspekty gospodarcze. Rozwój społeczno-gospodarczy na określonym terytorium układu lokalnego jest zjawiskiem złożonym i może być definiowany w różny sposób w zależności od celu analizy i kryteriów uwzględnionych w ocenie. Bagdziński (1994, s. 17) pod pojęciem

rozwoju lokalnego rozumie „łącznie ujmowane – korzystne zmiany na terytorium układu lokalnego, których źródłem są zwłaszcza lokalne zasoby naturalne i materialne oraz cechy społeczności lokalnych sprzyjające rozwojowi, a rezultaty tych zmian służą pełniejszemu zaspokojeniu potrzeb mieszkańców i powiększeniu ich dobrobytu”.

Zbliżona do powyższej definicja określa rozwój lokalny jako zespół pozytywnych zmian społeczno-ekonomicznych o charakterze ilościowo-jakościowym, dokonujących się na terytorium miast, gmin i powiatów (Szewczuk i in., 2011) umożliwiających kreowanie nowych i poprawę istniejących walorów użytkowych w danej jednostce terytorialnej oraz tworzenie konkretnych warunków do rozwoju gospodarki (Brol, 1998; Poniatowicz, Wyszowska, 2014).

Niektórzy autorzy traktują „rozwój lokalny jako wyraz solidarności lokalnej tworzącej nowe stosunki społeczne, oznaczający wyrażenie woli mieszkańców mikroregionu odnośnie zasobów i czynników rozwoju gospodarczego”. Inni postrzegają rozwój lokalny jako „proces, przez który ludność zdobywa większą autonomię w definiowaniu i zaspokajaniu własnych potrzeb, rozwiązywaniu swoich problemów i określeniu swojego losu. Jest on efektem wykształcenia się zbiorowej dynamiki w której wymiar ekonomiczny, społeczny, kulturalny i terytorialny nakładają się na siebie i w której łączą się inicjatywy lokalne z działaniami i zasobami ponadlokalnymi (Gałązka, 2017).

Rozwój lokalny może być definiowany również jako proces zmian gospodarczych, społecznych, kulturalnych i politycznych prowadzących do podnoszenia ogólnego poziomu dobrobytu mieszkańców. Inaczej rozwój to proces przeobrażeń w przechodzeniu od stanów mniej do bardziej zaawansowanych i złożonych lub pod określonym względem doskonalszych. Rozwój lokalny polega na racjonalnym wykorzystaniu wewnętrznych i zewnętrznych czynników rozwoju danego terytorium. Rozwój lokalny ma charakter wieloaspektowy i wyraża się zarówno we wskaźnikach wzrostu gospodarczego, jak też może być mierzony kryteriami społecznymi albo też jakościowymi parametrami poziomu życia mieszkańców (Adamowicz, 2003a; Adamowicz, 2003b).

Rozwój lokalny jest procesem społecznym, polegającym na uaktywnianiu społeczności lokalnych, na uzewnętrznieniu lokalnych postaw prorozwojowych, na wplataniu w ten rozwój działań instytucji społecznych. Jest to proces, który musi być poprzedzony często długotrwałym przygotowaniem zarówno zasobów do ich gospodarczego wykorzystania, jak i ludzi do współuczestniczenia w rozwoju (Parysek, 2001; Parysek, 2007).

W rozwoju lokalnym można wyróżnić szereg płaszczyzn, m.in. płaszczyznę gospodarczą, płaszczyznę społeczną i płaszczyznę ekologiczną. W płaszczyźnie gospodarczej mieści się gospodarka lokalna, a więc przedsiębiorstwa produkcyjne i usługowe, zarówno prywatne jak i państwowe, instytucje gospodarcze oraz pozarządowe organizacje wspierania przedsiębiorczości. Płaszczyzna społeczna obejmuje przede wszystkim gospodarstwa domowe i mieszkalnictwo a także obsługujące ludzi placówki edukacyjne, oświatowe, opieki zdrowotnej, kultury, opieki społecznej oraz bezpieczeństwa i porządku publicznego. W płaszczyźnie ekologicznej mieszczą się zagadnienia i problemy degradacji środowiska, a także zagadnienia

rekułtywacji środowiska przyrodniczego. Rozwój lokalny realizuje się gdy programowane działania podmiotów lokalnych prowadzą do tworzenia nowych i poprawy istniejących walorów użytkowych lokalnej jednostki terytorialnej, kreowania optymalnych warunków funkcjonowania gospodarki i społeczności lokalnej przy zachowaniu ładu przestrzennego i walorów ekologicznych.

Lokalny rozwój gospodarczy można zdefiniować także jako ilościowy i jakościowy rozwój podmiotów prowadzących w danym środowisku lokalnym (gmina, powiat) działalność gospodarczą, który można utożsamiać z doskonaleniem oraz wprowadzaniem nowych produktów i usług, rozszerzaniem rynków zbytu, unowocześnieniem technologii i inwestowaniem, zwiększeniem zatrudnienia i efektywności produkcji oraz ze wspomagającymi działaniami o charakterze finansowym, kapitałowym i innowacyjnym (Adamowicz, 2003a; Adamowicz, 2003b).

Rozwój lokalny obejmuje lokalne środowisko życia społecznego, jest prowadzony z punktu widzenia społeczności lokalnych i lokalnych struktur gospodarczych, instytucji i organów samorządu terytorialnego. Lokalny rozwój społeczny polega na coraz lepszym zaspokajaniu społecznych potrzeb ludności oraz podmiotów gospodarczych na danym terytorium. Potrzeby te obejmują przede wszystkim sferę edukacyjno-wychowawczą, ochrony zdrowia, obsługi administracyjnej, zaspokojenia potrzeb w dziedzinie kultury i rozwoju osobowości, opieki społecznej i bezpieczeństwa publicznego.

R. Brol (1998) odnosi rozwój lokalny do zmian zachodzących w mieście, gminie wiejskiej czy miejsko-wiejskiej lub inaczej delimitowanym subregionie, tj. lokalnym układzie terytorialnym odznaczającym się specjalnymi cechami przestrzeni, gospodarki i kultury, a także lokalną preferencją potrzeb i hierarchii wartości i definiuje go jako zharmonizowane i systematyczne działanie społeczności, władzy publicznej oraz pozostałych podmiotów funkcjonujących w danej jednostce terytorialnej zmierzające do kreowania nowych oraz poprawy istniejących wartości użytkowych w danej jednostce terytorialnej, tworzenie korzystnych warunków dla gospodarki oraz zapewnienie ładu przestrzennego i ekologicznego. L. Wojtasiewicz (1996a, 1996b) określa rozwój lokalny jako kompleks przeobrażeń jakościowych dotyczących danego obszaru w zakresie poziomu życia ludzi tu mieszkających i warunków funkcjonowania organizmów gospodarczych tu zlokalizowanych. A. Myna (1998) definiuje rozwój lokalny jako procesy świadomie inicjowane i kreowane przez władze lokalne, przedsiębiorców, lobby ekologiczne, stowarzyszenia społeczne i kulturalne oraz mieszkańców, zmierzające do kreatywnego, efektywnego i racjonalnego wykorzystania zasobów niematerialnych i materialnych. B. Gruchman (1992) natomiast stwierdza, że rozwój lokalny rozumiany jako rozwój sił twórczych, zwłaszcza przemysłu i infrastruktury ekonomicznej oraz społecznej określonej miejscowości i jej otoczenia, zawsze odbywa się za sprawą postępu technicznego.

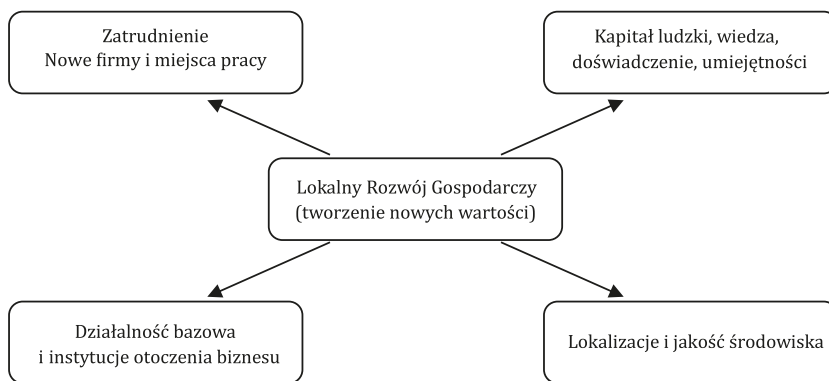
M. Ziółkowski i M. Goleń (2003) wykorzystując definicje innych autorów, określają rozwój lokalny jako proces pozytywnych przemian o charakterze ilościowym i jakościowym w poziomie życia społeczności lokalnej oraz w warunkach funkcjonowania podmiotów gospodarczych, uwzględniający potrzeby, priorytety i preferencje oraz uznawanie systemu wartości mieszkańców i przedsiębiorców. Definicja

ta podkreśla w procesach rozwoju lokalnego znaczenie potrzeb, preferencji i systemu wartości oraz działalności (funkcji) gospodarczych na danym terytorium.

Kluczowym celem rozwoju gospodarczego jest dostarczanie społeczności miejsc pracy wysokiej jakości, osiąganie lokalnej stabilności poprzez odpowiadanie na potrzeby sektora lokalnej gospodarki, budowanie zróżnicowanej bazy ekonomicznej i bazy zatrudnienia oraz promowanie zrównoważonego rozwoju (Blakely, Leigh, 2010, s. 215-216). Brak jest możliwości jednorodnego sposobu pojmowania rozwoju jednostek lokalnych i regionów, bowiem natura i znaczenie pojęcia rozwój różni się i zmienia w czasie i przestrzeni, a poszczególne koncepcje rozwoju są zdeterminowane społecznie przez konkretne interesy i grupy społeczne w określonym kontekście geograficznym i w danym czasie (Pike i in., 2006, 2017; Pike i in., 2007).

F. Kuźnik (2007) stwierdza, że rozwój lokalny ma charakter integralny i wielowymiarowy. Do podstawowych wymiarów zalicza wymiar społeczno-kulturowy dotyczący procesu zmian demograficznych i społecznych oraz zmian kulturowych, wymiar środowiskowy (zmiany w środowisku przyrodniczym i w infrastrukturze środowiskowej), wymiar infrastrukturalny (transport, komunikacja, energetyka, gospodarka wodna, kanalizacja i ciepłownictwo), wymiar gospodarczy (rozwój bazy ekonomicznej miast i osiedli) i wymiar przestrzenny (formy zagospodarowania przestrzennego, ład i porządek publiczny).

Według Klasika (1996a) do podstawowych składowych rozwoju lokalnego, rozumianego jako proces tworzenia nowych wartości, traktowanego w sposób zintegrowany należą: wzrost gospodarczy i zatrudnienie, wzrost dobrobytu i jakości życia, wzrost atrakcyjności inwestycyjnej, rozwój technologiczny i innowacje, restrukturyzacja i dywersyfikacja działalności gospodarczej, rozwój infrastruktury instytucjonalnej, poprawa jakości środowiska, wzbogacanie tożsamości i procesy integracyjne (Rysunek 4).

Rysunek 4. Podstawowe składowe lokalnego rozwoju gospodarczego

Źródło: Klasik, 1996a.

J. Parysek (1999) określa rozwój lokalny jako prowadzenie działań na rzecz rozwoju gospodarczego i społecznego danej jednostki terytorialnej z wykorzystaniem jej zasobów, przy uwzględnianiu potrzeb mieszkańców oraz ich udziału w podejmo-

wanych działaniach. Z jednej strony łączy się rozwój lokalny z tworzeniem nowych miejsc pracy, a z drugiej z kompleksowym kreowaniem jak najlepszych warunków do życia mieszkańców, co przejawia się także w doskonaleniu organizacji i struktury oraz funkcjonowania zasobów lokalnych.

Zjawisko rozwoju postrzega się też jako proces tworzenia instytucji, rozwijania alternatywnych gałęzi przemysłu i innych funkcji gospodarczych, wpływania na przedsiębiorców w celu wytwarzania lepszych produktów, pomoc w rozpoznaniu nowych rynków, transformowanie wiedzy i dyfuzja innowacji, wspomaganie przedsiębiorczości i innych (Blakely, Leigh, 2010).

T. Markowski (1999) definiuje rozwój lokalny jako proces kierunkowych przemian, w którego toku w rozpatrywanej gminie, powiecie lub regionie odnotowuje się wzrost ilościowy i postęp jakościowy. Władze lokalne mogą stymulować ten rozwój, posługiwać się odpowiednimi instrumentami zarządzania rozwojem. Zdaniem I. Pietrzyk (1997) rozwój lokalny jako proces dywersyfikacji i wzbogacenia działalności gospodarczej i społecznej danego terytorium, mający swe źródło w mobilizacji i koordynacji jego zasobów i energii, to działanie podejmowane z woli lokalnych aktorów (samorządowców, podmiotów gospodarczych, stowarzyszeń i innych) na podstawie refleksji dotyczących waloryzacji miejscowych zasobów, uwzględniający specyfikę terytorialną.

Ważną cechą rozwoju lokalnego jest to, że uruchamiany jest oddolnie, co nie wyklucza potrzeby przyciągania inwestycji zewnętrznych. Elementy zewnętrzne winny być jednak włączone do sieci relacji i zintegrowane ze środowiskiem lokalnym. E. Wojciechowski (2003) zwraca uwagę na to, że rozwój lokalny polega w istocie na tworzeniu nowych wartości, a jego treścią jest rozwój gospodarczy, obejmujący korzystne zmiany ilościowe i przemiany jakościowo-strukturalne oraz poprawę warunków życia ludności. A. Łuczyszyn (2013), odnosząc się do różnych definicji, zwraca uwagę, że istotą rozwoju lokalnego jest proces transformacji ekonomicznej i społecznej społeczności lokalnej, w którą należy rozpatrywać w trzech płaszczyznach: gospodarczej, społecznej i ekologiczno-przestrzennej. Syntetyzując podejścia różnych autorów A. Łuczyszyn (2013, s. 61-63) stwierdza, że „rozwój lokalny najprościej rzecz ujmując to zharmonizowane i systematyczne działanie, prowadzone w społeczności lokalnej z udziałem zainteresowanych, którego rezultaty służą zaspokojeniu potrzeb miejscowej ludności i przyczyniają się do ogólnego postępu”.

Próby usystematyzowania problematyki rozwoju lokalnego podjął J. Kot (2003), którą sformułował w sześciu następujących tezach:

- rozwój lokalny jest procesem autonomicznym co wynika z faktu, że przebiega wg. zasad i reguł dotyczących mechanizmów rynkowych, jest on także przedmiotem podejmowania suwerennych decyzji przez władze samorządowe będące podmiotem procesów rozwoju i polityki lokalnej;
- rozwój lokalny jest upodmiotowiony, co oznacza że jest on konkretnym procesem, który przynosi efekty i korzyści podmiotom w nim uczestniczącym;
- rozwój lokalny jest wynikiem kompromisu aktorów i interesariuszy działających w lokalnej jednostce terytorialnej;

- rozwój lokalny przebiega w warunkach określonych przez zjawiska i procesy zachodzące zarówno w jego strukturach wewnętrznych jak i jego otoczeniu, warunkiem powodzenia i trwałości procesów rozwoju jest elastyczność w działaniach jednostek gospodarczych i władz lokalnych;
- rozwój lokalny to proces długotrwały, uwarunkowany historycznie tradycjami produkcyjnymi, politycznymi i kulturowymi ludności;
- rozwój lokalny rządzi się swoją logiką która wynika z indywidualnych postaw ludności, zachowań organizacyjnych oraz mechanizmów rynkowych.

Rozwój lokalny charakteryzuje się autonomicznością, upodmiotowieniem, otwartością, rozciągnięciem w czasie, elastycznością, interakcjami i podporządkowaniem społecznej ocenie i społecznym wpływem na proces zmian (Brol, 1998; Parysek, 1997; Kot, 2001; Filipiak i in., 2005; Kogut-Jaworska, 2008; Romanowski, 2015). Główne cechy dotyczące rozwoju lokalnego zawiera Tabela 6.

Tabela 6. Główne wyznaczniki określające istotę lokalnego rozwoju gospodarczego (LRG)

Wyznacznik	Istota
Lokalny rozwój gospodarczy jest przykładem autonomicznego modelu rozwoju	Wynika to z następujących przesłanek: – LRG jest rozwojem opierającym się głównie na wewnętrznym potencjale tkwiącym w danej jednostce terytorialnej, tj. surowcach, sile roboczej, kapitale, strukturach instytucjonalnych; – LRG jest przedmiotem podejmowania przez władze samorządowe suwerennych decyzji w ramach powierzonych im kompetencji i środków, uwzględniających zasady i reguły dotyczące mechanizmów rynkowych; – LRG jest wyrazem nowej logiki rozwoju terytorialnego odnoszącego się do danej przestrzeni lokalnej, i w której obszarze powinien być rozpatrywany; podejście to odbiega znacząco od modelu rozwoju gospodarczego zwanego gałęziowo-branżowym czy sektorowym, a przejawia się bardziej w mobilizowaniu środowiska lokalnego dla tworzenia ogólnych warunków rozwoju działalności gospodarczej na lokalnym obszarze.
Lokalny rozwój gospodarczy jest upodmiotowiony	Lokalny rozwój gospodarczy jest procesem przynoszącym efekty i korzyści dla podmiotów uczestniczących w rozwoju danego obszaru, a także od tych podmiotów zależnym; może to się wyrażać m.in. w stymulowaniu działań prorozwojowych i kształtowaniu lokalnego środowiska przedsiębiorczości przez władze lokalne lub też we współpracy przedsiębiorstw, instytucji gospodarczych, społecznych i in.

Lokalny rozwój gospodarczy jest procesem otwartym w wymiarze endo- i egzogenicznym	Efekty tego procesu mogą być odczuwalne nie tylko w lokalnym środowisku, ale również w skali regionalnej, krajowej i międzynarodowej; proces ten, poza funkcjami endogenicznymi realizowanymi przez lokalne podmioty gospodarcze (np. zaspokajaniem miejscowego popytu) może również przejawiać się w funkcjach egzogenicznych (np. w zaspokajaniu popytu zewnętrznego) i w ten sposób określać rolę jednostki samorządowej w danym układzie terytorialnym oraz wskazywać na miejsce danej gospodarki lokalnej w strukturze gospodarki regionalnej i narodowej.
Lokalny rozwój gospodarczy jest procesem rozciągniętym w czasie	Rozciągnięcie w czasie dotyczy zarówno stymulowania rozwoju, jak i osiągnięcia jego rezultatów. Efekty te posiadać mogą wymiar krótko- i długoterminowy i razem składają się na lepsze warunki do funkcjonowania przedsiębiorstw, innych podmiotów gospodarczych oraz całej lokalnej społeczności.
Lokalny rozwój gospodarczy jest procesem charakteryzującym się określonym stopniem elastyczności	Elastyczność procesu LRG wynika z długookresowego, wieloaspektowego wymiaru i przejawia się w zdolności podmiotów do adaptacji do zmieniających się procesów i zjawisk zarówno w strukturach wewnętrznych lokalnej jednostki samorządowej, jak i do ogółu zdarzeń zachodzących w otoczeniu zewnętrznym jednostki. Powodzenie i trwałość procesów rozwojowych są zatem pochodnymi zdolności jednostek gospodarczych do przystosowania się do uwarunkowań rynkowych, a władz lokalnych do warunków wynikających z konkurencyjności jednostek samorządu terytorialnego, działających w zmiennym otoczeniu prawnym, politycznym, finansowym.
Lokalny rozwój gospodarczy jest procesem zależym od stopnia uświadomienia przez społeczność lokalną swojej sytuacji w różnych aspektach	Lokalny rozwój gospodarczy jest wyrazem niezależności, samodzielności i odpowiedzialności społeczności lokalnej za kształtowanie warunków życia mieszkańców i tworzenia środowiska dla funkcjonowania sektora gospodarczego. Ponadto wynika z postaw społeczności lokalnych, potrzeb podmiotów i organizacji gospodarczych, artykułowania interesów ogólnych w konfrontacji z możliwością osiągnięcia celów partykularnych oraz realizacji zysków jednostkowych.

Źródło: Romanowski, 2015.

Według M. Ziółkowskiego (2005) rozwój lokalny powinien uwzględnić zarówno potrzeby, priorytety, preferencje i uznawane systemy wartości mieszkańców i przedsiębiorców, jak i wymogi środowiska przyrodniczego, dziedzictwa kulturowego i racjonalnego zagospodarowania przestrzennego.

Rozwój lokalny jest więc pojęciem wieloaspektowym, wielotematycznym, wielopoziomowym, w którym przejawiają się wartości i który może być kształtowany poprzez wyznaczanie celów i dobór instrumentów oraz podlegający ocenie co do efektów i skutków. Rozwój lokalny może być postrzegany w perspektywie pojedyn-

czego układu lokalnego (gminy, miejscowości) oraz w perspektywie miejsca i roli danego układu lokalnego w szerszym otoczeniu, otoczeniu ponadlokalnym (Sztando, 2017a).

Wieloaspektowy rozwój lokalny posiada zatem szereg elementów wspólnych do których można zaliczyć: dynamikę jako proces, działanie różnych podmiotów wśród których wiodącą rolę pełni samorząd lokalny, endogeniczne lokalne czynniki rozwoju, szerokie spektrum oddziaływania (gospodarka, społeczeństwo, środowisko, kultura) oraz zaspokajanie potrzeb i aspiracji mieszkańców i podmiotów lokalnych, cele, czynniki i instrumenty rozwoju, które ulegają zmianom w czasie, słabnie znaczenie tzw. czynników twardych a wzmacnia się rola czynników miękkich takich jak wiedza, kapitał intelektualny i innowacje.

Uwzględniając analizę wzorcowych cech rozwoju lokalnego postrzeganego z perspektywy lokalnej, A. Sztando (2017a, s. 52) formułuje rozbudowaną definicję tego rozwoju jako „długookresowy, niezunifikowany, wielowymiarowy, samopodtrzymujący się proces przekształceń struktur układu lokalnego i powiązań wzajemnych między nimi oraz ich powiązań z otoczeniem, współformujący pożądane procesy ponadlokalne, kreowany planowo, partycypacyjnie w skoordynowany sposób i zgodnie z ideą ładu zintegrowanego, przede wszystkim przez społeczność lokalną i w jej interesie, przez opartą na konsensusie mobilizację czynników głównie endogenicznych”.

We współczesnych koncepcjach rozwoju lokalnego zauważa się rozróżnienie pojęć „rozwoju lokalnego” i „rozwoju w układzie lokalnym”. Pierwsze pojęcie podkreśla zaangażowanie lokalnych podmiotów i czynników rozwojowych czyli zaangażowanie społeczności lokalnej oraz trwałość i samopodtrzymywanie się procesów rozwojowych w czasie (rozwój endogeniczny, rozwój zintegrowany i rozwój trwały). Rozwój w układach lokalnych może być też efektem oddziaływania czynników zewnętrznych, egzogenicznych, rozpatrywany od strony teoretycznej, jako pewien wzorzec procesu określający istotę, treść, wymogi, cechy, powiązania, czynniki i bariery wewnętrzne i powiązania z otoczeniem oraz efekty i sposoby ich określania, oraz pewien wzorzec procesu zmian. Obok teoretycznego postrzegania rozwój lokalny może być postrzegany jako proces konkretnych zmian zachodzących w danym układzie terytorialnym, dający się skonkretyzować i opisać w sposób szczegółowy. Wyniki badań empirycznych, po uogólnieniu i po odpowiedniej interpretacji, mogą być wykorzystane do wzbogacenia teorii rozwoju lokalnego.

Przedmiot i cele rozwoju lokalnego

Przedmiotem rozwoju lokalnego są wyodrębnione lokalne jednostki społeczno-terytorialne posiadające zbiór charakterystycznych dla siebie cech gospodarczych, społecznych, przestrzennych i kulturowych wyrażające własne potrzeby oraz hierarchie wartości. W polskiej strukturze podziału terytorialnego są to przede wszystkim gminy (miejskie i wiejskie) i powiaty wyodrębnione w podziale administracyjnym kraju. Gmina jest układem terytorialnym stosunkowo bliskim wszystkim jej mieszkańcom, zarówno pojedynczym osobom jak i lokalnym społecznościom i instytucjom we wsiach, osiedlach i małych miastach składających się na

układ terytorialny gminy. Rozwój lokalny dotyczy więc też wewnętrznych, tzw. pomocniczych jednostek takich jak sołectwa, wsie, osiedla i inne jednostki osadnicze. Dotyczy to zarówno gmin wiejskich, miejsko-wiejskich jak również gmin miejskich. Do układów o charakterze lokalnym zalicza się również powiaty stanowiące zespół sąsiadujących, względnie jednorodnych, przynajmniej pod względem niektórych cech, gmin. Charakter układu lokalnego mogą mieć również jednostki wyodrębnione wg. nie administracyjnych kryteriów tematycznych, takich jak zespół bliskich gmin położonych w dolinie jednej rzeki (np. gminy doliny Zielawy) czy wyodrębnionego obszaru geograficznego (np. gminy tatrzańskie, gminy mierzei wiślanej).

W terytorialnym układzie lokalnym można wyróżnić więc:

- układy miejscowe (wsie, miejscowości, miasta i dzielnice),
- układy podstawowe (gminy),
- układy zintegrowane administracyjnie (powiaty) i tematycznie.

Dla takich układów mogą być przygotowywane programy czy plany rozwoju. Podstawowym układem podziału administracyjnego, inwentaryzacji zasobów oraz realizacji zadań związanych z funkcjonowaniem państwa są gminy. Gmina realizuje wiele zadań gospodarczych, społecznych i politycznych. W niej realizowane są podstawowe potrzeby społeczne. Gmina jest na tyle mała by była w niej możliwa integracja mieszkańców i społeczności miejscowych, zapewniająca poczucie więzi i umożliwiać aktywność społeczną do realizacji wspólnych celów i na tyle duża by osiągnąć minimalną, ekonomicznie uzasadnioną skalę w dostarczaniu podstawowych usług bytowych i społecznych oraz ekonomiczność funkcjonowania lokalnych rynków. Optymalna wielkość gminy jest uwarunkowana regionalnie i kształtuje się w granicach od kilku do kilkunastu tysięcy mieszkańców w warunkach wiejskich i kilkudziesięciu tysięcy w miastach (Moseley, 2003a; Swianiewicz, 1995; Herbst, Swianiewicz, 2002).

Sama złożoność pojęcia rozwoju lokalnego implikuje złożoność celów, jakie są stawiane w strategiach, programach i politykach rozwojowych tego układu terytorialnego. Na formułowanie celów należy patrzeć przez pryzmat podmiotów, które funkcjonują w danym układzie i prowadzą działalność. Każdy z podmiotów gospodarczych (przedsiębiorstwa i gospodarstwa domowe) i instytucji działających w gminie ma w jakimś stopniu określone własne cele, które stara się bądź jest zobowiązany osiągnąć. Ich suma uporządkowana według przyjętych zasad prowadzi do wielu celów cząstkowych wspólnych dla poszczególnych grup podmiotów. Mieszkańcy gminy jako osoby tworzące gospodarstwa domowe i jako konsumenci dóbr i usług zainteresowani są przed wszystkim sferą kształtującą możliwości i warunki zatrudnienia, warunki bytu materialnego, warunki kształcenia i rozwoju osobowego, duchowego i kulturalnego, bezpieczeństwo fizyczne i ekonomiczne oraz poczucie stabilizacji itp. Ta grupa podmiotów zainteresowana jest więc głównie sprawnym rynkiem pracy oraz dostępnością dóbr i usług, zwłaszcza dóbr i usług publicznych oraz zdrowym i przyjaznym środowiskiem (otoczeniem).

Przedsiębiorstwa przemysłowe i handlowe oraz gospodarstwa rolne dążą do osiągnięcia zakładanych celów gospodarczych zapewniających przetrwanie i rozwój poprzez wykorzystywanie dostępnych czynników w warunkach lokalnego i regionalnego rynku oraz bliższego i dalszego otoczenia. Instytucje i jednostki usług

społecznych oraz zakłady budżetowe dążą do maksymalizowania swojego budżetu i efektywnego jego wykorzystania dla realizacji zadań gospodarczych i społecznych. Wszystkie cele, do których dążą poszczególne grupy podmiotów funkcjonujących w danym układzie są podstawą do funkcjonowania ogólnych celów rozwojowych danego układu lokalnego przez władzę zarządzającą, którą w układach lokalnych sprawuje samorząd terytorialny. W samorządzie terytorialnym gminy mamy do czynienia z symbiozą władzy państwowej z samorządem mieszkańców.

Samorząd lokalny jest odpowiedzialny za określenie ogólnych celów rozwojowych danej jednostki oraz opracowanie strategii i polityki ich osiągnięcia. Celem głównym rozwoju lokalnego jest zazwyczaj coraz lepsze zaspokajanie potrzeb społeczności lokalnych i podnoszenie jakości życia mieszkańców. Określenie potrzeb zbiorowych dla różnych podmiotów w danej jednostce nie jest sprawą łatwą i wymaga, z jednej strony pozyskania wiedzy na temat potrzeb, a z drugiej racjonalnego wyboru sposobu ich realizacji. Realizowanie celu ogólnego wymaga wykorzystania wiedzy o zasobach i ich dostępności oraz o możliwościach i warunkach ich pozyskania i uruchomienia dla rozwoju społeczno-gospodarczego. Rozwój lokalny musi bowiem opierać się na solidnej, zróżnicowanej bazie ekonomicznej wykorzystywanej dla zaspokojenia potrzeb społecznych bez szkody dla środowiska przyrodniczego.

Sfera gospodarcza powinna zapewnić odpowiednią infrastrukturę i środki do generowania przychodów dla przedsiębiorców i rolników oraz dochodów dla gospodarstw domowych i cechować się aktywnością i przedsiębiorczością. W sferze społecznej mieszkańcy powinni mieć przede wszystkim dostęp do usług społecznych, edukacyjnych, zdrowotnych, kulturalnych, sportowych i in. Ważna jest sprawa klimatu społecznego, poczucie odpowiedzialności i umocnienie więzi oraz partycypacji i lokalnej tożsamości. Trudność polega jednak na tym, że nie wszystkie potrzeby mogą być w danym czasie zrealizowane, co pociąga za sobą konieczność wyboru priorytetów i zawierania kompromisów. Stąd też praktyczne ustalenie celu nadrzędnego wymaga analizy celów ważnych dla poszczególnych grup podmiotów i dziedzin aktywności oraz hierarchizacji w ramach poszczególnych sfer i w sposób ogólny w danym układzie. W sferze ekologicznej realizowanie ogólnego celu powinno zapewniać kreowanie i przestrzeganie ładu przestrzennego, poszanowanie walorów środowiska przyrodniczego, ochronę krajobrazu przyrodniczego i kulturowego. Wymaga to ograniczenia emisji zanieczyszczeń poprzez stworzenie odpowiednich technologii i eliminację źródeł degradacji środowiska oraz upowszechnianie proekologicznych zachowań mieszkańców i podmiotów gospodarczych.

Analiza celów z punktu widzenia podmiotów gospodarczych i sfer działalności może posłużyć do wyszczególnienia i skatalogowania celów rozwoju lokalnego. Taki katalog celów rozwoju lokalnego sporządził min. P. Starosta (1995), w którym wyróżnił cele: 1) ekonomiczne, obejmujące wzrost gospodarczy przez samoorganizację i pomoc zewnętrzną, 2) społeczne, uwzględniające zaangażowanie i partycypację mieszkańców, 3) psychospołeczne, osiągnane przez utożsamianie się mieszkańców ze społecznością i z programami działania, 4) kulturowe, polegające na utrzymaniu norm i wartości, 5) technologiczne, realizowane poprzez dostarczanie potrzebnych form infrastruktury technicznej, 6) polityczne, wyrażające się w partycypacji

mieszkańców w podejmowaniu decyzji, kreowaniu demokratycznych struktur władzy oraz 7) socjalne, ułatwiające funkcjonowanie społeczności lokalnej.

Trzeba sobie zdać sprawę, że wybór i hierarchizacja celów rozwoju lokalnego musi być dostosowana do konkretnych układów lokalnych. Każda gmina ma swój zestaw i swoją hierarchizację celów odpowiadającą istniejącym możliwościom i oczekiwaniom. Inna będzie zapewne w gminach wiejskich niż w gminach miejsko-wiejskich czy miejskich.

Składniki i cechy rozwoju lokalnego

Empiryczny opis procesów rozwoju lokalnego wskazuje na wielkie ich zróżnicowanie oraz charakter, które mogą być przedmiotem oceny, klasyfikacji czy modelowania tych procesów. Wyróżniane formy czy modele rozwoju lokalnego przy użyciu różnych kryteriów zawsze mają niezwykle istotny element odnoszący się do roli poszczególnych podmiotów i całej społeczności lokalnej w programowaniu, planowaniu i realizacji przyjmowanych programów planów i strategii rozwojowych.

Powiązanie i harmonizowanie rozwoju gospodarczego, społecznego i ekologicznego przybiera formę zrównoważonego rozwoju lokalnego. Uwzględnia on z należytą uwagą ekonomiczne i społeczne, techniczne i środowiskowe aspekty rozwoju w danym układzie przestrzennym. Zrównoważony rozwój jest powiązany harmonijnie z ogólnym stanem gospodarki i społeczeństwa oraz z regionami i makroekonomicznymi strategiami i politykami rozwoju (Adamowicz, 2003).

Składnikami rozwoju lokalnego mogą być:

- *wzrost gospodarczy*, powiększenie zatrudnienia, zmniejszenie poziomu bezrobocia;
- *wzrost dobrobytu i jakości życia ludności*, poprawa wyposażenia gospodarstw domowych, stanu substancji mieszkaniowych, wyposażenia w urządzenia techniczne itp.;
- *wzrost atrakcyjności inwestycyjnej* poprzez m.in. udostępnienie terenów, ułatwienie obrotu nieruchomościami i rozbudowy inwestycyjnej, wspomaganie lokalnych inwestorów i przedsiębiorców;
- *rozwój technologiczny i wdrożenie innowacji*, poprzez udostępnianie informacji, popieranie rozwoju różnych firm innowacyjnych, doradztwo i tworzenie lokalnych instytucji wspierania biznesu i przedsiębiorczości;
- *restrukturyzacja i dywersyfikacja działalności gospodarczej*, poprzez inicjowanie i ułatwianie rozwoju nowych dziedzin działalności i nowych rozwiązań organizacyjno-technologicznych w przedsiębiorstwach przeżywających trudności strukturalne;
- *rozwój usług i zasobów dobra publicznego*, ułatwiających funkcjonowanie gospodarstw domowych i przedsiębiorstw;
- *wzrost ruchliwości zawodowej i społecznej ludności*, poprzez szkolenie i przekwalifikowanie pracowników, rozwój dwuzawodowości rolników, tworzenie instytucji kształcących, doradczych itp.;
- *rozwój infrastruktury instytucjonalnej*, poprzez rozszerzenie zakresu usług, przybliżenie usług do miejsc zamieszkania i pracy, powoływanie instytucji

do rozwiązywania trudnych problemów i patologii społecznych, wspieranie rozwoju instytucji pozarządowych;

- *rekultywacja i poprawa jakości środowiska przyrodniczego*, w tym konserwacja krajobrazu, zachowanie lub wzbogacenie bioróżnorodności i inne;
- *wzmocnienie tożsamości lokalnej, regionalnej czy środowiskowej* poprzez popieranie zjawisk integrujących środowisko społeczne.

W procesie rozwoju lokalnego zaangażowani są wszyscy aktorzy społeczności lokalnej, podmioty i cała społeczność lokalna. Ważną rolę spełnia w tym rozwoju samorząd terytorialny, pracownicy przedsiębiorstw komunalnych, instytucji publicznych, działacze organizacji pozarządowych, samorządu zawodowego, izb gospodarczych, fundacji, stowarzyszeń ogólnorozwojowych jak też przedstawiciele indywidualnych podmiotów gospodarczych, organizacji społecznych i politycznych oraz poszczególne jednostki – przywódcy i cieszące się autorytetem osoby. Każda z tych grup czy osób może spełniać ważną rolę w procesach pobudzenia i realizacji rozwoju lokalnego.

Ponieważ proces rozwoju lokalnego wymaga odpowiedniego zaplanowania i koordynacji szczególna rola w tym rozwoju spoczywa na władzy terytorialnej, która ma charakter samorządowy i jest podmiotem rozwoju lokalnego. Głównym zadaniem lokalnej władzy terytorialnej jest ustalenie kierunku i strategii rozwoju lokalnego, zgodnie z uwarunkowaniami wewnętrznymi i zewnętrznymi oraz strategiami rozwojowymi jednostek terytorialnych wyższego rzędu. Drugim podstawowym zadaniem władzy terytorialnej jest prowadzenie polityki rozwoju lokalnego, trzecim zaś bieżące administrowanie i zarządzanie rozwojem i funkcjonowaniem jednostki lokalnej.

Biorąc pod uwagę poglądy wielu autorów zajmujących się problematyką rozwoju lokalnego można wymienił szereg cech charakteryzujących rozwój lokalny. Do najważniejszych można zaliczyć następujące (Rakowska, 2019):

1. ciągłość, wynikająca z realizacji następujących po sobie i powiązanych ze sobą działań ukierunkowanych na pożądane zmiany,
2. kompleksowość i jednoczesność, wynikające z wielopłaszczyznowości rozwoju lokalnego oraz zależności pomiędzy tymi płaszczyznami,
3. złożoność, wynikająca z dużej liczby i różnorodności potrzeb i celów oraz uwarunkowań ich realizacji,
4. terytorialność, oznaczająca powiązanie różnych, indywidualnych działań z określoną lokalizacją, z określonym terytorium, stanowiącym bazę rozwoju,
5. wspólnotowość i/lub współdziałanie, oznaczające, że podejmowane działania na rzecz rozwoju lokalnego są aprobowane przez lokalną społeczność i tworzące ją podmioty,
6. endogeniczność, oznaczająca priorytetowe traktowanie wewnętrznych czynników i sił jakie reprezentują lokalne podmioty powiązane w lokalnych sieciach kształtujących się społeczności lokalnych,
7. sprzężenia zwrotne, w których indywidualne działania, chociaż w części, odpowiadają celowi rozwojowemu całej wspólnoty, a realizacja celu wspólnego prowadzi także do osiągnięcia celów indywidualnych,

8. powiązanie z otoczeniem, polegające na tym, że rozwój lokalny stanowi element rozwoju szerszego terytorium, a uwarunkowania i czynniki otoczenia wpływają na przebieg procesu rozwoju w danym lokalnym układzie terytorialnym,
9. długotrwałość, polegająca na powiązaniu aktualnych procesów rozwoju z historycznym przebiegiem procesów gospodarczych dotyczących danej jednostki terytorialnej,
10. autonomiczność, wynikająca z tego, że jest przedmiotem suwerennych decyzji nie tylko poszczególnych podmiotów, ale także władz samorządowych, posiadających określone kompetencje i środki na cele rozwojowe.

Rozwój lokalny posiada jednak uwarunkowania i ograniczenia zewnętrzne wynikające z prowadzenia interregionalnej polityki państwa i intraregionalnej polityki władz samorządowych regionu, w ramach którego funkcjonuje dany układ lokalny.

Z badań przeprowadzonych przez Międzynarodową Organizację Pracy i inne agendy Organizacji Narodów Zjednoczonych wynika, że rozwój lokalny (UNDP i in., 2002; Rakowska, 2019):

1. jest silnie uzależniony od kompetencji, woli i możliwości lokalnych aktorów,
2. koncentruje się na wzmacnianiu potencjału lokalnego,
3. wszędzie opiera się w dużym stopniu na efektywnym funkcjonowaniu małych i średnich przedsiębiorstw,
4. zależy od zdolności współdziałania i integracji inicjatyw biznesowych,
5. wymaga „wyposażenia” jednostki lokalnej w odpowiednie instrumenty,
6. zależy od zdolności do aktywnej współpracy między układem szczebla lokalnego, regionalnego, krajowego i międzynarodowego.

Szczególnie ważna jest współpraca z administracją i samorządem regionalnym. Region stanowi bezpośrednie otoczenie dla układu lokalnego, a układ lokalny jest częścią składową regionu. Układy lokalne i układ regionalny są ze sobą bezpośrednio zintegrowane i zależne. Panuje przekonanie, że rozwój lokalny nie stanowi formy rozwoju odrębnego, w małej skali przestrzennej, ale jest przejawem oddolnego rozwoju w regionie, który bazuje na wykorzystaniu zasobów endogenicznych przy wsparciu bodźców zewnętrznych i umiejętnego kontrolowania i kierunkowania procesów produkcji i akumulacji oraz na zdolności do inicjowania i generowania innowacji (Siemiński, 1994; Pietrzyk, 2004).

Sfery i efekty rozwoju lokalnego

Do podstawowych zagadnień stanowiących wyodrębnione sfery rozwoju lokalnego można zaliczyć:

Rozwój gospodarczy – diagnoza poziomu i czynniki rozwoju gospodarczego, przedsiębiorczości, stany i struktury zatrudnienia, poziomu bezrobocia, rozmiarów produkcji towarów i usług, rynki lokalne i ponadlokalne, przepływ kapitałów i inwestycji.

Rozwój społeczny – stan i potencjał wzrostu dobrobytu społecznego i jakości życia społeczności lokalnych. Poziom dochodów, warunki pracy, warunki mieszka-

niowe, usługi społeczne, bezpieczeństwo publiczne. Funkcjonowanie samorządu lokalnego.

Rozwój przestrzenno-środowiskowy – cechy przestrzeni lokalnej i środowiska przyrodniczego. Ład przestrzenny, konflikty przestrzenne i ekologiczne, zagospodarowanie przestrzeni, zanieczyszczenie środowiska, zagrożenia ekologiczne, estetyka środowiska przyrodniczego i antropogenicznego.

Rozwój technologiczny i innowacyjny – atrakcyjność inwestycyjna, mieszkaniowa i turystyczna. Dostępność terenów, zasobów materialnych i ludzkich, charakter polityki lokalnej, rozbudowa infrastruktury. Instytucje wspierające środowisko innowacyjne.

Rozwój kulturowy – wzbogacenie wizerunku i tożsamości, wzmocnienie procesów integracyjnych społeczności lokalnych, integracja z otoczeniem.

Efekty procesów rozwojowych podlegają ocenie i ewaluacji. W ocenie każdego z w/w rodzajów rozwoju można zastosować szereg miar i wskaźników. Niektóre z nich mogą być pozyskane z Banku Danych Lokalnych, innych należy poszukać w lokalnych instytucjach i organizacjach lub też poprzez zebranie opinii wśród mieszkańców i inne badania poznawcze. Charakterystykę niektórych sfer rozwoju lokalnego i regionalnego przedstawia Tabela 7.

Tabela 7. Charakterystyka podstawowych sfer rozwoju lokalnego i regionalnego według koncepcji Agenda 21

Sfera	Charakterystyczne wyróżniki i niektóre ich walory
Rozwój gospodarczy	<ul style="list-style-type: none"> • Jest siłą napędową procesów rozwojowych dla dwóch sfer, tj. społecznej i ekologiczno-przestrzennej. • Głównym celem osiągniętym w tej sferze jest generowanie dochodów dla przedsiębiorstw, gospodarstw domowych a także pośrednio dla budżetu państwa i budżetów jednostek samorządu terytorialnego • Efektem rozwoju tej sfery powinna być stała tendencja wzrostowa sprzedaży i osiągniętego zysku, a w konsekwencji wzrost liczby miejsc pracy. • Skutkuje wzrostem zamożności i standardu życia mieszkańców.
Rozwój społeczny	<ul style="list-style-type: none"> • Przejawia się stałym wzrostem poziomu wykształcenia, świadomości obywatelskiej oraz kultury osobistej mieszkańców. • Wyraża się wzrastającym poczuciem odpowiedzialności za wspólne sprawy o charakterze publicznym. • Obowiązki samorządu związane z tą sferą sprowadzają się do jak najlepszego zaspokojenia potrzeb mieszkańców w zakresie gospodarki komunalnej, oświaty, kultury, pomocy społecznej i bezpieczeństwa publicznego. • Związany jest z popularyzowaniem powszechnie uznanych wartości etycznych, postaw i zachowań. • Obejmuje działalność promocyjną gminy.

Rozwój ekologiczno-przestrzenny	<ul style="list-style-type: none"> • Charakteryzuje się poszanowaniem walorów środowiska przyrodniczego oraz starannym planowaniem ładu przestrzennego na obszarach zurbanizowanych. • Stymulowanie tej sfery rozwoju polega na: redukcji emisji zanieczyszczeń, odbudowie zasobów środowiska naturalnego, instalowaniu urządzeń zapobiegających emisji zanieczyszczeń oraz stosowaniu proekologicznych technologii. • Ma na celu usuwanie konfliktów powstających w procesie zagospodarowania terenów oraz kształtowanie funkcjonalnego i estetycznego środowiska życia człowieka.
---------------------------------	--

Źródło: na podstawie: Domański, 2000, s. 17-18.

Wyszczególnione w tabeli sfery rozwoju lokalnego odpowiadają płaszczyznom zrównoważonego rozwoju gospodarczego.

Przy ocenie przebiegu i skutków rozwoju lokalnego należy uwzględnić szereg aspektów rozpatrywanych w płaszczyznach: ekonomicznej, społecznej, środowiskowej, kulturowej, politycznej i innych. Do najważniejszych czynników warunkujących powodzenie rozwoju lokalnego można zaliczyć (Pietrzyk, 1997):

- istnienie sprawnego i skutecznego przywództwa w układzie lokalnym inspirowanego decydentów do zmobilizowania członków społeczności lokalnych;
- zaangażowanie i aktywne uczestnictwo wszystkich lokalnych grup społecznych i zawodowych w procesie podejmowania działań;
- określenie przejrzystych zasad kierunkowych oraz precyzyjna ocena celów przed ich ostatecznym przyjęciem;
- zaufanie, kompromisy, współpraca i partnerstwo publiczno-prywatne;
- uwzględnienie tożsamości kulturowej oraz struktury społeczno-politycznej układu lokalnego i regionalnego;
- sukcesywna ocena przebiegu rozwoju i bieżące uaktualnianie i dostosowywanie działań do zmian strukturalnych zachodzących w otoczeniu danego układu. Szczególna uwaga powinna być zwrócona na zjawiska i procesy innowacyjne.

1.6. Modele i paradygmaty rozwoju lokalnego

W kształtowaniu rozwoju lokalnego wykorzystuje się dorobek wielu nauk: ekonomii, socjologii, geografii, gospodarki przestrzennej, organizacji i zarządzania, planowania strategicznego, finansów publicznych, polityki regionalnej, integracji i innych nauk dających podstawy teoretyczne oraz aspekty organizacyjne, techniczne i funkcjonalne.

Badania nad rozwojem lokalnym korzystają z paradygmatów wypracowanych głównie w naukach ekonomicznych dla rozwoju regionalnego i gospodarki przestrzennej. Jeśli za paradygmat przyjmiemy ogólny sposób postrzegania rzeczywistości w określonym zakresie, to należy stwierdzić, że postrzeganie rzeczywistości jaką rozumiemy pod pojęciem rozwoju lokalnego ulegało zmianie. Badania w tym zakresie prowadziły do ukształtowania się wielu wzorców i modeli tego rozwoju,

zaś w ramach poszczególnych modeli formułowane były różne koncepcje ogólne i teorie, które generowały różne problemy, pojęcia, reguły postępowania i sposoby rozwiązywania problemów. Różne koncepcje rozwoju lokalnego i regionalnego zawiera Tabela 8.

Tabela 8. Stare i nowe koncepcje rozwoju lokalnego i regionalnego

Postrzegane koncepcje i ujęcia rozwoju	Charakterystyczne wyróżniki i niektóre ich walory
Rozwój egzogeniczny i baza ekonomiczna	<ul style="list-style-type: none"> • Rozwój implantowy, oparty na zewnętrznych czynnikach i impulsach • Rozwój zależny od pozycji zajmowanej w ramach większego systemu • Korzystny transfer kapitału obcego na rzecz szybkiego tempa rozwoju
Rozwój spolaryzowany	<ul style="list-style-type: none"> • Rozwój pojawiający się w wybranych uprzywilejowanych miejscach (regionach)-wykreowanych biegunach wzrostu • Rozwój nierównomierny, polaryzujący przestrzeń na wszystkich poziomach jej organizacji • Rozwój akceptowany i wspierany finansowo przez centra decyzyjne
Rozwój zintegrowany	<ul style="list-style-type: none"> • Rozwój wieloaspektowy i wielowymiarowy • Rozwój współzależnych dziedzin, wymagający zabiegów scalania i koordynacji • Strategiczne myślenie sprzyja wszystkim przedsięwzięciom rozwojowym
Samoorganizacja	<ul style="list-style-type: none"> • Globalna współzależność zmian w różnych systemach-paradygmat ewolucyjny • Naturalna autonomia każdego systemu; umiejętność korzystania z zasobów otoczenia • Zintegrowana społeczność lokalna na rzecz realizacji strategii ekorozwoju
Rozwój endogeniczny	<ul style="list-style-type: none"> • Rozwój oparty na wewnętrznych potencjałach rozwoju miast i regionów • Rozwój zakorzeniony we wspólnocie; samorządność i inicjatywy oddolne • Brak motywacji i przekonania o zasadności poszukiwania zewnętrznych partnerów do finansowania rozwoju
Rozwój samopodtrzymujący	<ul style="list-style-type: none"> • Rozwój trwały, automatycznie przywracający równowagę w skali globalnej i lokalnej • Rozwój czysty, eliminujący ujemne skutki uboczne w poszczególnych fazach rozwoju • Rozwój bazujący na stabilnym systemie wartości

Rozwój zrównoważony	<ul style="list-style-type: none"> • Równe traktowanie aspektów ekonomicznych, społecznych i środowiskowych • Gospodarowanie bez uszczerbku i ograniczeń dla przyszłych pokoleń • Możliwość uwzględnienia innych aspektów i akcentowania różnych form działalności
Rozwój inteligentny	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Smart city</i> – koncepcja inteligentnego rozwoju miast • <i>Smart village</i> – koncepcja inteligentnego rozwoju wsi • Forma rozwoju zrównoważonego • Rozwój inteligentnych specjalizacji
Rozwój innowacyjny	<ul style="list-style-type: none"> • Kreowanie i wdrażanie innowacji • Budowanie środowiska innowacji • Rozwój sieci współpracy • Koordynacja działań przez samorządy
Gospodarka cyrkularna	<ul style="list-style-type: none"> • Wdrożenie okrężnego systemu produkcji • Recykling i przywracanie wartości • Gospodarowanie bez odpadów • Kaskadowanie procesów wytwórczych
Gospodarka partycypacyjna	<ul style="list-style-type: none"> • Nowe podejście do kategorii własności • Wykorzystanie czynników i produktów na zasadzie użyczenia lub udziału • Wspólna konsumpcja
Zrównoważona konsumpcja	<ul style="list-style-type: none"> • Minimalizacja zużycia zasobów i energii • Redukcja odpadów, recykling • Dostosowanie stylu życia do otoczenia naturalnego
Zielona gospodarka	<ul style="list-style-type: none"> • Redukcja ryzyka w środowisku naturalnym • Przeciwdziałanie powstawaniu zanieczyszczeń i odpadów • Konserwacja i ochrona bioróżnorodności • Redukcja gazów cieplarnianych, ochrona klimatu, poprawa zdrowia społecznego

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Klasik, Kuźnik, 1998, s. 396-397 oraz Klasik, 2001, s. 183-190; Adamowicz, 2021, s. 211-215.

W literaturze można wyróżnić szereg koncepcji, typologii modeli rozwoju lokalnego, wśród których do najważniejszych należy zaliczyć: rozwój egzogeniczny, rozwój endogeniczny, rozwój oddolny, rozwój odgórny (indukowany), rozwój zrównoważony, rozwój trwały, samopodtrzymujący się, rozwój zintegrowany, rozwój ewolucyjny, rozwój innowacyjny, rozwój ekstensywny i rozwój intensywny. Zarys tych modeli przedstawiamy poniżej.

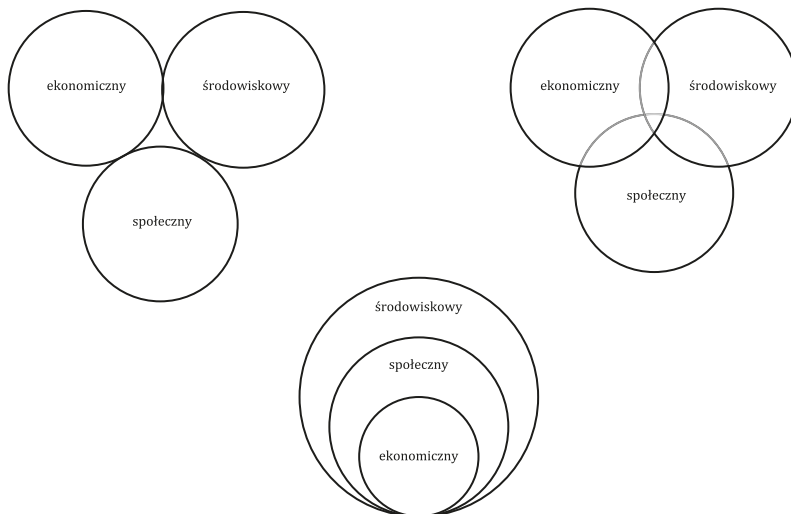
Model rozwoju egzogenicznego sprowadza się do działalności gospodarczej wytwarzającej na zewnątrz i uzależnionej od rynków zewnętrznych. Dotyczy to z jednej strony czynników, zasobów i źródła rozwoju, których poszukuje się na zewnątrz w bliższym lub dalszym otoczeniu, w działalności odgórnej. Dotyczy to również zewnętrznych rynków zbytu, działalności eksportowej. Przykładem takie-

go rozwoju może być rozwój opierający się na zlokalizowanych w danym układzie inwestycjach centralnych lub zagranicznych.

Model rozwoju endogenicznego opiera się natomiast na wewnętrznym potencjale rozwojowym danej wspólnoty lokalnej. Bazuje na wykorzystaniu zasobów wewnętrznych, materialnych i kulturowych, jest zakotwiczony we wspólnocie, wykorzystuje samorządność i przedsiębiorczość lokalną. Szanse i wyniki tego rozwoju uzależnione są od jakości posiadanego potencjału rozwojowego, istnienia w danym układzie pewnej przewagi strategicznej i zakresie otwarcia danego układu na otoczenie zewnętrzne.

Pewne podobieństwo do koncepcji rozwoju egzogenicznego i endogenicznego wykazują koncepcje **rozwoju odgórnego** (indukowanego) i oddolnego. W tym przypadku głównym kryterium jest miejsce i sposób odejmowania decyzji gospodarczych oraz ulokowanie źródeł zasilania finansowego.

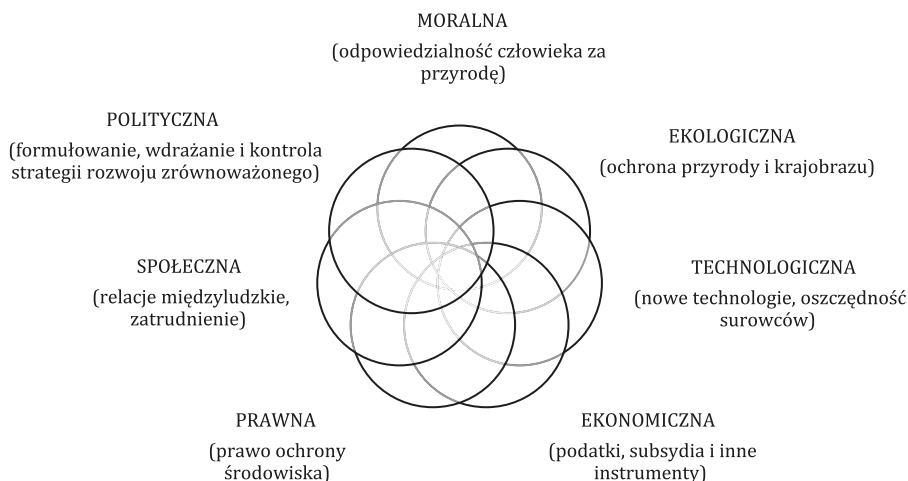
Rozwój zrównoważony stał się współcześnie wiodącym modelem rozwoju w skali całego świata w poszczególnych krajach i w układach terytorialnych wewnątrz poszczególnych krajów. Koncepcja, która pojawiła się w XVIII wieku we Francji i Niemczech w odniesieniu do gospodarki leśnej (Baum, 2021), w drugiej połowie XX wieku została upowszechniona i nabrała charakteru podstawowego paradygmatu rozwojowego. Zrównoważony rozwój stał się równocześnie celem strategii i polityk rozwoju, obejmującym coraz szersze obszary funkcjonowania współczesnego społeczeństwa. W restaurowanej w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku koncepcji wyróżniono trzy wymiary – ekonomiczny, społeczny i środowiskowy. Liczba tych wymiarów często jest zwiększana. Podstawowe sposoby traktowania poszczególnych wymiarów i wzajemne między nimi relacje pokazuje Rysunek 5.

Rysunek 5. Modele wzajemnych relacji wymiarów zrównoważonego rozwoju

Źródło: Jourmand, 2011a, s. 60; Pawłowski, 2006, s. 23.

Pierwszy model przedstawia oddzielne rozpatrywanie poszczególnych płaszczyzn, drugi model wymiarów solidarnie powiązanych, będących we wzajemnych interakcjach, model trzeci, to układ w którym występują hierarchiczna zależność i podporządkowanie poszczególnych wymiarów. Na Rysunku 6 przedstawiony został model, który zawiera płaszczyzny integracji większej liczby wzajemnie powiązanych wymiarów.

Rysunek 6. Płaszczyzny interakcji w koncepcji zrównoważonego rozwoju

Źródło: Pawłowski, 2006, s. 23.

Koncepcja rozwoju zrównoważonego opiera się na dwóch podstawowych zasadach. Pierwsza odnosi się do jednakowego uwzględnienia aspektu ekonomicznego, społecznego i ekologicznego, zrodziła się z troski o środowisko przyrodnicze i konieczności jego ochrony (ekorozwój). Druga, uwzględnia aspekt ciągłości i trwałości odpowiadający na potrzeby nie tylko obecnych, ale także przyszłych pokoleń oraz zachowanie możliwości gospodarowania bez uszczerbku i ograniczeń dla działalności przyszłych pokoleń. W aspektach zrównoważenia obok płaszczyzny ekonomicznej, społecznej i środowiskowej dołączają się także niekiedy inne równoznaczne aspekty, np. prawne, polityczne, technologiczne, moralne czy kulturowe. Akcentowanie płaszczyzny ekologicznej wiąże się z pojęciem ekorozwoju. Akcentowanie aspektu międzypokoleniowej sprawiedliwości, jako celu i warunku rozwoju, uzewnętrzniane jest w przyjmowaniu nazwy rozwoju trwałego lub rozwoju samopodtrzymującego się. Trwałość i podtrzymywanie dotyczą zarówno zachowania zasobów przyrodniczych i materialnych, zasobów kapitału fizycznego, ludzkiego i społecznego oraz ogólnych możliwości sprawnego i ekonomicznego działania przez przyszłe pokolenia w danym układzie.

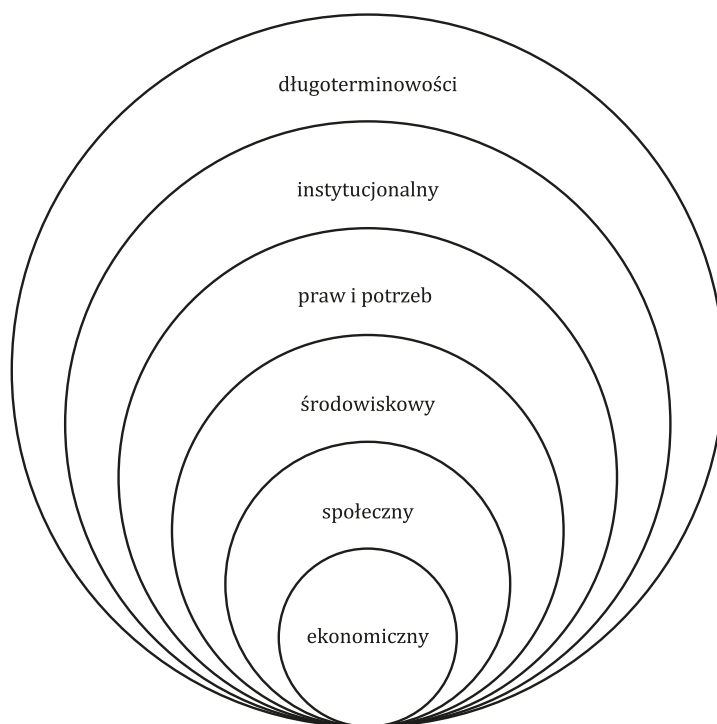
Koncepcja rozwoju zrównoważonego w Polsce, przyjęta jako podstawa rozwoju ogólnego kraju, w sferze gospodarki przestrzennej i terytorialnej oznacza dążenie do uwzględnienia zarówno kryteriów efektywnościowych jak i społecznych aspi-

racji do podkreślenia sprawiedliwości i równości. Główny trzon tego paradygmatu równoważenia rozwoju ogólnego i wyrównywania przestrzennego zagospodarowania kraju zakłada potrzebę stałej poprawy jakości życia lokalnych społeczności poprzez wsparcie zrównoważonymi czynnikami głównie o charakterze gospodarczym, ale także społecznym i ekologicznym bez naruszenia podstaw rozwojowych, którejkolwiek ze sfer tego rozwoju.

Współcześnie przy zachowaniu podstawowych zasad rozwoju zrównoważonego podejmowane są próby poszukiwania różnych form jego realizacji. Ma to miejsce zwłaszcza w odniesieniu do szczególnych, wybranych aspektów rozwoju, np. rozwoju miast, rozwoju obszarów wiejskich, rozwoju rolnictwa czy konsumpcji (Adamowicz, 2021).

Rozwój zrównoważony czasem bywa utożsamiany z ekorozwojem (Żylicz, 1990; Kozłowski, 2000). Koncepcja ekorozwoju, której istotę wyraża trzeci model pokazany na Rysunku 5, kładzie nacisk na poszanowanie walorów środowiska przyrodniczego i kształtowanie ładu przestrzennego. W tym paradygmacie poszukuje się optymalnych relacji między człowiekiem a przyrodą oraz dąży się do poprawy jakości środowiska przyrodniczego. Koncepcja ta akcentuje więc sprawę zagwarantowania przetrwania i rozwoju obecnym i przyszłym pokoleniom przez zapobieganie, ograniczanie i całkowitą eliminację zmian i szkód wywołanych działalnością człowieka. Postęp techniczny i innowacje wykorzystywane są nie tylko do generowania wzrostu gospodarczego danego układu terytorialnego, ale także do poprawy środowiska. Autorzy, którzy traktują rozdzielnie paradygmat rozwoju zrównoważonego i ekologicznego podkreślają, że ten pierwszy ma charakter rozwoju równomiernego w trzech wyróżnianych płaszczyznach (gospodarczej, społecznej i środowiskowej), zaś drugi ma charakter rozwoju samopodtrzymującego się w czasie.

Koncepcja zrównoważonego rozwoju jest ciągle rozwijana i uzupełniana. Do tych podstawowych płaszczyzn (wymiarów) dodawane są nowe płaszczyzny i wydobywane są specyficzne aspekty tworzące wielowymiarowe układy o różnie ukształtowanych relacjach. W konstruowanych hierarchicznych układach płaszczyzn dodaje się, np. potrzeby i prawa człowieka, rozwiązania instytucjonalne itp. Przykład tak rozbudowanych układów hierarchicznych wymiarów zrównoważonego rozwoju przedstawia Rysunek 7.

Rysunek 7. Sześć hierarchicznie podporządkowanych wymiarów zrównoważonego rozwoju
Źródło: Jourmand, 2011b, s. 70.

Wymiar ekonomiczny obejmuje procesy produkcji i wymiany towarów i usług, które są podstawą dochodów ludności. Dla procesów produkcji istotne są zarówno wykorzystane ilościowe czynniki produkcji, a także czynniki jakościowe dotyczące zwłaszcza czynników pracy, a także uwarunkowania. Pomiar efektów płaszczyzny ekonomicznej wykracza obecnie poza miernik PKB na mieszkańca. Miernikiem o szerszym wyrazie jest wprowadzony przez ONZ Human Development Index.

Wymiar społeczny obejmuje szeroką gamę parametrów wyrażających warunki społeczne i poziom życia. Na ocenę tej płaszczyzny silny wpływ mają powiązania i relacje z płaszczyzną ekonomiczną i środowiskową oraz zapewnienie fundamentalnych praw i zaspokojenie potrzeb ludności.

Wymiar środowiskowy dotyczy zarówno wpływu działalności ludzkiej na środowisko i wykorzystanie zasobów naturalnych, jak też warunków stworzonych przez środowisko dla osiągnięcia celów działalności ekonomicznej, jak i dobrobytu społecznego.

Wymiar dotyczący możliwości zaspokojenia potrzeb i zagwarantowania porządku prawnego w zakresie poszanowania własności i bezpieczeństwa indywidualnego i grupowego wiąże się z płaszczyzną instytucjonalną, która dotyczy zapew-

nienia odpowiedniego ładu funkcjonowania gospodarki rynkowej i społeczeństwa demokratycznego.

Wymiar długoterminowości jest od początku funkcjonowania koncepcji zrównoważonego rozwoju ważnym kryterium unikania w polityce rozwoju konfliktu między interesami obecnego pokolenia i przyszłych pokoleń, służy potrzebie racjonalnego gospodarowania obecnie, aby zachować możliwości gospodarowania przez przyszłe pokolenia. Kolejne wymiary mają więc charakter coraz bardziej ogólny i trudny do skwantyfikowania, jednak nie mniej ważny dla procesów rozwojowych. Wymiary te mają stosunkowo konkretny, łatwy do pomiaru charakter w układach lokalnych. Jednak na tym poziomie występują duże ograniczenia możliwości dostosowywania czy korygowania poszczególnych płaszczyzn. Te możliwości, jeśli istnieją, są większe na poziomie krajowym i regionalnym, gdzie kształtowana jest polityka rozwojowa i gdzie ulokowane są źródła potencjalnych środków na wspieranie rozwoju.

Rozwój zintegrowany, to rozwój nakierowany na całość wymiaru lokalnego, obejmujący jednocześnie wszystkie sektory gospodarcze, problemy ekonomiczne, społeczne, środowiskowe i przestrzenne oraz obejmujący wszystkie grupy społeczne. Model ten ma osadzenie teoretyczne w koncepcji dystryktów przemysłowych A. Marschalla (1925) i praktyczne zastosowanie w tworzonych sieciach współpracy, małych komplementarnych wobec siebie przedsiębiorstw, charakteryzujących się dużą elastycznością i zdolnością dostosowania do rynku na terenie środkowych Włoch, znanych pod nazwą „Trzeciej Italii”. G. Bocattini (1990) określił dystrykt przemysłowy jako jednostkę społeczno-terytorialną charakteryzującą się aktywną obecnością – w danej przestrzeni geograficznej i historycznej – wspólnoty osób i populacji przedsiębiorstw, między którymi istnieje doskonała osmoza. Dla dystryktów właściwy jest względnie jednolity system wartości i myślenia będący wyrazem opartej na zasadzie wzajemności – pewnej, wspólnej etyki pracy, aktywności i rodziny. Wspólny system wartości jest jednym z warunków wstępnych rozwoju i reprodukcji dystryktu, stosownie do którego rozwijają się reguły i instytucje propagujące je oraz przechodzące sukcesywnie z pokolenia na pokolenie. Do instytucji tych należą zarówno rynek i przedsiębiorstwo, jak również rodzina, kościół, szkoła, a także władze lokalne, organizacje polityczne, kulturowe, charytatywne, religijne, artystyczne i in. Nie oznacza to braku konfliktu interesów między różnymi członkami dystryktu, jednak zasadą jest ich podporządkowanie wyższemu społecznemu interesowi i interesowi wspólnego działania (Pietrzyk, 2004; Sekuła, 2005a).

Rozwój zintegrowany na wyższych szczeblach podziału terytorialnego stanowi zmodyfikowaną wersję zarządzania rozwojem zrównoważonym na obszarach wiejskich w układzie sektorowym i układzie terytorialnym.

Rozwój spolaryzowany może być rozumiany jako pośrednia forma między formą rozwoju endogenicznego i egzogenicznego. Podstawy tej koncepcji stworzył J. Friedman (1967), który wychodził z założenia, że wzrost gospodarczy nie może być równomierny w przestrzeni z powodu nierównomiernego rozmieszczenia czynników produkcji. Teorię polaryzacji wzbogacili A.O. Hirshmann, G. Myrdal, F. Perroux, a także P. Krugman, przedstawiciel tzw. Nowej Geografii Ekonomicznej. Koncepcja ta łączy trzy odrębne teorie cząstkowe: teorię lokalizacji, teorie biegunów wzrostu

oraz teorię dyfuzji innowacji (Sekuła, 2001). Jest to forma rozwoju nierównomiernego. Nierównomierność rozwoju dotyczy zarówno rozpiętości w dochodach między układami i w stopie bezrobocia jak również dysproporcji w sferze środowiskowej, wyposażenia w infrastrukturę, dostępu do kapitału, usług, możliwości kształcenia i doksztalcenia zawodowego. Procesy rozwojowe pojawiają się też w różnym czasie. Są miejsca mniej lub bardziej uprzywilejowane dla prowadzenia specyficznych rodzajów działalności, które mogą przyciągnąć kapitały i inwestorów. Źródła uprzywilejowania mogą mieć różny charakter i różny zakres oddziaływania. Te źródła często tkwią w tzw. rdzeniach, tj. aglomeracjach, miastach, ośrodkach lub jednostkach o dużej sile oddziaływania. W rdzeniach tworzą się warunki do przyspieszonego wzrostu i rozwoju gospodarczego. Natomiast peryferie otaczające centra rozwojowe wykazują słaby rozwój oparty na działalnościach tradycyjnych i słabo zaawansowanych technologicznie. Rozwój spolaryzowany często polega na wszczęciu w niektórych układach lokalnych obiektów rozwojowych, które mogą mieć szerszy zakres oddziaływania takich jak strefy ekonomiczne, parki naukowe, inkubatory przedsiębiorczości itp., które stają się inicjatorami impulsów rozwoju i źródłem innowacji. Po przejściu na wyższy poziom rozwoju mogą wystąpić tendencje odśrodkowe polegające na przenoszeniu z centrów na peryferie części zarobków i działalności co pozwala na stopniowe równoważenie dysproporcji gospodarczych i społecznych.

Rozwój społeczności (*Community Development*) jest to koncepcja, która wyrosła w krajach anglosaskich, a rozpowszechniona została przez agendy organizacji Narodów Zjednoczonych, OECD, Banku Światowego, Rady Europy i Unii Europejskiej. Według definicji ONZ „rozwój społeczności” to „proces, w którym członkowie społeczności podejmują wspólne działania w celu rozwiązania wspólnych problemów”. Jest to pojemna definicja wspierająca lokalnych przywódców i aktywistów do mobilizowania obywateli i przedstawicieli różnych zawodów, do działań mających na celu poprawę różnych aspektów funkcjonowania określonej społeczności w tym społeczności lokalnej. Rozwój społeczności stał się przedmiotem działań profesjonalnych, w których uczestniczą osoby indywidualne, grupy ludzi, naukowcy. Koncepcja ta ma służyć wzmocnieniu społeczeństwa obywatelskiego poprzez wskazanie kierunków priorytetowych działań podejmowanych w społeczności oraz rozszerzaniu perspektyw rozwoju i kształtowania odpowiedniej polityki ekonomicznej, społecznej i środowiskowej. Jest to działanie, które pomaga ludziom rozpoznać problemy, ocenić możliwości i potencjały rozwoju, zorganizować się i rozwinąć odpowiednie działania. Ruch związany z rozwojem społeczności może być istotnym wsparciem dla polityki państwa i polityki regionalnej wobec układów lokalnych.

Rozwój inteligentny, to koncepcja obejmujące trzy główne elementy: smart city, smart village i smart specialization. **Smart city** – dotyczy inteligentnego rozwoju miast zaś **smart village** – koncepcja inteligentnego rozwoju obszarów wiejskich. **Smart specialization** odnosi się do ukierunkowania rozwoju regionów.

Koncepcja wzrostu i rozwoju inteligentnego odnosząca się do rozwoju układów przestrzennych i terytorialnych zrodziła się na początku lat siedemdziesiątych wśród urbanistów i planistów przestrzennych. Upowszechnionym w Europie pojęciem stało się „smart city” (inteligentnego miasta).

Nawiązywano w tej koncepcji do zjawiska rozlewania się miast, rozwoju zrównoważonego, ochrony zasobów naturalnych, planowania miejscowego i zarządzania jednostkami osadniczymi. W 2010 roku Unia Europejska poszukując sposobów wyjścia i zapobiegania kryzysom finansowym i gospodarczym zaproponowała koncepcję wzrostu inteligentnego, trwałego i włączającego w procesy rozwoju pomijane wcześniej grupy społeczne i sfery gospodarcze (*org. concept of smart sustainable and inclusive growth*).

Rozwijanie tej koncepcji zaowocowało budowaniem strategii inteligentnego rozwoju, w tym z działaniami związanymi z rozwojem inteligentnych specjalizacji i regionów, a także inteligentnych wsi (*smart villages*), która obejmuje zapóznione często w rozwoju obszary wiejskie.

Rozwój w skali lokalnej – rozwój lokalny korzysta z dorobku teoretycznego ekonomii, geografii, gospodarki przestrzennej, socjologii i innych nauk. Szczególnie bogaty jest dorobek dotyczący rozwoju regionalnego i polityki regionalnej. Badanie rozwoju regionalnego jest łatwiejsze i atrakcyjniejsze, gdyż w skali regionalnej istnieje zorganizowany system gromadzenia danych, statystyka regionalna i inne, łatwo dostępne informacje. Najniższym szczeblem gromadzenia danych statystycznych jest gmina. Dane o układach lokalnych są gromadzone w Banku Danych Lokalnych, który dysponuje ograniczoną liczbą informacji i wskaźników. Opracowanie diagnozy i programów rozwoju układów lokalnych wymaga zatem pozyskania znacznie szerszego zakresu informacji dotyczącej sfery środowiskowo-przestrzennej, gospodarczej, społecznej, politycznej i kulturalnej danego układu. Badanie układów lokalnych i ich rozwoju może dotyczyć wielu zagadnień, problemów i procesów.

Rozwój innowacyjny – w ostatnim trzydziestoleciu w ramach poszukiwania nowego wzorca rozwoju terytorialnego zwrócono większą uwagę na innowacje i innowacyjność w układach regionalnych i lokalnych. Paradygmat rozwoju opartego na innowacyjności wyłaniał się zarówno z koncepcji rozwoju trwałego i zrównoważonego, jak też z koncepcji rozwoju egzogenicznego. Gdy innowacje małych i średnich przedsiębiorstw wynikają głównie z lepszego wykorzystania zasobów wewnętrznych postaw ludzkich podatnych na proces uczenia się i adaptacji, to innowacje przedsiębiorstw dużych często mają swe źródło w otoczeniu zewnętrznym. W układach lokalnych innowacyjność rozwija się nie tylko przez relacje rynkowe, ale także przybiera postać relacji pozarynkowych, różnych form koordynacji i powiązań sieciowych, wzajemnego wspomagania i uczenia się. Tworzą się więc lokalne i regionalne sieci i systemy innowacyjne, mające w większości charakter współpracy horyzontalnej.

W lokalnych sieciach innowacyjnych dominuje koordynacja działań pomiędzy jednostkami i instytucjami gospodarczymi w oparciu o współzależność horyzontalną respektującą samodzielność i równość partnerów (Gruchman, 1992). Dla rozwoju innowacyjności ważne znaczenie ma inicjowanie postaw i działań innowacyjnych, co powinno być ważnym zadaniem dla władz lokalnych. Pobudzanie do wdrażania i upowszechnienie innowacji odbywa się przez rynek dóbr i usług, ale także przez rynek pracy i inwestycje w ten rynek.

W ciągu ostatniego trzydziestolecia pojawiły się nowe koncepcje rozwoju bazujące głównie na gruncie rozwoju zrównoważonego. Koncepcja zrównoważonego rozwoju, wyrosła na gruncie potrzeby przeciwdziałania degradacji środowiska naturalnego, objęła nie tylko społeczne i ekonomiczne aspekty, ale wzbogacona przez wkład różnych dyscyplin nauki, stała się podstawowym paradygmatem wszystkich programów, polityk i strategii rozwojowych formułowanych przez organizacje międzynarodowe, rządy krajowe i organy samorządów terytorialnych (Adamowicz, 2021). Jej istotą nadal jest zapewnienie trwałej poprawy życia współczesnych i przyszłych pokoleń przez kształtowanie racjonalnych proporcji między różnymi rodzajami kapitału – ekonomicznym, ludzkim i społecznym oraz kapitałem przyrodniczym. W 2015 r. państwa skupione w ONZ, przyjmując dokument „Agenda 2030” zobowiązały się realizować w polityce krajowej 17 Celów Zrównoważonego Rozwoju rozpisanych na 169 zadań szczegółowych (Garcia-Feijoo i in., 2020). Z przyjętych celów wyłaniają się nowe formy zrównoważonego gospodarowania, takie jak gospodarka w obiegu zamkniętym, gospodarka partycypacyjna, zrównoważona konsumpcja czy zielony ład i in.

Gospodarka w obiegu zamkniętym nawiązuje do koncepcji rozwoju zrównoważonego. Stanowi ona kombinację działań ograniczających zużycie zasobów i powtórne ich wykorzystanie co powoduje, że wcześniej wykorzystywane materiały w większym stopniu i szybciej wchodzą do cyklu życia nowego produktu (Kirchherr i in., 2017). Oznacza ona odejście od gospodarki linearnej nastawionej na ciągły wzrost i nieograniczone wykorzystanie zasobów naturalnych. Ten model gospodarki wychodzi dalej poza praktykę zwykłego recyklingu, wprowadza zasadę umiejętnego zaprojektowania produkcji, racjonalnego jej wykonywania i wykorzystania bez odpadów oraz praktykę powtórnego wykorzystania materiałów i surowców. Nadaje mu to charakter szerszych działań ukierunkowanych na osiągnięcie zrównoważonego rozwoju ekonomicznego i społecznego. Powtórne, wielokrotne wykorzystanie materiałów i produktów ma na celu wyeliminowanie końca życia produktu, ponowne wprowadzanie go do obiegu przez recykling i przywrócenie wartości.

Zamknięcie obiegu w łańcuchach wartości odbywa się przez kaskadowanie procesów produkcyjnych. Zwiększa to wydajność i efektywność systemu produkcyjnego, ogranicza ilość odpadów i emisję szkodliwych zanieczyszczeń oraz powoduje zmniejszenie zużycia energii. System gospodarki cyrkularnej może być szczególnie skuteczny w powiązaniu z rozwojem biogospodarki, czy tzw. zielną gospodarką, gdzie mamy do czynienia z materiałami i surowcami pochodzącymi z biomasy. System gospodarki obiegu zamkniętego zyskał duże zainteresowanie i jest przedstawiony w dokumentach od 2014 roku (Adamowicz, 2020).

Gospodarka partycypacyjna (udziałowa) to system gospodarowania, który przenika coraz szerzej do praktyki gospodarczej i odgrywa coraz większą rolę w codziennym życiu ludzi. Jej istotą jest zacieranie się linii podziału między zasobami osobistymi a komercyjnymi, między konsumentami a producentami. Terminu *gospodarka udziałowa* po raz pierwszy użył T.L. Friedman w 2013 r. W gospodarce partycypacyjnej osoby udostępniają swoją własność nie poprzez sprzedaż, lecz na zasadzie dzierżawy, użyczenia lub udziału. Użyczane są nie tylko rzeczy, usługi, pieniądze, ale także czas oferowany innym osobom. Jest to więc model oferujący

nowe podejście do kategorii własności i korzystania z użyteczności oferowanej na rynku dóbr i usług. Zjawisko gospodarki partycypacyjnej i wspólnej konsumpcji może wpływać na zmniejszenie strat i lepsze wykorzystanie zasobów (Buda i in., 2019). Rozwój tego typu gospodarki uzależniony jest od wielu czynników, takich jak obecność opartych na internecie platform i sieci społecznościowych, odpowiednio zaprojektowane i przeprowadzone kampanie reklamowe, rozwój sprzedaży elektronicznej, zaufanie do instytucji pośredniczących, globalne upowszechnienie informacji, wysoki poziom zaufania społecznego i in. W rozwoju koncepcji można wyróżnić kilka sposobów przeprowadzania wymiany dostosowanych do rodzaju dóbr i towarów. Przewiduje się, że udział gospodarki partycypacyjnej będzie się dynamicznie zwiększał.

Zrównoważona konsumpcja aktualnie staje się obszarem równie ważnym jak zrównoważona produkcja. Bezpośrednim powodem do podnoszenia rangi odpowiedniego kształtowania konsumpcji są duże straty w sektorze agrobiznesu i samej konsumpcji gospodarstw domowych. Uznaje się, że proponowany model zrównoważonej konsumpcji i produkcji lepiej odpowiada na współczesne wyzwania niż dotychczasowy model zrównoważonego rozwoju. Koncepcja ta została włączona do przyjętego na konferencji ONZ Rio+20 w Rio de Janeiro programu „Agenda 2030”.

Zielona gospodarka może być zdefiniowana jako gospodarka, w której następuje redukcja ryzyka w środowisku naturalnym i pojawienia się niedomagań ekologicznych oraz jako gospodarka, która zapewnia zrównoważony rozwój bez degradacji środowiska (Pearce i in., 1989; Kahle, Gurel-Atay, 2014). Od szeregu lat koncepcja ta skupia uwagę nie tylko naukowców, ale i środowisk społecznych i politycznych. W koncepcji zielonej gospodarki od początku podkreślano znaczenie systemu podatkowego, w którym stosuje się zasadę, że „zanieczyszczający płaci” na rzecz regeneracji środowiska. Zazielenienie gospodarki od 1993 r. było wdrażane poprzez instrumenty chroniące środowisko, stosowane przez Wspólną Politykę Rolną Unii Europejskiej. Proces zazielenienia wyrażający troskę o środowisko nie dotyczy tylko sektorów intensywnie korzystających z zieleni, wody i innych składników natury, lecz także całej gospodarki i społeczności ludzkich. Dlatego też ta koncepcja stała się przedmiotem zainteresowania instytucji globalnych i wiąże się aktualnie z działaniami nie tylko na rzecz środowiska, ale też na rzecz ochrony klimatu. Obok przygotowanego w ramach ONZ dokumentu „Strategia 2030”, ważnym dokumentem promującym ten model gospodarki jest nowa strategia Europejskiego Zielonego Ładu, ogłoszona w 2019 r. przez Komisję Europejską.

Przedstawiając starsze i nowe koncepcje i modele rozwoju, które można odnosić do skali lokalnej należy zauważać, że te modele i koncepcje nie mają charakteru rozłącznego i alternatywnego, i że pojawianie się nowych nie oznacza wcale, że stare przestają być aktualne. Pojawianie się nowych koncepcji, zwłaszcza tych najnowszych, stanowi często rozwinięcie czy uzupełnienie już istniejących. Jest to szczególnie aktualne wobec paradygmatu rozwoju zrównoważonego, który, w zależności od sytuacji czy kontekstu, pojawia się często w nowej formie. Nie oznacza to, że pojawia się zupełnie nowy model, często jest to nowa odmiana tej podstawowej koncepcji. Szczególnym źródłem powstawania nowych nazw czy określeń dla

rozwoju są międzynarodowe środowiska kształtowania polityki globalnej, a nowe nazwy czy hasła służą głównie promocji określonej koncepcji, wymiaru czy czynnika. Wiele z tych koncepcji ma charakter jeszcze mało sprecyzowany i ograniczony do promocji uznawanych za pożądane zachowań czy reakcji. Wiele z tych koncepcji nie odnosi się tylko do wymiaru lokalnego, lecz ma ogólny charakter.

Uwarunkowania, czynniki i sposoby stymulowania rozwoju lokalnego

2.1. Warunki i czynniki rozwoju lokalnego – próba rozróżnienia istoty

Rozwój lokalny czy rozwój w układach lokalnych uzależniony jest od warunków w jakich się odbywa, od stosowanych czy wykorzystywanych czynników, może przebiegać w różny sposób według różniących się między sobą modeli czy scenariuszy rozwojowych, przynosi także różne efekty. W literaturze rzadko spotyka się rozróżnienie między warunkami i czynnikami rozwoju, rozpatruje się je na ogół łącznie pod nazwą czynników. Warunki i czynniki te klasyfikuje się według różnych kryteriów o charakterze przyrodniczym, przestrzennym, ekonomicznym, społecznym, kulturowym, historycznym czy politycznym. Powszechnie stosowanym podziałem jest też podział na czynniki wewnętrzne i zewnętrzne czy też czynniki materialne i niematerialne. Stosowane kryteria podziału zależą głównie od dyscypliny, w ramach której prowadzone są badania oraz od celu i stosowanych metod badawczych. Niemniej jednak można odnieść wrażenie, że w sferze pojęciowej problematyki rozwoju lokalnego występuje potrzeba uporządkowania i stosowania definicji bardziej jednoznacznych (Adamowicz, 2020).

Poszukując rozgraniczenia między istotą pojęcia uwarunkowania i czynniki należy zauważyć, że uwarunkowania stanowią pewien potencjał, ustalają możliwości dla przebiegu procesów rozwojowych, natomiast nadanie siły sprawczej tym możliwościom przekształca je w czynniki rozwoju dla danego obszaru. Możliwości przekształcania warunków w czynniki różnią się w poszczególnych układach regionalnych i lokalnych. B. Winiarski (1976) stwierdza, że o czynnikach rozwoju poszczególnych obszarów decydują przede wszystkim stopień i skala wykorzystania występujących tam warunków rozwojowych. Można zatem stwierdzić, że wykorzystanie

istniejących uwarunkowań w danym układzie terytorialnym staje się czynnikiem umożliwiającym harmonijny i długotrwały rozwój gospodarki (Lewczuk, 2000). To niejednoznaczne rozgraniczenie pojęcia uwarunkowań i czynników sprawia, że pewne grupy warunków i czynników mogą być rozpatrywane zamiennie i klasyfikowane jednocześnie.

Rozwój lokalny, jego kształt, przebieg i natężenie zależy od wielu zjawisk i czynników pozostających ze sobą w skomplikowanej interrelacji (Łuczyszyn, 2013). Rozwój ten przebiega na ogół w określonych uwarunkowaniach, które określają ogólne ramy działania podmiotów kształtujących rozwój, te uwarunkowania mogą nie rzadko przybierać charakter czynników. Rozróżnienie między warunkami a czynnikami rozwoju lokalnego stanowi trudny do rozstrzygnięcia dylemat w analizie i ocenie rozwoju lokalnego. Wnikliwe rozpoznanie uwarunkowań i czynników oraz wykazanie istoty różnic między tymi pojęciami jest szczególnie ważne dla układów lokalnych, a więc dla rozwoju lokalnego. Uwarunkowania, a zwłaszcza czynniki rozwoju mogą być wykorzystane w różny sposób do stymulowania procesów rozwojowych.

J. Lewczuk (2000) stwierdza, że czynniki rozwoju kształtują procesy rozwojowe w danych warunkach, umożliwiając tym samym długofalowy i harmonijny rozwój gospodarki w różnej skali. Winiarski (1976) podkreślił, że czynniki rozwoju są ściśle skorelowane z ogólnymi wskaźnikami rozwoju. Dopiero nadanie siły sprawczej tym możliwościom przekształca je w czynniki rozwoju. O czynnikach rozwoju układu lokalnego decyduje przede wszystkim stopień oraz skala wykorzystania występujących w danych układach warunków.

Innym dylematem jest określenie skali oddziaływania warunków czy czynników rozwoju. Można założyć, że ogólnokrajowe warunki rozwoju są jednocześnie warunkami rozwoju w skali lokalnej a jednocześnie, że czynniki rozwoju w układach lokalnych są także składowymi rozwoju regionalnego i w jakimś stopniu wpływają na rozwój ogólnokrajowy. Siła tego wzajemnego oddziaływania może być jednak różna w zależności od specyfiki potencjału endogenicznego danego układu. Takie rozumienie uwarunkowań i czynników rozwoju jest zgodne z terytorialnym podejściem do rozwoju (Pietrzyk, 2004; Nowakowska, 2019; Sztando, 2017).

W literaturze problemu poświęconej rozwojowi lokalnemu i regionalnemu mamy do czynienia z wieloma różnymi klasyfikacjami i różnymi kryteriami podziału czynników rozwoju (Blakely, Leigh, 1989; Blakely, Leigh, 2010; Korenik, 1998; Parysek, 2001; Kot, 2003; Kosiedowski, 2005; Strahl, 2006; Kuciński, 2011; Szewczuk, 2011c; Guzal-Dec, 2015; Rakowska, 2019, i in.). Jest to uzasadnione, z jednej strony, naturalnymi zmianami globalnymi, politycznymi, kulturalnymi i cywilizacyjnymi, postępem naukowo-technicznym, rozwojem nauki, zmianami w sposobach myślenia, które pojawiają się, chociaż niekoniecznie bezpośrednio dotyczą danego układu lokalnego. Z drugiej strony pojawiają się nowe szanse czy nowe możliwości, które włączane są przez podmioty gospodarujące w układach lokalnych w bezpośrednią realizację działań i procesy rozwoju w lokalnych społecznościach. Identyfikacja możliwości i praktyczne ich wykorzystanie przekształca w takim przypadku uwarunkowania w czynniki.

Pozytywne czynniki rozwoju można zaliczyć do grupy determinant, które przyspieszają proces rozwoju, są stymulantami (Adamowicz, 2020). Determinanty negatywne, zwane destymulatorami, ograniczają lub hamują rozwój. Zarówno czynniki rozwoju, jak i bariery, będąc siłami motorycznymi rozwoju, są przedmiotem badań nie tylko w celu odkrycia ich charakteru i siły oddziaływania na rozwój, ale też pod kątem możliwości ich praktycznego wykorzystania w budowaniu i realizowaniu strategii i programów rozwoju w konkretnych układach lokalnych. Zarówno czynniki, jak i bariery rozwoju lokalnego można wyróżnić i ocenić według różnych kryteriów.

Niezależnie od przyjętych kryteriów, czynnikami rozwoju danego układu regionalnego są te elementy wewnętrznej struktury terytorium i jego otoczenia, które są lub mogą być uruchomione w celu prowadzenia działalności gospodarczej, społecznej czy kulturalnej. Każda jednostka terytorialna ma pewne zasoby czynników określających potencjał rozwoju, na który składają się zasoby ludnościowe, środowiskowe i kapitałowe, zasoby materialne, uniwersalne i specyficzne, ekonomiczne, społeczne, instytucjonalne i in. (Rakowska, 2019). Zasoby endogenicznych czynników rozwoju składają się na kapitał terytorialny (Pietrzyk, 2001; Camagni, 2002; Capello, 2011; Nowakowska, 2013; Markowski, 2016). Czynniki egzogeniczne obejmują szeroki wachlarz sił o charakterze zewnętrznym, ponadlokalnym – regionalnym, krajowym i międzynarodowym. Szczególnie ważne w tej grupie są czynniki zapewniające dopływ wiedzy, kapitału, inwestycji, innowacji, nowych technologii czy rozwiązań organizacyjnych. Wykorzystanie czynników egzogenicznych może zależeć od kapitału endogenicznego (Gorzela, 2008).

Wyróżnienie i dokonywanie opisu tych różnorodnych elementów rozwoju lokalnego pozwala uporządkować istniejące stany i prowadzone działania, które wpływają na uzyskiwane efekty. Podejmując próbę uporządkowania pojęć i ustalenia kryteriów rozróżnienia między warunkami a czynnikami rozwoju przyjęto w pracy założenie, że uwarunkowania są obiektywnymi ograniczeniami działań i procesów rozwojowych, danymi i niezależnymi od poszczególnych podmiotów działających w układzie lokalnym w konkretnym czasie. Za czynniki uznano posiadane i dostępne zasoby i techniki rozwoju, których wykorzystanie zależy od poszczególnych podmiotów układu lokalnego. To, czy uwarunkowania zostaną przekształcone w czynniki, zależy od przyjętego sposobu rozwoju lokalnego czy modelu rozwojowego.

Pojęcie sposobu rozwoju lokalnego wiąże się z wyróżnieniem zbiorowej, preferowanej koncepcji prowadzenia działań rozwojowych, przyjętego modelu rozwoju w konkretnym układzie lokalnym czy ponadlokalnym (podregionalnym). Każdy rozwój przynosi pewne efekty. Współcześnie efekty powinny być rozpatrywane w kategoriach rozwoju zrównoważonego, obejmującego skutki ekonomiczne, społeczne i środowiskowe, postrzegane pod kątem interesu pokoleń gospodarujących aktualnie i w przyszłości.

2.2. Uwarunkowania geograficzno-przyrodnicze, historyczne i kulturowe

Układy lokalne są zlokalizowane w konkretnych warunkach środowiska geograficznego. Położenie geograficzne i cechy otaczającego środowiska naturalnego i antropogenicznego stanowią uwarunkowania, które mają charakter obiektywny, oddziaływujący długotrwanie na funkcjonowanie gospodarki, osiągnięty poziom i dalsze perspektywy rozwojowe. Kluczowe znaczenie dla rozwoju układów lokalnych ma położenie geograficzne wobec szlaków handlowych, ciągów transportowych i migracyjnych, wielkich miast i skupisk przemysłu, wybrzeży morskich, gór, rzek, i zbiorników wodnych oraz granic państwowych. Dogodne położenie obronne i handlowe kształtowało w przeszłości potencjał rozwojowy danego miejsca. Peryferyjne położenie wobec ośrodków gospodarczych i obszarów wysoko rozwiniętych jest też obecnie trudnym do przewyciężenia ograniczeniem rozwojowym. Położenie i cechy jakościowe środowiska geograficznego tworzą zasoby i potencjał rozwojowy danego układu przestrzennego, mają szczególnie duże znaczenie dla rozwoju sektorów opartych na wykorzystaniu warunków naturalnych (rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo) czy tych, które wykorzystują złoża i surowce naturalne (górnictwo i przemysł wydobywczy, gospodarka morska). Występowanie bogactw naturalnych, obok korzystnego położenia, było podstawą rozwoju przemysłu oraz miast. Występowanie żyznych gleb przyczyniało się do rozwoju osadnictwa wiejskiego i nadania danemu terytorium charakteru rolniczego.

Położenia geograficznego Polski w północnej części Europy Środkowej poza głównymi ośrodkami cywilizacji starożytnej i średniowiecznej nie można zaliczyć do szczególnie korzystnych. Także klimat i warunki przyrodnicze dla osadnictwa i rolnictwa ustępują wielu regionom położonym w Europie Zachodniej i Północnej. Do sprzyjających rozwojowi można zaliczyć ukształtowanie powierzchni i obfitość niektórych zasobów naturalnych, z wyjątkiem zasobów wody, które kwalifikują kraj do grupy pod tym względem najuboższych. Współcześnie ważnym uwarunkowaniem przyrodniczym stają się zanieczyszczenie środowiska i zmiany klimatyczne. Warunki przyrodnicze są jednak silnie zróżnicowane w skali lokalnej i regionalnej.

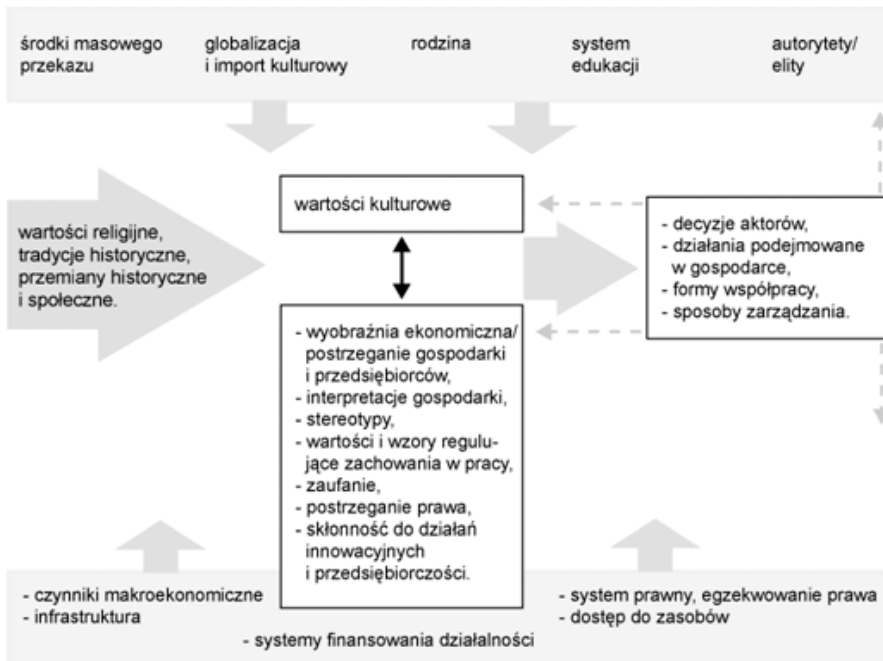
Istotną, chociaż często niedocenioną rolę, dla rozwoju danego układu lokalnego jest także przeszłość historyczna. Jej znaczenie uwidacznia się w postaci materialnych zasobów będących efektem działalności pokoleń z przeszłości ale szczególnie silne oddziałuje na sferę kultury, zwyczajów i norm postępowania, które mogą uzewewnętrznić się w postawach ludzi i grup społecznych oraz kształtować sferę gospodarowania. Spuścizną porozbiorową można jeszcze dzisiaj wyjaśnić niektóre zachowania społeczne i gospodarcze rolników, a dominacja państwowych gospodarstw rolnych, w niektórych regionach Polski w czasach systemu centralnego planowania, miała niewątpliwie wpływ na słabą aktywność i przedsiębiorczość na tych terenach w okresie przejścia do fazy transformacji ustrojowej. Oddziaływanie uwarunkowań geograficznych i historycznych ma charakter długotrwały i jest trudne do kwantyfikacji. Można je zatem uznać za uwarunkowania, za dane, do których trzeba się dostosować lub je umiejętnie wykorzystać. Uwarunkowania te mogą stanowić

zarówno ograniczenie, jak i szansę dla procesów rozwojowych. Ich rola ograniczająca może być łagodzona przez odpowiednią politykę stymulującą rozwój w dłuższym okresie czasu.

Kultura stwarza fundamentalne, podstawowe uwarunkowania każdego rodzaju aktywności człowieka, w tym działalności ekonomicznej. Wzorce ukształtowane historycznie i kulturowo, zwłaszcza w układach lokalnych, kształtują postawy i zachowania w rodzinie i gospodarstwie domowym, w przedsiębiorstwie i społeczności lokalnej. Kultura wpływa na stosunek do pracy i zadań, kształtuje potrzeby i ambicje, przedsiębiorczość indywidualną i zbiorową. Przedsiębiorczość jest głęboko zakorzeniona w kulturze i jest przez nią kształtowana. Kultura jest podstawowym warunkiem rozwoju małej i średniej przedsiębiorczości, która ma podstawowe znaczenie dla aktywności i jej efektów w skali mikro i w układach lokalnych (Migdał, 2014). Kultura oddziałuje również w skali makro, gdyż tradycje kulturowe trwale wpływają na polityczne i gospodarcze zachowania społeczeństw. Postęp ekonomiczny, wzrost gospodarczy i dobrobyt społeczeństwa uzależnione są w dużym stopniu od uwarunkowań kulturalnych. Wzorce kulturowe mogą mieć zarówno prorozwojowy charakter jak też oddziaływać hamująco na rozwój (Weber, 1994; Fukuyama, 1999; Harrison, Huntington, 2003; Laudes, 2000). W skali mikroekonomicznej silne oddziaływanie kultury jest szczególnie widoczne w sferze zarządzania, marketingu, działalności innowacyjnej i gotowości do kooperacji. Uwarunkowania kulturowe wiążą się zwłaszcza z uznawanymi wartościowymi i normami, wpływają na kształt kultury organizacyjnej przedsiębiorstw i możliwości budowania kapitału społecznego.

Kultura jest zjawiskiem złożonym i trudnym do jednoznacznego zdefiniowania, stąd funkcjonuje wiele różnych definicji kultury proponowanych przez przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych. A. L. Kroeber i C. Kluckhohn (1952) wyróżnili sześć głównych typów definicji kultury: definicje opisowe, definicje historyczne, definicje normatywne, definicje psychologiczne, definicje strukturalne i definicje genetyczne (Migdał, 2014). Jeden z przykładów definicji kultury na poziomie kultury narodowej, zaproponowany przez Kłoskowską (1997, s. 5) wskazuje, że „kultura narodowa stanowi szeroki i złożony układ (syndrom) sposobów oddziaływania norm, wartości i symboli, wierzeń, wiedzy i dzieł symbolicznych, który przez jakąś zbiorowość społeczną uważany jest za własny, jej w szczególności przysługujący, wyrosły z jej tradycji i historycznych doświadczeniach oraz obowiązujący w jej odrębnie”.

Kultura określa szereg ważnych cech, wymiarów istotnych dla gospodarowania w skali lokalnej takich jak dystans do władzy, stosunek do ryzyka, podatność na zmiany, preferencje dla działań indywidualnych czy kolektywnych, postawa wobec pracy, rodziny oraz tzw. małej i wielkiej ojczyzny. Tworzący się klimat kulturowy pozwala ludziom wykorzystywać szanse i możliwości oraz tworzyć warunki do rozwoju. Wartości kulturowe kształtują wyobraźnię ekonomiczną, postrzeganie gospodarki i przedsiębiorczości, określają wartości i wzory regulujące zachowania ludzi w pracy, zaufanie, stosunek do prawa, skłonność do działań innowacyjnych i przedsiębiorczości (Glinka, 2008, s. 45) (Rysunek 8).

Rysunek 8. Dynamiczny model kulturowych uwarunkowań przedsiębiorczości

Źródło: Glinka 2008, s. 45.

Spośród licznych nauk zajmujących się kulturą szczególne znaczenie dla rozwoju układów lokalnych ma postrzeganie kultury przez socjologię i ekonomię. Socjologia bada współczesne struktury i funkcje społeczeństw, które cechuje podział pracy. Badaniem obejmowane są wydzielone obszary życia i działań grup ludzkich. Ekonomia natomiast bada poglądy i zachowania związane z gospodarowaniem zasobami. Treści i formy kultury mogą kształtować różne układy stosunków społeczno-ekonomicznych. Skala oddziaływania uzależniona jest od nasilenia procesów dyfuzyjnych oraz kulturotwórczego oddziaływania konkretnych struktur społecznych oraz od świadomego i planowanego wspierania przez lokalne czy regionalne władze samorządowe albo politykę ogólnokrajową (Lis, 1996). Wśród różnych ujęć pojęcia kultura wyróżnia się między innymi kulturę ekonomiczną. Kultura ekonomiczna zajmuje się badaniem zachowań podmiotów gospodarczych i procesów społecznych wpływających na rozwój gospodarczy. Jej istotę wyrażają odpowiedzi na pytania zawarte w Tabeli 9.

Tabela 9. Kultura ekonomiczna według ontologicznej koncepcji

Ontologiczne pytania o istotę kultury	Istota kultury ekonomicznej
Gdzie kultura istnieje?	Istnieje w społeczeństwie określonej gospodarki.
Jako co istnieje?	Istnieje jako ogół wytworów materialnych i wytworów intelektualnych działalności ludzkiej (obejmujących ogół wartości autoteleologicznych i instrumentalnych) jako wzór postępowania wpływający na siły wytwórcze, stosunki produkcji.
Dzięki komu istnieje?	Istnieje dzięki <i>homo oeconomicus (homo hubris)</i> .
Dzięki czemu istnieje?	Istnieje dzięki świadomości i celowych działalności podmiotów gospodarczych, tj. dzięki pracy.
Co jest zawartością?	Wiedza ogólna i wiedza profesjonalna, interesy, wartości, normy, światopogląd społeczny określający sposób organizacji życia społeczno-gospodarczego (kapitał społeczny).

Źródło: Gardocka 2005, s. 23.

Kultura ekonomiczna wynika z dorobku społeczeństwa, kształtuje normy i zachowania ludzi, charakter stosunków międzyludzkich w organizacjach, warunki rozwijania wiedzy społeczeństwa o procesach ekonomicznych (Sokół, 2011). Pojęcie kultury ekonomicznej z jednej strony można rozumieć jako system wartości, wzory zachowań oraz możliwości poznawcze i adaptacyjne ważne dla aktywności gospodarczej i z drugiej jako zestaw czynników kształtujących kulturę oraz wariantów określających stosunek do przedsiębiorczości, pracy, edukacji itp. (Krzemieniewska, 2009). Kultura ekonomiczna jak i kultura organizacyjna dotyczy konkretnych realnych podmiotów gospodarczych, społeczności lokalnej, społecznych i ekonomicznych układów lokalnych. Kulturę ekonomiczną może badać w skali mikroekonomicznej w układach lokalnych i regionalnych. Poziom i charakter kultury ekonomicznej może być odnoszony także do całego społeczeństwa i gospodarki narodowej. Według G. Krzemieniewskiej (2009) elementami składowymi kultury ekonomicznej są wiedza ekonomiczna i umiejętności, które przejawiają się w socjalizacji ekonomicznej, aspiracjach ekonomicznych, stosunku do pieniędzy i oszczędzania, konsumpcji, ocenie stanu rzeczywistości społecznej, systemach wartości, stosunku do pracy i przedsiębiorczości. Elementami składowymi kultury ekonomicznej przedsiębiorstwa są wiedza ekonomiczna i umiejętności, które pojawiają się w specjalizacji ekonomicznej, aspiracjach podmiotów ekonomicznych, stosunku do pieniędzy, oszczędzania i konsumpcji, ocenie stanu rzeczywistości społecznej, systemach wartości, stosunku do pracy i przedsiębiorczości. Kultura ekonomiczna, jak i kultura organizacyjna dotyczy odrębnych społeczności konkretnej gospodarki, jest oparta o realny byt podmiotów i struktur gospodarczych (Gardocka, 2005). Kultura ekonomiczna może dotyczyć poszczególnych podmiotów gospodarczych, ale także układów lokalnych, regionalnych i narodowych. Dla rozwoju lokalnego ważnego znaczenia nabierają tożsamość i tradycje kultury lokalnej.

R. Gesteland (2000, s. 132-133) wyodrębnił szereg profilów czy wymiarów kultur narodowych, które mają istotne znaczenie dla uprawiania biznesu (Tabela 10).

Połączenie poszczególnych wymiarów odmienności kulturowych pozwala na wyróżnienie typów narodowych kultur ekonomicznych.

Tabela 10. Typologia kultur według Richarda Gestelanda

Składowe wymiary kultury	
Wyszczególnienie	Wybrane cechy
Kultury protransakcyjne	<ul style="list-style-type: none"> • ludzie są otwarci na robienie interesów z obcymi, • od rozmów na tematy ogólne szybko przechodzi się do interesów, • dużo spraw można uzgodnić za pośrednictwem telefonu, faksu, maila.
Kultury propartnerskie	<ul style="list-style-type: none"> • ludzie nie są skłonni do robienia interesów z obcymi, • czasu wymaga stworzenie wzajemnego zaufania, • skuteczne porozumiewanie się i rozwiązywanie problemów wymaga częstych kontaktów osobistych.
Kultury nieceremonialne	<ul style="list-style-type: none"> • zachowanie nieceremonialne nie jest traktowane jako przejaw lekceważenia, • ludzie są skrępowani dużymi różnicami w statusie społecznym i zawodowym.
Kultury ceremonialne	<ul style="list-style-type: none"> • ceremonialność jest ważnym sposobem okazywania respektu, • ceni się różnice w statusie społecznym i zawodowym, • liczne i rozbudowane rytuały protokolarne.
Kultury monochromiczne	<ul style="list-style-type: none"> • bardzo ważna jest punktualność i przestrzeganie harmonogramów.
Kultury polichroniczne	<ul style="list-style-type: none"> • ważniejsi od punktualności i przestrzegania harmonogramów są ludzie i utrzymanie dobrych relacji.
Kultury ekspresyjne	<ul style="list-style-type: none"> • ludzie mówią głośno, przerywają sobie nawzajem, czują się nieswojo, gdy zapada cisza, • mały dystans przestrzenny między ludźmi, • wyrazista mimika, ożywiona gestykulacja.
Kultury powściągliwe	<ul style="list-style-type: none"> • ludzie mówią ciszej, rzadko sobie przerywają, nie są skrępowani ciszą, • duży dystans przestrzenny między ludźmi, • ograniczona mimika i gestykulacja.

Kultury świata biznesu	
Wyszczególnienie	Przykłady
Kultury propartnerskie, ceremonialne, polichromiczne, powściągliwe	Indie, Indonezja, Malezja, Wietnam, Tajlandia, Filipiny
Kultury propartnerskie, ceremonialne, monochroniczne, powściągliwe	Japonia, Chiny, Korea Południowa, Singapur
Kultury propartnerskie, ceremonialne, polichromiczne, ekspresyjne	Egipt, Grecja, Brazylia, Meksyk
Kultury umiarkowanie propartnerskie, ceremonialne, polichromiczne o niestałej ekspresyjności	Rosja, Polska, Rumunia
Kultury umiarkowanie protransakcyjne, ceremonialne, o zróżnicowanym podejściu do czasu, ekspresyjne	Francja, Belgia, Włochy, Hiszpania, Węgry
Kultury umiarkowanie protransakcyjne, ceremonialne, dość monochromiczne, powściągliwe	Estonia, Łotwa, Litwa
Kultury umiarkowanie protransakcyjne, ceremonialne, monochroniczne, powściągliwe	Wielka Brytania, Dania, Finlandia, Niemcy, Holandia, Czechy
Kultury protransakcyjne, nieceremonialne, monochroniczne, o zróżnicowanej ekspresyjności	Australia, Kanada, Stany Zjednoczone

Źródło: Gesteland, 2000 s. 5-7, 131-133.

Tożsamy z kulturą ekonomiczną jest pojęcie kultury gospodarczej (Kostro, 2009). J. Hryniewicz (2004) określa je jako te wartości i wzory regulujące zachowania, które nie są współdziałaniem zbiorowym skierowanym, ale mają kluczowe znaczenie dla funkcjonowania podmiotów gospodarczych. Chodzi tu o takie wzory i wartości, które określają stosunek do oszczędzania, do zaciągania kredytów, do innowacji, które kształtują poziom społecznego zaufania, stosunek do pracy, jej roli w koncepcji sensu życia, stosunku do własności, wrażliwość na krzywdę społeczną, rozpowszechnienie poglądów egalitarnych czy elitarnych itp.

Ekonomiści najczęściej nawiązują do poziomu kultury narodowej oraz kultury organizacyjnej lub korporacyjnej (Kostro, 2009). Posługują się przy tym takimi pojęciami jak kultura ekonomiczna, kultura przemysłu, kultura biznesu, kultura przedsiębiorczości, kultura zarządzania, kultura organizacyjna, kultura przedsiębiorstwa (firmy), kultura korporacyjna. Kultura wiąże się też z pojęciem kapitału kulturowego czy takimi pojęciami jak praca, konsumpcja, inwestowanie. Kulturę można także odnosić do układów terytorialnych – krajowych, regionalnych i lokalnych.

W układach lokalnych często mamy do czynienia ze specyficzną kulturą lokalną oraz kulturą tradycyjną. Ten rodzaj kultury związany jest z grupą ludzi na ograniczonym terytorium, konkretnymi społecznościami lokalnymi, najczęściej o cha-

rakterze niezawodowym, przekazywanej przez bezpośredni kontakt. Nierzadko kultura lokalna może być w opozycji do kultury globalnej czy nawet krajowej. Cechy kultury mają silny wpływ na charakter stosunków społeczno-ekonomicznych w układach lokalnych. Polaków cechuje wyrazista kultura narodowa i ekonomiczna, dość wyraźnie zróżnicowana regionalnie i lokalnie, ukształtowana przez narodowe dążenia do wolności (Adamowicz, 2020).

2.3. Potencjał gospodarczy, system ekonomiczny i struktura społeczna

Funkcjonowanie lokalnej gospodarki i lokalnej społeczności uzależnione jest od efektów gospodarowania wcześniejszych pokoleń, osiągniętego poziomu gospodarczego całego kraju i ukształtowanych historycznie struktur społecznych. Wysokość dochodu narodowego (PKB) na mieszkańca, nowoczesna struktura gospodarki, dobrze rozwinięty przemysł, gęsta i sprawnie funkcjonująca infrastruktura gospodarcza i społeczna w tym transport, komunikacja, handel i usługi, ułatwiają podejmowanie i prowadzenie działalności gospodarczej w różnych układach przestrzennych. Rozwinięty rynek pracy, dostępność mieszkań, sprawna sieć usług społecznych w zakresie zdrowia, edukacji, kultury i rekreacji, zapewniony poziom bezpieczeństwa publicznego i socjalnego także składają się na ogólne warunki rozwoju lokalnego. Do tych warunków zaliczyć można również ogólny poziom techniczny i technologiczny w poszczególnych dziedzinach gospodarki, wyposażenie przedsiębiorstw i instytucji publicznych w urządzenia usprawniające kierowanie i zarządzanie. Z wysokim poziomem gospodarczym i technicznym kraju wiąże się także poziom kultury techniczno-organizacyjnej.

Różnice w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego występujące między krajami, w warunkach otwartości, internacjonalizacji i postępującej globalizacji, są przyczyną przepływów migracyjnych ludności, których skutki są odczuwalne w układach lokalnych. Uwarunkowania o charakterze krajowym i globalnym nie są zależne od władz lokalnych, a te władze, jak i wszystkie inne podmioty działające w skali lokalnej, muszą je traktować jako szanse bądź jako ograniczenia, do których należy się dostosować.

Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego krajów może być określany przez opracowany w 1990 r. Human Development Index – HDI (Wskaźnik Rozwoju Ludzkiego). Wskaźnik HDI jest wykorzystywany od 1993 r. przez Organizację Narodów Zjednoczonych do porównywania krajów, w corocznych raportach o rozwoju społecznym dotyczących poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego krajów członkowskich ONZ. Wskaźniki HDI, dla części krajów, wyliczone zostały także dla lat wcześniejszych. Oryginalnie, wskaźnik HDI oceniał kraje w trzech płaszczyznach: długości życia, zdrowia i wiedzy (edukacji) oraz standardów (jakości) życia. Od 2010 r. do pomiarów wykorzystywane są cztery wskaźniki:

- oczekiwana długość życia,
- średnia liczba lata edukacji otrzymanej przez mieszkańców w wieku 25 lat i starszych,

- oczekiwana liczba lat edukacji dla dzieci rozpoczynających proces kształcenia,
- dochód narodowy per capita w USD, liczony wg parytetu siły nabywczej danej waluty.

Wskaźnik HDI zawiera się w przedziale od 0 do 1.0. Kraje wysoko rozwinięte mieszczą się w przedziale 0,8-1,0, kraje średnio rozwinięte w granicach 0,5-0,8 i słabo rozwinięte w przedziale 0,2-0,5. Od szeregu lat na liście rankingowej najwyższą pozycję zajmuje Norwegia, dla której wskaźnik opracowany w 2016r. wynosił 0,949. W rankingu tym Polska znalazła się na 35 miejscu. Wśród pierwszej dziesiątki rankingu HDI, poza Norwegią, znalazły się kolejno: Australia, Szwajcaria, Niemcy, Dania, Singapur, Holandia, Irlandia, Kanada i USA. W 2018 r. HDI dla Polski wynosiło 0,865, co plasowało Polskę na 33 miejscu w skali świata. Największy poziom HDI osiągnął w województwie mazowieckim ($\geq 0,900$), na co w dużym stopniu wpływa miasto Warszawa. Wysoki poziom w granicach 0,890-0,899 osiągają województwa w pasie środkowym biegnącym z północy na południe: pomorskie, wielkopolskie, łódzkie, dolnośląskie, śląskie i małopolskie. Gorsze wskaźniki (0,800-0,849) miały w 2018 r. województwa wschodnie: podlaskie, lubelskie, podkarpackie, świętokrzyskie i warmińsko-mazurskie oraz położone w zachodnim pasie województwa: zachodniopomorskie, lubuskie i opolskie oraz leżące w środkowym pasie województwo kujawsko-pomorskie.

Dla sfery społecznej niektóre instytucje międzynarodowe (Federacja Social Watch, Bank Światowy, Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju) stosują także inne wskaźniki, w tym Uproszczony Wskaźnik Rozwoju Społecznego BCI (Basic Capabilities Index), wykorzystywane zwłaszcza do definiowania biedy i ubóstwa. Wskaźnik BCI wyliczany jest na podstawie trzech kryteriów:

- odsetek dzieci, które skończyły 5 klas szkoły podstawowej,
- odsetek dzieci, które dożyły piątego roku życia,
- odsetek porodów odebranych przez wykwalifikowany personel medyczny.

Wskaźnik ten opracowany w oparciu o kryteria edukacyjno zdrowotne jest szczególnie przydatny do określenia warunków życia w krajach słabiej rozwiniętych. Wskaźnik BCI ściśle wiąże się z zakresem korzystania z praw człowieka. Innym wskaźnikiem, określającym poziom rozwoju sfery społecznej, jest wskaźnik ubóstwa społecznego HPI (Human Poverty Index). Jest to syntetyczny miernik opisujący stopień rozwoju społeczno-ekonomicznego stosowany przez ONZ. W przypadku tego wskaźnika pod uwagę brane są zarobki w odniesieniu do struktury demograficznej, a także zakres ubóstwa i bezrobocia długoterminowego oraz poziom rozwoju intelektualnego (poziom analfabetyzmu). W zależności od poziomu rozwoju badanego państwa lub społeczności stosuje się HPI-1 i HPI-2. Czołową dziesiątkę krajów rozwiniętych ukształtowaną przy użyciu HPI-2 stanowią: Szwecja, Norwegia, Szwajcaria, Kanada, Luksemburg, Austria. W praktyce porównań międzynarodowych stosowane są także i inne wskaźniki syntetyczne rozwoju społecznego czy gospodarczego.

Poziom rozwoju danego państwa i jego pozycja wśród innych państw oraz miejsce w gospodarce światowej zależy głównie od: wielkości jego obszaru i liczby ludności, jakości środowiska geograficznego i jego zasobów naturalnych, stanu

i organizacji gospodarki, możliwości finansowych, naukowych i technicznych oraz poziomu wykwalifikowanej kadry. Ważna jest także struktura gospodarki i zatrudnienie, stan zasobów energetycznych i wielkość wytwarzanej energii, nasycenie gospodarki i społeczeństwa nowoczesnymi urządzeniami technicznymi (samochody, telefony, komputery, odbiorniki RTV i in.). Kluczową i coraz ważniejszą rolę odgrywa zarówno ogólny poziom wykształcenia społeczeństwa, jak też stan szkolnictwa i badań naukowych.

Wszystkie wymienione, a także inne cechy decydują łącznie o poziomie rozwoju gospodarczego danego kraju, jego udziale w wymianie międzynarodowej i wartości wytwarzanego produktu krajowego brutto (PKB) na mieszkańca. PKB *per capita* jest najbardziej ogólnym i najszerzej stosowanym miernikiem rozwoju społeczno-gospodarczego, którym posługują się międzynarodowe i krajowe instytucje statystyczne m.in. takie jak ONZ, Bank Światowy, Unia Europejska. Rozpiętość w poziomie PKB na mieszkańca w połowie pierwszej dekady XXI wieku między krajami była duża. Mieściła się w granicach od około 500 USD w niektórych krajach Afryki do około 50 000 USD w Luksemburgu. Średni dochód w krajach UE wynosił około 25 000 USD. Polska dysponując dochodem wynoszącym około 50% średniej unijnej szybko zwiększa średni poziom dochodów na mieszkańca. Poziom PKB na mieszkańca w Polsce mierzony przy uwzględnieniu parytetu siły nabywczej pieniądza dochodzi do 75% średniego poziomu w Unii Europejskiej.

Poza poziomem PKB na mieszkańca ważnym wskaźnikiem określającym poziom rozwoju gospodarczego jest wskaźnik zatrudnienia, wskaźnik efektywności zawodowej, wskaźnik aktywności gospodarczej, wskaźnik urbanizacji, poziom inflacji, wysokość stopy procentowej, skala zadłużenia, rozmiary inwestycji, bilans handlu zagranicznego, stopa opodatkowania, liczba przyznanych patentów, wyposażenie gospodarstw domowych w różne urządzenia i sprzęty. PKB na głowę mieszkańca oraz omawiany wcześniej miernik HPI stanowią uniwersalne, ogólnie uznawane mierniki określania stanu rozwoju gospodarki i społeczeństwa. Polska lokuje się na ogół w grupie czterdziestu najbardziej rozwiniętych krajów świata niezależnie od przyjętego kryterium. Według niektórych kryteriów Polska zajmuje miejsce w przedziale 20-30 na świecie. Dynamiczny w ostatnich latach rozwój ekonomiczny kraju pozwala jej aspirować do zakwalifikowania się do tzw. grupy G-20, obejmującej 20 najwyżej rozwiniętych krajów świata. Gospodarka Polski klasyfikowana jest co najmniej jako ósma gospodarka Unii Europejskiej.

Ustrój polityczny i gospodarczy kraju wyznacza ramy funkcjonowania gospodarki i społeczeństwa w kraju, w jego regionach ale także w układach lokalnych. Ustrój, określa ogólne koncepcje rozwojowe, zakres wolności gospodarczej, stosunek do własności, procedury i sposoby kierowania i zarządzania gospodarką w kraju i w regionach, zakres samorządności oraz strukturę instytucjonalną. Ramy funkcjonowania gospodarki i podstawowe rozwiązania społeczno-ustrojowe określa Konstytucja. Konstytucja RP z 1997 r. stwierdza, że fundamentem ustroju gospodarczego Polski jest społeczna gospodarka rynkowa, przyjmuje, że głównym modelem rozwojowym jest rozwój zrównoważony, a podstawową formą instytucjonalną kierowania rozwojem w układach regionalnych i lokalnych jest samorząd terytorialny. Art. 20 Konstytucji RP z 1997 r. stanowi, że „społeczna gospodarka rynkowa

oparta na wolności działalności gospodarczej, własności prywatnej oraz solidarności, dialogu i współpracy partnerów społecznych stanowi podstawę ustroju gospodarczego Rzeczypospolitej Polskiej”.

W ciągu ostatnich 30 lat w Polsce dokonała się radykalna zmiana systemu ekonomiczno-społecznego, powiązana z przekształceniami ogólnoustrojowymi. Od zakończenia II wojny światowej Polska, wraz z innymi krajami Europy Środkowej i Wschodniej, funkcjonowała w ramach obozu zdominowanego przez ZSRR, w którym władzę polityczną sprawowały niesamodzielne partie opierające się na ideologii komunistycznej, nadzorujące autorytatywnie gospodarkę opartą na własności państwowej i częściowo społecznej, prowadzoną w ramach systemu centralnego planowania. Funkcjonująca w ramach tego systemu gospodarka była nieefektywna i charakteryzowała się powszechnymi niedoborami, które stały się przyczyną oporu społecznego na przełomie lat 80. i 90. XX wieku. W połowie lat 80., jeszcze w ramach systemu gospodarki nakazowej, podjęto pewne próby reformowania ustroju socjalistycznego przez wprowadzenie tzw. polityki 3S: samorzędność, samodzielność i samofinansowanie, które nie zahamowały dążenia do reform ustrojowych i przejścia od gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej. Wybór zasadniczego kierunku przemian został dokonany po obradach „okrągłego stołu” (kwiecień 1989 r.) i w wyniku pierwszych, częściowo wolnych wyborów parlamentarnych w czerwcu 1989 r. Radykalna, uchwalona pod koniec 1989 r. tzw. reforma Balcerowicza, ukierunkowana na urynkowienie, walkę z inflacją i prywatyzację była wdrażana od stycznia 1990 r. i przyniosła pewne pozytywne skutki w sferze równowagi ekonomicznej, ale jednocześnie spowodowała kilkuletnie załamanie wzrostu gospodarczego i pojawienia się nieznanego wcześniej zjawiska bezrobocia, wynikającego z radykalnych przemian własnościowych w sferze działalności przemysłowej i usługowej.

Początkowo zamiarem reformatorów było oparcie przemian gospodarczych na koncepcji, niemieckiego ordoliberalizmu, będącego podstawą cudu gospodarczego Niemiec po II wojnie światowej. Ordoliberalizm podkreślał rolę państwa w tworzeniu ładu gospodarczego opartego na konkurencji oraz rozwiązywaniu kwestii społecznych (Przybyciński, 2015, s. 104). Ordoliberalizm, jako koncepcja społecznej gospodarki rynkowej, umiejętnie łączył troskę o sprawność ekonomiczną i realizację celów społecznych. Faktycznie jednak, przeobrażenia w Polsce potoczyły się zgodnie z koncepcją neoliberalną, która opiera się na spontanicznym wdrażaniu ładu rynkowego przy ograniczonej roli państwa w życiu gospodarczym i społecznym. To radykalne przesunięcie wahała od rynkowego socjalizmu do wolnorynkowego kapitalizmu stworzyło wprawdzie podstawy podnoszenia efektywności, ale jednocześnie spowodowało wystąpienie poważnych kwestii i strat społecznych. Radykalna polityka liberalizacji przy nienadążaniu reform strukturalnych i instytucjonalnych oraz likwidacji dotychczasowego zabezpieczenia społecznego doprowadziły do kryzysu transformacyjnego. W latach 1990-1991 PKB w Polsce zmniejszył się o 14%, a zatrudnienie zostało ograniczone niemal o 2 mln osób, czyli o ponad 11%. Nie udało się też w pełni zlikwidować niedoborów rynkowych i ograniczyć inflacji, mimo otwarcia gospodarki na wymianę międzynarodową. W połowie lat dziewięćdziesiątych (1994-1997) proces transformacji został zmodyfikowany. Nowy rząd wdro-

żył nową, przygotowaną przez G.W. Kołodkę strategię dla Polski, która zachowując wolnorynkowy kierunek transformacji ustrojowej, przesunęła akcenty w polityce gospodarczej, nadając jej prorozwojową orientację przy zachowaniu instrumentów antyinflacyjnych i stabilizacyjnych (Kołodko, 1994). W rezultacie dokonanych zmian nastąpiło przywrócenie znacznego zakresu interwencjonizmu państwowego w różnych dziedzinach gospodarki. Dążąc do przywrócenia możliwości wdrożenia społecznej gospodarki rynkowej G.W. Kołodko (2001) zalecał przestrzeganie pięciu następujących pragmatycznych zasad: prywatna własność środków produkcji, godzenie efektywności ze sprawiedliwością, oparcie bogactwa na maksymalizacji wartości dodanej, ekspansja przedsiębiorczości, instytucjonalna obudowa rynku wraz ze społeczną solidarnością.

Przyjęta w 1997 r. w Polsce nowa konstytucja wykorzystwała dotychczasowe doświadczenie transformacji społeczno-gospodarczej i odrzuciła skrajne elementy neoliberalnego kapitalizmu oraz kapitalizmu opiekuńczego (Przybyciński, 2015). W rezultacie wybrano społeczną gospodarkę rynkową jako podstawę ustroju gospodarczego Polski. Nowa koncepcja nawiązywała zarówno do niemieckiego ordoliberalizmu, ruchu nowej solidarności oraz do społecznej nauki kościoła, a zwłaszcza do nauczania historycznego i społecznego Papieża Jana Pawła II. Nowa koncepcja miała umożliwić rozwój trwały i zrównoważony.

Powszechne, szerokie rozumienie nowej poszerzonej koncepcji społecznej gospodarki rynkowej nie doprowadziło do stworzenia koncepcji gotowej do praktycznego wdrożenia. Trudne okazało się zwłaszcza zapewnienie szybkiego tempa wzrostu z równoczesnym osiągnięciem ważnych celów społecznych, zwłaszcza dotyczących bezrobocia, sprawnego systemu emerytalnego, niekorzystnych procesów demograficznych, funkcjonowania systemu oświaty i służby zdrowia oraz sytuacji finansów publicznych. W 1999 r. wprowadzono cztery istotne reformy: ubezpieczeń społecznych, samorządu terytorialnego, służby zdrowia i oświaty. Wdrożeniu tych reform towarzyszyło jednak spowolnienie wzrostu gospodarczego, napięcie w finansach publicznych i pogorszenie sytuacji na rynku pracy. Na przełomie pierwszej i drugiej dekady XXI wieku polityka gospodarcza zmierzała do pobudzania aktywności gospodarczej oraz zmniejszenia bezrobocia, a także do spełnienia kryteriów uzyskania członkostwa w Unii Europejskiej. Przystąpienie Polski do Unii Europejskiej 1 maja 2004 r. i otwarcie gospodarki na rynek światowy otworzyło dostęp do dużych środków finansowych z funduszy Unii Europejskiej i napływu inwestycji zagranicznych. Stworzyło to unikalną szansę dla przyspieszenia tempa wzrostu i rozwoju gospodarczego a jednocześnie zrodziło niebezpieczeństwo narastania długu publicznego i wzmocnienia odpływu migracyjnego młodych, aktywnych i dobrze wykształconych Polaków za granicę.

Tempo wzrostu gospodarczego w latach 2006-2007 osiągnęło poziom przekraczający 6% rocznie, jednak pojawienie się światowego kryzysu finansowego w latach 2007-2010, zwiększenie deficytu sektora instytucji rządowych i samorządowych oraz zwiększenie długu publicznego Polski uniemożliwiły wejście polskiej gospodarki na ścieżkę szybkiego i trwałego wzrostu oraz zadowalającego ograniczenia bezrobocia. Demontaż systemu emerytalnego, korupcja i patologie związane z uwłaszczeniem nomenklatury władzy rządzącej doprowadziły do obniżenia

dynamiki rozwoju gospodarczego co stało się przyczyną napięć społecznych, które w finale spowodowały zmiany ekipy rządzącej Polską. Od tego czasu ma miejsce odchodzenie od polityki ekskluzywnej modernizacji opartej na zasadach liberalnych do polityki zorientowanej społecznie.

W ciągu ostatniej dekady opracowano trzy strategie modernizacji polskiej gospodarki. Były to: „Strategia Rozwoju Kraju 2007-2015”, przygotowana przez Rząd Jarosława Kaczyńskiego w 2006 r., „Strategia Rozwoju Kraju do 2020” przygotowana przez ekipę rządzącą, kierowaną przez Donalda Tuska i „Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju”, zaproponowana przez Mateusza Morawieckiego. Wszystkie trzy dokumenty miały u podstawy zbliżoną diagnozę, że kraj rozwija się za wolno, i że trzeba postawić na innowacje, prostsze i bardziej przyjazne przedsiębiorcom prawo oraz wspieranie rozwoju przez państwo. Chociaż realizacja dwóch pierwszych strategii przerywana była po pierwszych doświadczeniach i próbach aktualizacji to w sumie gospodarka Polski nabrała dynamiki i stanowiła dobrą podstawę wyjścia do realizacji Planu Morawieckiego. Założenia Planu Morawieckiego zostały przygotowane w 2016 r., a rok później opracowana została strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju obejmująca horyzont do 2020 r. z perspektywą przedłużenia do roku 2030. Plan jest odpowiedzią na pięć pułapek rozwojowych w jakie wpadła polska gospodarka, do których zaliczono:

- pułapka średniego dochodu (uposażenia połowy Polaków są na poziomie trzykrotnie niższym niż w krajach wysoko rozwiniętych),
- pułapka braku równowagi (większość polskiego kapitału trafia za granicę),
- pułapka przeciętnego produktu (niska innowacyjność i brak marek o światowym zasięgu),
- pułapka demograficzna (niska dzietność i wzrastająca liczb osób w wieku poprodukcyjnym),
- pułapka słabości instytucji (niska ściągalność podatków, brak koordynacji polityk publicznych).

Plan przewidywał koncentrację działań naprawczych na pięciu filarach:

- reindustrializacji (partnerstwo państwowe dla strategicznych działań gospodarki, tworzenie klastrów, stref i dolin przemysłowych, pozyskiwanie inwestycji zagranicznych),
- rozwoju innowacyjnych przedsiębiorstw poprzez stworzenie Konstytucji dla Biznesu, zreformowanie szkolnictwa wyższego i instytutów naukowo-badawczych, program startu dla młodych przedsiębiorstw, tworzenie przyjaznego otoczenia prawnego dla przedsiębiorczości,
- pozyskanie kapitału rozwojowego (głównie przez wzmocnienie oszczędności, pozyskanie środków europejskich, Polski Fundusz Rozwoju i środki z różnych innych instytucji finansowych),
- ekspansji zagranicznej (utworzenie planu wspierania eksportu, zreformowanie dyplomacji elektronicznej, budowanie silnej marki „Polska”),
- rozwoju społecznym i gospodarczym (skuteczna polityka rodzinna, wsparcie rodzin wielodzietnych, pakt dla obszarów wiejskich, nowe rozwiązania edukacyjne).

Plan zwracał również uwagę na inne fundamenty silnego państwa, takie jak administracja elektroniczna, inteligentne zarządzanie publiczne, odchodzenie od podejścia resortowego, wzmocnienie bezpieczeństwa energetycznego, przyśpieszenie budowy kluczowych elementów sieci komunikacyjnej i drogowej. Przewidywał także pewne elementy renacjonalizacji w niektórych kluczowych sektorach gospodarki (bankowość, przemysł stoczniowy, program dla Śląska).

Pierwszy okres realizacji strategii należy ocenić pozytywnie. Polska utrzymuje wysokie tempo wzrostu gospodarczego, wyraźna poprawa nastąpiła na rynku pracy, program socjalny 500+, wydaje się mieć nie tylko pozytywne efekty dochodowe dla rodzin wielodzietnych ale też może wpłynąć pozytywnie na wskaźniki demograficzne, rozpoczęcie programu budowy mieszkań socjalnych czy zapowiedź innych programów socjalnych świadczy, że przyjęty model rozwojowy uwzględniający wzmocnienie odpowiedzialności państwa za sprawy społeczne i rozwojowe, ma duże szanse sukcesu. Aktualnie, jedną z podstaw pomyślnej realizacji przyjętej strategii jest uzyskanie zwiększenia wpływów do budżetu przez uszczelnienie systemu podatkowego. W 2021 r. rząd przedstawił i rozpoczął wdrażanie nowej strategii rozwojowej pod nazwą Polski Ład. Nieoczekiwanie z początkiem tego roku pojawiła się pandemia COVID-19, która poza aspektami zdrowotnymi stała się przyczyną kryzysu ekonomicznego.

2.4. Uwarunkowania międzynarodowe

Realizowana, od częściowo wolnych wyborów w czerwcu 1989 r. transformacja systemowa w Polsce stała się podstawą szerszego powiązania kraju ze sferą międzynarodową. Wchodząc w fazę transformacji systemowej Polska uzyskała znaczną pomoc zagraniczną od państw zachodnich, organizacji międzynarodowych, instytucji finansowych i banków. Szczególne znaczenie dla transformacji i dalszego rozwoju miała pomoc uzyskana od Unii Europejskiej. Jeszcze za czasów systemu centralnego planowania banki, w których Polska była zadłużona, umorzyły część długów wynikających z wcześniej zaciągniętych kredytów. Najwięcej, bo 50% redukcji długów dokonały banki zrzeszone w tzw. Klubie Paryskim. W okresie transformacji Bank Światowy i Międzynarodowy Fundusz Walutowy finansowały szereg ekspertyz i studiów będących podstawą dalszych przemian systemowych. Instytucje te udzieliły też znacznego kredytu dolarowego dla zagwarantowania stabilności polskiej waluty w okresie wdrażania programu urynkwienia gospodarki i podejmowania reform strukturalnych. Dla dokonujących się przemian ważne znaczenie miało podpisanie 16 grudnia 1991 r. Układu Europejskiego w sprawie Stowarzyszenia Polski z Unią Europejską. Zawarty układ w perspektywie dziesięciolecia służył przygotowaniu Polski do planowanego uzyskania członkostwa we wspólnotach europejskich. W 1991 r. Polska została również przyjęta do Rady Europy, a także do Grupy Wyszehradzkiej stowarzyszającej Kraje Europy Środkowej: Polskę, Węgry, Czechy i Słowację. W 1992 r. Polska weszła także do nowo powstałej Rady Państw Morza Bałtyckiego. Kolejnym ważnym wydarzeniem było złożenie w 1994 r. wniosku o przyjęcie do Unii Europejskiej. W 1997 r. kraje Grupy Wyszehradzkiej założy-

ły, sfinalizowane w 1999 r. Środkowo Europejskie Stowarzyszenie Wolnego Handlu, które odegrało istotną rolę w przygotowaniu tych krajów do członkostwa w Unii Europejskiej w 2004 r. Dla wsparcia demokratycznych przemian transformacji gospodarczej Unia Europejska zaoferowała także pomoc finansową realizowaną poprzez trzy fundusze przedakcesyjne: PHARE, ISPA, SAPARD.

Fundusz PHARE wspierał zwłaszcza przekształcenia rolnictwa i obszarów wiejskich, fundusz ISPA wykorzystywano dla realizacji dużych inwestycji infrastrukturalnych i środowiskowych, fundusz SAPARD służył rozwojowi małej i średniej przedsiębiorczości. Uzyskana pomoc ekspercka, techniczna i finansowa ułatwiła przygotowanie się do członkostwa i spełnienia tzw. kopenhaskich kryteriów konwergencji, wśród których najważniejszymi było sprawne funkcjonowanie systemu państwa demokratycznego, przestrzeganie praw człowieka i praw mniejszości, sprawne funkcjonowanie rynku i in.

Polska została przyjęta do Unii Europejskiej z dniem 1 maja 2004 r. w czasie tzw. piątego rozszerzenia, kiedy to zostało przyjętych łącznie 10 krajów z Europy Środkowej i Południowej. Spośród różnych korzyści, jakie kraj uzyskał w wyniku wejścia do ugrupowania integrującego 28 krajów europejskich, należy zwrócić uwagę na trzy rodzaje korzyści:

- korzyści wynikające z członkostwa w Jednolitym Rynku Europejskim, zapewniającym tzw. cztery wolności: swobodny (choć wdrażany stopniowo) przepływ towarów, usług, osób i finansów,
- korzyści wynikające z rozszerzenia na różne dziedziny gospodarki poszczególnych polityk wspólnotowych, w tym szczególnie wspólnej polityki rolnej i polityki regionalnej (spójności),
- korzyści transferowe środków finansowych z budżetu wspólnotowego na różne cele gospodarcze i społeczne realizowane w ramach tzw. wieloletnich perspektyw finansowych.

Transfery te realizowane były przy wykorzystaniu różnych funduszy europejskich na realizację strategicznych i operacyjnych programów rozwojowych. Polska stała się w ciągu 14 lat członkostwa jednym z największych beneficjentów transferów finansowych z budżetu unijnego.

Głównym celem integracji europejskiej jest tworzenie i rozwój jednolitego rynku europejskiego, obejmującego swobodny przepływ towarów, usług, ludzi i kapitału (Adamowicz, 2017, s. 889-920). Tworzenie tego rynku zostało zapoczątkowane w sferze przepływu towarów i usług, czemu służyło wprowadzenie unii celnej i wspólnego rynku. Wprowadzenie Unii Gospodarczej i Walutowej oznaczało liberalizację płatności za towary i usługi oraz wprowadzenie swobodnego przepływu kapitału i usług finansowych. Liberalizacja przepływu kapitału i osób były wprowadzane stopniowo, i nie zawsze w pełnej możliwej skali, niemniej jednak stworzono znaczną swobodę przepływów na dużym obszarze, na którym zamieszkuje około pół miliarda ludności.

W okresie od 2004 r. do końca marca 2018 r. Polska uzyskała z unijnej kasy kwotę 147,6 mld euro. Transfery netto przez ponad 13 lat członkostwa we Wspólnocie wynosiły około 99 mld euro. Większa część z tej kwoty – 92,5 mld (62,7%) euro – stanowiły środki przeznaczone na realizację celów Polityki Spójności a 50,4 mld

(34,1%) wykorzystano na Wspólną Politykę Rolną. Pozostałe około 3,2% środków przeznaczonych zostało na wydatki w ramach instrumentu „Łącząc Europę”, czyli na fundusze migracyjne i pozostałe transfery (Tabela 11).

Tabela 11. Zestawienie transferów finansowych budżetu UE – Polska w latach 2004 - 2020 (EUR)

ZESTAWIENIE TRANSFERÓW FINANSOWYCH BUDŻETU UE - POLSKA	
I. TRANSFERY Z UE DO POLSKI W TYM:	147 569 577 008
Transfery bieżące	68 649 786 782
Transfery kapitałowe	919 790 226
1. POLITYKA SPÓJNOŚCI	92 4561 123 646
Fundusz ISPA	1 968 089 607
Europejski Fundusz Pomocy najbardziej Potrzebującym (FEAD)	167 668 855
Fundusz Spójności	30 382 713 646
W ramach perspektywy finansowej 2004-2006	2 961 675 331
W ramach perspektywy finansowej 2007-2013	22 387 151 159
W ramach perspektywy finansowej 2014-2020	5 033 887 155
Fundusze Strukturalne	59 942 651 537
W ramach perspektywy finansowej 2004-2006	8 549 027 790
Europejski Fundusz Społeczny	2 038 181 591
Finansowy Instrument Wspierania Rybołówstwa	178 399 777
Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego	5 143 403 641
Europejski Fundusz Orientacji i Gwarancji Rolnej	1 189 042 780
W ramach perspektywy finansowej 2007-2013	43 502 020 369
Europejski Fundusz Społeczny	10 008 161 808
Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego	33 493 858 561
W ramach perspektywy finansowej 2014-2020	6 891 603 376
Europejski Fundusz Społeczny	2 372 348 079
Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego	5 519 255 289
2. WSPÓLNA POLITYKA ROLNA	50 364 092 652
Dopłaty bezpośrednie (ARiMR)	30 188 784 436
Interwencje rynkowe (ARR)	1 807 035 878
Program Rozwoju Obszarów Wiejskich do roku 2013	16 047 422 960
Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2014-2020	1 438 658 002
Pozostałe transfery WPR	156 688 202
Europejski Fundusz Rybacki do roku 2013	697 387 945
Europejski Fundusz Morski i Rybacki 2014-2020	28 088 228
3. INSTRUMENT „ŁĄCZĄC EUROPE” (CEF)	319 550 739
4. PRZEPŁYW W RAMACH DZIAŁU 3A BUDŻETU UE	171 367 422
Fundusze Migracyjne	171 367 422

5. POZOSTAŁE TRANSFERY	812 262 489
II. WPLĄTY DO BUDŻETU UE	48 419 037 427
DNB	32 713 481 872
VAT	6 857 936 464
TOR	5 516 436 298
RABATY	3 331 182 793
Zwrot nadpłaconej składki za rok 2017	(+) 1 182 840
III. ZWROT ŚRODKÓW DO BUDŻETU	169 384 080
IV. SALDO ROZLICZEŃ RP-UE (I-II-III)	98 982 338 339

Źródło: Business Insider Polska, 2020.

Celem polityki spójności jest podtrzymywanie wzrostu gospodarczego, konkurencyjności i zatrudnienia oraz przeobrażenia strukturalne. Do tego celu wykorzystywany jest również Fundusz Spójności, jak i Fundusze Strukturalne (Europejski Fundusz Społeczny, Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego, część Europejskich Funduszy Rolnych). Środki przeznaczone na realizację Wspólnej Polityki Rolnej stanowiły ponad 34% wszystkich transferów. Główna ich część przeznaczona została na dopłaty bezpośrednie (ponad 20% ogólnej kwoty transferów) oraz na Program Rozwoju Obszarów Wiejskich wspierający pozarolnicze formy gospodarowania na wsi. W ogólnej kwocie transferów z budżetu unijnego do Polski są wliczone także środki planowane w okresie przedakcesyjnym (Fundusz ISPA) realizowanym po akcesji w ramach Funduszu Spójności. Wykazane transfery znacznie przewyższyły wpłaty wnoszone przez Polskę do budżetu unijnego i stały się czynnikiem dynamicznego rozwoju Polski. Efekty wykorzystania tych środków widoczne są w zakończonych i realizowanych inwestycjach infrastrukturalnych, głównie drogowo-komunikacyjnych oraz w wielu nowych obiektach infrastruktury naukowo-badawczej. Polska zaczęła doganiać Europę pod względem poziomu PKB na mieszkańca. W 2006 r. PKB/mieszkańca w Polsce stanowił 51% średniego poziomu krajów członkowskich UE, w 2016 r. podniósł się do 68%. Pod koniec dekady PKB/mieszkańca w Polsce przewyższała 79% średniej unijnej.

Unia Europejska po akcesji stała się głównym partnerem handlowym Polski. Z krajów unijnych pochodzi aktualnie ponad 60% importu, do tych krajów kierowane jest prawie 80% polskiego eksportu. W związku z planowanym rozszerzeniem UE na nowe kraje, wysokość środków transferowych dla Polski może ulec ograniczeniu. Otwierając się na współpracę międzynarodową i integrację z Unią Europejską Polska została dotknięta także niekorzystnymi zjawiskami wynikającymi z globalizacji, z których do najważniejszych należał światowy kryzys finansowy, który rozpoczął się w 2007 roku w Stanach Zjednoczonych i szybko rozprzestrzenił się na cały świat, w tym na kraje członkowskie Unii Europejskiej. Należy zauważyć, że Polska poradziła sobie stosunkowo dobrze z przebiegiem jak i ze skutkami kryzysu finansowego (Adamowicz, 2017).

Do aktualnie rozwijanych inicjatyw międzynarodowych, które mogą stanowić istotne uwarunkowanie rozwoju wielu układów lokalnych w Polsce należą dzia-

łania związane ze wzmocnieniem współpracy wojskowej w ramach NATO (nowe uzbrojenie i stacjonowanie wojsk w Polsce) oraz z rozwojem tzw. Inicjatywy Trójmorza (Morza: Bałtyckie, Czarne i Śródziemne) stawiającej na rozwój infrastruktury transportowej na kierunku północ-południe i możliwość zintensyfikowania współpracy z państwami bałtyckimi oraz bałkańskimi.

2.5. Determinanty rozwoju lokalnego

Rozwój lokalnej jednostki terytorialnej nie jest stały, może ulegać zwolnieniu lub przyspieszeniu. Władze lokalne, będące głównym podmiotem rozwoju jednostki dążą na ogół do przyspieszenia rozwoju, starają się ograniczyć negatywne oddziaływanie barier i dążyć do jak najpełniejszego wykorzystania czynników rozwojowych. Pozytywne determinanty przyspieszają rozwój, zaś negatywne działają jako bariery. W badaniach nad rozwojem lokalnym determinanty pozytywne określane są mianem stymulatorów, zaś negatywne destymulatorów. Siły motoryczne rozwoju są przedmiotem badań naukowych, a trafne ich zdefiniowanie może samo w sobie być czynnikiem rozwojowym. Bariery rozwoju należy zinterpretować jako brak możliwości uruchomienia w konkretnym układzie, miejscu i czasie procesów rozwoju. Przełamywanie istniejących barier i niedopuszczanie do ich powstawania może być równie ważne jak identyfikacja czynników rozwojowych. Zarówno czynniki rozwoju jak i bariery rozwoju lokalnego można wyróżniać i oceniać według różnych kryteriów.

Czynniki rozwoju lokalnego

Niezależnie od przyjętych kryteriów, czynnikami rozwoju danego układu lokalnego są te elementy wewnętrznej struktury terytorium i jego otoczenia, które są lub mogą być uruchomione w celu prowadzenia działalności gospodarczej, społecznej czy kulturowej. Każda jednostka terytorialna ma pewne zasoby czynników określających potencjał rozwojowy, na który składają się zasoby ludnościowe, środowiskowe i kapitałowe. Zasoby czynników rozwojowych składają się na kapitał terytorialny.

Do tradycyjnych kryteriów podziału czynników rozwoju lokalnego należy podział na czynniki ekonomiczne, społeczne, techniczno-technologiczne i ekologiczne (Kosiedowski, 2008). W grupie czynników ekonomicznych można wskazać na rozmiary lokalnego rynku dóbr i usług, zasoby pracy, ziemi i kapitału, poziom dochodów ludności, liczba i struktura przedsiębiorstw, stan finansów publicznych, poziom przedsiębiorczości i konkurencyjności. Ważnym czynnikiem (uwarunkowaniem) może być też polityka makroekonomiczna i regionalna, a także ogólna koniunktura gospodarcza.

W grupie czynników społecznych istotne są zmiany w liczbie ludności, strukturze demograficznej i zawodowej, charakter i przebieg procesów społecznych, stan infrastruktury społecznej, poziom wykształcenia ludności, aktywność społeczeństwa i sprawność zarządzania samorządu lokalnego. Zespół czynników technicznych i technologicznych tworzą ilość i jakość kapitału trwałego, obecność za-

awansowanych technologicznie dziedzin gospodarki i przedsiębiorstw, kooperacji i współpracy sieciowej, dywersyfikacja wytwarzanych produktów oraz poziom innowacyjności. Wśród czynników ekologicznych możemy wymienić stan zasobów naturalnych, zwłaszcza dostępność i jakość gruntów i innych bogactw, walory krajobrazowe i klimatyczne, funkcjonowanie systemu ochrony środowiska oraz dogodność lokalizacji.

Do czynników rozwoju lokalnego poza wyszczególnionymi wyżej, można zaliczyć również poziom rozwoju gospodarczego, rozmiary inwestycji, stan zaludnienia i poziom bezrobocia, struktura gospodarki i stan otoczenia zewnętrznego. Z przeprowadzonej analizy wynika, że czynnikami są wszelkie elementy mające znaczenie dla gospodarki danego obszaru, często o charakterze specyficznym, unikatowym, odpowiadającym tylko danemu układowi lokalnemu (Korenik, 1998, s. 38). Czynnikiem stają się też warunki, które są praktycznie wykorzystywane w danym układzie. Dotyczy to także warunków globalnych i związanych z integracją europejską. Układy lokalne korzystające z funduszy europejskich wykorzystują możliwości stworzone przez integrację europejską, czyli kluczowe dla Polski uwarunkowania zewnętrzne procesów rozwojowych. Praktyka gospodarcza często jednak dowodzi, że korzystne warunki i możliwości rozwoju nie zawsze są wykorzystywane.

J. Parysek wyróżnia następujące czynniki rozwoju lokalnego o charakterze ogólnym i powszechnie występującym (Parysek, 2001, s. 73):

- potrzeby społeczności lokalnych,
- zasoby i walory środowiska przyrodniczego,
- zasoby pracy,
- zainwestowanie infrastrukturalne,
- istniejący potencjał gospodarczy (aktywność zawodowa mieszkańców, poziom dochodów, zasoby kapitału, przedsiębiorczość, stan środowiska),
- rynek lokalny i rynki zewnętrzne,
- poziom nauki, techniki i kultury,
- nowoczesne technologie wytwarzania,
- teren i korzyści miejsca,
- stosunki międzynarodowe i współpraca bilateralna.

W zestawie ww. czynników należy zwrócić uwagę na zasoby, które są utożsamiane z głównymi czynnikami rozwoju. Zasoby wykorzystywane w rozwoju lokalnym można klasyfikować ze względu na powszechność i rzadkość występowania oraz zdolność do mobilności (Guzal-Dec, 2015). Wyróżnić można zasoby typowe dla wielu układów lokalnych oraz zasoby specyficzne i unikalne dla układów nielicznych. Istnieją zasoby, które można transferować i takie, które są niemobilne, bądź ich zdolność do transferowania jest ograniczona.

E. J. Blakely wyróżnił dwanaście następujących grup czynników rozwoju lokalnego (Blakely, 1989):

- surowce mineralne, rolnicze i leśne oraz woda,
- kapitał, zwłaszcza inwestycyjny,
- zasoby pracy, w tym kwalifikacje,
- przedsiębiorstwa własne (lokalne) i zewnętrzne (zagraniczne),

- zagospodarowanie transportowe i komunikacyjne określające warunki dostępności przestrzennej,
- istniejący potencjał produkcyjny i usługowy (przemysł, budownictwo, usługi),
- nowoczesne technologie wytwarzania pozwalające na rozwój funkcji egzogennych,
- rynek lokalny i zewnętrzny, jego chłonność oraz wielkość i struktura popytu wewnętrznego,
- kompetencje i zaangażowanie samorządu lokalnego,
- wielkość jednostki terytorialnej i stan jej zaludnienia, uzbrojenie terenów dla zaspokojenia potrzeb gospodarczych i mieszkaniowych,
- istnienie sił społecznych popierających rozwój,
- możliwość uzyskania wsparcia przez dotacje, subwencje, ulgi i inne zachęty finansowe.

Niezależnie od sposobu formułowania i prezentacji czynników, możliwość praktycznego ich wykorzystania zawsze jest silnie powiązana z określoną lokalizacją i charakterem danego układu. Czynniki te zawsze mają związek z przyrodniczymi, społecznymi, gospodarczymi i kulturalnymi cechami danej jednostki terytorialnej. Umacniają się poglądy, że mimo coraz szerszego występowania czynników zewnętrznych, związanych z internacjonalizacją i globalizacją, główną rolę w rozwoju mają czynniki wewnętrzne i lokalne związane przede wszystkim z postawami mieszkańców oraz obecnością, aktywnością i sprawnością instytucji i organizacji lokalnych lub organizacji oddziałujących lokalnie.

Wśród kryteriów podziału czynników rozwoju lokalnego można wyróżnić potrzeby i możliwości rozpatrywane w aspektach ekonomicznych, społecznych i przyrodniczych (Parysek, 1995). Brak takich czynników można traktować jako ograniczenie rozwoju lokalnego. Elementarne czynniki rozwoju lokalnego w Polsce przedstawia Tabela 12.

Tabela 12. Elementarne czynniki rozwoju lokalnego w Polsce

	Czynniki		
	ekonomiczne	społeczne	przyrodnicze
Potrzeby	<ul style="list-style-type: none"> • restrukturyzacja gospodarki • tworzenie nowych miejsc pracy • wykorzystanie posiadanego majątku • podniesienie poziomu rozwoju gospodarczego miast i gmin • prywatyzacja i rozwój przedsiębiorczości • stabilizacja gospodarki 	<ul style="list-style-type: none"> • podnoszenie poziomu życia • rozwiązanie problemów mieszkaniowych • rozwój intelektualno-kulturalny • przekwalifikowanie i doskonalenie zawodowe • rozwiązanie problemów bezrobocia 	<ul style="list-style-type: none"> • poprawa stanu środowiska • aktywna polityka ekologiczna • ochrona zasobów przyrody • racjonalne wykorzystanie zasobów wodnych

Możliwości	<ul style="list-style-type: none"> • rynkowy model gospodarki • istniejąca baza produkcyjna • niewykorzystany majątek trwały • możliwości rozwoju międzynarodowej kooperacji • rozwijające się placówki „otoczenia biznesu” 	<ul style="list-style-type: none"> • struktura samorządu terytorialnego • duża aktywność zawodu ludności • znaczny potencjał demograficzny • dość wysoki poziom ludności • tradycje kultury ludowej 	<ul style="list-style-type: none"> • zasoby surowców mineralnych • surowce rolnicze i leśne • tereny wymagające zagospodarowania • walory krajobrazowe i klimatyczne
-------------------	--	--	--

Źródło Parysek, 1995, s. 42.

Zwracając uwagę na zmienność znaczenia czynników rozwoju w czasie i potrzebę ciągłego analizowania ich roli, można wyróżnić następujące cztery grupy czynników rozwoju lokalnego (Parysek, 1995; Orłowska, 2018; Kruk, 2010):

• **czynniki zewnętrzne i wewnętrzne:**

- zewnętrzne (pozamiejscowe) dotyczą relacji danego układu z otoczeniem zewnętrznym, regionalnym, krajowym czy międzynarodowym. Zawierają politykę gospodarczą państwa, politykę przestrzenną i regionalną; obejmują powiązania poziome i pionowe. Poziome wyrażają kontekst lokalizacji regionu, jego otoczenie, jakość środowiska przyrodniczego oraz transfer wiedzy i kapitału. W zakresie powiązań pionowych wyróżnić można procesy globalizacji, komunikacji międzynarodowej, instytucje i organizacje ponadnarodowe;
- wewnętrzne (miejscowe) wynikają z posiadanych zasobów, sposobu zarządzania przez podmioty gospodarcze i władze samorządowe, wewnętrznych relacji i klimatu dla prowadzenia działalności i działań rozwojowych. Zalicza się do nich szeroko rozumianą infrastrukturę podstawową i instytucjonalną, zasoby i walory środowiska przyrodniczego, kapitał społeczny, występowanie powiązań sieciowych oraz jednostek naukowo-badawczych;

• **czynniki makroekonomiczne i mikroekonomiczne:**

- makroekonomiczne – uzależnione od stanu i funkcjonowania gospodarki krajowej oraz wynikające ze stosunków międzynarodowych, globalnych;
- mikroekonomiczne – zależne od kondycji lokalnej gospodarki, poziomu przedsiębiorczości i konkurencyjności;

• **czynniki przestrzenne:**

- wynikające głównie z położenia dużych ośrodków gospodarczych i większych miast oraz wynikające z jakości przestrzeni dla celów produkcyjnych wytwarzania dóbr publicznych;

• **czynniki twarde i miękkie:**

- czynniki twarde mają charakter wymierny, dają się skwantyfikować i obejmują takie elementy jak infrastruktura techniczna i społeczna, dostęp do sieci usług zewnętrznych, obiekty przemysłowe, komunikacyjne i transportowe, energetyczne i społeczne, itp.;

- czynniki miękkie – w postaci kapitału intelektualnego-ludzkiego i społecznego, sieci współpracy, konkurencyjności, przedsiębiorczości i innowacyjności.

J. Kot przedstawił listę dziesięciu determinant kształtujących zarówno podaż jak i popyt na dobra i usługi w układzie lokalnym (Kot, 2003). Na tej liście znalazły się:

- potrzeby mieszkańców (pomiotów indywidualnych i społeczności);
- potrzeby jednostek gospodarczych;
- zasoby i walory lokalnego środowiska naturalnego;
- zagospodarowanie infrastrukturalne;
- potencjał gospodarczy (produkcyjny i usługowy), techniczny, kadrowy i naukowy;
- poziom edukacji społeczeństwa, posiadane umiejętności i kwalifikacje oraz ich różnorodność;
- tradycje kulturowe i produkcyjne;
- aktywność społeczeństwa i jego zdolność do partycypacji w procesach decyzyjnych, do podejmowania inicjatyw gospodarczych, społecznych i politycznych;
- sprzyjające inwestorom i rozwojowi lokalnemu przepisy prawa oraz otwartość władz lokalnych do podejmowania inicjatyw lokalnych;
- zasoby instytucjonalne, w tym instytucje otoczenia rynkowego obejmujące zarówno instytucje władz publicznych, samorządu lokalnego, podmiotów sektora prywatnego czy sektora organizacji pozarządowych.

Wyszczególnione wyżej zestawienie wskazuje jak trudno jest precyzyjnie odzielić czynniki rozwoju od uwarunkowań rozwoju lokalnego. Znaczna część wyszczególnionych determinant została wcześniej przedstawiona w tej książce jako uwarunkowania.

J. Rakowska (2019) zwracając uwagę na złożoność procesów rozwojowych w układach lokalnych i rosnące znaczenie rozwoju oddolnego oraz potrzebę mobilizowania potencjału endogenicznego dla zapewnienia trwałej dynamiki rozwoju lokalnego usystematyzowała i zestawiała główne kategorie czynników i uwarunkowań rozwoju lokalnego (Tabela 13).

Tabela 13. Systematyka głównych kategorii czynników i uwarunkowań rozwoju lokalnego

Kategorie czynników (uwarunkowań) rozwoju lokalnego		Kryteria systematyki
- endogeniczne	- egzogeniczne	umiejscowienie
- stymulanty	- destymulanty (bariery)	efekty oddziaływania na rozwój lokalny
- uniwersalne (generyczne, powszechne)		częstotliwość występowania
- specyficzne (wyróżniające daną jednostkę)		
- ekonomiczne	- polityczne	kryterium przedmiotowe, także kryterium odniesienia do głównych płaszczyzn rozwoju
- społeczne	- techniczne i technologiczne	
- ekologiczne		

- tradycyjne	- nowoczesne	według teorii rozwoju regionalnego
- elementarne	- złożone	złożoność
- istniejące - potencjalne - okresowe	- jednorazowe - stałe	czas występowania
- naturalne - demograficzne - ekonomiczne	- społeczne - organizacyjne - instytucjonalne	rodzaj
- materialne	- niematerialne	trwałość i charakter
- bezpośrednie	- pośrednie	sposób oddziaływania
- lokalne - regionalne	- krajowe - międzynarodowe	pochodzenie i/lub zasięg oddziaływania
- twarde	- miękkie	charakter i mierzalność
- obiektywne	- subiektywne	możliwość kwantyfikacji
- istotne (dominujące)	- nieistotne	siła oddziaływania
- wpływające na stan zasobów produkcyjnych - wpływające na poziom popytu na towary i usługi - określające atrakcyjność obszarów dla przedsiębiorstw, instytucji i gospodarstw domowych z zewnątrz danej jednostki terytorialnej - związane z ilością i jakością usług świadczonych przez lokalne instytucje publiczne, zwłaszcza ze sfery społecznej i instytucje otoczenia biznesu		walory użytkowe dla ludności i jednostek gospodarczych
- czynniki, na które samorządy mają wpływ - czynniki, na które nie mają wpływu		możliwości oddziaływania na nie przez samorządy gmin

Źródło: J. Rakowska, 2019.

Różni autorzy coraz częściej zwracają uwagę na rosnące znaczenie niematerialnych czynników rozwoju, wiedzy i kapitału intelektualnego. Podkreśla się, że niezwykle pożądanym, specyficznym czynnikiem rozwoju lokalnego jest wiedza. Wiedza stanowi podstawę dla grupowego podejmowania działań służących poprawie stanu gospodarki i poprawie życia społeczności lokalnej. Od stanu wiedzy zależy siła przenikania się funkcji endo i egzogenicznych. Dla rozwoju lokalnego potrzebna jest wiedza zintegrowana, która stanowi podstawę kreowania innowacyjnego środowiska lokalnego. Wiedza i innowacje stanowią potwierdzone źródło przewagi konkurencyjnej danego układu. A. Łuczyszyn stwierdza, że skumulowanie wiedzy formalnej i nieformalnej, obok kapitału ludzkiego i społecznego, stanowi najważniejszy element potencjału endogenicznego gminy (Łuczyszyn, 2013). Mówiąc o wiedzy jako czynniku rozwoju lokalnego należy wskazać, że w układach lokalnych dostępne mogą być trzy rodzaje wiedzy: wiedza naukowo-eksperymentalna, wiedza me-

nadzerska i wiedza lokalna. Ta ostatnia wywodzi się z długotrwałych doświadczeń danej zbiorowości i utrwalana jest poprzez lokalne tradycje, praktyki i zwyczaje. Dla uruchomienia procesów rozwoju na ogół niezbędna jest wiedza naukowo-ekspercka stwarzająca możliwość spojrzenia na możliwości i problemy rozwojowe niejako z zewnątrz, zaś dla kontynuowania procesów rozwoju potrzebna jest głównie wiedza menedżerska będąca w dyspozycji różnych podmiotów i organizacji w danym układzie lokalnym.

Biorąc pod uwagę różne kryteria i sposoby wyróżnienia czynników rozwoju lokalnego, wydaje się, że najważniejszymi czy najczęściej stosowanymi kryteriami są:

- lokalizacja źródła rozwoju, wyróżniająca zwłaszcza czynniki zlokalizowane wewnątrz układu lokalnego (czynniki endogeniczne) i czynniki pozyskane z zewnątrz (czynniki egzogeniczne);
- poziom nowoczesności, wyróżniający tradycyjne i nowoczesne czynniki rozwoju;
- forma i charakter czynnika, według tego kryterium wyróżnia się czynniki materialne i niematerialne.

Wymienione wyżej kryteria wyróżniania czynników rozwoju mają charakter praktyczny. Ważnym kryterium mogą być także koncepcje teoretyczne, wykorzystywane do analizy i oceny wzrostu i rozwoju ekonomicznego w układach lokalnych.

Rozwój jednostek układu terytorialnego jest silnie powiązany z określoną lokalizacją i z charakterem danej jednostki. Czynniki te mają zawsze związek ze społeczno-gospodarczymi, przyrodniczymi i kulturowymi cechami danej jednostki terytorialnej. D. Strahl (2006, s. 16) wyróżniając trzy grupy czynników rozwoju: czynniki endogeniczne, egzogeniczne i czynniki określające endogeniczność reagowania na zmiany w otoczeniu stwierdza, że czynniki endogeniczne stanowią główną siłę sprawczą rozwoju regionalnego. Do tej grupy zalicza czynniki określające zdolność rozwojową zasobów w poszczególnych płaszczyznach rozwoju do których należą: mieszkańcy regionu, lokalny system przyrodniczy, infrastruktura, stan lokalnej gospodarki oraz ogólne cechy danej przestrzeni i terytorium. Ważną rolę odgrywają też ujawnione potrzeby rozwojowe. W płaszczyźnie dotyczącej mieszkańców czynnikami są zasoby demograficzne: struktura ludności, wykształcenie, kwalifikacje zawodowe, stopień integracji społecznej, warunki i poziom życia, infrastruktura społeczna i intelektualna, obecność organizacji i instytucji pozarządowych, działalność samorządów terytorialnych. System przyrodniczy tworzą elementy i zasoby środowiska, stan jego zanieczyszczenia i dewastacji, istnienie infrastruktury ekologicznej oraz stan świadomości ekologicznej mieszkańców.

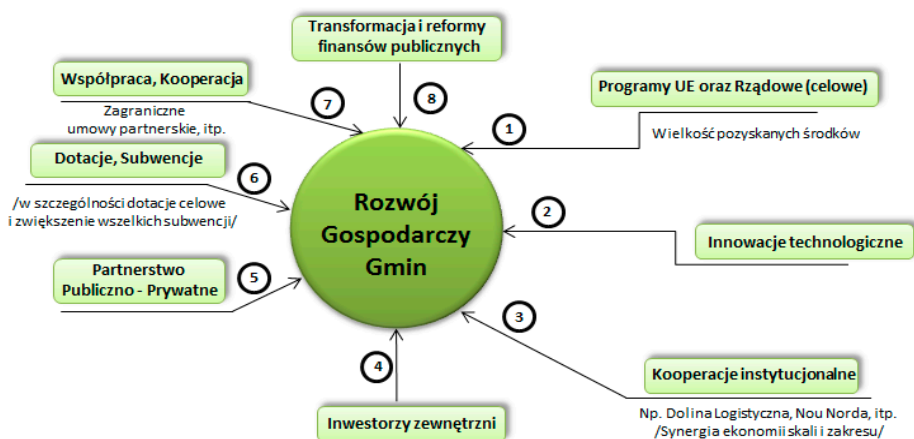
Infrastruktura obejmuje różne elementy infrastruktury technicznej i społecznej, potrzeby i możliwości budowania i uzupełniania istniejącej infrastruktury, strategie wyznaczające kierunki rozwoju danego układu lokalnego. Sferę gospodarczą tworzą istniejąca baza ekonomiczna danego układu, przedsiębiorczość i skłonność do innowacji, skala i struktura rynku lokalnego, otoczenie regionalne itp. Charakter przestrzeni i jej rola jako czynnika rozwoju określany jest przez położenie wobec ośrodków i centrów rozwojowych, dostępność przestrzenną, ład przestrzenny, dostępność terenów inwestycyjnych, upowszechnienie wizerunku miejsca i prowadzony marketing.

Możliwości rozwoju lokalnego uzależnione są nie tylko od wielkości zasobów, ich struktury, dostępności i efektywności, ich wykorzystania ale także od tego czy są one adekwatne z przyjętymi planami i strategiami rozwoju. Wykorzystanie poszczególnych zasobów zależy nie tylko od indywidualnych decyzji przedsiębiorców ale także od zbiorowego działania danej społeczności i uzyskania akceptacji i wsparcia lokalnych, regionalnych czy krajowych władz decydujących o sposobach wydatkowania środków przewidzianych na cele rozwojowe. Władze terytorialne konstruując plany, programy i strategie rozwojowe winny zapewnić adekwatność programów i strategii z zasobami ekonomicznymi, tradycjami i innymi atutami układu terytorialnego.

Rozwój danego układu terytorialnego zależy od stanu zasobów, którymi dysponuje dany układ ale również od otoczenia danego układu. Z jednej strony otoczenie zewnętrzne stanowi uwarunkowanie rozwoju danego układu, z drugiej w otoczeniu zewnętrznym podmioty działające w układzie lokalnym mogą poszukiwać czynników produkcji, rynków zbytu, tradycyjnych technik i technologii oraz partnerów do współpracy. Grupa czynników egzogenicznych zawiera szeroki zestaw uwarunkowań i czynników o charakterze ponadlokalnym. J. Rakowska (2019) uwzględniając publikacje różnych autorów (Siemiński, 1994; Boisier, 2005; Kuciński, 2011; Szewczuk, 2011c; Grabowska, 2014) ujęła je w ośmiu następujących dużych grupach:

1. uwarunkowania makroekonomiczne,
2. uwarunkowania prawno-polityczne, w tym polityka podatków, regulacji środowiska, prawo pracy, stabilność władzy, środowisko antymonopolowe,
3. sytuacja międzynarodowa i uczestnictwo w międzynarodowej integracji gospodarczej,
4. światowe megatrendy rozwojowe w tym: globalizacja i integracja międzynarodowa,
5. bezpośrednie inwestycje zagraniczne, transfer wiedzy, nowych technologii, innowacje, poszerzanie rynków i współpraca z partnerami zewnętrznymi,
6. rozwój badań naukowych, wdrożeń oraz przyspieszenie transferu i wymiany technologii,
7. poziom rozwoju gospodarczego w czołowych krajach świata i przebieg cyklu koniunkturalnego, inflacja i przyspieszanie obiegu pieniądza, nowe trendy na rynku pracy, zmiany w strukturze społecznej,
8. nowe trendy w sferze demograficznej, społeczno-kulturalnej, potrzebach i zachowaniach konsumentów.

Zestaw czynników egzogenicznych rozwoju gmin zwłaszcza z punktu widzenia finansów i współpracy mieszkańców i instytucji przedstawia Rysunek 9.

Rysunek 9. Egzogeniczne czynniki rozwoju gospodarczego gmin

Źródło: Warczak, 2015, s. 120.

Szczególne znaczenie dla rozwoju gmin ma implikowanie, wzmacnianie i rozwijanie czynników egzogenicznych takich jak wielkość pozyskanych środków z funduszy unijnych za pośrednictwem państwa, samorządu terytorialnego i całego zestawu instytucji oraz innowacje technologiczne, partnerstwo publiczno-privatne, poziom dotacji i subwencji, porozumienia z partnerami zewnętrznymi i zagranicznymi istniejący porządek prawny i in. (Warczak, 2015, s. 119). Prorozwojowy impuls czynników egzogenicznych przyczynia się do innowacyjnego przekształcenia zasobów endogenicznych oraz możliwości kreowania nowych zasobów, instytucji, zintegrowanych powiązań, układów sieciowych i nowych miejsc pracy.

Ważnym czynnikiem rozwoju układu lokalnego jest jego zdolność do reagowania na zmiany w otoczeniu zewnętrznym, umiejętność wmontowania strategii rozwoju lokalnego w strategię rozwoju regionu a także całego kraju. Zdolność reagowania układu lokalnego na egzogeniczne szanse i zagrożenia zależy od elastyczności struktury gospodarki lokalnej, wewnętrznych możliwości kapitałowych, lokalnej aktywności i sprawności podmiotów gospodarczych, społeczności i samorządu lokalnego (Strahl, 2006, s. 16-17). Wykorzystanie czynników egzogenicznych zależy w dużym stopniu od zasobów kapitału endogenicznego (Gorzela, 2008) i jego wykorzystania.

Czynniki endogeniczne, wewnętrzne, obejmują „wszystko co określa się mianem miejscowych możliwości i miejscowych potrzeb rozwoju” (Wojtasiewicz, 1996). Obejmują zasoby rzeczowe i finansowe, zasoby ludzkie oraz kulturowe. Do najważniejszych czynników endogenicznych rozwoju lokalnego można zaliczyć potrzeby społeczności lokalnych (Szewczuk, 2011): egzystencjonalne (biologiczne), rezydencjonalne (mieszaniowe), społeczne (edukacyjne, zdrowotne), kulturowe i inne. Można też wymienić inne czynniki niematerialne o charakterze pozaekonomicznym.

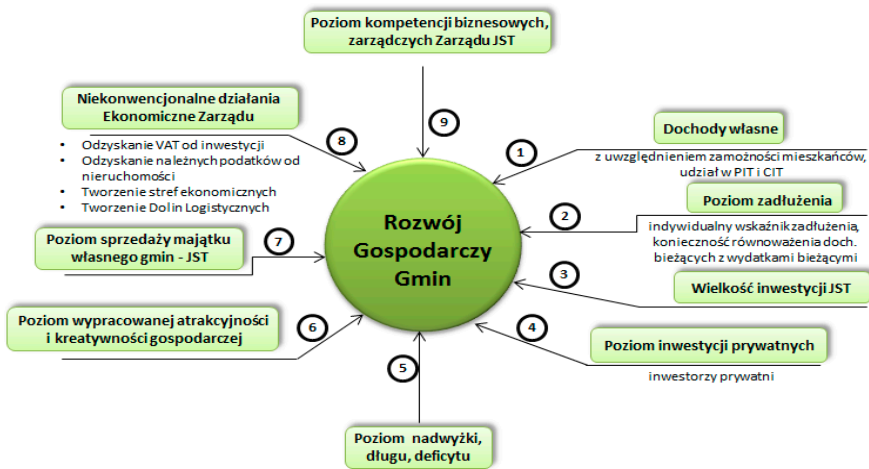
nym, takie jak: tradycje, tożsamość lokalna, instytucje, zaufanie, zdolność do współpracy, powiązania i relacje sieciowe (Nowakowska, 2015).

Ważną dla trwałego rozwoju lokalnego jest aktywność społeczności lokalnej, na którą składa się aktywność liderów, elit i instytucji i zdolność do współpracy zewnętrznej. Można to ująć zwięźle istnieniem lokalnego kapitału społecznego.

W ostatnim trzydziestoleciu XX w. rola czynników endogenicznych w rozwoju lokalnym wzrastała (Gorzelał, 2000). Wiąże się to ze strukturalnymi zmianami w gospodarce, polegającymi na ograniczaniu roli sektorów zasobochłonnych – I (rolnictwo) i II (przemysł) gospodarki na rzecz III sektora - usług. Wiąże się to także z rozwojem przemysłów wiedzochłonnych, ograniczeniem zakresu odpowiedzialności tzw. państwa dobrobytu, decentralizacją struktur terytorialno-administracyjnych i wzmacnianiem roli samorządów lokalnych.

Czynniki endogeniczne i zdolności do wykorzystywania przez układ lokalny czynników egzogenicznych mają swe źródło w potencjale lokalnym, mają charakter oddolny i odśrodkowy, ukierunkowany zewnętrznie. Żaden układ lokalny nie jest w stanie uformować się w układ zamknięty i samowystarczalny i dla intensyfikowania rozwoju musi otworzyć się na zewnątrz, zarówno na dopływ czynników zewnętrznych, jak i na poszerzenie rynków zbytu.

Endogeniczne czynniki rozwoju gospodarczego powstające i uruchamiane w układach lokalnych bazują na lokalnych zasobach i lokalnej przedsiębiorczości mieszkańców oraz małych i średnich przedsiębiorstwach. Endogeniczne modele rozwoju lokalnego podkreślają znaczenie postępu technicznego w postaci skumulowanej wiedzy naukowo-technicznej i kapitału ludzkiego uruchomionych w procesach dyfuzji innowacji i budowania kapitału społecznego. Czynniki te są uruchamiane zarówno przez konsumentów i producentów, którzy poszukują racjonalnych decyzji i sposobów postępowania w osiągnięciu postawionych celów. Ważna rola w tym procesie przypada organom samorządu terytorialnego i oddziaływaniu państwa. Samorząd terytorialny kształtuje bezpośrednio warunki funkcjonowania i rozwoju państwa, również może wpływać na aktualny poziom produkcji jak również na długofalową stopę wzrostu. Ważną rolę w uruchamianiu i wykorzystywaniu czynników endogenicznych w układach lokalnych mogą odgrywać organizacje pozarządowe oraz lokalni liderzy. Podmioty te mogą też stwarzać bodźce dla przyciągania inwestorów i innych interesariuszy zewnętrznych. Wyszczególnienie czynników endogenicznych rozwoju lokalnego na przykładzie gminy przedstawiono na Rysunku 10.

Rysunek 10. Endogeniczne czynniki rozwoju gospodarczego gmin

Źródło: Warczak, 2015, s. 119.

Mimo nasilania się oddziaływań zewnętrznych związanych z procesami integracji międzynarodowej utwierdza się przekonanie o decydującej roli czynników oddolnych i wewnętrznych związanych głównie z miejscowymi zasobami i postawami mieszkańców, z jakością i aktywnością lokalnych instytucji i organizacji, które stanowią podstawę upodmiotowienia społeczności lokalnych i tworzenia kapitału społecznego. Nie oznacza to, że można osiągnąć trwały i zrównoważony rozwój bez uwzględnienia i wykorzystania czynników zewnętrznych. Rozwój lokalny jest zawsze wynikiem wykorzystania zarówno czynników wewnętrznych, jak i zewnętrznych. Proporcje między tymi czynnikami mogą być jednak różne. Różny też może być zakres i głębokość interwencjonizmu państwowego i samorządowego w lokalne procesy rynkowe (Adamowicz, 2003, s. 15).

Silne zależności między czynnikami zewnętrznymi i wewnętrznymi przemawiają za traktowaniem ich równorzędnie i kompleksowo (Jewtuchowicz, 2005, Gorzelak, 2008). Powinny być też w taki sposób traktowane przez samorządy lokalne. Identyfikacja czynników endo i egzogenicznych w skali lokalnej jest trudna ponieważ układy lokalne są integralnie powiązane z całym układem regionalnym, a regiony są częścią składową układu krajowego. Czynniki rozwoju lokalnego, wynikające z jego potencjału endogenicznego jak i egzogenicznego, cechuje wieloukładowa zależność synergiczna, występująca między elementami struktury potencjałów endogenicznych jak i w strukturze bazy ekonomicznej, a także między poszczególnymi czynnikami endo- i egzogenicznego rozwoju.

Czynniki rozwoju lokalnego można pogrupować także według stopnia nowoczesności. E. Blakely wyróżnił cztery czynniki rozwoju lokalnego: zatrudnienie, baza rozwoju, zalety lokalizacji i zasoby wiedzy rozpatrywane z tradycyjnego i nowoczesnego punktu widzenia (Blakely, 1989). Tradycyjnie rozumiane czynniki mają na ogół trwały, materialny charakter. Nowoczesne czynniki przybierają często niema-

terialną postać wiedzy i innowacji, mają bardziej jakościowy niż ilościowy charakter. Tradycyjny kapitał materialny, poprzez pośrednią formę jaką jest kapitał finansowy przekształca się w formę kapitału intelektualnego, ludzkiego czy społecznego. Na każdy czynnik rozwoju lokalnego można patrzeć w tradycyjny i nowoczesny sposób (Tabela 14). Wraz ze zmianami warunków ekonomicznych, społecznych, technologicznych i politycznych procesów rozwojowych zmieniały się poglądy na główne komponenty rozwoju lokalnego. Nowe ujęcia czynników rozwoju lokalnego w porównaniu do tradycyjnych (Blakely, Leigh, 2010, s. 94):

- w zakresie lokalizacji podkreślają znaczenie jakości środowiska naturalnego i cech lokalnych społeczności, w przeciwieństwie do tradycyjnych ujęć faworyzujących dostęp do zasobów naturalnych, szlaków transportowych, rynków zbytu;
- odnośnie lokalnej przedsiębiorczości i bazy ekonomicznej stanowiących podstawę procesów rozwojowych kładą nacisk na klastry konkurencyjnych sektorów włączone w regionalne sieci przedsiębiorstw wszystkich rodzajów, gdzie w tradycyjnych ujęciach ważne były przede wszystkim przedsiębiorstwa realizujące eksport, zdolne do uniezależnienia się od ograniczeń rozwojowych wynikających z możliwości lokalnych rynków zbytu;
- w odniesieniu do zasobów pracy zwraca się uwagę na potrzebę tworzenia miejsc pracy wysokiej jakości i oferujących wyższe płace podczas gdy w tradycyjnych ujęciach ważna była głównie charakterystyka ilościowa utworzonych miejsc pracy;
- w zakresie podstawowych zasobów gminy w nowych ujęciach podkreśla się, że to współpracujące partnerstwa są potrzebne do ustanowienia trwałych podstaw konkurencyjnych branż; w tradycyjnych ujęciach przyjmowało się, że ukierunkowane na wybrany cel organizacje mogą wzmocnić możliwości rozwoju społeczności lokalnej.

Wszystkie powyższe zmiany wychodzą naprzeciw oczekiwaniom społeczności lokalnych i regionalnych dotyczących zwiększania innowacyjności jednostek terytorialnych i są zarazem jej przejawem.

Tabela 14. Czynniki rozwoju lokalnego

Czynniki rozwoju	Tradycyjny punkt widzenia	Nowoczesny punkt widzenia
Zatrudnienie	Więcej firm, więcej miejsc pracy	Firmy, które tworzą miejsca pracy wysokiej jakości, dostosowywane do miejscowej społeczności
Baza rozwoju	Rozwój istniejących sektorów gospodarki	Budowa nowych instytucji wspomagających działalność gospodarczą
Zalety lokalizacji	Korzyści komparatywne bazujące na aktywach fizycznych	Korzyści komparatywne bazujące na jakości środowiska
Zasoby wiedzy	Wiedza istniejących kadr	Wiedza jako generator rozwoju społeczno-ekonomicznego

Źródło: Gorzelak, 1992, s. 22-24.

Postrzeganie roli poszczególnych czynników rozwoju regionalnego i lokalnego ulega zmianom z biegiem czasu i pod wpływem zmian uwarunkowań (Tabela 15).

Tabela 15. Czynniki konkurencyjności i rozwoju regionów Unii Europejskiej

Podstawowe czynniki rozwoju i konkurencyjności regionalnej	
wg trzeciego raportu spójności (2004)	wg czwartego raportu spójności (2007)
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Infrastruktura</i> (transportowa, telekomunikacyjna, energetyczna, wodociągowa itp.); • <i>Kapitał ludzki</i> (jego jakość); • <i>Potencjał instytucjonalny</i> (wsparcie instytucjonalne); • <i>Technologie informatyczne i komunikacyjne</i> (ich rozwój i dostępność); • <i>Innowacje</i>; • <i>Uwarunkowania środowiskowe</i> (potencjał środowiska przyrodniczego i ochrona środowiska przyrodniczego). 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Polityka makroekonomiczna w połączeniu z politykami strukturalnymi</i>; • <i>Instytucje</i> (przede wszystkim efektywność i produktywność administracji publicznej); • <i>Infrastruktura</i>: <ul style="list-style-type: none"> – materialna (transport, telekomunikacja), – osobowa (umiejętności i wiedza siły roboczej), – socjalna (opieka oraz inne usługi wspomagające); • <i>Innowacje</i> (potencjał innowacyjny i szczególna rola BIZ oraz sektora B+R).

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Proniewski, 2012, s. 39, Komisja Europejska, 2004, s. 37, Komisja Europejska, 2007, s. 59.

W piątym raporcie na temat spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej Dyrekcja Generalna ds. Polityki Regionalnej Unii Europejskiej wskazuje na trzy następujące grupy czynników mających znaczenie dla wzrostu regionów (Inwestowanie w przyszłość Europy 2010):

- innowacyjność i regionalne systemy innowacyjności – rola innowacji w rozwoju regionalnym krajów Unii Europejskiej może stanowić stały czynnik rozwoju;
- kapitał ludzki – inwestycje w człowieka przyczyniają się do wzrostu produktywności kapitału ludzkiego. Podniesienie poziomu wykształcenia obywateli prowadzi zazwyczaj do wzrostu dochodów i wzrostu satysfakcji życiowej;
- działalność naukowo-badawcza – rozwój tego rodzaju działalności wiąże się z zatrudnieniem w sferze nauki i technologii.

Poza wymienionymi wyżej grupami czynników istotne znaczenie dla rozwoju i konkurencyjności regionów ma zagospodarowanie infrastrukturalne w dziedzinie transportu i nowoczesnych form komunikacji oraz sprawność instytucji. Konkurencyjność układów terytorialnych, a tym samym zdolność do ich rozwoju uzależniona jest od wydajnej i sprawnej administracji publicznej i skuteczności udzielanych usług publicznych i aktywności instytucji otoczenia biznesu. Ważna jest także zdolność instytucjonalna do zarządzania rozwojem, zintegrowanego planowania i praktycznej realizacji programów, strategii i projektów rozwojowych (Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, 2010).

Bariery rozwoju lokalnego

Bariery są przeciwieństwem czynników rozwoju. Istnienie barier oznacza brak możliwości realizowania w określonych warunkach, miejscu i czasie ustalonych czynności lub konieczność przewycięzania oporu towarzyszącego ich wykonaniu (Maik i in. 1978; Sekuła, 2005a; Orłowska, 2018). Bariery osłabiają lub uniemożliwiają wykorzystanie czynników rozwoju lokalnego. Stosowane są różne kryteria podziału barier, które mogą mieć charakter ustrojowy, kompetencyjny czy finansowy. A. Potoczek wyróżnił następujące, najczęściej występujące bariery (Bagdziński, 1994):

- ekonomiczno-przestrzenne, polegające na koncentracji przemysłów tradycyjnych oraz schyłkowych;
- niedoceniające procesów innowacyjnych, ograniczające wdrażanie nowych myśli, idei, technologii;
- niewłaściwe sprzężenia zwrotne: nauka – instytucje rozwojowe – praktyka;
- niedostatek urządzeń infrastruktury techniczno-ekonomicznej oraz jej niekorzystne rozmieszczenie;
- skromną aktywność, a tym samym niską przedsiębiorczość społeczności lokalnej;
- irracjonalne gospodarowanie zasobami naturalnymi, często prowadzące do degradacji środowiska;
- brak kapitału rodzimego i zagranicznego;
- instytucjonalno-informacyjny, wyrażające się brakiem instytucji otoczenia biznesu oraz zakłóceniami w przepływie informacji w zakresie kierunków polityki gospodarki lokalnej.

Najczęściej podziału barier dokonuje się według czterech następujących grup (Gilowska 1998):

- **źródło powstawania** – bariery dzieli się, tak jak czynniki, przez pryzmat jednostki terytorialnej. Wyodrębnia się wówczas ograniczenia wewnętrzne i zewnętrzne. Wewnętrzne mają charakter miejscowy, natomiast zewnętrzne są wytwarzane przez środowisko regionalne, krajowe czy też globalne, powszechnie nazywane makroekonomicznym. Przeszkody wewnętrzne są również nazywane endogennymi, zaś zewnętrzne egzogennymi. Taką terminologię częściej spotyka się w odniesieniu do czynników, a więc determinantów oddziałujących pozytywnie;
- **szans pokonania** – według tej klasyfikacji, wśród przeszkód można wyróżnić względne i bezwzględne. Względne można wyeliminować przy użyciu rezerwowanych środków: ekonomicznych, prawnych, organizacyjnych. Przewycięzanie drugich z perspektywy: zweryfikowanych nakładów, osiągniętych zysków oraz zaangażowanego czasu jest nieopłacalne;
- **powszechności występowania** – odnosi się do stopnia oddziaływania. Jeśli ograniczenie obowiązuje wszystkie jednostki terytorialne, określa się je systemowymi. Jest ono względnie trwałe i trudno je przewycięzać mimo racjonalności gospodarowania, kompetencji władz lokalnych bądź korzystnych

cech obszaru. Gdy zakres oddziaływania ograniczy się do określonego terenu, siła oddziaływania ma zakres lokalny lub regionalny;

- **sposobów oddziaływania na rozwój** – bariery mogą: utrudniać, jak też uniemożliwiać wzrost, ograniczać procesy rozwojowe i hamować podejmowanie prób rozpoczynania oraz wspierania procesów rozwojowych.

Bariery rozpatrywane są przede wszystkim z racji miejsca powstawania, a zatem wewnątrz miejscowej jednostki terytorialnej lub poza nią. Istotną, zewnętrzną barierą słabego rozwoju systemu lokalnego może być zły stan ekonomiczny kraju i związane z tym bezrobocie i recesja gospodarcza. Istotne jest także ubożenie społeczeństwa oraz brak środków na inwestycje i zasobów na jego pokonywanie.

Ważnym utrudnieniem może być również nieudolna i niestabilna polityka finansowa i fiskalna, czy niekompetentne funkcjonowanie samorządu. Ważne znaczenie może mieć sposób kierowania państwem i współpraca centrum z samorządami regionalnymi i lokalnymi. Zestaw barier zewnętrznych i wewnętrznych w układach lokalnych przedstawiono w Tabeli 16.

Tabela 16. Zewnętrzne i wewnętrzne bariery rozwoju

Bariery rozwoju	
zewnętrzne:	wewnętrzne:
recesja gospodarcza	bezrobocie i rynek pracy
niestabilna polityka finansowa wobec samorządów	infrastruktura techniczna
konkurencyjność innych jednostek	potencjał ludzki
niestabilna polityka wobec rolnictwa	stan dróg i ulic
bezpośrednie otoczenie	lokalna gospodarka
zarządzanie krajem	rolnictwo
niestabilna polityka wobec samorządu	położenie geograficzne
zapóźnienia infrastrukturalne w regionie	baza turystyczna
stan środowiska w regionie	finanse lokalne
przystąpienie do Unii Europejskiej	zagospodarowanie przestrzenne
gospodarka regionu	zarządzanie jednostką terytorialną
upadek wartości moralnych	oświata
kapitałochłonność produkcji	inwestycje
brak zainteresowania ze strony inwestorów	powierzchnia
globalizacja	stan środowiska
wykształcenie Polaków	konsekwencje przemian ustrojowych
	brak patriotyzmu lokalnego, współpracy

Źródło: Sekuła, 2004, s. 101 i 103.

Możliwość pokonywania barier może mieć charakter bezwzględny i względny. Koszty pokonywania tych barier mogą być różne, często czynią działania nieopłacalnymi. Uniwersalność czy powszechność występowania barier może mieć charakter systemowy, bezwarunkowy czyli bardziej trwały i występujący w większości jednostek samorządowych. Bariery specyficzne czy ograniczenia warunkowe przypisywane są do pewnego obszaru w danym układzie lokalnym czy regionalnym i wiążą się ze specyficznymi cechami danego obszaru. Ten rodzaj barier jest wielce zróżnicowany przestrzennie i tematycznie. Bariery mają też zróżnicowaną siłę oddziaływania, mogą uniemożliwić bądź tylko utrudniać lub spowolnić procesy rozwojowe, czyli mają charakter warunkowy. Bariery wewnętrzne, warunkowe i bezwarunkowe przedstawiono w Tabeli 17.

Tabela 17. Warunkowe i bezwarunkowe bariery wewnętrzne rozwoju lokalnego

Bariery klasyczne, bezwarunkowe uniemożliwiające rozwój lokalny	Bariery warunkowe, ograniczające rozwój lokalny
niedorozwój infrastruktury technicznej i społecznej	złe umiejscowienie danej kategorii rozwoju
brak wolnych terenów, szczególnie terenów uzbrojonych	mała produktywność siły roboczej
niedorozwój budownictwa przyrodniczego	niewystarczające materialne i finansowe zasoby dla rozwoju
dewastacja środowiska przyrodniczego	wytwarzanie niekonkurencyjnych dóbr, na które w danym miejscu brak popytu
nieodpowiednie kwalifikacje kadr, a zwłaszcza osób bezrobotnych	brak wiedzy i doświadczenia o gospodarce i prowadzeniu interesów wśród zbiorowości lokalnej
	nietrafny charakter podejmowanych działań, który jest albo czysto socjalny albo komercyjny
	„przedemokratyzowanie” lokalnego systemu nadzoru i kontroli nad podejmowaną i prowadzoną działalnością
	zbytne skupienie uwagi na procesie rozwoju, a nie na efektach tego procesu

Źródło: Parysek, 2001; Domański, 1990.

Niektóre bariery wewnętrzne są postrzegane subiektywnie, tkwią one bowiem w sferze świadomości władz lokalnych, a także negatywnych i pasywnych postawach znaczących grup społeczności lokalnych lub władz samorządowych. Celem rozwoju lokalnego jest dążenie do zapewnienia określonego poziomu życia ludności lub odpowiedniego tempa jego przyrostu. Może to się odbywać w różny sposób. Jednym z nich jest likwidacja zaniedbań i niedociągnięć, które niekorzystnie wyróżniają gminę w świetle przyjętych standardów i stanowią szczególnie dotkliwą uciążliwość rozwojową. Działania takie są szczególnie istotne w sytuacjach, gdy istnienie

barier uniemożliwia rozwój jednostki, lub powoduje jego degradację. Układ lokalny ulegający degradacji nazywany jest obszarem depresji społecznej. Taki układ wymaga właściwej identyfikacji barier, ich pokonania i likwidacji. Innym podejściem może być poszukiwanie nowych specyficznych czynników rozwoju.

Należy pamiętać, że ani czynniki, ani bariery nie wyznaczają możliwości i tempa rozwoju w sposób jednoznaczny. Często między czynnikami rozwoju i barierami mogą występować zjawiska synergii i współzależności.

2.6. Koncepcje teoretyczne jako podstawa praktyki rozwoju regionalnego i lokalnego

Ciągły rozwój nauki sprawia, że nie ma jednej, w pełni wyjaśniającej wszystkie aspekty teorii rozwoju zarówno ogólnego, regionalnego, czy lokalnego. Ciągłe pojawiają się nowe podejścia i ujęcia teoretyczne uzupełniające wiedzę na dany temat, wzbogacające sposoby rozumienia rzeczywistości. Pojawienie się nowych koncepcji nie oznacza na ogół odrzucenia starych, które nadal, przynajmniej w jakimś stopniu, wyjaśniają funkcjonowanie układów przestrzennych. Wśród ujęć teoretycznych dotyczących czynników rozwoju lokalnego należy wyróżnić dwie grupy teorii: teorie ekonomiczne (wzrostu i rozwoju ekonomicznego) wyjaśniające ogólny przebieg zjawisk ekonomicznych bez odniesienia terytorialnego oraz teorie rozwoju przestrzennego i regionalnego, które wyjaśniają zjawiska przebiegu (koncentracji) działalności gospodarczej w przestrzeni, które przez długi czas funkcjonowały na pograniczu nauk geograficznych i ekonomicznych. Rozwój tzw. nowej geografii ekonomicznej sprawił, że kwestie przestrzenne i terytorialne zaczęły być włączane do głównego nurtu ekonomii.

Ekonomia, jako nauka wyjaśniająca przebieg procesów funkcjonowania systemów gospodarczych zawsze stanowi podstawę problematyki rozwoju niezależnie od skali w każdym układzie terytorialnym. Niemniej jednak można mówić o koncepcjach, które odnoszą się bezpośrednio nie tylko do rozwoju regionalnego, ale i lokalnego. Do przykładów takich koncepcji można zaliczyć teorię rozwoju endogenicznego czy rozwoju oddolnego, która wyjaśnia składowe elementy rozwoju regionalnego. Mimo więc dążności do ukształtowania się i wyodrębnienia teorii rozwoju lokalnego należy uznać, że granice między pojęciem rozwoju lokalnego i regionalnego, łatwiejsze do przeprowadzenia w warstwie praktycznej, są dość trudne w warstwie teoretycznej. Stąd występuje potrzeba rozpatrywania podstaw teoretycznych rozwoju lokalnego z uwzględnieniem głównego nurtu ekonomii, którego tezy wykorzystujemy w prowadzeniu analizy. W ocenie przydatności poszczególnych ujęć teoretycznych do badania rozwoju lokalnego można posłużyć się różnymi koncepcjami i kryteriami chronologicznymi, co częściowo ułatwia, ale nie rozwiązuje definitywnie problemów jakie napotykamy przy prowadzeniu analizy. Uwzględniając kryterium historyczne czy chronologiczne, ekonomiczne koncepcje służące wyjaśnianiu rozwoju można podzielić na teorie klasyczne i współczesne. Kryteriów podziału koncepcyjnego może być wiele więcej. Najważniejszym z nich,

w świetle problematyki rozwoju lokalnego, jest podział na koncepcje ogólne i koncepcje uwzględniające problematykę rozwoju regionalnego.

W Polsce zarówno teoretycy ekonomii, jak i naukowcy zajmujący się problematyką rozwoju przestrzennego podejmowali próby systematyzacji i klasyfikacji ujęć teoretycznych przydatnych do analizy rozwoju lokalnego (Gawlikowska-Hueckel, 2003; Kudłacz, 1999; Pastuszka, 2009; Zajdel, 2011; Brol, 2005; Chądzyński, 2012; Gałązka, 2017; Gorzelak i in., 1999; Grosse, 2002; Jałowiecki, 1989; Klasik, 1996b; Korenik, 2007; Kosiedowski, 2005; Pietrzyk, 1997; Wilkin, 2003; Wojtasiewicz, 1996a; i in.). Stosunkowo rozwinięte zestawienie teorii rozwoju regionalnego opracowała M. Rakowska (2019). Uporządkowała je chronologicznie, wskazując w grupach głównych przedstawicieli ujęć ogólnych (Rakowska, 2019, s. 198-203).

Patrzenie na rozwój lokalny z punktu widzenia klasycznej teorii ekonomii wolnorynkowej (A. Smith, D. Ricardo) kieruje uwagę na klasyczne czynniki produkcji, ziemię, pracę i kapitał oraz na sposób i efektywność wykorzystania zasobów tych czynników. Teorie interwencjonizmu (J.M. Keynes), zwracając uwagę na rolę globalnego popytu i rolę państwa jako podmiotu kształtującego rozwój, głównie poprzez inwestycje zastosowane do rozwoju lokalnego, w przeciwieństwie do teorii liberalnych zwracają głównie uwagę na regulacje i zasoby tkwiące w inter- i intra-regionalnej polityce, zasobach zewnętrznych oraz wsparciu odgórnym. Koncepcje neoliberalne poszukują sposobów odpowiedniego kształtowania proporcji między mechanizmami rynkowymi i regulatorami o charakterze interwencyjnym. Teorie neoliberalne przyjmują hipotezę, że różnice w dysponowaniu czynnikami produkcji w układach przestrzennych są wcześniej czy później automatycznie niwelowane przez mechanizm rynkowy (Szlachta, 1994).

Oprócz dwóch głównych nurtów w ekonomii powstało szereg ujęć pobocznych koncentrujących się na specyficznych problemach rozwoju w krajach słabo rozwiniętych bądź wykorzystujących specyfikę procesów rozwoju. Do takich nurtów pobocznych należy zaliczyć tzw. ekonomię (wzrostu) rozwoju czy nową ekonomię instytucjonalną. Nowa teoria wzrostu, nowa geografia ekonomiczna, teoria rozwoju endogenicznego, teoria regionu uczącego się czy teoria dyfuzji innowacji to przykłady nowych ujęć teoretycznych łączących podstawowe teorie ekonomiczne z teoriami rozwoju przestrzennego i regionalnego dające się wykorzystać do naświetlenia zagadnienia czynników rozwoju lokalnego. Spośród nowych koncepcji również teorie instytucjonalne zwracają uwagę na rolę instytucji i organizacji w rozwoju lokalnym.

Klasyczne czynniki rozwoju stanowią trzy podstawowe grupy zasobów ekonomicznych: zasoby naturalne (ziemia), zasoby ludzkie (praca) i zasoby kapitałowe. Wszystkie wykorzystywane są jako nakłady do wytworzenia dóbr i usług, nazywane są zatem często czynnikami produkcji. Zachowując ten trójpodział należy zwrócić uwagę na różnorodność form tych czynników, ciągłe pojawianie się form nowych, ulepszonych i innowacyjnych. Mimo to, klasyczne ujmowanie czynników rozwoju regionalnego czy lokalnego jest niewystarczające.

Rozwój regionalny jest stosunkowo młodą dziedziną w ogólnym nurcie rozwiązań ekonomicznych (Korenik, 2011). Rozwój lokalny jest pewnym uszczegółowieniem w mniejszej skali i z większą szczegółowością rozwoju regionalnego. Dlatego

też koncepcje teoretyczne odnoszące się do rozwoju regionalnego mogą być przydatne dla badań rozwoju lokalnego. Do najstarszych teorii sięgających pierwszej połowy XIX wieku i rozpatrujących działalność ludzi w wymiarze przestrzennym należą teorie lokalizacji. Teoria renty gruntowej i wykorzystania ziemi J.H. von Thünera i teoria lokalizacji zakładów przemysłowych zapoczątkowana przez Lundhorda i A. Webera były rozwijane przez W. Christallera oraz A. Löscha.

Teoria lokalizacji zapoczątkowana przez szkołę niemiecką była uzupełniana przez szkołę szwedzką (B. Ohlin, G. Myrdal, G. Tornquist) i kontynuowana przez ekonomistów amerykańskich i innych (E.M. Hoover, W. Isard, M.E. Porter, P. Krugman, R. Solow) oraz zachodnioeuropejskich (L.H. Klaassen, F. Perroux, J. Friedmann). T. Kudłacz (1999) podjął próbę ustalenia związków pomiędzy kolejnymi rozwinięciami teoretycznymi, które przedstawiono w Tabeli 18.

Tabela 18. Podstawowe grupy teorii rozwoju przestrzennego

Grupa teorii	Wybrane teorie
Pierwotnie sformułowane, oryginalne koncepcje	<ul style="list-style-type: none"> - lokalizacji przemysłu A. Webera, - ośrodków centralnych W. Christallera, - bazy ekonomicznej W. Souberta, - biegunów rozwoju F. Perrouxa i J.B. Boudeville, - dyfuzji innowacji T. Hägerstranda, - rozwoju endogenicznego J. Friedmanna, C. Weavera, W.B. Stöhra.
Teorie wtórne, będące rozwinięciem koncepcji oryginalnych	<ul style="list-style-type: none"> - ogólna koncepcja gospodarki przestrzennej A. Löscha, - teoria lokalizacji działalności gospodarczej E.M. Hoovera, - <i>regional science</i> W. Isarda, - produktu podstawowego H. Innesa, - nowa teoria handlu.
Koncepcje łączące odrębne teorie cząstkowe	<ul style="list-style-type: none"> - koncepcja potencjału kontaktowego G. Törnquesta, - model przyciągania L.H. Klaassena.

Źródło: Kudłacz, 1999, s.23.

Pierwsza z trzech wyróżnionych grup obejmuje oryginalne klasyczne teorie lokalizacji oraz teorię bazy ekonomicznej i teorię biegunów wzrostu, a także rozwoju endogenicznego. W drugiej grupie skupiono teorie wtórne będące rozwinięciem koncepcji oryginalnych. Znalazły się tu wczesne teorie gospodarki przestrzennej i teorie lokalizacji, jak też bardziej ogólne koncepcje, takie jak *regional science* i nowa teoria handlu. Trzecia grupa koncepcji ma charakter eklektyczny, zawierający ujęcia o charakterze rynkowym, jak i interwencyjnym. Wyróżnia się także: teorie grawitacji zwane inaczej teoriami wzajemnego oddziaływania, przyciągania i ciężenia oraz modele fazowe, a także koncepcje lokalizacji, wymiany międzynarodowej, rozwoju

spolaryzowanego, teorie wzrostu i konwergencji oraz inne koncepcje myśli ekonomicznej i socjologicznej (Pastuszka, 2009; Zajdel, 2011).

K. Gawlikowska-Hueckel (2003) również wyróżniła trzy grupy teorii rozwoju przestrzennego. W pierwszej umieściła teorie identyfikujące pierwotne przyczyny lokalizacji działalności gospodarczej w przestrzeni (A. Weber, A. Lösch, W. Christaller). W drugiej znalazły się koncepcje koncentrujące się na procesach i czynnikach powodujących rozwój lub regres poszczególnych ośrodków (teoria grawitacji, polaryzacji, handlu, aglomeracji). Trzecia grupa skupia teorie wyjaśniające przyczyny zróżnicowania (dywersyfikacji) tempa wzrostu (R. Solov, A. Krugman i in.).

W ostatnich latach obserwuje się przesuwanie zainteresowania teorii rozwoju z obszarów rozwiniętych na obszary peryferyjne. Jest to w pewnym stopniu związane z europejską koncepcją polityki rozwoju, polityki spójności UE i wyrównawczego modelu polityki regionalnej, który na podstawie koncepcji konwergencji kieruje środki na cele rozwojowe głównie do regionów słabiej rozwiniętych i peryferyjnych. Trzeba przyznać, że także regiony rozwinięte, pełniące funkcje ośrodków, centrów czy rdzeni terytorialnych modeli wzrostu, nie są wewnątrznie jednolite pod względem wyposażenia w zasoby i czynniki kluczowe dla procesów dynamicznego wzrostu i rozwoju. Stąd też w obrębie obszarów rozwiniętych występują układy lokalne słabiej rozwinięte, które wymagają wzmocnienia dynamiki rozwojowej. Tak więc także w regionach rozwiniętych występuje potrzeba wzmocnienia teoretycznego wyjaśniania przyczyn powstawania terytorialnych układów szybkiego wzrostu oraz układów pogłębiającego się zacofania i biedy. Wyjaśnienia tych zróżnicowanych mechanizmów można poszukiwać w teoriach kumulatywnej przyczynowości, teoriach grawitacji, nowych koncepcjach geografii ekonomicznej, teoriach polaryzacji przestrzennej, teoriach rozwoju nie zrównoważonego i in.

Wśród teorii odnoszących się bezpośrednio do rozwoju lokalnego znajdują się wszystkie teorie lokalizacji działalności gospodarczej i przedsiębiorstw poczynając od teorii J.H. von Thüнена, W.F. Laundhardta, A. Webera, A. Löscha, A. Marshalla, E.M. Hoovera, R. Preibischa i in. Według tej koncepcji rozwój gospodarczy rozumiany jest jako zdolność lokalnego systemu gospodarczego do wypracowania i ciągłego podtrzymywania przez dany układ terytorialny własnego, specyficznego miejsca w krajowym i międzynarodowym podziale pracy przez efektywne wykorzystanie zasobów, które posiada bądź do których ma dostęp (Romer, 1986, Friedmann, 1967; Stöhr, 1990). Istotną cechą rozwoju endogenicznego jest pobudzanie rozwojowych możliwości danego układu, które są związane inwestowaniem w kapitał intelektualny, kapitał ludzki i kapitał społeczny oraz kreowanie środowiska innowacyjnego.

Interesujące koncepcje, które można również zaliczyć do tej grupy to teoria ośrodków centralnych (W. Christallera), teoria bazy ekonomicznej W. Sonberta, teoria gromad i dystryktów przemysłowych (G. Bocattiniego i M.E. Portera) czy koncepcje miast kreatywnych R. Floridy. Kluczowe znaczenie dla wyjaśnienia zjawiska rozwoju lokalnego ma teoria rozwoju endogenicznego, rozwinięta w latach 80. i 90. XX wieku.

Innym sposobem uporządkowania teorii rozwoju regionalnego jest podział na teorie wskazujące na ważność koncepcji odgórnych (teorie klasyczne i teorie polaryzacji) oraz teorii rozwoju oddolnego. Teorie „od góry” przyjmują, że rozwój może

być zapoczątkowany w niektórych branżach skupionych w aglomeracjach po czym może rozszerzyć się poprzez ośrodki regionalne także na peryferie. Odgórnie może być też przerwane błędne koło niedorozwoju przez ulokowanie znaczących inwestycji w sferze gospodarczej i społecznej (Stöhr, Taylor, 1982). Koncepcje rozwoju „od dołu” zwracają uwagę na rolę inicjatyw oddolnych, tkwiących w społecznościach lokalnych przy wykorzystaniu zasobów endogenicznych (Ploeg, Long, 1994; Markusen, 1985).

W latach 70 i 80 XX wieku ujawniły się nowe zjawiska w procesach rozwoju społeczno-ekonomicznego krajów i regionów. Zmiany te zaczęły uwidaczniać się w systemie techniczno-produkcyjnym, społecznym i instytucjonalnym (Łuczyszyn, 2013). W tym czasie wzmocniły się globalne trendy rozwojowe związane z przechodzeniem krajów wysoko rozwiniętych z ery przemysłowej do ery cywilizacji informatycznej. Zdaniem M. Castellesa (2007) w tym okresie zaczęła ujawniać się nowa struktura społeczna oparta coraz mocniej na powiązaniach sieciowych. Nowa gospodarka poddana globalnym procesom przepływu towarów i finansów oraz procesom integracyjnym stworzyła nowe potrzeby w sferze zarządzania i komunikowania, które zapewnił postęp w komunikacji i telekomunikacji. Zjawiska te zbiegły się z przebudową struktury czynników produkcji, uzupełnianiem i zastępowaniem tradycyjnych form kapitału materialnego, nowymi formami kapitału niematerialnego (intelektualnego). Podstawowymi przejawami tych procesów występujących w dużej skali są (Łuczyszyn, 2013, s. 87):

- wzrost znaczenia nauki i edukacji w gospodarce,
- bezpośrednie przekształcenie wiedzy w zasób produkcyjny,
- szybki rozwój technologii informacyjnych,
- całkowite przeobrażenie funkcjonowania wszystkich sektorów życia człowieka,
- powstawanie nowych zawodów, dla których wzrasta znaczenie umiejętności, gromadzenia, przetwarzania i wykorzystania informacji.

Rozwijająca się gospodarka sieciowa szczególnego znaczenia nabrała w Unii Europejskiej, której kraje członkowskie utworzyły gigantyczny jednolity rynek europejski zapewniający swobodny przepływ towarów, usług, ludzi i kapitału. Kreowanie administracyjno-prawnych podstaw tego rynku w połączeniu z dynamicznie rozwijającymi się technologiami informatyczno-telekomunikacyjnymi stworzyło nowe możliwości dla rozwoju w układach lokalnych. Rozwijające się pionowe i poziome relacje sieciowe dawały podstawę funkcjonowania nowych form kolektywnego działania i współdziałania, które stawały się zaczątkiem nowej struktury społecznej, społeczeństwa sieci i nowych form gospodarowania – gospodarki sieciowej. Gospodarka sieciowa ma szereg nowych właściwości, do których można zaliczyć: odmienny sens wielkości, żywiołowa zdolność do tworzenia skupisk, równość uczestników, reintermediacja sprzyjająca budowie gospodarki opartej na wiedzy (Miszczak, 2010).

W rozwoju gospodarki sieciowej szczególne znaczenie odegrał Internet, który rozpowszechniany jest dynamicznie w ciągu ostatniego dwudziestolecia. Rozwijające się równoległe zjawisko terytorializacji procesów gospodarczych ujawniło się takimi nowymi pojęciami jak, uczące się terytorium czy uczący się region, które

były powiązane z rozwojem przedsiębiorczości i z dążeniem do osiągnięcia przewagi konkurencyjnej przez wybrane układy terytorialne (Florida, 1995). Koncepcja regionu uczącego się oznacza proces kreowania gospodarki opartej na wiedzy.

Budowa gospodarki opartej na wiedzy, stanowiącej główny trzon regionu uczącego się, realizowana jest głównie poprzez wykorzystanie potencjału endogenicznego danego terytorium (Kuźniar, 2008) czyli na: wiedzy, kapitale społecznym, usieciowieniu i kooperacji wewnątrz regionu, wzajemnym zaufaniu poszczególnych podmiotów oraz grup interesu biorących udział w procesie zdobywania przewagi konkurencyjnej, elastyczności i mobilności wewnątrz regionalnej, proinnowacyjnej polityce władz regionalnych i lokalnych (Łuczyszyn, 2013). Cechy wyróżniające region uczący się i region tradycyjny zawarte są w Tabeli 19.

Tabela 19. Charakterystyka regionu uczącego się i tradycyjnego

Kryteria	Region uczący się	Region tradycyjny
Podstawy przewagi konkurencyjnej	<ul style="list-style-type: none"> wiedza, umiejętności, kreatywność, ciągłe ulepszenia, indywidualizacja oferty rynkowej, elastyczność przedsiębiorstw w działaniach dostosowawczych do zmian w lokalnym, krajowym oraz globalnym otoczeniu. 	<ul style="list-style-type: none"> zasoby naturalne, praca fizyczna, produkcja masowa i standaryzacja oferty rynkowej wynikające z nastawienia na korzyści skali.
Dominujący sektor	<ul style="list-style-type: none"> usługi, przetwarzanie informacji 	<ul style="list-style-type: none"> przemysł ciężki
Zasoby ludzkie (pracownicy)	<ul style="list-style-type: none"> wysoko wykwalifikowani, trudno ich zastąpić, rozproszeni, swoją pracę mogą wykonywać wszędzie dzięki globalnym technologiom komunikacyjnym), nieustannie się doksztalającą, wysoko wynagradzani, ale stanowią inwestycję. 	<ul style="list-style-type: none"> nisko wykwalifikowani, łatwo ich zastąpić, kupieni w fabrykach, nie są zainteresowani kształceniem ustawicznym, tani, ale stanowią źródło kosztów.
Infrastruktura komunikacyjna	<ul style="list-style-type: none"> ukierunkowanie globalne 	<ul style="list-style-type: none"> ukierunkowanie lokalne
Relacje między podmiotami	<ul style="list-style-type: none"> relacje wzajemnej współzależności, usieciowienie i kooperacja, decentralizacja zarządzania. 	<ul style="list-style-type: none"> oparte na hierarchii i kontroli, centralizacja (skupienie władzy, decyzji, zarządzania).

Źródło: Kuźniar, 2008, s.140.

W koncepcji regionu uczącego się zwraca się uwagę na kształtowanie zasobów niematerialnych w postaci wiedzy, kwalifikacji, umiejętności i kompetencji. Te kon-

cepcje nawiązują do innych teorii rozwoju lokalnego, dyfuzji innowacji, rozwoju przedsiębiorczości i próby powiązania globalizacji z rozwojem lokalnym. Oznacza to, że obok akceptowania wykorzystania zasobów endogenicznych zwraca się uwagę na potrzebę dostępu do wiedzy kreowanej na zewnątrz oraz wdrażania innowacji. Główne cechy regionu uczącego się i zachodzące w jego obrębie relacje ilustruje także Tabela 20.

Tabela 20. Filary regionu „uczącego się”

Podstawowe idee	<ul style="list-style-type: none"> • koncentracja na rozwoju endogenicznym, • znaczenie powiązań, aktywności, aktorów w obrębie regionu, • integracja różnych typów polityki i strategii, • gwarancja trwałego rozwoju dzięki zdolnościom do uczenia się.
Główne założenia	<ul style="list-style-type: none"> • wzmocnienie konkurencji regionalnej na bazie rozwoju zdolności do uczenia się, • zorientowanie polityki rynku pracy na nowe koncepcje rozwoju regionu, • wzmocnienie roli MŚP przez stabilne zakotwiczenie w regionie, • integracja sieci powiązań personalnych i przedsiębiorstw, co ułatwia tworzenie ram rozwoju regionalnego.
Charakterystyka zmian – logika rozwoju	<ul style="list-style-type: none"> • kształtowanie i kontynuowanie ewolucji rozwoju, • wyższy, dalszy rozwój przez uczenie się (indywidualne i instytucjonalne). • antycypacja – proaktywne dyskusje, mające na uwadze procesy przemian.
Perspektywa sterowania i kształtowania systemów	<ul style="list-style-type: none"> • kształtowanie poprzez własne organizacje z licznymi zdolnościami do samosterowania, • wspieranie zdolności do samorozwoju, • rozwój regionalnego otoczenia – rozbudowa zintensyfikowanej współpracy i sieci, likwidacja sztywnych sprzężeń, • <i>bottom-up</i> (rozwój oparty na zasobach wewnętrznych) i <i>top-down</i> (tradycyjny rozwój regionalny).
Rola aktorów	<ul style="list-style-type: none"> • moderator procesu, • kształtowanie sieci.
Struktura przedsiębiorstw i zasobów ludzkich	<ul style="list-style-type: none"> • wspieranie <i>know-how</i> w intensywnych branżach przedsiębiorstw, • <i>knowledge-workers</i>, • towarzyszący życiu proces uczenia się, • źródłem innowacji sieci przedsiębiorstw oraz dostawców.

Źródło: Łaźniewska, 2004; Klasik, Kuźnik, 2007, 2019.

Innowacje stały się współcześnie jednym z głównych czynników rozwoju, także rozwoju regionalnego i rozwoju lokalnego. J. Rakowska (2019) w swoim zestawieniu teorii rozwoju regionalnego (Tabela 21), wyszczególniła 8 grup teorii używających także w nazwie terminu innowacje. Pierwsze z tych koncepcji pojawiły się w 1967 r. i stanowiły próbę wyjaśnienia przestrzennej dyfuzji innowacji (Hägerstrand). Do tej grupy teorii należy przedstawiona wyżej grupa teorii rozwoju endogenicznego

i oddolnego. Koncepcje nowych dystryktów przemysłowych (G. Bacattini, M. Porter), teorie rozwoju regionalnego w gospodarce opartej na wiedzy (R. Lundvall, B. Asheim), teorie gron przemysłowych czy koncepcje klas i miast kreatywnych (R. Florida).

Tabela 21. Wybrane teorie rozwoju regionalnego – ich autorzy i główne założenia

Rok publikacji i jej autor(zy)	Teorie i ich główne założenia
<p>1967 Torsten Hågerstrand</p>	<p>Teoria przestrzennej dyfuzji innowacji (ang. <i>spatial innovation diffusion</i>) Proces dyfuzji innowacji w przestrzeni został podzielony na cztery główne fazy: (1) faza wstępna: w regionach powstają ośrodki przyjmowania innowacji, przy czym widoczna jest różnica pomiędzy innowacjami powstałymi w centrach i na pozostałych, szczególnie odległych od nich obszarach, (2) faza zasadnicza: innowacja utrwała się w centrach adaptacji i rozprzestrzenia na obszary je otaczające, (3) faza kondensacji: następuje spadek liczby ośrodków przyjmujących innowacje na danym obszarze i wyrównują się wcześniejsze zróżnicowania, (4) faza nasycenia: proces rozprzestrzeniania (dyfundowania) innowacji słabnie, a następnie wygasa.</p>
<p>1986 Philippe Aydalot</p>	<p>Teoria lokalnego środowiska innowacyjnego (ang. <i>innovative milieu theory</i>) Na rozwój regionu oddziałują zgrupowane przestrzennie podmioty sektora MŚP powiązane z otoczeniem zewnętrznym, z którego napływają innowacje. Funkcjonowanie przedsiębiorstwa, a szczególnie jego zachowania innowacyjne zależą od cech środowiska innowacyjnego na poziomie lokalnym i regionalnym, którego najważniejszym celem jest wsparcie systemu produkcyjnego.</p>
<p>1986 Paul M. Romer (1986) i inni autorzy w późniejszych latach</p>	<p>Teoria rozwoju endogenicznego (nowa teoria wzrostu lub teoria wzrostu endogenicznego, ang. <i>endogenous growth theory</i>) Identyfikuje endogeniczne czynniki wzrostu i rozwoju oraz efekty mnożnikowe powstające na poziomie lokalnym. Koncepcja rozwoju endogenicznego koncentruje się na eliminacji istniejących barier rozwojowych, poszukiwaniu i wykorzystaniu specyficznych uwarunkowań regionalnych oraz pobudzaniu tzw. cykli wewnątrz-regionalnych, czyli poszerzanie lokalnych powiązań kooperacyjnych, wspieranie lokalnych czynników rozwoju i wzmacnianie wewnątrz-regionalnych ogniw produkcji i konsumpcji. Rozumienie rozwoju lokalnego jako rozwoju endogenicznego nie eliminuje działań państwa, ani nie wyklucza roli inwestorów zewnętrznych, ponieważ gospodarka lokalna to gospodarka otwarta.</p>

<p>1989 (1962 i 1975) Giacomo Becattini</p>	<p>Nowe dystrykty przemysłowe (ang. <i>new industrial districts</i>) Nowe dystrykty przemysłowe charakteryzuje struktura małych, silnie ze sobą kooperujących przedsiębiorstw rodzinnych. Tworzą one sieć współpracy, która opiera się na mocnych tradycjach historycznych i normach społecznych. Wspólnie rozwiązują problemy całej branży poprzez wspólne podejmowanie działań szkoleniowych, wprowadzanie nowych technologii lub przedsięwzięć modernizujących, wspólnie realizowany marketing i eksport. Agresywnie zdobywają rynki zewnętrzne, na czym w głównej mierze opierają swój dynamiczny rozwój. Współpracują także z władzami publicznymi, które w znaczącym stopniu wspierają rozwój gospodarki regionalnej.</p>
<p>1992 i kolejne Lundvall B. Asheim B. (1996) i inni autorzy</p>	<p>Teorie rozwoju regionalnego w gospodarce opartej na wiedzy (ang. <i>knowledge-based economy</i>) lub gospodarce uczącej się (ang. <i>the learning economy</i>) Region uczący się jest wyższym stadium rozwoju marshallowskiego dystryktu przemysłowego. Cechuje go jednak większy stopień elastyczności, ponieważ region uczący się podlega stałym zmianom wynikającym z tworzenia innowacji technologicznych, wkraczania na nowe rynki, czy w nowe dziedziny. Podstawą rozwoju regionu jest zarówno permanentna innowacja kreowana przez zasoby niematerialne, jak i aktywna postawa władz publicznych, których działania są ukierunkowane m.in. na pobudzanie czynników wpływających na rozwój nauki, badań, doskonalenie kadr, stosowanie wysokiej techniki itp. Podstawowe czynniki rozwoju to innowacje i zdolność dostosowywania się do turbulentnych uwarunkowań zewnętrznych, w tym szczególnie rynkowych. Podstawowymi podmiotami regionu uczącego są ludzie, organizacje i uczelnie wyższe.</p>
<p>2001 Michael E. Porter</p>	<p>Teoria gron przemysłowych (ang. <i>industry clusters</i>) Koncentracja przestrzenna powiązanych ze sobą firm i współpracujących z nimi w klastrach instytucji wzmacnia konkurencję, która jest najważniejszym elementem poprawy efektywności układów geograficznych. Osiągnięcie konkurencyjności przez poszczególne gałęzie czy przedsiębiorstwa przemysłowe działające w ramach klastrów wymaga: (1) nieustannego zwiększenia własnej innowacyjności, (2) tworzenia i wspierania tych elementów, które są charakterystyczne dla danego obszaru i mogą być konkurencyjne, (3) współpracę sektora publicznego i państwowego w tworzeniu i działaniu gron. Klastry sprzyjają powstawaniu efektu mnożnikowego poprzez większy przyrost popytu i produkcji niż wydatków inwestycyjnych oraz akceleracji gospodarki na poziomie lokalnym poprzez przyrost popytu na inwestycje w wyniku wzrostu produkcji – dopełnienie efektu mnożnikowego, co z uwagi na ogromne potrzeby kapitałowe jest szczególnie istotne w regionach problemowych.</p>

<p>2002 Richard Florida</p>	<p>Koncepcja klasy kreatywnej (ang. <i>creative class</i>) Podstawą rozwoju miast i regionów są czynniki społeczno-kulturalne, które przyciągają „klasę kreatywną”, czyli artystów, dziennikarzy, projektantów. Obecność takich osób przyciąga wysokiej klasy profesjonalistów innych zawodów. Tak więc miasto, aby zapewnić dopływ wysoko wykwalifikowanej kadry, powinno w pierwszej kolejności zadbać o to by stać się atrakcyjnym miejscem zamieszkania dla klasy kreatywnej. Koncentracja omawianej społeczności tworzy lepsze warunki do dyfuzji innowacji.</p>
<p>2005 Richard Florida</p>	<p>Koncepcja miast kreatywnych (ang. <i>creative cities</i>) Głównym czynnikiem przewagi konkurencyjnej miast jest ich kreatywność, rozumiana jako zdolność generowania nowych idei oraz organizowania różnych wydarzeń kulturalnych, rozrywkowych, naukowych, biznesowych etc., o niepowtarzalnym charakterze. Decyduje ona o koncentracji ludności i lokalizacji działalności gospodarczej.</p>

Źródło: Rakowska, 2019, s. 198-203.

Problematyka rozwoju lokalnego wzbudziła zainteresowanie ekonomistów stonkowo niedawno, stąd trudno mówić o ukształtowaniu się zwartej teorii będącej podstawą zarówno działań praktycznych, jak i analitycznych. Dla prowadzenia tych działań wykorzystywany jest więc zarówno dorobek teoretyczny ekonomii jak też rozwijanych wcześniej koncepcji dotyczących rozwoju regionalnego oraz gospodarki przestrzennej.

2.7. Sposoby oddziaływania na rozwój lokalny

Rozwój lokalny może przebiegać w sposób naturalny pod wpływem sił rynkowych i mechanizmów społecznych zachodzących w układach lokalnych bez ingerencji zewnętrznej, może też być dodatkowo kształtowany przez politykę państwa i władz samorządowych. Polityka rozwoju lokalnego wynika w znacznym stopniu z obowiązującego systemu społeczno-gospodarczego, przyjętego modelu i strategii rozwojowej. Od czasów transformacji społeczno-gospodarczej w Polsce, wprowadzono system gospodarki rynkowej, demokratyzacji państwa i decentralizacji finansów publicznych. Główna odpowiedzialność za rozwój lokalny i jego kształtowanie została złożona w gestię władz samorządu terytorialnego. Samorzady gminy i powiatu jako podmioty rozwoju lokalnego powinny kreować, implementować i realizować politykę rozwoju oraz monitorować jej efekty, korzystając z powszechnie dostępnych, własnych instrumentów oddziaływania (Rakowska, 2019).

O sposobach oddziaływania na rozwój lokalny decydujący wpływ ma zestaw stosowanych instrumentów oraz instytucji, które je stosują. Zestaw instrumentów jest bardzo szeroki i ma różny charakter, natomiast pośród instytucji najważniejszą rolę odgrywają samorzady terytorialne i inne formy aktywnego uczestnictwa mieszkańców w zarządzaniu jednostką terytorialną. Do najważniejszych instrumentów, jakimi mogą posługiwać się samorzady należą instrumenty administracyjno-prawne, dające organom samorządowym możliwość sterowania, czy regulowa-

nia całości stosunków społeczno-gospodarczych czy wybranych obszarów układu lokalnego, a także instrumenty ekonomiczno-finansowe, za pomocą których można osiągnąć pożądane efekty lub wpłynąć na przebieg lokalnych procesów ekonomiczno-społecznych. Szczególnie ważne znaczenie mają instrumenty stymulacji rozwoju lokalnego, które służą zaspokojeniu potrzeb ogólnych wspólnot samorządowych lub też potrzeb ujawniających się w różnych dziedzinach życia gospodarczego, społecznego i ochrony środowiska przyrodniczego i kulturalnego.

Część z tych instrumentów polityki wynika z obowiązującej polityki i strategii rozwoju kraju, część może mieć charakter regionalny. Zawsze jednak jest miejsce na instrumenty lokalnej strategii i polityki rozwoju prowadzonej przez samorządy lokalne oraz znaczące podmioty gospodarcze funkcjonujące w danym układzie lokalnym. Przykładowy, syntetyczny zestaw instrumentów przedstawia zestawienie w Tabeli 22.

Tabela 22. Zestawienie głównych kategorii instrumentów oddziaływania na rozwój lokalny przez samorządy gmin

Kryterium wyróżnienia	Rodzaj instrumentu
sposób oddziaływania	oddziaływanie bezpośrednie oddziaływanie pośrednie
prawny rygor stosowania	obligatoryjny fakultatywny nadrzędny własny
społeczno-polityczne	organizacyjne planistyczne kulturowe kontrolne
instytucjonalno-organizacyjne	instytucje wsparcia społecznego instytucje otoczenia biznesu sprawność organizacyjno-instytucjonalna edukacyjne, informacyjne, promocyjne
ekonomiczno-finansowe	alokacyjne inwestycyjne rozwojowe redystrybucyjne fiskalne

Źródło: Opracowanie własne.

Zastosowanie instrumentów polityki rozwoju lokalnego wykorzystywanych w układach gmin i powiatów odnosi się do sfery gospodarczej, społecznej, środowiskowej i kulturalnej. Instrumenty te na ogół służą oddziaływaniu władz lokalnych na podmioty gospodarcze i społeczności lokalne w celu osiągnięcia pożądanych zachowań i efektów społeczno-gospodarczych w danym układzie. Do najważniejszych instrumentów, które służą sprawnemu zarządzaniu gminą, należą instrumenty organizacyjno-prawne, ekonomiczno-finansowe oraz informacyjno-promocyjne.

Różnorodności układów lokalnych towarzyszy także różnorodność instrumentów i form wspierania rozwoju lokalnego w tym aktywizowania lokalnej przedsiębiorczości i wzmocnienia konkurencyjności. Ważną przykładową formą aktywizowania przedsiębiorczości jest wsparcie organizacji Lokalnych Grup Działania zaś wzmocnieniu konkurencyjności służy rozwój lokalnej infrastruktury. W. Dziemianowicz i in. (2000) przedstawił instrumenty wykorzystywane przy wspieraniu rozwoju lokalnego ujęte w czterech następujących grupach: 1) instrumenty mające na celu tworzenie i rozwój infrastruktury technicznej ułatwiającej podejmowanie, prowadzenie i rozszerzenie działalności gospodarczej; 2) instrumenty promocyjno-organizacyjne, mające zapewnić przedsiębiorcom pełną informację o warunkach takiej działalności, ułatwienie w dopełnieniu formalności oraz promocję przedsiębiorców działających w obrębie jednostek samorządu terytorialnego; 3) instrumenty mające na celu tworzenie korzystnych warunków finansowych dla podejmowania i rozszerzania działalności gospodarczej oraz 4) instrumenty o charakterze pomocy publicznej, polegającej na bezpośrednim lub pośrednim przysporzeniu wybranym przedsiębiorcom korzyści finansowych, stawiając ich w pozycji uprzywilejowanej w stosunku do konkurentów. Według K. Krajewskiego i J. Śliwy (2004) przedsiębiorczość lokalna może być wspierana przez instrumenty o charakterze: 1) infrastrukturalnym, 2) prawno-administracyjnym, 3) finansowym, 4) instrumenty miękkiego wsparcia obejmujące informację, doradztwo, szkolenia i działania promocyjne. Ważnym instrumentem służącym rozwojowi lokalnemu jest rozwijanie sieci współpracy wewnętrznej, a także ze środowiskiem zewnętrznym. Ważne znaczenie dla długofalowego rozwoju ma zdolność władz lokalnych do formułowania sformalizowanych strategii i programów rozwojowych, przy opracowaniu których ujawniają się potrzeby, interesy i możliwości współpracy lokalnych aktorów gospodarczych, instytucji oraz działaczy społecznych.

Wykorzystanie budowy lokalnych strategii dla osiągnięcia zakładanych celów rozwoju lokalnego także zmieniało się w czasie. W odniesieniu do uwarunkowań krajów europejskich, wyróżniono trzy fale strategii programów i polityk rozwoju społeczno-gospodarczego w układach lokalnych (Blakely, Bradshaw, 1999). Pierwsza fala miała miejsce w różnych krajach przed końcem lat 80. XX w. Oparta była głównie na teoriach lokalizacji i koncentrowała się na przyciąganiu firm zewnętrznych ze starych regionów przemysłowych do regionów słabiej rozwiniętych. Druga fala rozwijana głównie w latach 80. XX w. polegała na tworzeniu lokalnych ośrodków wzrostu gospodarczego poprzez tworzenie nowych przedsiębiorstw, zwiększanie lokalnego kapitału inwestycyjnego, rozwijanie inkubatorów wzrostu i absorpcji innowacji poprzez udzielania pomocy technicznej i wsparcie finansowe i szkolenie wszystkich firm. Trzecia fala, która została zapoczątkowana w latach 90. XX w., została ukierunkowana na budowanie przewag konkurencyjności poprzez współpracę wewnętrzną i zewnętrzną, budowę klastrów, ukształtowanie środowiska innowacyjnego itp. Koncepcję trzech fal strategii lokalnego rozwoju przedstawia klasyfikacja zaproponowana przez OECD w 2005 r. (Tabela 23).

Tabela 23. Klasyfikacja strategii rozwoju gospodarczego według OECD

Komponent	Pierwsza fala	Druga fala	Trzecia fala
Cel	przyciągnięcie firm zewnętrznych	utrzymanie i rozwój istniejących firm	wzbogacenie zasobów regionalnych w celu wypromowania klastrów przemysłowych
Walory lokalizacji	wykorzystanie w celu przyciągnięcia zewnętrznych firm	obniżenie podatków i zapewnienie instrumentów zachęcających dla wszystkich przedsiębiorstw	budowa współpracy regionalnej
Ukierunkowanie na	firmy zewnętrzne	wsparcie dla wszystkich firm	utworzenie warunków do lepszych relacji pomiędzy firmami
Zasoby ludzkie	utworzenie miejsc pracy dla miejscowych bezrobotnych	rozwój programów szkoleniowych	wykorzystanie szkoleń siły roboczej dla budowania firm
Baza lokalna	zasoby fizyczne	zasoby społeczne i fizyczne	przywództwo i zapewnienie odpowiedniego środowiska (otoczenia) do rozwoju przedsiębiorczości

Źródło: OECD, 2005, s. 183.

Strategie trzeciej fali obejmują trzy wymiary: ekonomiczny, społeczno-kulturowy i administracyjno-polityczny (Tello, 2010). Wymiar ekonomiczny obejmuje sposób i środki produkcji, które umożliwiają przedsiębiorstwom lokalnym efektywne wykorzystanie lokalnych zasobów, zwiększenie produktywności, generowanie ekonomiki skali oraz zwiększanie konkurencyjności. Wymiar społeczno-kulturowy ujawnia się w tworzeniu sieci powiązań społeczno-gospodarczych, w której lokalne instytucje reprezentujące lokalne wartości wspierają procesy rozwoju. Wymiar administracyjno-polityczny spaja rozwojowe instrumenty lokalnego środowiska z procesami rozwoju regionalnego i krajowego, a także wymiar ten zapewnia zgodność z celami regionalnej polityki spójności Unii Europejskiej. Warto zaznaczyć, że skuteczność powodzenia programów rozwoju lokalnego jest ściśle powiązana ze wsparciem finansowym ze środków budżetu UE przez wykorzystanie różnych funduszy unijanych: funduszu społecznego, funduszu spójności, funduszy rolnych. Już od czasów przedakcesyjnych, fundusze unijne stanowią istotny instrument wsparcia rozwoju gospodarki lokalnej. Strumienie tych środków przepływają za pośrednictwem Regionalnych Programów Operacyjnych oraz Programów Rozwoju Obszarów Wiejskich do gmin miejskich, miejsko-wiejskich i wiejskich. Zasady dostępu i wykorzystania tych środków kształtowane są przez politykę spójności, wspólną

politykę rolną oraz różne inne programy wiążące się z koniecznością rozwiązywania pojawiających się problemów rozwoju. Aktualnie do najważniejszych należą problemy ochrony środowiska, zachowanie bioróżnorodności, regeneracji ekosystemów czy łagodzenie zmian klimatycznych. Pojawiają się coraz to nowe formy realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju, m.in. takie jak: minimalizowanie strat, zielona gospodarka, zielony ład, gospodarka z obiegiem zamkniętym, ograniczenie produkcji i konsumpcji i inne.

Sfera instytucjonalna rozwoju lokalnego i regionalnego wiąże się z rozwojem instytucji funkcjonujących w danym układzie terytorialnym, ich prężności, aktywności i jakości. Te zagadnienia są głównym przedmiotem zainteresowania ekonomii instytucjonalnej. Szczególnie ważnym tematem z tego obszaru jest powiązanie instytucji formalnych i nieformalnych z rozwojem przedsiębiorczości. Prowadzone badania z tego zakresu skupiały się na: oddziaływaniu instytucji na rodzaj i poziom przedsiębiorczości; barierach instytucjonalnych rozwoju; wpływie przedsiębiorczości na strukturę i zmiany instytucjonalne; wystąpieniu asymetrii instytucjonalnej; wpływie otoczenia instytucjonalnego na rodzaj i skalę przedsiębiorczości, oddziaływaniu na efektywność alokacji zasobów i funkcjonowanie rynków pracy; dyfuzję innowacji i in. (North, 1990; Estrin, Mickiewicz, 2010; Williams i in., 2017; Godlewska, Morawska, 2019). Instytucje wpływają na tworzenie kapitału relacyjnego, budowanie kapitału społecznego i doskonalenie kapitału ludzkiego. Instytucje działające w układzie lokalnym tworzą potencjał instytucjonalny, z którym wiąże się motywacja i możliwość skutecznego rozwiązywania zadań i problemów rozwojowych danego układu.

Najważniejszą instytucją w każdym układzie lokalnym jest samorząd terytorialny, przede wszystkim samorząd gminny. Do zakresu działania gminy należy większość spraw publicznych o znaczeniu lokalnym, m.in.: z zakresu ładu przestrzennego, gospodarki terenami i ochrony środowiska, zieleni gminnej, wodociągów, zaopatrzenia w wodę i odprowadzanie ścieków, ulic i dróg gminnych, utrzymanie porządku i czystości, a także ważnych spraw społecznych – oświaty, ochrony zdrowia, opieki społecznej, kultury, sportu i in. Zadaniem gminy jest skuteczne zaspokajanie potrzeb mieszkańców gminy, utrzymanie ładu i wspieranie rozwoju. Do tego zadania gminy wykorzystują lokalne zasoby i czynniki publiczne oraz wspierają koordynację działania innych lokalnych aktorów, prywatnych przedsiębiorców, instytucji i organizacji mieszkańców.

Samorząd terytorialny jest instytucją formalną, mającą charakter organizacji i funkcjonującą w gospodarce lokalnej obok dwóch innych grup instytucji jakimi są normy i rynki (North, 1990). Jego głównym zadaniem jest kreowanie rozwoju lokalnego i regionalnego, szczególnie przez tworzenie dogodnych warunków dla działalności przedsiębiorstw (Marks-Bielska i in., 2021b). Poza instytucją samorządu terytorialnego ważnym instrumentem w jednostkach terytorialnych są instytucje otoczenia biznesu (IOB), prowadzące różnego rodzaju usługi na rzecz małych i średnich przedsiębiorstw oraz organizacje przedsiębiorców, instytucje naukowe, doradcze i edukacyjne oraz różne organizacje pozarządowe działające w sferze gospodarczej i społecznej.

Instytucje otoczenia biznesu rozwijają działalność w czterech sferach skutkujących (Cichocki, 2009):

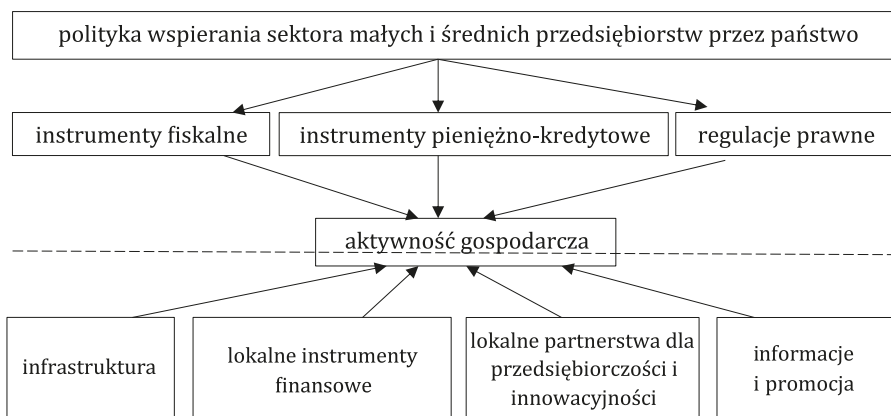
- obniżeniem kosztów podejmowania działalności gospodarczej,
- ułatwieniem transferu technologii i innowacji,
- doskonaleniem kompetencji biznesowych i podnoszeniem motywacji do działania,
- udzieleniem bezpośredniej pomocy przedsiębiorstwom i prowadzeniem koordynacji programów wsparcia,

Filipiak i Ruszała (2009) przypisują instytucjom otoczenia biznesu następujące funkcje:

- tworzenie korzystnych warunków do transferu nowych rozwiązań technologicznych,
- podnoszenie jakości zasobów ludzkich w przedsiębiorstwach i organizacjach przez szkolenia i doradztwo,
- wsparcie powiązań kooperacyjnych przedsiębiorstw,
- tworzenie sieci współpracy i animacja środowiska innowacyjnego,
- finansowanie innowacji rozwoju,
- ochrona praw własności intelektualnej,
- wspieranie startu i pomoc nowopowstałym przedsiębiorstwom,
- marketing i promocja jednostki terytorialnej.

Samorządy lokalne, podejmując dialog z instytucjami otoczenia biznesu, kształtują sprzyjający klimat do rozwoju przedsiębiorczości i rozwoju gospodarki. Lokalne partnerstwo tworzone przez władze samorządowe, przedsiębiorstwa, instytucje otoczenia biznesu i organizacje pozarządowe wykorzystując efekt synergii walnie przyczyniają się do koordynacji i lepszego wykorzystania środków możliwych do pozyskania z funduszy europejskich i przyciągnięcia inwestorów zewnętrznych. Rysunek 11 ilustruje sfery oddziaływania państwa i samorządów lokalnych oraz rodzaje instrumentów wpływających na aktywność gospodarczą układów lokalnych.

Strefa oddziaływania państwa

Rysunek 11. Czynniki kształtujące aktywność gospodarczą gmin

Źródło: Opracowanie własne przy wykorzystaniu: Czternasty, Kujaczyński, 2001.

Lokalne władze samorządowe, dbając o zaspokojenie potrzeb mieszkańców i dążąc do rozwoju danej jednostki terytorialnej powinny, jeśli nawet nie są do tego zobowiązane, opracować strategię rozwojową i politykę jej realizacji. Niezbędne jest przy tym ustalenie ogólnego obszaru polityki rozwoju oraz zestawu polityk cząstkowych; przyjęcie określonego mechanizmu i modelu rozwoju; ustalenie instrumentarium polityki rozwoju; określenie zakresu uspołecznienia formułowania i realizacji takiej polityki (Guzal-Dec, 2015).

Władze samorządowe zobowiązane są do przyjmowania aktywnych postaw w zakresie oddziaływania na lokalne procesy społeczno-gospodarcze poprzez wykorzystanie możliwości tkwiących w jej otoczeniu, zarówno bliższym jak i dalszym (Zwolińska-Ligaj, 2019).

2.8. Stymulowanie rozwoju lokalnego

Rozwój lokalny, podobnie jak rozwój regionalny, może i powinien być stymulowany. Upoważnione do realizacji tego zadania są samorządy terytorialne. Władze wojewódzkie mają ustawowy obowiązek opracowania strategii rozwoju województwa. Władze gmin czynią to ze względu na własne potrzeby. Stymulowanie rozwoju, do czego wykorzystuje się różne instrumenty i narzędzia, staje się obecnie czymś naturalnym, niezbędnym do niwelowania poszczególnych dysproporcji rozwoju, będących skutkiem działań w przeszłości i aktualnej, rynkowej alokacji zasobów w przestrzeni. Współcześnie rozwój może być stymulowany głównie poprzez instytucje, na które środki są ograniczone i o których pozyskanie rodzi się konkurencja (Zalewski, 2006). Samorządy terytorialne chcąc pozyskać inwestorów starają się zapewnić im dogodne, konkurencyjne warunki gospodarowania.

O lokalizacji starych i modernizowanych inwestycji w układach przestrzennych decydują aktualne uwarunkowania lokalizacyjne i perspektywy rozwoju w przyszłości. Na lokalizację inwestycji istotny wpływ wywiera przestrzenne zróżnicowanie warunków gospodarowania, które wyraża się w zróżnicowaniu popytu i podaży, cen, warunków naturalnych, kosztów produkcji, korzyści skali i aglomeracji, kosztów transportu i in. (Domański, 2002). Siła oddziaływania czynników lokalizacji inwestycji zmienia się w czasie. Obok czynników tradycyjnych pojawiają się nowe czynniki związane z postępem technicznym, rozwojem nowych technik i technologii, rozwojem integracji międzynarodowej, postępem procesów globalizacji i in.

J. Kot i D. Stawasz (2000) do najważniejszych, na początku XX w., czynników lokalizacji w regionach zaliczyli:

- dostęp do ważnego portu lotniczego,
- wysoko wykwalifikowana siła robocza o różnym profilu wykształcenia,
- bliskość rynków zbytu,
- dogodne warunki finansowe, takie jak ulgi podatkowe oraz możliwość dalszej ekspansji w danym miejscu,
- możliwość wykorzystania mienia komunalnego,
- klimat przedsiębiorczości,

- stabilne przepisy prawne i uproszczona procedura rozpoczęcia działalności gospodarczej,
- stabilizacja polityczna,
- ograniczony wpływ związków zawodowych,
- działalność rynku lokalnego,
- jakość środowiska życia mieszkańców, w tym środowiska naturalnego i bezpieczeństwa publicznego,
- występowanie silnie rozwiniętej strefy B+R,
- sieciowy charakter powiązań między podmiotami występującymi w regionie.

Tradycyjne i nowoczesne czynniki lokalizacji w regionach odnoszą się też w znacznym stopniu do układów lokalnych. Atrakcyjność lokalizacji gmin i powiatów może być kształtowana przez władze lokalne i wspierana przez władze regionalne i krajowe. Mogą one wykorzystywać różne instrumenty stymulowania rozwoju, pobudzania aktywności gospodarczej lokalnych podmiotów oraz przyciąganie inwestorów zewnętrznych. Do najważniejszych instrumentów stymulowania rozwoju lokalnego i oddziaływania na inwestorów i gospodarkę lokalną można zaliczyć (Sztando, 2001):

- instrumenty finansowe,
- rozbudowę i modernizację infrastruktury,
- tworzenie środowiska sprzyjającego przedsiębiorczości i innowacyjności,
- instrumenty informacyjne i promocyjne.

Najczęściej wykorzystywane są instrumenty finansowe, takie jak okresowe zwolnienia i ulgi podatkowe, upusty cenowe, udostępnienie na korzystnych warunkach nieruchomości gruntowych i budowlanych, poprawa i budowa infrastruktury, tworzenie środowiska sprzyjającego przedsiębiorczości i innowacyjności.

M. Dylewski (2009) wymienia następujący zestaw mechanizmów wspierających rozwój lokalny: ulgi, odroczenia i umorzenia podatków, obniżenie górnych stawek podatków, stosowanie zwolnień z tytułu tworzenia nowych miejsc pracy, udzielania dotacji, zwrot części nakładów ponoszonych przez społeczeństwo lokalne na ochronę środowiska, wspieranie finansowe edukacji ekologicznej. Należy jednak pamiętać, że udzielenie pomocy podmiotom gospodarczym nie może zagrozić zakłóceniem konkurencji i musi być zgodne z zasadami funkcjonowania europejskiego rynku wewnętrznego i warunkami udzielania pomocy publicznej określonymi w Traktacie o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej.

B. Filipiak-Dylewska (2009) zwraca uwagę na to, że samorzady gminne mogą wspierać lokalną przedsiębiorczość przez działanie o charakterze instytucjonalnym i pozainstytucjonalnym. Do działalności o charakterze instytucjonalnym leżących w gestii samorządu gminy należą:

- stworzenie jasnego, prostego i czytelnego dla przedsiębiorców i inwestorów systemu pobierania danin publicznych,
- posiadanie aktualnego dokumentu „plan zagospodarowania przestrzennego”, który jest podstawą do podejmowania działań inwestycyjnych,
- wypracowanie polityki wobec inwestorów i przedsiębiorców, która mogłaby zostać ujęta jako część strategii wojewódzkiego urzędu pracy,

- współpraca ze szkolnictwem średnim i wyższym w zakresie kształcenia kadry dla gospodarki,
- działania podejmowane na rzecz udrożnienia ważnych arterii komunikacyjnych i tworzenie nowych połączeń komunikacyjnych,
- wprowadzenie jednolitego systemu dotyczącego udzielania pomocy publicznej,
- odbiurokratyzowanie procedur, wprowadzenie nowoczesnych systemów obsługi interesantów opartych na urządzeniach elektronicznych,
- dbałość o przestrzeganie kodeksu etycznego.

Do działań pozainstytucjonalnych zostały zaliczone w szczególności (Filipiak, Ruszała, 2009, s. 104):

- lobbing wśród instytucji finansowych, działania na rzecz tworzenia przedstawicielstw tych instytucji,
- prowadzenie lobbingu w administracji rządowej, sejmie i senacie, w organach regionalnych na rzecz przyjmowania norm prawnych i regulacji służących rozwojowi przedsiębiorczości lokalnej,
- prowadzenie lobbingu wśród podmiotów decydujących o rozmieszczeniu centralnych i regionalnych inwestycji infrastrukturalnych służących rozwojowi lokalnej przedsiębiorczości.

Jednym ze składników rozwoju lokalnego jest rozwój przedsiębiorczości lokalnej. Przez przedsiębiorczość należy rozumieć dążenie do działania, poszukiwanie nowych działalności, wprowadzanie zmian w dotychczasowej działalności, wykorzystywanie pojawiających się szans, a także efektywność w poszukiwaniu dodatkowych źródeł dochodu (Kozuch, 2009). Proces rozwoju przedsiębiorczości w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich w dużym stopniu uzależniony jest od wspierania inicjatyw gospodarczych przez państwo i przez samorządy terytorialne. Wśród działań stymulujących rozwój przedsiębiorczości przez samorządy można wymienić: realizację obowiązków ustawowych dotyczących świadczenia usług publicznych przypisanych jednostkom samorządu lokalnego oraz stosowanie odpowiedniej polityki wobec małych i średnich przedsiębiorstw działających na danym terenie. Realizacja koncepcji zrównoważonego rozwoju czy rewitalizacji wymagają odpowiedniego połączenia różnych rodzajów kapitałów w lokalnej działalności gospodarczej i społecznej. Rodzaj przedsiębiorczości powinien być wspierany aktywnością różnych organizacji i instytucji, a zakres instrumentów wykorzystywanych do stymulowania rozwoju lokalnego przez samorząd jest stosunkowo szeroki. Zestaw takich instrumentów stosowanych przez władze samorządowe ustalony na podstawie badań A. Kozucha (2009) w 16 gminach powiatu częstochowskiego zawiera Tabela 24.

Tabela 24. Najważniejsze działania samorządu wpływające na rozwój przedsiębiorczości w opinii władz samorządowych

Wyszczególnienie	Liczba gmin	%
Poprawa i unowocześnienie infrastruktury	15	93,8
Przyjazna polityka podatkowa: stosowanie systemu ulg i zwolnień w przypadku tworzenia miejsc pracy	12	75,0
Profesjonalna, kompleksowa obsługa w urzędzie	10	62,8
Dbłość o podnoszenie kwalifikacji lokalnych kadr, organizowanie szkoleń i kursów doszkalających dla miejscowej ludności	8	50,0
Inicjowanie ośrodków wspierania przedsiębiorczości	8	50,0
Działania promujące gminę	7	43,8
Spotkania władz gminy z mieszkańcami	6	37,5
Wspieranie działalności organizacji pozarządowych	6	37,5

Źródło: Koźuch, 2009.

Opinie mikroprzedsiębiorców na temat instrumentów wspierających przedsiębiorczość przez samorządy lokalne i instytucje otoczenia agrobiznesu przedstawiono w Tabeli 25.

Tabela 25. Opinie mikroprzedsiębiorców na temat działań wpływających na rozwój przedsiębiorczości

Wyszczególnienie	Liczba odpowiedzi	%
Stosowanie ulg i zwolnień w podatkach	98	87,5
Udzielanie kredytów i wsparcia finansowego przy uruchamianiu działalności	87	77,7
Rozbudowa infrastruktury	86	76,8
Doradztwo prawno-finansowe, informacje i szkolenia dotyczące pozyskiwania środków z UE	84	75,0
Przygotowanie terenów pod inwestycje	63	56,3
Inicjowania ośrodków wspierania przedsiębiorczości	43	38,4
Wprowadzenie ułatwień w procedurze urzędowej	23	20,5

Źródło: Koźuch, 2009.

Stymulowanie rozwoju lokalnego poprzez umiejętne dostosowanie strategii działania do uwarunkowań wewnętrznych i zewnętrznych oraz efektywnego wykorzystania czynników rozwoju należy do podstawowych zadań samorządu terytorialnego oraz działających na terytorium danego układu innych instytucji i organizacji pozarządowych oraz stowarzyszeń przedsiębiorców i mieszkańców. Dlatego

ważne jest wykształtowanie w środowisku lokalnym umiejętności wykorzystania odpowiednio dobranych strategii, polityki i programów działania w sferach:

- współpracy i współdziałania samorządów gmin z przedsiębiorcami w celu opracowania programu wsparcia dla rozwoju przedsiębiorczości i podniesienia konkurencyjności,
- współdziałania z wyspecjalizowanymi instytucjami otoczenia biznesu w celu stworzenia aktywnego środowiska innowacyjnego,
- wpisania w regionalne i rządowe programy rozwojowe i inwestycyjne lokalnych projektów i inicjatyw gospodarczych poprzez m.in. sprawne wykorzystanie wsparcia z funduszy europejskich,
- współdziałanie z innymi samorządami terytorialnymi poprzez różne formy kooperacji poziomej i pionowej w tworzeniu biegunów wzrostu, centrów rozwojowych, wspólnych inwestycji i programów gospodarczych i społecznych.

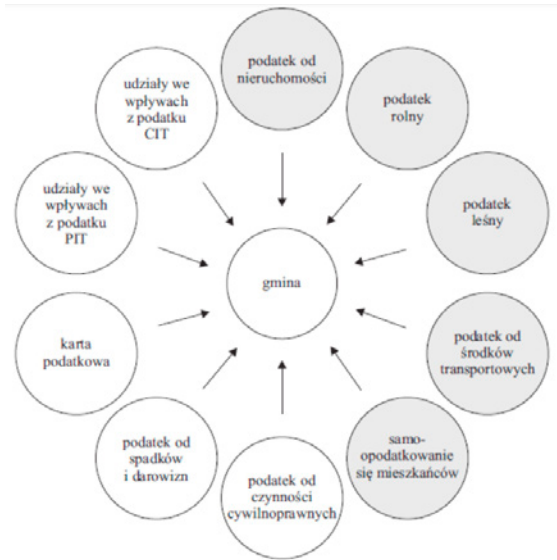
Zadaniem władz lokalnych, jako animatora procesów rozwojowych, jest stworzenie warunków do stabilnego, harmonijnego i dynamicznego rozwoju społeczno-gospodarczego danej jednostki terytorialnej przy wykorzystaniu dostępnych zasobów, istniejących uwarunkowań, możliwości i szans wynikających z bliskiego i z zewnętrznego otoczenia (Kot, 2003). Zadaniem władz lokalnych jest koordynacja działań wszystkich podmiotów gospodarczych i społecznych tak, by tworzyły środowisko przyjazne dla całego układu lokalnego. W ten zakres wchodzi zarówno konieczność regulowania zachowań gospodarczych, przestrzennych i stymulowanie działań, ale także łagodzenie sporów i zażegnywanie konfliktów. Dlatego też działania samorządu terytorialnego nie mogą ograniczyć się tylko do sfery regulacyjnej, ale także winny wpływać na sferę realną, zwłaszcza przez właściwe zagospodarowanie przestrzeni, ochronę i racjonalne wykorzystanie zasobów środowiska przyrodniczego oraz dziedzictwa kulturowego (Sztando, 1999; Kot, 2002; Kogut-Jaworska, 2009).

Jednym z trudnych zadań w procesie stymulacji rozwoju lokalnego jest dokonanie trafnego wyboru instrumentów realizacji przyjętej strategii rozwojowej i kształtowanie korzystnych warunków do wzrostu i rozwoju gospodarczego, promowania lokalnej przedsiębiorczości oraz zaspokojenia potrzeb społecznych. Dokonanie takiego wyboru jest możliwe po uprzednim rozpoznaniu złożonych uwarunkowań rozwojowych oraz możliwości wykorzystania dostępnych czynników rozwoju. Wykorzystywane instrumenty ekonomiczne do stymulowania rozwoju mogą mieć charakter dochodowy (głównie instrumenty fiskalne) i wydatkowy (głównie wydatki budżetowe).

Do podstawowych grup instrumentów polityki dochodowej samorządu lokalnego możemy zaliczyć:

- instrumenty polityki fiskalnej (stawki podatkowe, zwolnienia i ulgi w podatkach i opłatach lokalnych) stosowane w ramach lokalnego władztwa podatkowego. Źródła dochodów podatkowych gmin przedstawia Rysunek 12,
- instrumenty związane ze zbyciem lub oddaniem w użytkowanie składników majątku i mienia komunalnego,
- instrumenty polityki cenowej, dotyczące cen i opłat za korzystanie z urządzeń infrastruktury technicznej,

- instrumenty związane z gospodarczym wykorzystaniem i kształtowaniem środowiska, w tym opłaty i kary za zanieczyszczenie środowiska.

Rysunek 12. Źródła dochodów podatkowych gmin

Źródło: Poniatowicz, Wyszowska, 2014.

Do instrumentów polityki wydatkowej można zaliczyć:

- instrumenty związane z wydatkami dotyczące bezpośredniej pomocy finansowej udzielanej przedsiębiorcom i organizacjom, takie jak poręczenia kredytowe, pożyczki, dokapitalizowanie przedsiębiorców, udzielanie pomocy publicznej,
- instrumenty związane z wydatkami na pomoc instytucjom wspierającym przedsiębiorczość i rozwój gospodarczy, np., wspieranie inkubatorów przedsiębiorczości, agencji rozwoju lokalnego, parków technologicznych, instytucji doradczych i szkoleniowych,
- instrumenty związane z wydatkami na cele pozyskania informacji oraz prowadzenie promocji i marketingu,
- instrumenty związane z wydatkami inwestycyjnymi o charakterze technicznym (budowa dróg, wodociągów, oczyszczalni ścieków, kanalizacji, sieci energetycznych itp.) oraz społecznym, np. budowa i utrzymanie szkół, przedszkoli, żłobków, ośrodków zdrowia, obiektów kulturalnych i sportowych.

Wykorzystanie przez samorządy lokalne różnych instrumentów wspierania rozwoju lokalnego ma istotne znaczenie dla ich pozycji konkurencyjnej wobec innych samorządów w zakresie dostarczania dóbr publicznych.

Zgodnie z hipotezą Tiebouta (1962) jednostki terytorialne, dostarczając różne rodzaje dóbr publicznych, konkurują między sobą podobnie jak przedsiębiorstwa

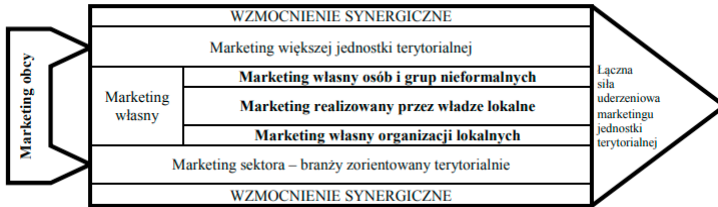
produkujące dobra prywatne na rynek. Konkurencja ta prowadzi do optymalizacji wielkości i struktury dostarczanych dóbr publicznych, podobnie jak na rynkach prywatnych istnieje możliwość wyboru dostawcy czy wykonawcy. Konkurencyjność między sobą producenci dóbr i usług publicznych, kierując się własnymi interesami starają się odpowiadać najbardziej efektywnie na popyt ze strony konsumentów, przedsiębiorców i mieszkańców. Model lokalnej konkurencji podatkowej oraz optymalnej alokacji dóbr publicznych dostarczanych przez wspólnoty terytorialne znalazł zastosowanie wobec alokacji mobilnego kapitału inwestycyjnego, a także do wyjaśnienia wyboru miejsca zamieszkania.

Jednym z ważniejszych instrumentów stymulowania rozwoju lokalnego może być prowadzenie marketingu terytorialnego (Szromnik, 2010). Marketing terytorialny układów lokalnych może być ukierunkowany na rynek wewnętrzny i zewnętrzny. Do pierwszej grupy należą mieszkańcy i podmioty funkcjonujące na obszarze danej jednostki, w tym przedsiębiorcy, działacze społeczni, właściciele gospodarstw rolnych, organizacje gospodarcze i społeczne, pracownicy zatrudnieni na terenie danego terytorium. Głównym celem tych działań marketingowych jest zaspokojenie potrzeb podmiotów tworzących rynek wewnętrzny. Natomiast rynek zewnętrzny marketingu terytorialnego tworzą podmioty znajdujące się poza terytorium danej jednostki. Krajowi i zagraniczni przedsiębiorcy, organizacje społeczne i gospodarcze, eksporterzy, inwestorzy, kluby i stowarzyszenia turystów i wycieczkowiczów oraz ludzi poszukujących określonych zasobów, miejsc czy środowisk. Istnieje szereg definicji i klasyfikacji marketingu terytorialnego. Dla wzbogacenia problematyki stymulowania rozwoju lokalnego szczególnie przydatna może być koncepcja podziału instrumentów marketingu terytorialnego zaproponowana przez Kotlera, Haidera i Reina (1993):

- infrastruktura i usługi – na danym obszarze jest niezbędne zapewnienie mieszkańcom dostępu do podstawowych usług publicznych i infrastruktury;
- atrakcje – wydarzenia, miejsca i zwyczaje, które sprawiają, że obszar staje się atrakcyjny dla obecnych grup docelowych i przyciągnie grupy potencjalne;
- charakter – wizerunek obszaru i jakość życia na danym terytorium;
- ludzie – mieszkańcy, przedsiębiorcy, inwestorzy, czyli wszystkie grupy, które przyczyniają się do sukcesu marketingu terytorialnego.

Marketing terytorialny wykorzystuje do pewnego stopnia klasyczne instrumenty marketingu 4P, czy 7P, jednak należy stwierdzić, że działania marketingu terytorialnego mają specyficzny i odmienny cel niż marketing stosowany przez przedsiębiorstwa oferujące towary i usługi. Produktem w tym przypadku jest rodzaj megaprojektu, czy produktu mającego charakter złożony, a dystrybucja i cena mają inne znaczenie i charakter niż w przypadku marketingu towarów.

Marketing terytorialny powinien być oparty na wzmocnieniu synergicznym wynikającym z aktywności różnych jednostek i instytucji działających w danej jednostce terytorialnej i w jej otoczeniu. Taką formę może mieć marketing bazujący na koncepcji „local governance” (Szromnik, 2002, s. 60), którą przedstawia Rysunek 13.

Rysunek 13. Struktura marketingu jednostki terytorialnej – marketing własny a elementy składowe

Źródło: Szromnik, 2002, s. 60.

W tej koncepcji marketingu występują efekty nałożenia się różnych sposobów stymulowania rozwoju poszczególnych podmiotów wewnętrznych i zewnętrznych, które mogą być do pewnego stopnia koordynowane przez samorząd jednostki terytorialnej. Wzmocnienie synergiczne powstaje w wyniku łącznego wykorzystania przez władze samorządowe marketingu własnego i obcego, osób, podmiotów i instytucji powiązanych bezpośrednio z gminą lub jednostką osadniczą oraz z jednostką terytorialną wyższego szczebla. Skuteczność takiego podejścia może ujawnić się zwłaszcza w kontekście budowania gospodarki opartej na wiedzy przy wykorzystaniu rozwiązań innowacyjnych.

Znaczenie innowacji w rozwoju lokalnym i lokalne systemy innowacji

3.1. Innowacje – pojęcie, proces tworzenia i dyfuzji

Innowacje rozpatrywane są jako immanentny element gospodarki i zarazem czynnik jej rozwoju. Głównym jego nośnikiem są przedsiębiorstwa, w których podejmowane są skuteczne działania z zakresu zarządzania innowacjami, co wywołuje zwykle pozytywne efekty w różnych wymiarach rozwoju, zarówno samej organizacji, jak i jej otoczenia².

Pojęcie „innowacja”³ znajduje ważne miejsce we współczesnej myśli ekonomicznej. W dyskusji ekonomistów poświęconej innowacjom formułowane są różne ich definicje i omawiana jest ich rola w procesach wzrostu i rozwoju gospodarczego w powiązaniu z różnymi dziedzinami nauki. Poglądy na temat innowacji podlegały ewolucji od ujęć czysto praktycznych, utożsamiających innowacje z nowymi technologiami i technikami do bardziej kompleksowych, obejmujących także ich wymiar społeczny.

Współcześnie, termin „innowacja”, w ujęciu rozwoju techniczno-ekonomicznego został użyty przez J.A. Schumpetera w dziele „Teoria rozwoju gospodarczego” z 1912 roku, w którym autor ten rozpatrywał rozwój jako wdrożenie nowych kombinacji środków produkcji przez producentów. J. A. Schumpeter zajmował się zmianami technologicznymi postrzeganymi jako główny czynnik transformacji przemysłowej podkreślając ich nieciągły charakter. Zmiany te polegały na wprowadzaniu nowych

² Podstawę opracowania rozdziału stanowiła praca: Zwolińska-Ligaj, M. (2018). *Kształtowanie lokalnych systemów innowacji jako sposób realizacji koncepcji inteligentnego rozwoju na przykładzie regionów peryferyjnych. Monografie i Rozprawy nr 9*. Biała Podlaska: Wydawnictwo Państwowej Szkoły Wyższej im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej.

³ łac. *innovatio, innovare*, „odnawiać”, za: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/innowacje;3914833.html> (10.06.2020).

produktów (innowacji produktowych), nowych procesów produkcji (innowacji procesowych) i nowych metod zarządzania (innowacji organizacyjnych) (Sarkar, 2007, s. 3). W szczególności, J.A. Schumpeter (1983) wyróżnił pięć następujących przypadków kombinacji oznaczających rozwój, określanych jako innowacje:

1. wprowadzenie nowych, nieznanych dotąd konsumentom lub nowej jakości dóbr;
2. wprowadzenie nowej metody produkcji, która nie została dotąd wykorzystana w danej branży;
3. otwarcie nowego rynku, tj. rynku, na który gałąź przemysłu danego kraju nie była dotąd wprowadzona, niezależnie od tego czy dany rynek istniał wcześniej;
4. zdobycie nowego źródła surowców lub półfabrykatów, niezależnie od tego, czy to źródło dotąd istniało, czy też zostało po raz pierwszy wykreowane;
5. wprowadzenie nowej organizacji przemysłu, np. stworzenie sytuacji monopolistycznej lub jej przełamanie.

Znaczący wkład w rozwój i uporządkowanie wiedzy na temat innowacji i innowacyjności J. A. Schumpetera polegał na rozróżnieniu innowacji jako nowych kombinacji środków produkcji, których wprowadzenie do systemu ekonomicznego burzy stagnacyjną równowagę i jest motorem rozwoju, od wynalazków (inwencji) poprzez innowacje i imitacje innowacji (por. Glapiński, 2012, s. 6) (Rysunek 14).

Rysunek 14. Triada Schumpetera

Źródło: Opracowanie własne.

Rysunek 14 przedstawia tzw. triadę cyklu innowacji Schumpetera, która może być uznana za pierwszy opis procesu innowacyjnego (Fiedor, 1979, s. 25). J. A. Schumpeter prezentował restrykcyjne podejście do innowacji przyjmując za innowację zmianę fundamentalną, dokonującą przełomu w danym obszarze. Innowacja jest to zmiana niepowtarzalna (nieciągła), natomiast imitacja może mieć charakter zmiany powtarzalnej (ciągłej).

Późniejszy rozwój teorii innowacji doprowadził do rozszerzenia zakresu pojęcia innowacja o zmiany o charakterze imitacji na skutek obserwowania wymiernych, ekonomicznych skutków procesów dyfuzji innowacji. Nowość innowacji współcześnie rozpatruje się w odniesieniu do różnych skal – mikroekonomicznej, mezoekonomicznej i makroekonomicznej, odchodząc od restrykcyjnego pojmowania innowacji jako zmiany o charakterze przełomowym i skali światowej (por. Niedzielski, Łobacz, 2011, s. 40). Zgodnie ze współczesnymi ujęciami „za innowacje uważa się najróżniejsze fakty, procesy i zjawiska o charakterze technicznym, organizacyjnym, społecznym lub psychologicznym” (Stawasz, Niedbalska, 2008, s. 141).

Innowacje są przedstawiane w wąskim zakresie, jako komercyjne wprowadzenie nowości, lub w zakresie szerokim — jako wieloetapowy, celowy proces i jego efekt, którym jest korzystna zmiana (Knosala i in., 2014). Przyjmuje się, że innowacja jest ideą, działaniem lub obiektem, postrzeganym jako nowe przez pojedyncze osoby lub inne jednostki adaptujące innowację. Nie ma przy tym znaczenia, czy idea jest „obiektywnie” nowa w wymiarze upływającego czasu od pierwszego użycia lub odkrycia. Przyjmuje się, że jeśli dany podmiot traktuje ją jako nowość to jest ona innowacją (Rogers, 1995, s. 11).

Ważny wątek w dyskusji nad innowacjami i innowacyjnością stanowi ich ekonomiczny aspekt. W tym ujęciu podkreśla się, że „innowacja to wykorzystywanie nowych idei, które znajdują akceptację rynku, zwykle związane z inkorporowaniem nowych technologii, procesów, projektów (design) i najlepszych praktyk” (Sarkar, 2007, s. 2). Zgodnie z tym ujęciem innowacja jest zakończona wraz z pierwszą komercyjną transakcją dotyczącą produktu, procesu, systemu lub urządzenia (Freeman, Soete, 1997, s. 6).

Według P. F. Druckera (2004, s. 21) „innowacja stanowi konkretne narzędzie przedsiębiorców, środek za pomocą którego wykorzystują oni zmianę jako możliwość wdrożenia innego interesu albo innej usługi”. W związku z tym przedsiębiorcy powinni w sposób celowy poszukiwać źródeł innowacji „wskazujących na sposobność wprowadzenia udanej innowacji”. W tym ujęciu zrozumienie innowacji wymaga integracji analizy firm i innych podmiotów, które są nieustannie odsuwane od potencjalnych warunków równowagi i próbują reagować na zmienne warunki rynków zarówno produktów, jak i czynników poprzez wprowadzanie nowych produktów, nowych procesów, nowych sposobów organizacji, nowych rynków”. Innowacja jest zatem jednocześnie wynikiem warunków braku równowagi i ich przyczyną (Antonelli, 2003, s. 35).

M. E. Porter z kolei postrzega innowacje jako sposób osiągnięcia przewagi konkurencyjnej przedsiębiorstwa, ujmując je w najszerszym zakresie, uwzględniającym zarówno nowe technologie, jak i nowe sposoby postępowania. Autor ten docenia znaczenie systematycznego wprowadzania innowacji w różnych obszarach funkcjonowania przedsiębiorstwa. Jego zdaniem wiele innowacji ma charakter inkrementalny i zależy w większym stopniu od skumulowania intuicji i drobnych działań aniżeli od jednego przełomu technologicznego (Porter, 1990, s. 74).

We współczesnych rozważaniach nad innowacjami i innowacyjnością poza innowacjami produktowymi i procesowymi, traktowanymi jako przejawy postępu technicznego, podejmuje się także rozważania nad innowacjami usługowymi. Jest to konsekwencją coraz większej roli sektora usług we współczesnej gospodarce rynkowej oraz tym, że nowe usługi są często rezultatem postępu technicznego (Jasiński, 2012a, s. 11-12).

Formalną definicję innowacji podaje OECD w międzynarodowym podręczniku metodologicznym z dziedziny badań statystycznych nad działalnością innowacyjną i innowacjami „Oslo Manual”. Zgodnie z definicją przyjętą w tym podręczniku w 2005 roku innowacja to „wdrożenie nowego lub znacząco udoskonalonego produktu (wyrobu lub usługi) lub procesu, nowej metody marketingowej lub nowej metody organizacyjnej w praktyce gospodarczej, organizacji miejsca pracy lub stosun-

kach z otoczeniem”. Ta definicja przedstawia szeroki zakres możliwych innowacji w odniesieniu do wskazanych ich czterech typów oraz perspektywę mikroekonomiczną, przyjęto bowiem, że minimalnym wymogiem zaistnienia innowacji jest, aby produkt, proces, metoda marketingowa lub metoda organizacyjna były nowe (lub znacząco udoskonalone) w skali wprowadzającego je przedsiębiorstwa. Do innowacji zatem zalicza się produkty, procesy i metody, które dana firma opracowała jako pierwsza, oraz te, które zostały przyswojone od innych podmiotów (Oslo Manual, 2005, s. 46-47). W 2018 roku w podręczniku „Oslo Manual” sformułowano rozszerzoną definicję innowacji przyjmując, że innowacja jest to „nowy lub udoskonalony produkt lub proces (lub ich kombinacja), która różni się znacząco od wcześniejszych produktów lub procesów jednostki i została udostępniona potencjalnym użytkownikom (produkt) lub wprowadzona do użytku w jednostce (proces)” (Zwolińska-Ligaj, 2018 za: Oslo Manual, 2018, s. 20).

Zmiany w postrzeganiu innowacji, które następowały pod koniec XX w. były odzwierciedlane w treści kolejnych podręczników Oslo. Powstałe w roku 1992 pierwsze wydanie Podręcznika Oslo koncentrowało się na innowacjach technologicznych w zakresie produktów i procesów w sektorach produkcyjnych. Drugie wydanie z roku 1997 zostało rozszerzone o tematykę sektora usług. W trzecim wydaniu z 2005 roku zastosowano systemowe podejście do procesu innowacji oraz poruszono problematykę innowacji nietechnologicznych wprowadzając nowe typy innowacji: innowacje marketingowe oraz innowacje organizacyjne (Oslo Manual, 2005, s. 3). W 2018 roku, w czwartym wydaniu podręcznika, uwzględniono rolę globalnych łańcuchów wartości, rozwój nowych technologii informacyjnych i ich wpływ na modele biznesowe, zwiększającą się rolę kapitału opartego na wiedzy, jak również zmiany w postrzeganiu procesów innowacyjnych i ich wpływu na gospodarkę (Zwolińska-Ligaj, 2018 za: Oslo Manual, 2018, s. 3).

Pojęciem powiązanim z innowacjami, które można rozpatrywać w różnych perspektywach, w tym przedmiotowej i podmiotowej, jest innowacyjność. Określenie to służy do pomiaru stopnia nowości innowacji i dotyczyć może różnych obszarów, w tym produktu oraz przedsiębiorstwa. Innowacyjność produktu jest miarą potencjalnej nieciągniętości jaką ten produkt (proces lub usługa) może wygenerować w procesie marketingowym lub technologicznym. Z perspektywy mikroekonomicznej oznacza ono zdolność innowacji do wpływu na zasoby marketingowe i technologiczne firmy, umiejętności, wiedzę, możliwości lub strategię. Z perspektywy makroekonomicznej innowacyjność jest zdolnością innowacji do zmiany paradygmatu w nauce, technologii i/lub strukturze rynku lub w przemyśle (Garcia, Calantone, 2002). W ujęciu podmiotowym innowacyjność to stopień, w jakim indywidualna lub inna jednostka adopcyjna jest stosunkowo wcześniejsza w przyjmowaniu nowych pomysłów niż inni członkowie systemu społecznego (Rogers, 1995, s. 34-37).

Tak jak innowację traktować można jako ciąg zdarzeń, innowacyjność postrzegają się jako proces, w którym pomysły stają się rzeczywistością i przynoszą określone korzyści (Tidd, Bessant, 2011, s. 44, 90). Biorąc pod uwagę wymiar ekonomiczny, innowacyjność zdefiniować można jako „zdolność i motywację gospodarki (przedsiębiorstw) do ustawicznego poszukiwania i wykorzystywania w praktyce wyników badań naukowych, nowych koncepcji, pomysłów i wynalazków”, przy czym „za

innowacyjne uważa się te gospodarki (przedsiębiorstwa), które potrafią tworzyć, absorbować i zbywać nowe produkty (usługi) oraz nieprzerwanie adoptować się do zmian w otoczeniu” (Kot, 2008). Uzyskiwane przez przedsiębiorstwa efekty działalności innowacyjnej zależą od sprawności i stanu ich zaawansowania w zakresie zarządzania innowacjami i wymagają odpowiedniego zaprojektowania struktur i procesów organizacji w kierunku stworzenia systemu zdolnego do absorpcji i generowania innowacji. Podkreślić ponadto należy, że we współczesnych warunkach globalnego rynku innowacyjność rozpatruje się jako zdolność przedsiębiorstw do tworzenia i wdrażania sieciowego systemu innowacji (Pomykański, 2004, s. 148).

Wzmacnianie innowacyjności jest środkiem zwiększania konkurencyjności rozpatrywanej zarówno w ujęciu mikro-, mezo-, jak i makroekonomicznym. Z uwagi na powiązania z procesami wzrostu i rozwoju społeczno-gospodarczego wzmacnianie innowacyjności jest przedmiotem zainteresowania władz realizujących politykę rozwoju, która poszukuje skutecznych działań sprzyjających powstawaniu i rozprzestrzenianiu się innowacji. W przypadku regionów wykazujących cechy peryferyjności zwykle niekorzystne uwarunkowania przebiegu procesów innowacyjnych powiązane są z niskim stopniem innowacyjności gospodarek, a lokalne i regionalne systemy społeczne, jako miejsca przebiegu procesów innowacyjnych, są znaczącą barierą procesów powstawania i dyfuzji innowacji.

Procesy powstawania i rozprzestrzeniania się innowacji zajmują ważne miejsce w teorii rozwoju regionalnego. Zdolność danego terytorium do generowania lub chociażby adaptowania innowacji stanowi kluczowy czynnik rozwoju we współczesnych warunkach gospodarowania określonych przez postępowanie procesów globalizacji i integracji gospodarczej. Obszary pozbawione tej zdolności podlegają marginalizacji w wymiarze ekonomicznym i społecznym nie będąc w stanie zaofiarować nowoczesnych produktów i usług na ponadlokalnych rynkach.

Pojęcie procesu innowacyjnego jest trudne do jednoznacznego zdefiniowania. W literaturze przedmiotu funkcjonuje pojęcie „procesów innowacyjnych” podkreślające szereg aspektów mających znaczenie w powstawaniu innowacji. W szerokim ujęciu przyjmuje się, że procesy innowacyjne obejmują poszukiwanie i wykorzystywanie szans wynikających z nowego lub ulepszanego produktu, procesu lub usługi, w oparciu o postęp techniczny, zmianę popytu na rynku, lub połączenie tych dwóch. Procesy te charakteryzuje niepewność z uwagi na brak możliwości przewidzenia dokładnego kosztu i wydajności (wykonania) nowego artefaktu oraz reakcji użytkowników. Procesy te obejmują: rozwój wiedzy naukowej i technologicznej, przekształcenie wiedzy w funkcjonujące artefakty oraz odpowiadanie na popyt i tworzenie popytu na rynku (Pavitt, 2003, s. 8-9).

W literaturze funkcjonują dwa główne ujęcia procesów innowacyjnych – mikroekonomiczne i makroekonomiczne. Pierwsze ujęcie to perspektywa organizacji lub jednostek w niej funkcjonujących, drugie natomiast obejmuje procesy wynalazcze, triadę: badania, rozwój i wynalazki (B+R+W), źródła innowacji, relacje między nakładami i efektami działalności innowacyjnej. Gdy przedmiotem zainteresowania jest zaś sama innowacja, np. jej cechy, źródła, sposób dyfuzji – wtedy może być rozpatrywana w obu perspektywach (Francik, 2003, s. 47). W ujęciu mikroekonomicznym proces innowacyjny, polegający na dokonywaniu zmian innowacyjnych,

rozpoczynający się pierwszym pomysłem (idea) i kończący jego realizacją oznacza materialne i niematerialne zmiany elementów w określonej jednostce gospodarczej. Współcześnie w rozpatrywaniu procesów innowacyjnych wykorzystuje się zwykle szerokie ujęcie przyjmując, że proces innowacyjny zwykle rozpoczyna się jeszcze przed rozpoczęciem badań naukowych i nie kończy się na wdrożeniu (Jasiński, 2012b, s. 24-25). Proces ten obejmuje wszystkie decyzje, działania i ich skutki, które pojawiają się w związku z uznaniem potrzeb lub dostrzeżeniem problemów na które odpowiadać będzie innowacja, przez badania, rozwój i komercjalizację innowacji, poprzez rozpowszechnianie i przyjmowanie innowacji przez użytkowników, do jej efektów (Rogers, 1995, s. 161-162).

Działania realizowane w celu doprowadzenia do pojawienia się innowacji przebiegają w pewnej kolejności, następują po sobie, oraz są powiązane przyczynowo przez określone zmiany. W odniesieniu do innowacji należy zatem przyjmować podejście procesowe, a sam proces innowacji postrzegać jako sekwencję etapów, które można porządkować i wiązać ze sobą różnymi interakcjami (Knosala i in., 2014). Wyróżnić można dwa główne etapy procesu innowacyjnego: tworzenie innowacji i jej rozpowszechnianie (Kozioł-Nadolna, Świadek, 2010, s. 168). W bardziej szczegółowym, mikroekonomicznym ujęciu, w procesie innowacyjnym wyróżnić można fazy związane z poszukiwaniem możliwości działań innowacyjnych, podjęciem decyzji o kierunku zmian oraz wdrażaniem innowacji i jej efektami. Przykładowo, w swoim modelu S. Sarkar (2007, s. 2) wymienia następujące fazy procesu innowacyjnego:

1. nowy pomysł lub przemyślany stary;
2. rozpoznanie istniejących szans lub takich, które mogą zostać wypromowane;
3. wybór najlepszych alternatyw;
4. wdrożenie pomysłu i procesu.

Model procesu innowacyjnego w skali przedsiębiorstwa J. Tidda i J. Bessanta (2011) dodatkowo uwzględnia w procesie innowacyjnym fazę dyskontowania korzyści wynikających z podejmowania działalności innowacyjnej. Odnotować jednocześnie należy występujące w literaturze przedmiotu poglądy kwestionujące zasadność wykorzystywania terminu faza lub proces w odniesieniu do procesów innowacyjnych z uwagi na to, że często nie charakteryzuje ich linearność, większość z nich zachodzi na siebie lub są ze sobą współpowiązane (Pavitt, 2003, s. 9-10).

W literaturze przedmiotu podejmowano wiele prób opisu specyfiki przebiegu procesów innowacyjnych i formułowano ich różne modele. Ewolucja tych modeli była konsekwencją zmieniających się warunków otoczenia wewnętrznego i zewnętrznego procesów innowacyjnych w przedsiębiorstwach. Modele te porządkować można z wykorzystaniem kryterium celu wyróżniając modele opisowe, normatywne, modele stanowiące narzędzia zarządzania w przedsiębiorstwach oraz modele dydaktyczne (Verworn, Herstatt, 2002).

Rozwój postrzegania procesu innowacyjnego w krajach wysoko rozwiniętych w różnych okresach, począwszy od lat 60. przedstawił R. Rothwell (1992, s. 73-75) wyróżniając pięć generacji modeli innowacji. Ich ewolucja prowadziła do wzrostu znaczenia relacji powiązań z otoczeniem zewnętrznym organizacji w efektywnym przebiegu procesów innowacyjnych. Od lat 50. do połowy 60. obowiązywał model

“Technology push” – innowacji pchanych przez naukę, w którym przedsiębiorstwa skoncentrowane były na sferze badań i rozwoju, dokonywaniu odkryć naukowych i plasowaniu innowacyjnych produktów na rynku. W okresie od połowy lat 60. do początku lat 70. charakterystyczny był model „Market pull” – innowacji ciągniętej przez rynek, odpowiadającej istniejącym potrzebom rynkowym. Od połowy lat 70. do połowy lat 80. natomiast, w przedsiębiorstwach zwiększyło się znaczenie tworzenia powiązań sfery badań i rozwoju oraz marketingu w procesach innowacyjnych oraz ograniczania kosztów operacyjnych – wykształcił się model “Coupling of R&D and marketing”. W kolejnym okresie – do połowy lat 90. – procesy innowacyjne, zgodnie z modelem “Integrated business processes”, ukierunkowane były na integrację procesów i produktów i rozwijanie powiązań z dostawcami i wiodącymi klientami. Od lat 90. XX wieku, w obliczu narastającego problemu ograniczenia zasobów, rozwinął się model „System integration & networking” w celu zagwarantowania „elastyczności” i „szybkości rozwoju”. Wiązał się on z ustanawianiem zaawansowanych partnerstw strategicznych rozwijających współpracę w zakresie marketingu i badań w ramach „otwartych innowacji” (ang. *open innovation*) (*Five generations...*). W literaturze wskazuje się także istnienie szóstej generacji modeli innowacji. Modele te dotyczą sposobów zarządzania wiedzą w firmach w celu kreowania nowatorskich i skutecznych rozwiązań rynkowych (Janasz, Kozioł-Nadolna, 2011).

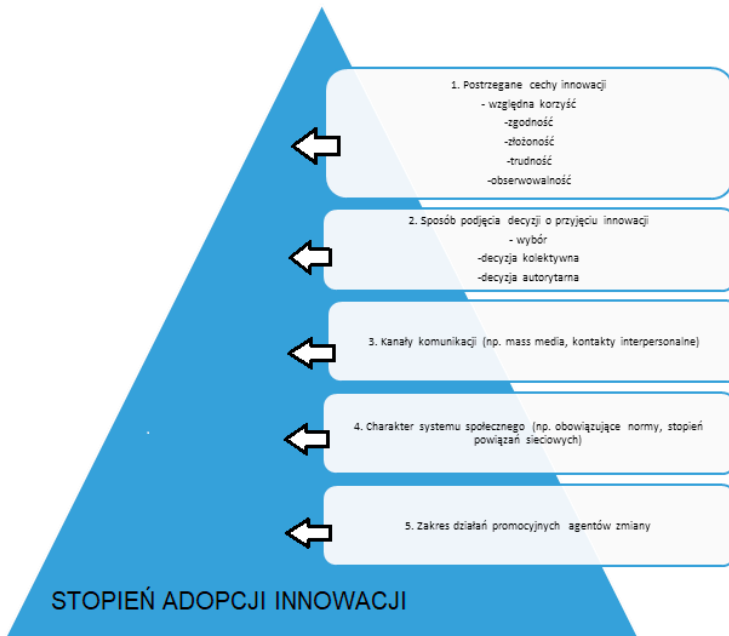
Podsumowując współczesne trendy procesów innowacyjnych zwrócić należy uwagę na umacniający się paradygmat innowacji otwartych, który zastępuje stopniowo paradygmat innowacji zamkniętych. Oznacza to, że wartościowe idee mogą pochodzić z otoczenia wewnętrznego lub zewnętrznego organizacji i mogą być kierowane na rynek zarówno z wnętrza, jak i z otoczenia organizacji (Chesbrough, 2003, s. 43). Procesy te warunkowane są zjawiskami, takimi jak globalizacja i sieciowość (Jasiński, 2012b, s. 29) i wynikającymi z nich zjawiskami globalnej konkurencji, krótkich cykli produkcyjnych, postępu technologicznego, które wpływają na to, że proces innowacji staje się droższy i bardziej ryzykowny. W rezultacie przedsiębiorstwa, prowadząc swoje badania, zaczynają dzielić się swoim ryzykiem z innymi firmami i organizacjami (Kozioł-Nadolna, Świadek, 2010, s. 176). Tworzy to szanse w zakresie stymulowania procesów dyfuzji innowacji i ich większego wpływu na gospodarkę.

Dyfuzja jest procesem zachodzącym w określonym czasie, w wyniku którego innowacje są przekazywane przez wybrane kanały wśród członków systemu społecznego rozumianego jako zespół wzajemnie powiązanych jednostek, które angażują się we wspólne rozwiązywanie problemów, aby osiągnąć wspólny cel. Proces ten jest rodzajem komunikacji związanym z rozprzestrzenianiem się nowych pomysłów i wiąże się z występowaniem zjawiska niepewności, którego stopień może zostać zmniejszony przez dostępność informacji. Charakterystyczną cechą procesu dyfuzji innowacji jako procesu komunikacji jest to, że skuteczna komunikacja międzyludzka odbywa się między osobami podobnymi pod względem takich atrybutów, jak przekonania, wykształcenie, czy też status społeczny (Rogers, 1995, s. 34-37).

Głównymi elementami systemu w ramach którego zachodzą procesy dyfuzji są: innowacja, populacja potencjalnych odbiorców, ich procesy decyzyjne i przepływy

informacji dotyczących innowacji między producentami a odbiorcami. Badaczy interesuje problem szybkości dyfuzji innowacji w systemach społecznych i jego uwarunkowania. Szybkość dyfuzji rozumieć można jako odsetek użytkowników, którzy przyjmują z czasem innowacje. O szybkości dyfuzji decyduje w ogólnym ujęciu skala pozytywnych zmian, jaką przynosi innowacja użytkownikom, poziom kosztów innowacji, a wśród czynników pozaekonomicznych – zgodność innowacji z obecnymi wartościami i doświadczeniami z przeszłości. Dlatego też dyfuzja innowacji pozostaje pod wpływem zarówno ekonomicznych, społecznych, jak i politycznych cech społeczeństwa (Neely, Hii, 1998, s. 10-11).

Everett M. Rogers (1995, s. 207) wymienia sześć zmiennych oddziałujących na stopień adopcji innowacji: postrzegane cechy innowacji, sposób podjęcia decyzji o innowacji, kanały komunikacji, charakter systemu społecznego oraz zakres działań promocyjnych agentów zmiany (Rysunek 15).

Rysunek 15. Zmienne determinujące stopień adopcji innowacji

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Rogers, 1995, rys. 6.1. s. 207.

Wśród cech innowacji mających wpływ na proces jej upowszechniania E.M. Rogers (1995, s. 15-16) wymienia następujące:

1. względna korzyść – stopień, w jakim innowacja postrzegana jest jako lepsza niż idea, którą zastępuje;
2. zgodność – stopień, w jakim innowacja jest postrzegana jako zgodna z aktualnymi wartościami, przeszłymi doświadczeniami i potrzebami potencjalnych odbiorców;

3. złożoność – stopień, w jakim innowacja jest postrzegana jako trudna do zrozumienia i wykorzystania;
4. trudność – stopień, w jakim można eksperymentować z innowacjami;
5. obserwowalność – stopień, w jakim wyniki innowacji są widoczne dla innych.

Tempo procesów dyfuzji opisywane jest zwykle krzywą logistyczną, przy czym badacze wskazują, że modele te dość dobrze odzwierciedlają historyczny przebieg procesów innowacyjnych, ale mają niewielkie zastosowanie do określania przyszłych wzorców przyjmowania innowacji (Tidd, 2006, s. 13-14).

Dopasowanie modelu przyjęcia innowacji zależy od oddziaływania czynników popytowych i podażowych. Wśród modeli opartych na podejściu popytowym, głównie statystycznych, wskazać można (Tidd, 2006, s. 13-14):

1. model epidemiczny – zakłada on jednorodność populacji potencjalnych odbiorców i rozpowszechnianie innowacji przez informacje przekazywane osobiście w ramach geograficznej bliskości istniejących i potencjalnych odbiorców; z modelu wynika, że przyspieszenie procesów adaptacji innowacji zależy od sprawnej komunikacji i dostarczenia jasnych wskazówek technicznych i informacji ekonomicznych na temat innowacji; przyjmuje się, że model ten dobrze opisuje dyfuzję nowych procesów, technik i procedur;
2. model dyfuzji Bassa – zakłada istnienie dwóch różnych grup potencjalnych odbiorców innowacji: innowatorów i naśladowców, dla których proces dyfuzji przyjmuje formę epidemii; powoduje to przekrzywioną krzywą *S* ze względu na wczesne przyjęcie innowacji przez innowatorów i sugeruje, że innowatorom i kolejnym naśladowcom potrzebne są różne procesy marketingowe; model Bassa dobrze opisuje rozpowszechnianie produktów konsumenckich;
3. model probitowy – zakłada, że potencjalni odbiorcy mają różne wartości progowe kosztów lub korzyści przyjęcia innowacji; model sugeruje, że im bardziej podobni są potencjalni odbiorcy, tym szybciej zachodzą procesy dyfuzji; w modelu *Probit* potencjalni odbiorcy innowacji znają wartość jej przyjęcia, ale opóźniają przyjęcie, dopóki korzyści nie są wystarczające;
4. model typu Bayesian – opiera się na założeniu, że brak informacji jest podstawową barierą dyfuzji innowacji; potencjalni przywódcy mogą mieć różne przekonania dotyczące wartości innowacji, które mogą zmieniać się w zależności od wyników działań podejmowanych w celu przetestowania innowacji; ponieważ wyniki tych działań nie są upowszechniane, naśladownictwo jest znacznie ograniczone a inni potencjalni użytkownicy innowacji nie mogą z nich skorzystać; z modelu wynika, że lepiej poinformowani potencjalni odbiorcy mogą niekoniecznie przyjąć innowację wcześniej niż mniej poinformowani, co było założeniem wcześniejszych modeli.

Drugą grupę modeli dyfuzji innowacji stanowią modele opisujące stronę podażową procesu. Modele podażowe mają głównie charakter socjologiczny, kładąc większy nacisk na relacje między czynnikami popytu i podaży. Do modeli tych można zaliczyć:

1. model oszacowania, który podkreśla względną przewagę innowacji, skupiając się prawie wyłącznie na stronie podażowej i zakładając, że zostaną przyjęte innowacje o wystarczającej wartości;

2. model rozpowszechniania, który podkreśla dostępność informacji, zakładając, że dostępność kanałów informacyjnych i komunikacyjnych jest najistotniejszą kwestią w dyfuzji innowacji;
3. model wykorzystania, który podkreśla potrzebę redukcji barier w użytkowaniu innowacji; uwzględnia on kwestie popytu, a w szczególności problemy przyjęcia i stosowania innowacji, zarówno strukturalne, jak i percepcyjne;
4. model komunikacji, w którym podkreślono sprzężenia zwrotne między programistami a potencjalnymi użytkownikami innowacji (Tidd, 2006, s. 13-14).

Stymulowanie powstawania i dyfuzji innowacji zajmuje ważne miejsce w polityce rozwoju lokalnego. Wskazanie katalogu najważniejszych uwarunkowań oddziałujących na procesy innowacyjne i zaproponowanie skutecznych instrumentów ich stymulowania staje się kluczowe z punktu widzenia zwiększania konkurencyjności układów lokalnych.

3.2. Innowacje i innowacyjność a rozwój lokalny

Próbie określenia roli innowacji w rozwoju lokalnym umożliwia przyjęcie perspektywy koncepcji rozwoju endogenicznego. Koncepcje lokalnego rozwoju endogenicznego są próbą skorygowania klasycznych teorii rozwoju przez zaproponowanie modeli, w których długoterminowe efekty wzrostu są endogenicznymi zmiennymi, związanymi z inwestowaniem w kapitał ludzki i techniczny. Koncepcje te podkreślają znaczenie rozwoju społecznego, wzrostu kapitału ludzkiego, roli lokalnych społeczności i ich aktywności w rozwoju danego terytorium. Koncepcje endogenicznego rozwoju były odpowiedzią na trudności wyjaśniania wzrostu gospodarczego z wykorzystaniem czynnika zmiany technologicznej. W świetle koncepcji rozwoju endogenicznego wzrost gospodarczy zależy od gromadzenia kapitału, inwestycji w kapitał ludzki i wymiany informacji między przedsiębiorstwami. Dlatego generowanie wiedzy i innowacji oraz stymulowanie procesu uczenia się stają się ważną częścią polityki władz krajowych i lokalnych zmierzającej do wzmocnienia procesów rozwojowych układów terytorialnych (Szajnowska-Wysocka, 2009, s. 83-84). Teorie lokalnego rozwoju endogenicznego dzielą się na dwa nurty. Pierwszy, ugruntowany, tzw. neommarshallowski, który postrzega rozwój lokalny jako wynik efektów zewnętrznych oddziałujących na statyczną efektywność firm, oraz neoschumpeterowski, o krótszych tradycjach, który interpretuje rozwój jako wynik wpływu efektów (korzyści) zewnętrznych na zdolności innowacyjne przedsiębiorstw (Capello, 2011, s. 14).

Wymóg innowacyjności jest filarem rozwoju lokalnego przy przyjęciu założenia, że polega on na działaniach zmierzających do kreatywnego, efektywnego i racjonalnego, gospodarczego i społecznego wykorzystania zasobów materialnych i niematerialnych danego obszaru w taki sposób, aby stwarzać warunki do przełamywania istniejących barier i niedopuszczania do ich powstawania w średnim i dłuższym okresie (Kot, 2003, s. 16). Potrzeba innowacyjnych działań na rzecz rozwoju lokalnego i regionalnego zwiększa się w kontekście unikalnych uwarunkowań rozwojowych charakteryzujących poszczególne jednostki terytorialne. Stwarzają one po-

trzebę podejmowania zindywidualizowanych, uzasadnionych w danych warunkach działań, co wpływa na ich skuteczność.

Innowacje są jedną z głównych sił procesów rozwoju gospodarczego i w konsekwencji jednym z czynników determinujących pozytywną zmianę ekonomiczną i poprawę społecznego dobrobytu. Wzrost gospodarczy i zmiany strukturalne są konsekwencją innowacji wprowadzanych w systemach produkcyjnych poprzez decyzje inwestycyjne. Powstawanie i dyfuzja innowacji są niezbędne dla zwiększania produktywności i konkurencyjności przedsiębiorstw i obszarów. Wiążą się z ekspansją produkcji, poprawą konkurencyjności firm, umożliwiają zmniejszenie kosztów wytwarzania i obniżenie cen, zróżnicowanie produkcji, wiążą produkty z rynkami zbytu i stymulują zmiany strukturalne gospodarek (Vázquez-Barquero, 2003, s. 73). Podkreślić należy jednak, że nie tyle wprowadzanie pojedynczych innowacji jest ważne dla wzrostu ekonomicznego i pozytywnych zmian strukturalnych gospodarki, co skala procesów, w której innowacje są kopiowane, modyfikowane i rozprzestrzeniają się do innych sektorów gospodarki wpływając na postęp ekonomiczny (Carroll, Blair, 2008, s. 164). Ważne są więc całe procesy innowacyjne i powstawanie sieci innowacji w różnorodnych obszarach wiedzy i działalności produkcyjnej gospodarek (Vázquez-Barquero, 2003, s. 80). Innowacyjność rozwijana w ramach lokalnych sieci powiązań między firmami wspiera zarówno istniejące firmy, jak i stwarza możliwości tworzenia nowych przedsiębiorstw w celu obsługi nowo zidentyfikowanych rynków. Sieci firm uzupełniają, a czasem zastępują własną zdolność technologiczną firmy (Malecki, 1997).

Innowacje ujawniające się w układzie lokalnym umożliwiają m. in. (Sztando, 2017b, s. 232-233):

- wytwarzanie nowych produktów, usług i informacji oraz zwiększenie ilości, jakości, rodzajów tych produktów, usług i informacji, które już wytwarzano oraz ich lokalne wykorzystanie lub sprzedaż podmiotom z ponadlokalnego otoczenia;
- pełniejsze, samodzielne i zbiorowe zaspokajanie potrzeb przez mieszkańców;
- rozwiązywanie lokalnych problemów społecznych, gospodarczych i środowiskowych oraz zapobieganie im, także wówczas, gdy ich źródła są ponadlokalne;
- rewitalizację zdegradowanych i odtwarzanie utraconych społecznych, gospodarczych i środowiskowych elementów układu lokalnego;
- efektywniejsze wykorzystywanie zasobów niezbędnych do ww. działalności, zarówno lokalnych, jak i pozyskiwanych z ponadlokalnego otoczenia;
- dostosowywanie ww. działalności do systemu wartości będących udziałem społeczności lokalnej i zbiorowości ponadlokalnych, których jest ona częścią.

Rola innowacji w stymulowaniu procesów rozwojowych jest akcentowana w rozważaniach nad możliwościami wdrażania koncepcji rozwoju zrównoważonego. Koncepcja ta stanowi podstawę formułowania unikalnych w danych warunkach strategii rozwoju lokalnego. Możliwości wdrażania zmian ukierunkowanych na osiągnięcie jednoczesnego postępu na płaszczyźnie ekonomicznej, społecznej i przyrodniczej w skali lokalnej zależą bowiem w dużej mierze od dostępności technologii, strategii innowacyjnych i uwarunkowań instytucjonalnych (Vollenbroek,

2002; Adamowicz, 2003b). Proces ten wymaga innowacyjnej aktywności środowiskowej przejawiającej się np. rozwojem innowacyjnych przemysłów przyjaznych dla środowiska przyrodniczego lub służących jego ochronie oraz tworzeniu produktów i usług (Blakely, Leigh, 2010). Skala lokalna często sprzyja skuteczności inicjatyw środowiskowych na rzecz zrównoważonego rozwoju (Miranda, Larcombe, 2012, s. 17). Oprócz innowacji w sferze gospodarczej i przyrodniczej ważny jest aspekt innowacji jako działań społecznych (Seyfang, Smith, 2007).

Rozważania nad innowacjami w jednostkach samorządu terytorialnego odnoszą się w literaturze przedmiotu do stanu ich innowacyjności, którą rozumieć można jako zdolność jednostki samorządowej do uczestniczenia w cyklu innowacyjnym. W związku z tym, że województwa i gminy wyposażone są w administracyjne, planistyczne i ekonomiczne instrumenty oddziaływania na gospodarkę, przestrzeń i społeczeństwo, które mogą służyć także stymulowaniu innowacyjności, innowacyjność postrzegana jest jako kategoria mieszcząca się w pakiecie instrumentów polityki intraregionalnej i lokalnej (Brol, 2009, s. 59-60). Innowacyjność danego terytorium może wynikać zarówno z zachowań rynkowych podmiotów gospodarczych, jak i z efektów polityki rozwojowej realizowanej przez jednostki samorządowe, a także innych polityk oddziałujących na układ terytorialny (Brol, 2013b, s. 23). Orientacja rozwoju lokalnego na innowacyjność jest jednym z głównych czynników rozwoju lokalnego i powinna obejmować i integrować podstawowe sfery tego rozwoju – społeczną, gospodarczą, przestrzenną, ekologiczną i kulturową, a także skutecznie koordynować procesy inwestycyjne i gospodarkę finansową w gminie (Kozuch, Kozuch, 2012; Makieła, 2013).

Zwiększenie innowacyjności poszerza możliwości rozwoju danego terytorium. Większa zdolność podmiotów danego obszaru do tworzenia i absorpcji innowacji jest kluczowym czynnikiem wpływającym na endogeniczne (gospodarcze, społeczne i przestrzenne) potencjały rozwoju oraz stymulującym korzystanie z zewnętrznych możliwości rozwoju regionalnego (Brol, 2013b, s. 23).

W wymiarze gospodarczym następujące czynniki sprzyjają innowacyjności (Kot, 2008):

- warunki rynkowo-instytucjonalne tworzące klimat konkurencyjności w gospodarce;
- motywujący system patentowo-prawny;
- wysoki poziom wykształcenia;
- różnorodność gospodarcza;
- akumulacja kapitału i inwestowanie w badania i rozwój;
- istnienie wyższych uczelni, instytutów naukowych;
- współpraca na styku wyższe uczelnie – jednostki gospodarcze;
- dostępność centrów handlowych i wystawienniczych;
- skłonność do ryzyka, klimat przedsiębiorczości;
- sprawny przepływ informacji;
- mobilność przestrzenna mieszkańców;
- dobry system transportu i komunikacji;
- system szybkiego kształcenia i doskonalenia zawodowego;

- rozwinięty system instytucji wspierania i transmisji innowacji i postępu technologicznego;
- dostępność kapitału i kredytu;
- współpraca międzynarodowa i międzyregionalna.

Biorąc pod uwagę wagę różnych czynników kształtujących innowacyjność przedsiębiorstw zauważyć należy silny związek korelacyjny występujący między poziomem innowacyjności a infrastrukturą techniczną i dostępnością przestrzenną, sytuacją finansową oraz poziomem zamożności danego obszaru (Dominiak, Churski, 2012).

Zdolność przedsiębiorstw do innowacji tradycyjnie była wyjaśniana ich charakterystyką. W nowszej literaturze większy nacisk położono na uwarunkowania zewnętrzne funkcjonowania przedsiębiorstw. Dotyczą one pozytywnych efektów zewnętrznych, które uzyskują przedsiębiorstwa w wyniku dostępu do wiedzy w środowisku, w którym działają i wynikają ze stopnia rozwoju kapitału relacyjnego. Kapitał relacyjny definiuje się jako wszystkie relacje – relacje rynkowe, relacje władzy i współpracę – ustanowione między firmami, instytucjami i ludźmi, które wynikają z silnego poczucia przynależności i rozwiniętej zdolności współpracy typowej dla kulturowo podobnych osób i instytucji (Capello, Faggian, 2005). W odniesieniu do relacji rynkowych zauważyć należy, że zdolność przedsiębiorstw do tworzenia i rozwoju lokalnych sieci innowacyjnych zależy od stopnia zróżnicowania gałęziowego i komplementarności podmiotów tworzących lokalną gospodarkę oraz od charakteru i dynamiki lokalnego rynku pracy jako czynnika wpływającego na proces uczenia się w skali regionalnej (Gruchman, 1992, s. 20).

Rozwój lokalnych łańcuchów dostaw i włączanie nowych firm do łańcuchów sprzyja innowacjom i konkurencyjności i wpływa na rozwój bliższych, osobistych relacji między konsumentami i producentami (King i in., 2014, s. 20), jednak brak lokalnych możliwości tworzenia sieci nie musi powstrzymywać aktywności innowacyjnej wyróżniających się pod tym względem firm (North, Smallbone, 2000).

Obok skali innowacyjności lokalnej gospodarki, ważnymi czynnikami sukcesu neo-endogennego rozwoju są innowacje społeczne, które wpływają na kolektywne uczenie się oraz koordynację i jakość procesów komunikacji między różnymi podmiotami w sieciach współpracy. W ramach polityk rozwojowych ważne jest więc tworzenie zachęt i wspieranie rozwoju innowacji społecznych, stanowiących jeden z filarów zrównoważonego rozwoju. Brak innowacji społecznych jest często jednym z najsilniejszych ograniczeń vitalności i dalszego rozwoju społeczności lokalnych (Neumeier, 2012, s. 59-60). Rozróżnić trzeba w tym miejscu innowacje społeczne zakorzenione w teorii rozwoju lokalnego i regionalnego, będące przedmiotem niniejszych rozważań od tych dotyczących działalności przedsiębiorstw i rozwijanych przez nie sieci powiązań (Van Dyck, Van den Broeck, 2013, s. 138).

Innowacje społeczne obejmują zmiany postaw, zachowań lub postrzegania grupy osób włączanej w sieć interesów, które w związku z horyzontem doświadczeń grupy prowadzą do nowych i ulepszonych sposobów współpracy w grupie i poza nią (Neumeier, 2012, s. 55). W innym ujęciu, które można odnieść do polityki rozwoju, innowacja społeczna obejmuje zaspokajanie różnorodnych potrzeb ludzkich poprzez transformację relacji społecznych, prowadzącą do ulepszenia systemu za-

rządzenia wpływającego na alokację dóbr i usług mających zaspokoić te potrzeby. Transformacja ta ustanawia nowe struktury i organizację zarządzania, np. fora dyskusyjne, systemy podejmowania decyzji politycznych. Powiązane są one z danym miejscem i związane z daną skalą (Moulaert, 2009, s. 12). Są one procesem uterytorializowanym i jednocześnie sprzyjającym spójności społecznej (Van Dyck, Van den Broeck, 2013, s. 138; MacCallum, 2009). Lokalne społeczeństwa charakteryzuje skłonność do innowacyjności w zakresie innowacji kulturowych czy organizacyjnych i edukacyjnych, które wymagają użycia wiedzy zmaterializowanej (Łuczyszyn, 2012).

Trzecim obszarem, w którym powinna się ujawniać lokalna innowacyjność w formie ekoinnowacji jest gospodarowanie zasobami naturalnymi. Procesy gospodarowania zasobami naturalnymi obejmują: użytkowanie, ochronę oraz ich kształtowanie. Użytkowanie polega na korzystaniu z zasobów w procesach działalności gospodarczej. Proces ochrony zasobów naturalnych polega na podjęciu lub zaniechaniu działań umożliwiających zachowanie lub przywrócenie równowagi przyrodniczej, kształtowanie zaś zasobów dotyczy świadomego wprowadzania zmian w ekosystemach i ukierunkowywania ich rozwoju tak, aby nie spowodować ich degradacji, a jednocześnie umożliwić uzyskanie największych, długotrwałych korzyści gospodarczych i społecznych (Karpa i in., 2010, s. 98).

Ekoinnowacje są to zatem „nowe lub istotnie ulepszone rozwiązania (produkty, procesy, metody organizacji i marketingu), których celem jest odmienne od dotychczasowego gospodarowanie zasobami naturalnymi zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju (innowacje rozwoju zrównoważonego)” (Woźniak, Woźniak, 2021, s. 78). Ekoinnowacje mają na celu zmniejszenie negatywnego oddziaływania działalności gospodarczej na środowisko, ale jednocześnie ich realizacja przyczynia się do zwiększania konkurencyjności, innowacyjności i wzrostu gospodarczego (Foltynowicz, *Ekoinnowacje...*). Ich długofalowym rezultatem jest lepsza jakość życia (Dziedzic, Woźniak, 2013).

W praktyce przedsiębiorstw wskazuje się cele innowacji ekologicznych odnoszących się do ich otoczenia, jak i samej organizacji. W pierwszej grupie celów znajdują się: minimalizacja zagrożenia środowiska naturalnego, podwyższenie prestiżu organizacji, zwiększenie udziału organizacji w rynku oraz podwyższenie atrakcyjności organizacji na rynku pracy. Wśród celów odnoszących się do samej organizacji należą: zapewnienie rozwoju, wzrost konkurencyjności, poprawa stanu bhp i zdrowia pracowników oraz minimalizacja zagrożenia środowiska naturalnego wewnątrz organizacji (Huczek, 2010, s. 274).

Ważne jest aby poszukiwać innowacyjnych możliwości wzmocnienia konkurencyjności zgodnych z zasadami rozwoju zrównoważonego z wykorzystaniem możliwości stwarzanych przez środowisko przyrodnicze (Zwolińska-Ligaj, 2015a). Znaczącym źródłem ekoinnowacji może stać się wiedza tradycyjna, regionalna i lokalna, a ich przejawem – produkty ekologiczne, regionalne i tradycyjne (Woźniak, Woźniak, 2016).

W układach lokalnych szans zwiększenia innowacyjności w wymiarze ochrony środowiska poszukiwać można w rozwijaniu współpracy podmiotów gospodarczych. Załączek takiej aktywności stanowić mogą lokalne projekty proekologiczne,

np. projekty budowy urządzeń umożliwiających wykorzystanie odnawialnych źródeł energii pochodzących z surowców lokalnych, wymagające rozwinięcia współpracy między lokalnymi podmiotami i umożliwiające uzyskiwanie zarówno korzyści o charakterze ekologicznym, jak i ekonomicznym oraz społecznym (Zwolińska-Ligaj, 2015b).

W skali lokalnej ważnym podmiotem podejmującym i inspirującym aktywność proekologiczną są lokalne władze samorządowe. Rola lokalnych władz w tym zakresie przejawiać się może w realizacji zadań publicznych oraz w kształtowaniu długookresowej polityki lokalnego zrównoważonego rozwoju. Ramy dla tego rozwoju tworzy zaś strategia rozwoju ekologicznego, oparta na następujących elementach (Miranda, Larcombe, 2012, s. 17):

- przekazywanie jasnej wizji zielonego wzrostu;
- identyfikacja potencjalnych lokalnych zielonych klastrów oraz wdrażanie strategii opartych na lokalnych zasobach i zachęcanie do współpracy;
- inwestycje w infrastrukturę przyjazną środowisku przyrodniczemu;
- integrowanie strategii rozwoju siły roboczej z zieloną polityką rozwoju gospodarczego poprzez budowanie partnerstw;
- wspieranie kreatywności i innowacji, w tym poprzez współpracę pomiędzy uczelniami wyższymi i instytutami badawczymi, funduszami *venture capital* i innymi inwestorami, innowatorami branży i rządem;
- wykorzystanie różnych ról samorządu terytorialnego, w tym regulatora, konsumenta, właściciela terenu, inwestora – aby zapewnić ich zgodność z zielonym wzrostem;
- angażowanie obywateli, przedsiębiorstw i innych podmiotów w opracowywanie, wdrażanie i monitorowanie polityki rozwoju ekologicznego.

Odnotować należy, że poza układami lokalnymi ekoinnowacje stanowią także ważną perspektywę zarządzania strategicznego na poziomie regionalnym. Regionalne strategie ekoinnowacji pozostając w centrum uwagi i wsparcia finansowego mogą stymulować te innowacje i przyczyniać się do wykreowania regionalnego systemu ekoinnowacji (Dziedzic, 2018a; Dziedzic, 2018b). Priorytet ochrony środowiska naturalnego i rola ekoinnowacji w rozwoju regionalnym zostały odzwierciedlone w założeniach koncepcji pięciokrotnej helisy. Jej realizacja może polegać na odkrywaniu inteligentnych specjalizacji regionu (Dziedzic, 2018b). Strategie inteligentnych specjalizacji na poziomie regionalnym opracowano w ramach koordynacji polityki wsparcia innowacyjności sektora małych i średnich przedsiębiorstw (MŚP) Unii Europejskiej, realizowanej przez władze krajowe, regionalne i lokalne (European Commission, 2021). Opracowanie strategii obejmowało określenie istniejących potencjałów inteligentnej specjalizacji, wyznaczenie kierunków rozwoju w tym zakresie, ustalenie źródeł finansowania inteligentnego rozwoju, koordynację wdrażania takiej strategii oraz wspieranie relacji między przedstawicielami firm, sektorem publicznym oraz środowiskiem naukowo-badawczym realizującymi strategię (Słodowa-Hełpa, 2013, s. 47).

Innowacyjność lokalna ujawniająca się łącznie w wymiarze ekonomicznym, społecznym i przyrodniczym rozwoju lokalnego przybliża jednostkę terytorialną do wdrażania koncepcji zrównoważonego rozwoju. Proces ten powinien być koor-

dynowany przez politykę lokalnych władz zmierzającą do wykorzystania zarówno endo-, jak i egzogenicznych czynników zwiększania innowacyjności. Wiąże się ona z wdrażaniem w dziedzinie polityki proinnowacyjnej w sektorze publicznym, ugruntowanej już w sektorze gospodarczym, koncepcji innowacji otwartych (ang. *open innovation*) (Bogers, i in., 2018; Chesbrough i in., 2011; Hilgers, Ihl, 2010). Koncepcja ta uwzględnia, że lokalne innowacje kształtują czynniki zewnętrzne i wewnętrzne w stosunku do danego układu terytorialnego.

Z perspektywy całego układu lokalnego, wszystkich wymiarów jego procesów rozwojowych wskazać można m.in. następujące warunki wstępne innowacji o charakterze endogenicznym (Stöhr, 1990, s. 17-19):

- społeczne zachęty i nagrody dla indywidualnych inicjatyw i przedsiębiorców, w tym za ich orientację na uzyskiwanie szerszych korzyści przez lokalną społeczność;
- zinstytucjonalizowany transfer informacji, innowacji i inicjatyw przedsiębiorczych z zewnątrz do społeczności i w ramach społeczności; może on być implementowany np. przez promowanie wspólnych badań pomiędzy firmami, lokalną sieć innowacji dla wymiany informacji, dóbr i usług;
- promowanie współpracy lokalnych przedsiębiorców;
- szersza demokratyzacja procesów decyzyjnych.

Do zewnętrznych warunków wzmocnienia innowacyjności układów lokalnych zaliczyć można (Stöhr, 1990, s. 17-19):

- ułatwienia w dostępie do informacji rynkowych, nowych technologii, nowych form organizacji i zarządzania, doświadczeń innych lokalnych inicjatyw;
- współfinansowanie instytucji regionalnych i lokalnych;
- promowanie osób i grup z potencjałem innowacyjnym na szczeblu lokalnym;
- alokacja istotnych działań, finansów, decyzyjności lokalnym agencjom;
- badanie rezultatów podjętych działań;
- promowanie elastycznych struktur instytucjonalnych – lokalnych i ponadlokalnych.

Innowacyjność jest jednym z trzech celów przekrojowych polityki obszarów wiejskich Unii Europejskiej. W polityce tej przyjmuje się, że innowacja może mieć charakter technologiczny, ale również nietechnologiczny, organizacyjny lub społeczny. Innowacja może opierać się zarówno na nowych, jak i na tradycyjnych praktykach stosowanych w nowym kontekście geograficznym lub środowiskowym. Musi ona zostać powszechnie przyjęta, a jej użyteczność zostać potwierdzona w praktyce. Proces wprowadzania innowacji obejmuje trzy ścieżki:

- uchwycenie i rozwój nowych pomysłów (tj. nowych poglądów, podejść, produktów, praktyk, usług, procesów/technologii produkcji, nowych sposobów organizacji lub nowych form współpracy i uczenia się);
- zdolności poszczególnych osób i możliwości wynikających z wiedzy oraz zdolności samego systemu innowacyjności do eksperymentowania, samoorganizacji i wykorzystywania nowych pomysłów i podejść;
- umożliwienie środowisku instytucjonalnemu i politycznemu wykorzystania nowych innowacyjnych procesów (Komisja Europejska, 2017).

W odniesieniu do obszarów wiejskich rozwój endogeniczny wspierający innowacyjność w oparciu o budowanie partnerstw lokalnych wiąże się z inicjatywą LEADER. Filozofię podejścia LEADER charakteryzuje siedem zasad: opracowanie lokalnej strategii rozwoju, oddolne tworzenie i wdrażanie strategii, budowa lokalnych partnerstw publiczno-prywatnych, zintegrowane i wielosektorowe działania, innowacja, współpraca i sieciowanie (Bosworth i in., 2016, s. 440-441). Lokalne wiejskie partnerstwa na rzecz rozwoju wnoszą wartość dodaną do procesów rozwojowych i tworzą istotny potencjał w sferze pobudzania lokalnych procesów innowacyjnych (Malcolm, Moseley, 2003, s. 24). Perspektywy wzmacniania innowacyjności obszarów wiejskich wiążą się ze wzmacnianiem współpracy z miastami/centrami rozwoju regionalnego (Mayer i in., 2016; Naldi i in., 2015) oraz z wykorzystaniem szans gospodarki kreatywnej (Isar, 2013; McGranahan i in., 2011).

3.3. Istota i rodzaje systemów innowacji

Skuteczna polityka wsparcia procesów innowacji wymaga uwzględnienia ich terytorialnych uwarunkowań w powiązaniu z potrzebą wykorzystania podejścia systemowego w podejmowanych działaniach i uruchamianych instrumentach wspierających kreowanie różnego typu innowacji. Rozwijanie efektywnych systemów innowacji stanowi współcześnie wyzwanie dla podmiotów sektora publicznego odpowiedzialnych za stymulowanie procesów rozwoju społeczno-gospodarczego.

Rozpatrywanie procesów innowacyjnych w perspektywie systemowej rozwijało się od lat 80. XX w. zyskując stopniowo szerokie zainteresowanie, zarówno w środowisku akademickim, jak i w środowiskach władz odpowiedzialnych za kreowanie polityki rozwoju (Meuer i in., 2015 za Sharif, 2006). Podejście oparte na systemach innowacji stanowiło preferowaną podstawę badań mikroekonomicznych w nowej ekonomii instytucjonalnej w wielu krajach zachodnich. Koncepcja ta pozwalała na lepsze zrozumienie złożonych sił napędowych i mechanizmów, które kształtują uwarunkowania, zakres i skutki innowacyjnych zachowań (Hjalager, 2010). Badania nad koncepcją systemu innowacji wykorzystywały zasady analizy systemów zmierzając do ustrukturyzowania jej ram teoretycznych i określenia determinantów procesów innowacyjnych. Podejmowane próby badawcze ukierunkowane były na identyfikację istniejących systemów innowacji i zrozumienie, w jaki sposób różne zorganizowane systemy generują różne typy innowacji (Mostafavi i in., 2011; Meuer i in., 2015).

Wśród cech charakteryzujących ramy badań systemów innowacji wskazać można następujące (Iizuka, 2013):

- koncentracja na działaniach firm uważanych za siłę napędową;
- potrzeba tworzenia sprzyjających warunków instytucjonalnych rozpowszechniania i rozwijania wiedzy wśród interesariuszy;
- ważna rola interwencji politycznej ukierunkowanej na pozytywne zmiany zachowań innowacyjnych;
- system podkreśla rolę zaangażowania aktorów, w warunkach gdy interakcja między polityką a rynkiem sama w sobie nie determinuje wyników polityki.

Rozwój badań zmierzających w kierunku ugruntowania ram teoretycznych koncepcji systemu innowacji napotykał szereg ograniczeń i trudności. Wynikały one m.in. z potrzeby zastosowania multidyscyplinarnego podejścia w badaniach procesów innowacyjnych i wyjścia poza główny nurt ekonomii. Wymagało to przyjęcia perspektywy dynamicznej i rozszerzenia rozważań nad procesami innowacyjnymi poza sferę B+R poprzez włączenie do nich takich zagadnień, jak znaczenie instytucji i organizacji, kapitału społecznego, procesu interaktywnego uczenia się i różnorodnych interakcji między aktorami procesów innowacyjnych (Antonelli, 2005; Soete i in., 2010; Mostafavi i in., 2011).

Koncepcja systemu innowacji okazała się przydatna w wyjaśnianiu procesu innowacji w kontekście formalnym, w którym firmy są uważane za siłę napędową procesu innowacji. Ramy systemów innowacji były użyteczne, ponieważ prowadziły do identyfikacji kluczowych aktorów i przepływów wiedzy w ramach dynamiki systemu, umożliwiając decydującym opracowywanie polityki w celu lepszego ukierunkowania i sterowania procesem tworzenia i rozpowszechniania wiedzy (Iizuka, 2013). W systemie innowacji innowacje stanowią wynik interakcji między firmami, organizacjami i instytucjami w określonym kontekście historycznym, kulturowym i społeczno-gospodarczym. Takiego całościowego ujęcia wymaga skuteczna polityka na rzecz pobudzania innowacyjnych postaw. System innowacji w tym kontekście uznano za ramy ułatwiające wdrażanie polityki innowacyjnej (Iizuka, 2013; Soete i in., 2009).

Podstawą podejścia systemowego do innowacji jest interaktywny model innowacji, który sugeruje ich postrzeganie jako złożonego, interaktywnego i nieliniowego procesu uczenia się w ramach przedsiębiorstw oraz pomiędzy przedsiębiorstwami i ich otoczeniem (Asheim, 2004; Edquist, 2005a; Edquist, 2005b; Fagerberg, 2005). Aktywność innowacyjna zależy nie tylko od tego, jak działają konkretne podmioty (np. przedsiębiorstwa, instytuty badawcze, uniwersytety), ale także od tego, jak współdziałają ze sobą jako elementy systemu innowacji na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym (OECD, 1999, s. 10) (Zwolińska-Ligaj, 2018, s. 89).

Obok ugruntowanego poglądu o zależności stanu innowacyjności przedsiębiorstw od charakteru rozwoju systemu innowacyjnego (Janasz, 2011, s. 294) w literaturze przedmiotu można odnaleźć także alternatywne uzasadnienie innowacji regionalnych, w którym zwiększenie konkurencyjności i produktywności sektora przedsiębiorstw staje się źródłem systemu innowacji, a nie wynikiem istnienia regionalnego systemu innowacji (Andersson, 2013).

W literaturze poświęconej systemom innowacji definiowane są one jako „elementy i relacje, które oddziałują na tworzenie, rozpowszechnianie i wykorzystywanie nowej i ekonomicznie użytecznej wiedzy” (Meuer i in., 2015 za Lundvall, 1992). System innowacji tworzą ekonomiczne mechanizmy popytowo-podażowe, struktury rynku, relacje występujące między instytucjami prywatnymi i publicznymi, zarówno krajowymi, jak i zagranicznymi, które umożliwiają przepływ informacji i kapitałów niezbędnych do realizacji procesów innowacyjnych (Janasz, 2011, s. 294). System innowacji scharakteryzować także można jako system społeczny, a innowacje określić jako rezultat społecznych interakcji pomiędzy aktorami ekonomicznymi. System ten jest otwarty i pozostaje w interakcjach z otoczeniem (Cooke, 1998, s.

12)(Zwolińska-Ligaj, 2018, s. 90), a jego efektywne funkcjonowanie determinowane jest wieloma czynnikami, obejmującymi m.in. pomyślny rozwój aktorów systemu innowacji i ich korzystne interakcje zarówno indywidualne, jak i grupowe (Chistyakova i in., 2015).

Koncepcja systemów innowacji w literaturze przedmiotu rozwijana była w różnych ujęciach i na różnych poziomach analitycznych. Kryterium przestrzeni, na której rozwija się system innowacji, prowadziło do wyodrębnienia i dobrego rozpoznania systemów: narodowego (Nelson, 1993; Freeman, 1995; Okoń-Horodyńska, 1998; Lundvall, 2007) i regionalnego (Cooke i in., 1997; Braczyk i in., 1998; Asheim, Isaksen, 2002; Asheim, Gertler, 2005)(Zwolińska-Ligaj, 2018).

Współcześnie, wobec dostrzeganej roli międzynarodowego wymiaru akumulacji wiedzy, dla wywoływania wzrostu rozwija się zainteresowanie badaczy systemami innowacji w ujęciu międzynarodowym (Soete i in., 2010). Wskazuje się jednocześnie, że spójne i wyróżniające się rodzaje systemów innowacji powstają dopiero wtedy, gdy silne i uzupełniające się instytucje rozwijają się na poziomie ponadnarodowym, krajowym lub regionalnym (Whitley, 2007; OECD, 1999). Prowadzone badania potwierdzają np. istotną rolę powiązań regionalnych systemów innowacji z otoczeniem globalnym w ich rozwoju, polegającą m.in. na łączeniu przez podmioty zagraniczne regionalnego systemu innowacji ze środowiskiem globalnym (Berman i in., 2020).

W ostatnim okresie rozwijana jest także koncepcja najściślej rozpoznanego dołąd w literaturze – lokalnego systemu innowacji (De la Mothe, Paquet, 1998; Dziemianowicz i in., 2017)(Zwolińska-Ligaj, 2018). Rozważania nad lokalnymi systemami innowacji prowadzone są zwykle w kontekście ich powiązań z systemami regionalnymi i ponadregionalnymi.

Oprócz rozwoju badań nad narodowymi, regionalnymi i lokalnymi systemami innowacji, ważnym kierunkiem badań były systemy innowacji wyodrębnione z wykorzystaniem kryteriów: sektorowego oraz technologicznego (np. Malerba, 2002, 2004). Stanowiły one przykład wąskich ujęć badawczych bazujących na postrzeganiu innowacji głównie jako zmian o charakterze technologicznym i koncentrowały się na wyjaśnianiu zdolności systemów innowacji do generowania radykalnych lub przyrostowych innowacji technologicznych. Nowe badania podejmują także problem innowacji o charakterze organizacyjnym – nowych struktur organizacyjnych, procesów lub praktyk. Odpowiada to współcześnie obowiązującemu szerokiemu podejściu do postrzegania procesów innowacji, nie ograniczającemu ich do innowacji technologicznych (Meuer i in., 2015; Ramstad, 2009).

Przyjęcie określonych kryteriów wyodrębnienia systemu innowacji – przestrzennego, sektorowego czy dotyczącego określonej technologii wskazywać może istnienie granic systemu innowacji, które można wytyczyć. Zmiany warunków instytucjonalnych i wzrost znaczenia innowacji nietechnologicznych kwestionują jednak dokładność i znaczenie istniejących granic systemów innowacji, a nowe warunki wymagają lepszego zrozumienia, w jaki sposób systemy innowacji integrują się na różnych poziomach (Meuer i in., 2015).

Rozważania prowadzone w literaturze przedmiotu podejmują coraz silniej akcentowaną problematykę współistnienia i przenikania się różnego typu systemów

innowacji (Meuer i in., 2015 za: Howells, 2005; Lundvall, 1992). Zgodnie z tym podejściem systemy – narodowe, regionalne i sektorowe koegzystują ze sobą i są wzajemnie komplementarne (Edquist, 2005a).

Współcześnie przedmiotem zainteresowania badaczy, w porównaniu do tradycyjnych podejść do systemu innowacji, silnie skupionych na komponentach systemów (organizacjach i instytucjach), jest to co dzieje się w systemach – jakie są determinanty rozwoju i dyfuzji innowacji. Podejście to jest znacznie szersze i obejmuje więcej determinantów procesów innowacyjnych. Stanowi ono także punkt wyjścia do definicji systemu innowacji rozumianego jako „ogół determinant procesów innowacyjnych obejmujących wszystkie ważne czynniki ekonomiczne, społeczne, polityczne, organizacyjne, instytucjonalne i inne oddziałujące na rozwój, dyfuzję i wykorzystanie innowacji”. System innowacji złożony jest z komponentów – głównie organizacji i instytucji – oraz relacji między komponentami. Organizacje jako komponenty systemu innowacji są formalnymi strukturami, świadomie stworzonymi, mającymi wyznaczone cele (np. przedsiębiorstwa, uniwersytety, instytucje rządowe), natomiast instytucje stanowią zespół powszechnych zwyczajów, norm, zachowań, ustanowionych praktyk, zasad lub praw, które regulują relacje i interakcje pomiędzy jednostkami, grupami i organizacjami (Edquist, 2005, s. 182; Edquist, 2011; Edquist, 2011 za: Edquist, 1997)(Zwolińska-Ligaj, 2018).

Tradycyjnie systemy innowacji były analizowane jako systemy monolityczne, podczas gdy w rzeczywistości są to „systemy systemów”, które mają inne cechy niż systemy monolityczne (Mostafavi i in., 2011). Wiele systemów innowacji może współistnieć ponad granicami sektorowymi i regionalnymi oraz w ich obrębie. Systemy te stanowią ponadto wyraźne, swoiste kombinacje elementów strukturalnych. Badania J. Meuer i in. (2015) wykazały np. istnienie dwóch warstw systemów innowacji: warstwy – „centralnej”, w której znajdują się ogólne systemy innowacji, i która stanowi podstawę dla drugiej warstwy – „powierzchniowej”, w której znajdują się innowacje regionalne i sektorowe. System innowacji jako niezależny od granic krajowych, regionalnych lub sektorowych zdefiniował także R. Whitley (2007) dostrzegając jego trzy cechy: dzielenie się władzą i mechanizmy uczenia się organizacji w firmach, zaangażowanie firm we współpracę z sektorem nauki oraz stopień koordynacji wiedzy poprzez relacje między podmiotami gospodarczymi (Meuer i in., 2015).

Pomiar stopnia w jakim innowacje stały się systemowe jest możliwy w oparciu o koncepcję *Triple Helix* (Potrójnej Helisy), dotyczącą relacji między trzema grupami aktorów procesów innowacyjnych, tj. sferą nauki, biznesu i administracji. Umożliwia ona także wykorzystanie wymiaru lokalno-globalnego (Leydesdorff, 2012).

Innowacja jest obecnie postrzegana jako proces osadzony społecznie i terytorialnie, a poziom regionalny jest uznawany za najlepszy kontekst dla rozwoju gospodarek uczących się opartych na innowacjach (Muscio, 2006). Rozwój „nowej nauki regionalnej” był komplementarny w stosunku do rozwoju podejść do systemów innowacyjnych. Podejście ekonomii ewolucyjnej pomagało w zrozumieniu regionalnego potencjału rozwoju innowacji systemowych (Cooke i in., 1998). Umożliwiło ono wyjaśnienie, że proces innowacji różni się w różnych krajach i regionach, wprowadzając szerszą perspektywę analityczną, nie ograniczającą się do badania

komponentów i wyników, ale umożliwiającą także uchwycenie sposobu działania systemów i ich zmian w czasie (Woiceshyn, Eriksson, 2014).

Współcześnie uznaje się, że koncepcja regionalnego systemu innowacji może skutecznie wspierać różne sektorowe systemy innowacji w regionach poprzez realizację polityki aktywowania interaktywnego uczenia się między podmiotami innowacyjnymi, a także ścisłą współpracę między rządem centralnym i regionalnym (Chung, 2002). Z badań nad dystryktami przemysłowymi we Włoszech wynika np., że regiony można uznać za podmioty wielopoziomowych systemów zarządzania oraz, że mogą one wypełniać kluczową rolę w koordynowaniu procesów innowacyjnych. Biorąc pod uwagę „zagnieżdżenie” systemu w innych systemach, zarówno o charakterze poziomym, jak i pionowym, jeden regionalny system innowacji może obsługiwać kilka dystryktów. W niektórych jednak przypadkach dystrykty można uznać za lokalne systemy innowacji o niezależnych wzorcach innowacji. W rzeczywistości społeczno-ekonomiczne cechy dystryktów przemysłowych mogą być tak specyficzne, że rozmiar regionu i ramy instytucjonalne mogą być niewystarczające, aby w pełni opisać ich procesy innowacyjne (Muscio, 2006).

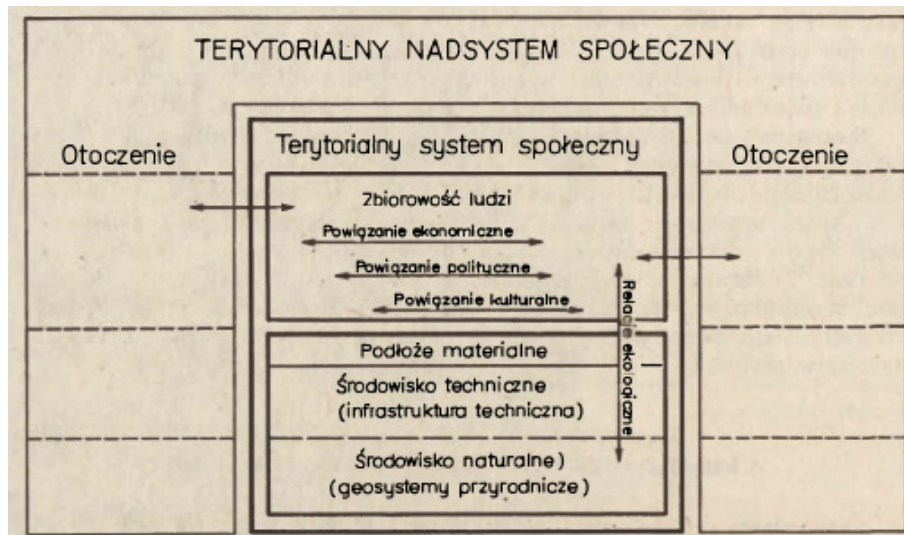
W powyższych przypadkach tylko lokalna polityka może zapewnić efektywne wsparcie potrzeb lokalnych społeczności, przedsiębiorstw i instytucji. Aby zmaksymalizować efektywność procesów zarządzania innowacjami, regiony muszą zatem ocenić i uwzględnić możliwości samorządności systemów społeczno-gospodarczych. Interakcja między systemami lokalnymi i regionalnymi staje się zaś punktem wyjścia do wdrażania strategii zbiorowych, które mogą usuwać przeszkody w działalności innowacyjnej i uznawać rolę systemów lokalnych jako czynników procesów innowacyjnych (Muscio, 2006).

Rozwijanie systemów innowacji w ramach realizacji polityki społeczno-gospodarczego rozwoju jest możliwe poprzez wkomponowanie ich w strukturę podziału administracyjnego danego terytorium. Terytorium jest pojęciem obejmującym system zależności pomiędzy czterema podsystemami: środowiskiem przestrzennym, kapitałem ludzkim, organizacją – związkami pomiędzy ludźmi oraz między ludźmi i środowiskiem przestrzennym oraz zarządzaniem systemem terytorialnym (Noworól, 2011, s. 56). Terytorium stanowi zatem zbiór aktorów i przestrzeń geograficzną, którą oni rozwijają, wykorzystują i zarządzają nią (Audouin i in., 2018; Brunet, 2001).

Terytorium z jednej strony obejmuje przestrzeń w wymiarze geograficznym, a z drugiej – wszystkie, związane z tą przestrzenią dynamiczne powiązania i przepływy. Dotyczyć one mogą ruchomych zasobów, takich jak ludzie i kapitał, jak i możliwości organizacyjnych. Dynamiczne aspekty terytorium stale przekształcają je, zmieniając jego strukturę wewnętrzną i relacje z otoczeniem (Noworól, 2007b, s. 22). Zwiększenie innowacyjności wszystkich podsystemów postrzegane jest jako jeden z kluczowych aspektów procesu rozwoju terytorialnego (Noworól, 2011, s. 57) (Zwolińska-Ligaj, 2018, s. 91).

Kluczowy element terytorium stanowi terytorialny system społeczny, w którym zbiorowość ludzi trwale zajmuje, zagospodarowuje i kontroluje wyodrębniony obszar powierzchni ziemi (Chojnicki, 1988a, s. 34). Podstawowe aspekty tego systemu to skład, otoczenie i struktura. Strukturę systemu konstytuują relacje wiążące

elementarne i złożone składniki systemu. Elementarnymi składnikami systemów społecznych są jednostki ludzkie, a relacje odnoszące się do nich mają podstawowy charakter. Podstawowymi relacjami są: relacje i działania społeczne, relacje i działania transformacyjne oraz oddziaływania przyrodniczo-ekologiczne (Chojnicki, 1988a, s. 44) (Rysunek 16).

Rysunek 16. Charakterystyka terytorialnego systemu społecznego

Źródło: Chojnicki, 1988b, s. 498.

Istota terytorialnego systemu społecznego, jak już wspomniano, polega na tym, że jest on identyfikowany z jednostkami terytorialnego podziału kraju. Stanowią one obszar o jednoznacznie określonych granicach, zamieszkiwany przez ludność o silnych, wewnętrznych więziach społecznych, mówiącą tym samym językiem, pielęgnującą te same tradycje, identyfikującą się z obszarem, na którym rozciąga się panowanie określonej władzy (Parysek, 2015, s. 33). Wytyczanie systemów przestrzennych na podstawie administracyjnych granic umożliwia analizy wpływu poszczególnych elementów składowych systemów na inne systemy (Noworól, 2007b, s. 24)(Zwolińska-Ligaj, 2018, s. 91).

Podejście w polityce rozwoju oparte na systemach innowacyjnych tworzy potencjał w odpowiadaniu na istniejące i ujawniające się wyzwania społeczne. Ramy systemów innowacji identyfikują kluczowych aktorów i przepływy wiedzy w ramach dynamiki systemu, umożliwiając decydentom opracowywanie polityki w celu lepszego ukierunkowania procesu tworzenia i rozpowszechniania wiedzy. Do wyzwań podejścia opartego na systemach innowacyjnych należy jednak rozwiązywanie problemów pozarynkowych, w mniej zrozumiałych i niedostatecznie zbadanych dotąd warunkach (nieformalne, globalne, tradycyjne, wspólnotowe praktyki). W tych warunkach ważne jest zatem rozszerzenie zakresu systemu i objęcie nim niekonwencjonalnych aktorów i różnych kontekstów, warunków oraz interakcji (Iizuka, 2013).

Przedstawione rozważania dotyczące systemów innowacji skłaniają zatem do zwrócenia uwagi na wymiar lokalny i lokalne systemy innowacji. Ich rozpatrywanie powinno uwzględniać wzajemne powiązania z innymi systemami, w tym narodowym i regionalnym.

3.4. Pojęcie i istota lokalnych systemów innowacyjnych

Koncepcja systemu innowacji odpowiada potrzebie odzwierciedlenia systemowego charakteru procesu innowacyjnego. Opiera się ona na założeniu, że innowacje są nie tylko wynikiem, ale także zależą od interakcji i przepływów wiedzy między różnymi podmiotami gospodarczymi. System innowacji stanowi „zbiór podmiotów instytucjonalnych i interakcji, których ostatecznym celem jest generowanie i przyjmowanie innowacji na określonym poziomie agregacji” (Saviotti, 1997). Podmiotami tworzącymi system są duże i małe przedsiębiorstwa, a także różne instytucje, takie jak instytuty edukacyjne i badawcze, agencje transferu technologii, konsultanci i agencje rozwoju, publiczne i prywatne organizacje finansujące, grupy interesu i różnego rodzaju organizacje członkowskie. Interakcje między podmiotami systemu są konsekwencją przepływów wiedzy i informacji, a także finansowania inwestycji, stosunków władzy lub przywództwa, a także nieformalnych relacji, sieci, stowarzyszeń i partnerstw (Nordic Innovation Centre, 2005, s. 12). Koncepcja systemu innowacji zakłada, że ogólna wydajność innowacji w danej gospodarce zależy nie tylko od działań pojedynczych podmiotów, ale także od tego, jak wchodzą one ze sobą w interakcje oraz z sektorem rządowym w zakresie wytwarzania wiedzy i jej dystrybucji (Gregersen, Johnson, 1997).

Podejście systemowe w stymulowaniu innowacji dysponuje istotnym potencjałem jako narzędzie lokalnej polityki. Może być środkiem do analizy struktur wspierających i kreowania polityki wymaganej dla wsparcia innowacji i budowania ram dla usytuowania lokalnego kontekstu na tle dynamicznych procesów zmian poziomu globalnego (Mytelka, 2000). Wzrost znaczenia skali lokalnej w kreowaniu polityk rozwojowych doprowadził do stworzenia nowego nurtu badań regionalnych, skoncentrowanych na kluczowej roli polityki lokalnej we wspieraniu procesów uczenia się. Lokalne systemy innowacji tworzą regionalne systemy uczenia się, w których lokalne polityki innowacji są aktywowane w celu transferu technologii, wymuszania współpracy technologicznej oraz zapewniania wsparcia i zachęt dla innowacyjnych sieci (Muscio, 2006, Belussi, 2003). Główną bowiem funkcją lokalnych systemów innowacji jest generowanie nowej, praktycznej wiedzy i jej komercjalizacja (Martin, Simmie, 2008, s. 189).

Lokalne systemy innowacyjne tworzą różnorodne perspektywy badawcze, które charakteryzuje intensywny rozwój. Wyróżnić można następujące przykłady podejść badawczych w ramach prób wyodrębnienia i analizy lokalnych systemów innowacji:

- systemy oparte na dystryktach przemysłowych i klastrach jako lokalnych systemach o ugruntowanych i niezależnych od regionalnego systemu innowacji wzorcach innowacji (Muscio, 2006; Mytelka, Farinelli, 2000);

- systemy delimitowane w odniesieniu do wybranego sektora gospodarki, np. turystyki (Prats i in., 2008; Carson i in., 2014; Hjalager, 2009), rolnictwa (Audouin i in., 2018), przemysłu (Miao, 2020; Bergek i in., 2005; Mytelka, 2000);
- systemy odnoszące się do miast i miejscowości jako jednostek o mniejszej skali niż regionalny system innowacji (Martin, Simmie, 2008; Etkowitz, 2014);
- systemy rozwijające się w danej jednostce samorządu terytorialnego, np. gminy (Główny Instytut Górnictwa, 2015; Zwolińska-Ligaj, 2018);
- systemy uwzględniające konwergencję różnych form przedsiębiorczości (komercyjnej, społecznej, kulturalnej i obywatelskiej), potrójnej helisy, klastrów i ram społeczeństwa obywatelskiego (Etkowitz, 2014);
- systemy skoncentrowane na działalności o charakterze kulturowym (Hjalager, 2009; Etkowitz, 2014);
- systemy odnoszące się do sektora MSP (Mytelka, 2000);
- systemy odnoszące się do polityki rozwoju określonego typu obszarów, np. obszarów wiejskich (Komisja Europejska, 2017; Friis-Hansen, Egelyng, 2007).

Lokalne systemy innowacji stanowią złożony przedmiot badań jako zjawisko, którego nie charakteryzuje wyłącznie charakter geograficzny czy też sektorowy (Nordic Innovation Centre, 2005). Ponadto lokalne systemy innowacji wykazywać się mogą zróżnicowaniem w obrębie charakteryzujących je cech. Wśród ważniejszych elementów charakterystyki lokalnych systemów innowacji uformowanych w jednostce miejskiej wskazać można (Martin, Simmie, 2008, s. 189):

- zróżnicowane sektorowo i instytucjonalnie przedsiębiorstwa i instytucje generujące wiedzę, które mogą czerpać innowacyjne pomysły z wielu potencjalnych źródeł;
- wysoki poziom specjalizacji firm w celu dostarczania konkurencyjnych produktów na rynki krajowe i międzynarodowe;
- wiedza handlowa i marketingowa oparta na znajomości rynku międzynarodowego i uwarunkowań technologicznych;
- kultura społeczna, która jest tolerancyjna dla różnorodności oraz nowych pomysłów i sposobów działania;
- zdolność przedsiębiorstw do wykorzystywania wiedzy i wspierania zastosowań wiedzy przez innych;
- wysoki poziom zaawansowania technicznego zarówno wśród producentów, jak i użytkowników technologii;
- ujawniające się korzyści skali;
- międzynarodowy przepływ wiedzy od wymagających klientów, w tym reprezentowanych lokalnie międzynarodowych firm, dostarczających lokalnemu systemowi innowacji informacji na temat aktualnej wiedzy, produktów i usług.

Lokalne systemy innowacji charakteryzujące się zintegrowanym charakterem cechuje bliskość przestrzenna, kulturalna i społeczna, podobieństwo struktur gospodarczych i instytucjonalnych, interaktywny charakter relacji przestrzennych, silniejszych w układzie horyzontalnym niż wertykalnym. Mogą się one także różnić pod względem cech gospodarczych i społecznych oraz perspektyw rozwojowych (Adamowicz, 2015b, s. 14).

Delimitacja lokalnego systemu innowacji wymaga wskazania jego podstawowych cech, determinant innowacyjności (np. w ramach badanego sektora) oraz określenia wskaźników wyjaśniających zachowanie systemu. System ten rozwija się na określonym terytorium gdzie grupa agentów współdziała między sobą, wspierana przez branże pomocnicze i agentów zewnętrznych. Podmioty systemu generują zasoby relacyjne i ustanawiają powiązania z ich makrośrodowiskiem, umożliwiając zbiorowe uczenie się i wspólną wiedzę, co ma kluczowe znaczenie w określeniu zdolności innowacyjnej systemu. Zasoby relacyjne pozwalają na tworzenie i dyfuzję innowacji oraz mogą wyjaśniać przewagę konkurencyjną podmiotów tworzących ten system (por. Prats i in., 2008). Lokalne systemy innowacji opierają się na połączeniu wiedzy naukowej, operacyjnej i lokalnej wiedzy praktycznej z różnych źródeł (Friis-Hansen, Egelyng, 2007).

Powyższe ujęcie systemu innowacji jest bliskie pojęciu środowiska innowacyjnego wywodzącego się z badań sieci i środowiska przedsiębiorczości (Nowakowska, 2011). Środowisko innowacyjne przedstawia ogólną wizję uterytorializowanego rozwoju gospodarczego, który charakteryzuje się konkurowaniem przez innowacje, a nie koszty produkcji, organizacją systemu produkcyjnego opartego na sieciach, a nie na mechanizmach hierarchicznych lub rynkowych oraz konkurowaniem terytoriów, a nie firm (Crevoisier, 2004). Lokalne środowisko może być traktowane jak przedsiębiorca lub innowator (Aydalot, Keeble, 1988, s. 9) (Zwolińska-Ligaj, 2018).

Systemowe podejście do procesu innowacji zwraca uwagę na przepływy wiedzy między podmiotami systemu i jest użytecznym narzędziem opracowywania polityki przyspieszenia procesu innowacji i kreowania rozwoju gospodarczego. W związku jednak z wyzwaniami dotyczącymi potrzeby rozwiązywania złożonych problemów pozarynkowych i niedostatecznie dotąd zbadanych ich uwarunkowań (np. nieformalne, globalne, tradycyjne, wspólnotowe praktyki) rozwijane są rozważania nad potrzebą rozszerzenia zakresu systemu innowacji. Wymaga to włączenia niekonwencjonalnych aktorów i uwzględnienia różnych kontekstów i warunków oraz interakcji, w tym innowacji w kontekście pozabiznesowym. Współczesne wykorzystanie systemu innowacji może wymagać zmiany zasadniczo w celu sprostania współczesnym wyzwaniom społecznym i uwzględnienia nowych typów innowacji, takich jak: innowacje użytkowników, innowacje w sektorze publicznym, innowacje społeczne i innowacje na rzecz rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu (Iizuka, 2013).

W rezultacie czynniki pobudzające innowacje i możliwości lepszego wykorzystania potencjału innowacyjnego ludzi poza tradycyjnymi kontekstami innowacji są rozszerzane i zróżnicowane. Jedną z koncepcji jest rozwój zrównoważonych innowacji, która polega na łączeniu konkurencyjności, dobrobytu ludzi i rozwiązań sprzyjających włączeniu społecznemu. Zrównoważone innowacje przyjmują zrównoważony dobrobyt i zrównoważony rozwój jako podstawowe wartości, pozostawiając wzrostowi gospodarczemu wartość instrumentalną. W podejściu tym podstawowym obszarem działalności innowacyjnej jest lokalny ekosystem innowacji, w którym polityka zrównoważonych innowacji jest zlokalizowana i gdzie ludzie i ich sieci stanowią źródła działalności innowacyjnej (Oksanen, Hautamäki, 2015).

Perspektywa lokalnych systemów społeczno-ekonomicznych, skłania do przyjęcia się innowacyjności tych układów terytorialnych w ujęciu wielowymiarowym i wielopodmiotowym – uwzględniającym szerokie podejście do innowacyjności, nieograniczające się do wymiaru technologicznego, oraz ujmujące wszystkich potencjalnych aktorów procesów innowacyjnych (Zwolińska-Ligaj, 2018).

Dostrzegając potrzebę rozszerzenia zakresu rozważań na temat innowacji terytorialnych, F. Moulaert i F. Sekia (2003) proponują koncepcję zintegrowanego rozwoju obszaru (ang. *Integrated Area Development – IAD*) budującą podstawy rozwoju społecznego na poziomie lokalnym. Rozwój ten opiera się na wielowymiarowym spojrzeniu na innowacje, dynamikę gospodarki i zarządzanie w społeczności oraz uwzględnia problem niedoskonałości rynku pomijany w dotychczas rozwijanych modelach innowacji terytorialnych. Oznacza on rozwój lokalnej i regionalnej gospodarki rynkowej oraz wzmocnienie innych sektorów, w tym: sektora publicznego, sektora ekonomii społecznej, sektora kultury, produkcji rzemieślniczej o niskiej produktywności, a także uwzględnienie wymiaru społecznego przez: oddziaływanie na dynamikę społeczno-kulturową, wymiar kultury i środowiska naturalnego (Moulaert, Sekia, 2003, s. 299-300)(Zwolińska-Ligaj, 2018). Taki model może mieć zastosowanie w odniesieniu do układów peryferyjnych.

Biorąc pod uwagę szerokie ujęcie innowacyjności lokalnej odnoszące się do jednostki samorządowej za lokalny system innowacji uznać można „grupę przedsiębiorstw, jednostek badawczo-naukowych i organizacji pozarządowych, które wspólnie z władzami samorządowymi i mieszkańcami podejmują działania na rzecz wytworzenia nowego produktu lub usługi dla specyficznej grupy odbiorców”. System ten jest kształtowany w danej jednostce samorządu terytorialnego przez wszystkich interesariuszy, a decyzje władz samorządowych wpływają na jego strukturalizację i tempo rozwoju (Główny Instytut Górnictwa, 2015, s. 136).

Autorzy niniejszej pracy lokalny system innowacji traktują jako „ogół przejawów aktywności innowacyjnej podmiotów funkcjonujących na terenie gminy, reprezentujących sektor gospodarczy, społeczny i samorządowy, wykorzystujących w różnym zakresie i skali międzysektorowe oraz wewnątrzsektorowe powiązania/relacje i zasoby lokalne oraz zasoby i powiązania z podmiotami z otoczenia gminy, koordynowanych w ramach lokalnej polityki (proinnowacyjnej) przez władze lokalne, wykazującej cechy uspołecznienia” (Zwolińska-Ligaj, 2018, s. 93).

Z perspektywy polityki rozwoju podejście systemu innowacji zwraca uwagę na zachowanie lokalnych aktorów i kluczowe elementy procesu innowacyjnego – powiązania, inwestycje i proces uczenia się (Mytelka, 2000). Wskazać zatem należy na istotną rolę samorządów lokalnych we wzmacnianiu lokalnej innowacyjności przez kreowanie relacji budujących lokalny system innowacji i odnoszących się do przedstawicieli lokalnych środowisk, w tym przedsiębiorców, rolników, sektora społecznego (Zwolińska-Ligaj, 2015b, 2018, 2019; Adamowicz, Zwolińska-Ligaj, 2018a; Guzal-Dec, 2015; Plawgo, 2010; Noworól, 2011).

Relacje charakteryzujące lokalny sektor gospodarki także należy rozpatrywać w szerokim ujęciu. W lokalnym systemie innowacji stanowią one kluczowy element. Przedsiębiorstwa, jako podmioty lokalnego systemu terytorialnego, wykazują powiązania i rozwijać mogą relacje z innymi podmiotami tworzącymi ten system,

reprezentującymi różne sektory. Z punktu widzenia lokalnych warunków działalności i pozytywnego wpływu funkcjonowania przedsiębiorstwa na układ lokalny relacje te powinny prowadzić do obopólnych korzyści. Jak zauważa W. Stöhr (1990, s. 44), relacje np. między środowiskiem przedsiębiorców i lokalną społecznością ujawniają się w dwóch wymiarach: korzyści generowanych przez przedsiębiorstwa w społeczności lokalnej i środowisku (*milieu*) tworzonemu przedsiębiorstwem przez lokalną społeczność (Zwolińska-Ligaj, 2018).

Jak już wcześniej podkreślano, rozwijanie zbiorowych zdolności i praktyk sieciowania na szczeblu lokalnym powinno być uzupełnione rozwijaniem powiązań na poziomie krajowym i międzynarodowym w celu uniknięcia uwężnienia na ścieżce rozwoju przez zbyt silne więzi lokalne (Nauwelaers, Wintjes, 2002, s. 203). Kluczową funkcją lokalnych systemów innowacji jest bowiem udostępnianie okienek na zewnętrzny świat wiedzy, tak aby w miarę możliwości firmy widziały granice wiedzy. Z drugiej strony firmy, organizacje i instytucje w systemie lokalnym powinny wykazywać zdolność wchłaniania i łączenia wiedzy wewnętrznej i zewnętrznej w formie innowacji (Martin, Simmie, 2008, s. 189). Największe efekty innowacyjne osiągają przedsiębiorstwa, którym udaje się budować relacje zarówno zewnętrzne, jak i lokalne (Malmberg, Power, 2005; D'Ambrosio i in., 2017).

Włączenie się w proces uczenia się i podjęcie współpracy z różnymi podmiotami w celu pozyskania wiedzy zewnętrznej jest bardzo ważne dla przedsiębiorstw z regionów peryferyjnych (Isaksen, Karlsen, 2016; Komninaki, 2015), jednak wiele z tych podmiotów polega głównie na własnej inicjatywie i komunikuje się lub współpracuje z niewielką liczbą partnerów (Nordic Innovation Centre, 2005).

3.5. Istota i przesłanki kreowania innowacyjności na poziomie lokalnym

Za główny czynnik rozwoju regionalnego uznaje się współcześnie uruchomienie trwałej dynamiki rozwoju lokalnego na skutek mobilizowania endogenicznego potencjału regionu (Potoczek, 2003). Siły endogeniczne wykazują zwiększające się znaczenie jako determinanty regionalnej konkurencyjności (Stimson i in., 2011, s. 7). Podstawą wzrostu endogenicznego są specyficzne warunki terytorialne określone kombinacją zasobów i cech danego regionu (terytorium) (Churski, 2018; Greta, 2014; Moulaert, Sekia, 2003)(Zwolińska-Ligaj, 2018).

Rozwój lokalny jest procesem złożonym, warunkowanym przez specyficzny dla danego miejsca układ zasobów, słabych i mocnych stron oraz zakorzenionym i powiązanim z otoczeniem regionalnym i ponadregionalnym. Proces ten charakteryzują: endogeniczny charakter, potrzeba tworzenia powiązań lokalnych gospodarek z gospodarką globalną, uznanie wkładu lokalnych polityk rozwojowych w realizację idei zrównoważonego i trwałego rozwoju, integracja różnych aktorów, instrumentów polityki i strumieni funduszy w realizowaniu lokalnych programów rozwojowych, wykorzystywanie podejścia opartego na partnerstwie, kooperacji i partycypacji w tworzeniu i dostarczaniu programów lokalnych, a także decentralizacja, dekoncentracja i odpowiedzialność administracji publicznej (OECD, 2012). Spełnienie

powyższych licznych i trudnych wymagań uzależnione jest od ujawniania się szeroko rozumianej innowacyjności w lokalnych i regionalnych układach społeczno-ekonomicznych. Rozwój lokalny można zatem utożsamiać z wielowymiarową koncepcją zmiany zachodzącej w wymiarach: gospodarczym, społecznym, kulturowym i środowiskowym – zarówno w ramach każdej z tych sfer, jak i w przestrzeniach pomiędzy nimi (European Commission, 2010). W przypadku obszarów wiejskich proces ten jest kształtowany przez system innowacji społecznych, który wynika z określonych uwarunkowań społecznych i gospodarczych i jest zakorzeniony w konkretnym otoczeniu instytucjonalnym. W jego kształtowaniu mogą uczestniczyć różne organizacje, tj. lokalne grupy działania, koła gospodyń wiejskich, miejscowe izby gospodarcze, zrzeszenia rolnicze, spółdzielnie, ochotnicze straże pożarne czy nawet parafie. Dzięki swojej roli inicjującej i koordynacyjnej, istotne znaczenie w tym systemie odgrywają samorządy lokalne (Guzal-Dec, 2018).

Rozwój regionalny jest wynikiem lokalnej produktywności, konkurencyjności i innowacyjności (Capello, 2007, s. 178). Charakterystyka rozwoju opartego o czynniki endogeniczne wskazuje, że jego realizacja wymaga wdrażania szeroko rozumianych innowacji we wszystkich wymiarach procesów rozwojowych – ekonomicznym, społecznym i przyrodniczym, a także instytucjonalnym. Rola innowacji nie ogranicza się do zwiększania produktywności wzrostu, przyczyniając się także do poprawy jakości i zwiększenia ilości miejsc pracy i poprawy standardu życia (OECD, 2011, s. 30) (Zwolińska-Ligaj, 2018).

Współczesną ekonomikę regionalną wyróżnia paradygmat herterodoksji, odnoszący się do trzech współpowiązanych domen, stanowiących podstawę badań nad procesami rozwoju regionalnego. Należą do nich: technologie i zmiana technologiczna, organizacje oraz terytoria. Rozpatrując współzależności między powyższymi obszarami zauważyć należy, że innowacje są warunkowane oraz same zmieniają terytorialne wzorce rozwoju, procesy produkcyjne i ich wzorce lokalizacji. Przedsiębiorstwa i ich sieci z kolei, zlokalizowane w określony sposób w przestrzeni, są powiązane w procesach produkcyjnych i zależą od materialnych i niematerialnych składników terytorium. Terytoria natomiast charakteryzują lokalne powiązania i występowanie efektów zewnętrznych pomiędzy czynnikami, organizacjami i technologiami (Storper, 1997).

Zainteresowanie innowacyjnością wynikającą z terytorialnej bliskości podmiotów w kontekście badania mechanizmów i czynników endogenicznego rozwoju ze szczególnym uwzględnieniem aspektów instytucjonalnych doprowadziło do intensywnego rozwoju badań nad terytorialnymi modelami innowacji. Wśród tych modeli wyróżnia się m.in.: dystrykty przemysłowe, lokalne systemy produkcyjne, nowe przestrzenie przemysłowe, środowiska innowacyjne, klastry innowacyjne (Zwolińska-Ligaj, 2018).

W powyższym kontekście podejmowane próby wyjaśnienia innowacyjności przedsiębiorstw, w przeciwieństwie do tradycyjnych ujęć, skoncentrowanych na cechach tych podmiotów, opierają się w dużym stopniu na badaniu determinant zewnętrznych. Te czynniki zewnętrzne, związane z rozprzestrzenianiem się wiedzy, odnoszą się do pozytywnych efektów zewnętrznych, które firmy uzyskują w zakresie wiedzy pozyskiwanej ze środowiska, w którym działają (Capello, Faggian, 2005).

Jedną z perspektyw rozpatrywania podłoża innowacyjności przedsiębiorstw w powiązaniu z cechami terytorium jest koncepcja zakorzenienia (ang. *embeddedness*) wywodząca się z ekonomii instytucjonalnej. W koncepcji tej relacje gospodarcze traktowane są jako zakorzenione w warunkach kształtowanych przez instytucje – zarówno ekonomiczne, jak i pozaekonomiczne. Koncepcja zakorzenienia wskazuje, że działania gospodarcze, ich wyniki i instytucje pozostają pod wpływem indywidualnych relacji aktorów oraz struktury całej sieci relacji (Granovetter, 1990).

Specyficzne warunki danego miejsca stanowiące ważną determinantę innowacyjności muszą być brane pod uwagę w celu kreślenia skutecznych, unikalnych polityk innowacji w ramach zarówno narodowych, regionalnych, lokalnych, jak i sektorowych systemów innowacji (Edquist, 2001). W skali regionu wykorzystanie koncepcji Regionalnego Systemu Innowacji (RSI) do realizacji polityki wymaga zrozumienia mezo, a nawet mikro-specyficznych konfiguracji charakteryzujących RSI i odróżniających je od krajowych systemów innowacji, zrozumienia wielopoziomowej dynamiki zarządzania innowacjami, uznania różnorodności i specyfiki kontekstu regionalnego, zrozumienia dynamiki zmian i sposobów adaptacji regionów do zewnętrznych uwarunkowań rozwojowych (Uyarra, 2008). Zdaniem R. Capello i C. Lenzi (2013) trzy cechy terytorialne umożliwiają zidentyfikowanie różnych wzorców innowacyjności. Należą do nich: otwartość, kreatywność i atrakcyjność.

Z uwagi na występujące efekty rozlewania informacji i interakcje ujawniające się na poziomie regionalnym i lokalnym (Porter, Ketels, 2003), lokalne systemy innowacji stanowią istotne ogniwo w łańcuchu innowacyjności, współtworząc i wzmacniając regionalne systemy innowacyjności, zapewniając warunki rozwoju i sieciowania współpracy pomiędzy przedsiębiorcami, administracją i nauką (Główny Instytut Górnictwa, 2015, s. 136). Ważność lokalnego środowiska w systemach innowacji podkreślają J. De la Mothe i G. Paquet (1998, s. 2-4), proponując procesowe podejście do lokalnych i regionalnych systemów innowacji oraz podkreślając ich nieliniowość, kształtowanie przez sieci i dynamikę. W tym ujęciu innowacja jest przede wszystkim nową wiedzą praktyczną, generowaną przez organizacje w przestrzeni poznawczej i wymagającą identyfikacji cech szerszego procesu społecznego, w którym organizacja jest zakorzeniona (Zwolińska-Ligaj, 2018). Podejście terytorialne, obejmujące interakcje między aktorami, instytucjami i przestrzenią geograficzną, może uzupełniać i wzbogacać koncepcję systemu innowacji (Audouin i in., 2018).

Skala lokalna ma ścisły związek z innowacjami. Kontekst lokalny, w którym działają przedsiębiorstwa odgrywa kluczową rolę w kształtowaniu ich konkurencyjności i potencjalnie kluczową rolę w rozwoju innowacji (Muscio, 2006). Dostępność zasobów osadzonych w lokalnym kontekście instytucjonalnym wpływać może na wystąpienie inspirowanych cechami danego miejsca innowacji. Innowacje są postrzegane jako osadzone w lokalnym kontekście społecznym i geograficznym (Blake, Hanson, 2005). Kluczowym zasobem lokalnym jest specyficzna dla danego miejsca, kontekstowa wiedza. Może mieć ona charakter wiedzy milczącej, jak i skodyfikowanej. Zlokalizowana wiedza generuje w środowisku lokalnym korzyści, niedostępne podmiotom z zewnątrz (Asheim, Isaksen, 2002; Bathelt i in., 2004). Anders Malmberg i Peter Maskell (2005) wyodrębniają trzy wymiary bliskości przestrzen-

nej umożliwiające proces interaktywnego uczenia się – pionowy, poziomy oraz społeczny.

Koncentracja na kontekście lokalnym procesów innowacyjnych zaowocowała sformułowaniem w regionalnej ekonomii ewolucyjnej koncepcji zależności od ścieżki i zamknięcia na ścieżce. W koncepcji zależności od ścieżki przyjmuje się, że innowacyjne zachowania są raczej kontynuacją wąsko zdefiniowanej ścieżki, która formuje ramy myślenia, ograniczając technologiczne możliwości i aktywność innowacyjną firm. Zależność od ścieżki jest powiązana z akumulacją wiedzy, informacji i doświadczenia (Lambooy, Boschma, 2001; Martin, Sunley, 2006; Martin, Simmie, 2008). Rozwój i innowacje z tej perspektywy są więc zlokalizowanym zjawiskiem zależnym od warunków ekonomicznych, społecznych, kulturowych i instytucjonalnych będących konsekwencją historii rozwoju przemysłu i technologii w danym miejscu (Martin, 2009; Zaucha i in., 2015)(Zwolińska-Ligaj, 2018). Badania wskazują m.in. na istotność barier lokalnych obejmujących lokalną kulturę działania w izolacji, zakorzenione poleganie na przywództwie sektora publicznego w zarządzaniu interakcjami systemowymi, starzejący się system o ograniczonych ambicjach zmian i niezdolności do wykorzystania czynników zewnętrznych w celu stymulowania transferu wiedzy (Carson i in., 2014).

Znaczenie endogenicznego, opartego na innowacyjności, paradygmatu rozwoju regionów peryferyjnych wzrasta w warunkach gospodarki opartej na wiedzy. W ich przypadku nie wystarczające jest unowocześnianie dotychczasowego potencjału endogenicznego wobec pilnej potrzeby budowania nowego potencjału w odniesieniu do gospodarki innowacyjnej i opartej na nowoczesnych technologiach (Grosse, 2007; por. Tuziak, 2019). Lokalne zasoby na obszarach wiejskich powinny być uważane za wartościowe składniki do poszerzania, ulepszania i odnawiania istniejących ścieżek. W sytuacji dostrzeżenia przez przedsiębiorców szansy na innowacje miejsca stają się źródłem innowacji, które wynikają ściśle z lokalnego, specyficznego kontekstu danego miejsca. Skumulowane skutki umiarkowanych procesów zmian sprzyjają z kolei powstawaniu bardziej heterogenicznych i odpornych gospodarek regionalnych. Jednak samo poleganie na (zmodyfikowanych) czynnikach endogenicznych może ostatecznie wyczerpać możliwości istniejących ścieżek i stanowić długoterminowe ryzyko zablokowania (Blake, Hanson, 2005; Reidolf, Graffenberger, 2019).

Odbudowa struktur gospodarczych i ukształtowanie nowych ścieżek wzrostu, aby zrównoważyć upadek starszych branż i specjalizacji, stanowi wyzwanie dla polityki regionalnej i lokalnej. Presję tę nasilają powtarzające się kryzysy gospodarcze, globalizacja i wielkie wyzwania społeczne, takie jak globalne ocieplenie i zmiany demograficzne. Nowe ścieżki rozwoju pojawiają się w coraz bardziej otwartym i współzależnym świecie, jako efekt rozwoju sieci i wzajemnego oddziaływania polityk w różnych skalach przestrzennych, od poziomu lokalnego po globalny (Tödtling, Tripll, 2018). Polityki regionalna i lokalna mają za zadanie uwzględnić te uwarunkowania i odpowiednio na nie reagować.

Zdolność regionów do przechwytywania i ponownego wykorzystywania wiedzy zewnętrznej jest uważana za podstawowy element utrzymania i udoskonalenia lokalnego profilu specjalizacji i konkurencyjności (Ascani i in., 2020). Badania re-

gionalne wskazują, że terytoria coraz częściej konkurują ze sobą w zglobalizowanej gospodarce, a lokalne instytucje opracowują strategie zwiększania innowacyjności lokalnego układu terytorialnego (Camagni, 2002). Z jednej strony silnie argumentowany jest pogląd, że uczenie się i innowacje są wynikiem lokalnych procesów, z drugiej zaś strony, jednym z podstawowych aspektów globalizacji są coraz większe odległości przepływów nie tylko towarów i pieniędzy, ale także sygnałów rynkowych i informacji (Malmberg, Power, 2005). Niezbędne staje się więc jednocześnie budowanie globalnych centrów wiedzy i lokalnych ekosystemów innowacji (Oksanen, Hautamäki, 2015). Sugeruje to jednoczesną potrzebę integracji wiedzy na poziomie lokalnym i globalnym, a także wewnętrznej i zewnętrznej (Malecki, 2011; Mytelka, 2000).

Potencjał rozwojowy regionów jest zróżnicowany. Oznacza to, że różnorodność polityk, które pozwalają na różnorodne ścieżki rozwoju, z większym prawdopodobieństwem przyniesie satysfakcjonujące i skuteczne wyniki. Polityka regionalna nie powinna się jednak koncentrować tylko na poziomie lokalnym. Wiele elementów kontekstu instytucjonalnego (np. polityki rynkowe, normy i wartości kulturowe) istotne dla określonych trajektorii są określane na poziomie krajowym, a nawet międzynarodowym (Boschma, 2005b).

3.6. Postawy i możliwości oddziaływania władz samorządowych na lokalną innowacyjność

Oddziaływanie władz publicznych na innowacyjność leży w zakresie zainteresowania polityki innowacyjnej. Polityka innowacyjna to polityka publiczna, która oddziałuje na zmianę techniczną i inne rodzaje innowacji. Jej zakres wykracza zatem poza politykę wsparcia nauki i technologii, koncentrując się na stymulowaniu nauk podstawowych, i obejmuje szeroko ujęte wykorzystanie wiedzy na potrzeby rozwoju społeczno-gospodarczego. Wśród celów polityki innowacyjnej są zatem cele ekonomiczne, w tym wzrost gospodarczy, wzrost produktywności, zwiększenie zatrudnienia i konkurencyjności, jak również pozaekonomiczne, w tym społeczne, środowiskowe czy też militarne (Edquist, 2001).

Przyjmując perspektywę systemu innowacji skupioną na działaniach w tym systemie, a nie na komponentach systemów, zauważyć można, że organizacje publiczne zwykle nie wpływają bezpośrednio na procesy innowacyjne, ale wpływają na (zmieniają, wzmacniają, ulepszają) kontekst, w którym działają przedsiębiorstwa wdrażające innowacje. Kontekst ten stanowią wszystkie determinanty procesów innowacyjnych. Politykę innowacyjną określić można zatem jako działania organizacji publicznych, które wpływają na procesy innowacyjne (Edquist, 2001). Należy dostrzegać, że determinanty procesów innowacyjnych są ze sobą powiązane i muszą być rozpatrywane jako wzajemnie się wspierające i wzmacniające lub kompensujące (Edquist, 2011).

Do kluczowych działań w systemach innowacji należą (Edquist, 2011):

- I. Zapewnienie wkładu wiedzy w proces innowacji
 1. Dostarczanie wyników prac B + R – tworzenie nowej wiedzy.
 2. Budowanie kompetencji, np. poprzez uczenie się indywidualne i organizacyjne, formalne i nieformalne.
- II. Działania po stronie popytu
 3. Tworzenie nowych rynków produktowych.
 4. Sformułowanie nowych wymagań jakościowych produktów wynikających ze strony popytu.
- III. Wsparcie kluczowych dla procesu innowacyjnego instytucji
 5. Tworzenie i zmiana organizacji potrzebnych do rozwijania nowych dziedzin innowacji.
 6. Tworzenie sieci poprzez rynki i inne mechanizmy, w tym interaktywne uczenie się między różnymi organizacjami (potencjalnie) zaangażowanymi w procesy innowacyjne.
 7. Tworzenie i zmienianie instytucji, np. praw patentowych, przepisów podatkowych dostarczających zachęt i usuwających przeszkody innowacji.
- IV. Usługi wsparcia dla innowacyjnych firm
 8. Działania inkubacyjne, np. zapewnianie dostępu do obiektów i wsparcie administracyjne dla działań innowacyjnych.
 9. Finansowanie procesów innowacyjnych i innych działań mogących ułatwić komercjalizację wiedzy i jej wykorzystanie.
 10. Świadczenie usług doradczych związanych z procesami innowacyjnymi, np. transfer technologii, informacje handlowe i porady prawne.

Rozwój lokalnych systemów innowacji wymaga harmonizacji różnych polityk terytorialnych (Ács i in., 1995). W narodowym systemie innowacji realizowaną jest polityka krajowa tworząca ramy dla działań niższych szczebli administracyjnych. Władze lokalne wypełniają ważną rolę we wsparciu innowacji na szczeblu lokalnym (Okamuro, Nishimura, 2020; Phan i in., 2020; Appio i in., 2019; Newman, Skelcher, 2001)(Zwolińska-Ligaj, 2018).

Istotne znaczenie dla podnoszenia konkurencyjności lokalnych jednostek terytorialnych mają działania ukierunkowane na wdrożenie innowacji w przedsiębiorstwach i podnoszenie poziomu innowacyjności całego układu terytorialnego. Jednym z priorytetów jednostki samorządu terytorialnego jest zatem uwzględnienie w realizowanej polityce priorytetu rozwijania lokalnej innowacyjności. W obszarze tym samorządy lokalne wypełniają podwójną rolę – instytucji wprowadzających innowacje oraz kreujących warunki i wspierających innowacyjność innych podmiotów lokalnych (Adamowicz, Zwolińska-Ligaj, 2018a; Zwolińska-Ligaj, 2018). Aktywność samorządów w ramach rozwoju lokalnego systemu innowacji obejmuje szeroki zakres przedsięwzięć o charakterze naukowym, technicznym (infrastrukturalnym), organizacyjnym, finansowym i komercyjnym (Główny Instytut Górnictwa, 2015, s. 17).

Innowacje w administracji publicznej są przedmiotem ożywionego w ostatnim czasie zainteresowania przedstawicieli wielu dziedzin nauki, w tym ekonomii i zarządzania. Innowacje te stanowią nowe lub znacząco ulepszone usługi, metody ko-

munikacji, procesy lub metody organizacyjne (Hollanders i in., 2013 – *European Public Sector Innovation Scoreboard 2013*). Szczegółowa klasyfikacja innowacji w sektorze publicznym obejmuje (Windrum, 2008):

- innowacyjność usług (wprowadzenie nowej usługi lub polepszenie jakości istniejącej usługi);
- innowacje w świadczeniu usług (nowe lub zmienione sposoby świadczenia usług publicznych);
- innowacje administracyjne i organizacyjne (zmiany w strukturach organizacyjnych i procedurach);
- innowacje koncepcyjne (formułowanie nowych poglądów i kwestionowanie istniejących założeń, np. nowe misje, strategie);
- innowacje polityczne (zmiany w myśleniu lub zmiany behawioralne);
- innowacje systemowe (nowe lub ulepszone sposoby interakcji z innymi organizacjami i źródłami wiedzy).

Skuteczne wdrażanie szerokiego spektrum innowacji w sektorze publicznym realizowane jest przez przygotowanie i wdrażanie polityki innowacji wymagającej odpowiednio zaplanowanych i realizowanych działań, których celem jest zwiększenie stopnia innowacyjności i konkurencyjności układu terytorialnego. Wsparcie polityki innowacji w tym zakresie tworzy perspektywa zarządzania publicznego (Karo, 2012). Innowacyjne zarządzanie publiczne zakorzenione jest w teorii demokracji, w koncepcjach społeczeństwa obywatelskiego, w rozwoju opartym na wiedzy i kapitale społecznym, a także w koncepcjach zarządzania zmianami organizacyjnymi (Kozuch, Kozuch, 2012, s. 139). Uwagę także należy zwrócić na koncepcję współzrządzenia (współzarządzania) – (ang.) *governance*, stanowiącą kontynuację Nowego Zarządzania Publicznego (ang. *New Public Management*), głównie w aspekcie urzeczywistniania współpracy i partycypacji społecznej (Podgórniak-Krzykacz, 2016). Koncepcja ta zawiera odniesienia do osiągania celów zrównoważonego rozwoju i innowacyjności (Schmitter, 2002).

Spełnienie postulatu współzrządzenia w postaci rozwijania współpracy i sieci wymaga od administracji publicznej elastycznych struktur, otwartości na współpracę, odpowiednich kompetencji kadr samorządowych niezbędnych do inicjowania, realizacji i zarządzania współpracą oraz sieciami (Podgórniak-Krzykacz, 2016, s. 116). Ważnym wymiarem wpływu władz lokalnych na innowacyjność jest ich funkcja katalizatora i lidera w tworzeniu sieci lokalnej. Władze lokalne powinny mieć świadomość niezbędnych przekształceń, rozwijać sieciowy model zarządzania, posiadać menedżerów odpowiedzialnych za integrowanie działań producentów i usługodawców, tworzenie podstaw lokalnego lobby, reprezentowanie gminy na zewnątrz oraz kształtowanie jej wizerunku (Słodowa-Hełpa, 2013; Pylak i in., 2014) (Zwolińska-Ligaj, 2018).

W rozważania nad koncepcją *governance* włączana była stopniowo problematyka terytorium, co zaowocowało rozwojem koncepcji *territorial governance*. Wdrażanie tej koncepcji obejmuje formułowanie i implementację polityk publicznych, programów i projektów dla rozwoju miejsca/terytorium poprzez: koordynowanie działań aktorów i instytucji, integrację polityk sektorowych, mobilizowanie party-

cypacji interesariuszy, adaptację do zmieniających się kontekstów oraz uwzględnienie specyfiki terytorialnej (podejście *place-based*) (van Well, Schmitt, 2016, s. 10).

Lokalne władze samorządowe w ramach wielowymiarowego oddziaływania na lokalną innowacyjność pełnić mogą szereg ról, w tym: promotora, kreatora przedsiębiorczości i innowacji, innowatora usług publicznych, partnera biznesowego w przedsięwzięciach w formule partnerstw, w tym w formule partnerstwa publiczno-prywatnego (Główny Instytut Górnictwa, 2015). Warunkiem skuteczności polityki rozwoju lokalnego w odniesieniu do cech i postaw władz samorządowych według D. Guzal-Dec (2015) są: świadomość ich roli w rozwoju lokalnym i aktywność prorozwojowa, przedsiębiorczość, otwarcie na innowacje, indukowanie procesu zbiorowego uczenia się oraz otwarcie na współpracę, a także gotowość budowy partnerstw i kreowania kapitału społecznego.

Podniesienie poziomu innowacyjności w jednostkach samorządu terytorialnego wymaga rozwijania przez władze samorządowe współpracy z podmiotami reprezentującymi wiele środowisk, w tym sektor biznesu, sektor publiczny, środowiska akademickie i społeczeństwa obywatelskiego. Współpraca jest istotna ponieważ umożliwia kreowanie i dostosowywanie innowacji do potrzeb lokalnych podmiotów i ich preferencji (Derlukiewicz, i in., 2021). Postawa otwarta na efektywną współpracę z interesariuszami jest przejawem wysokiej sprawności instytucjonalnej samorządu terytorialnego. Sprawność tą rozumieć można jako „permanentną gotowość do kształtowania partnerskich relacji gospodarczych i społecznych, zarówno z przedsiębiorcami, jak i z lokalną społecznością, zdolność szybkiej, kompetentnej odpowiedzi władz lokalnych na potrzeby przedsiębiorców zamierzających podjąć działalność gospodarczą i prowadzących ją na terenie określonej gminy” (Marks-Bielska i in., 2017, s. 24-25). W działaniach samorządów ważne jest z jednej strony wykorzystanie mocnych stron jednostki wynikających z potencjału wewnętrznego, a także – z drugiej – intensyfikacja stopnia wykorzystania narzędzi prorozwojowych, w tym zachęt dla inwestorów w postaci obniżenia stawek podatków lokalnych, podejmowanie wspólnych przedsięwzięć z sektorem prywatnym, rozwijanie infrastruktury technicznej i społecznej, zacieśnienie współpracy z instytucjami otoczenia biznesu oraz samorządami lokalnymi i regionalnymi (Marks-Bielska i in., 2020).

Ważne jest rozwijanie kontaktów z przedsiębiorcami oraz udzielanie wsparcia branżom istotnym dla gospodarki lokalnej (Urząd Marszałkowski Województwa Wielkopolskiego, 2018, s. 3). Inicjowanie przez samorząd współpracy pomaga w nawiązaniu kontaktów podmiotom, które nie posiadają potencjału do jej podejmowania oraz umożliwia ukierunkowanie działalności lokalnej na realizację celów zgodnych ze strategią rozwoju danego obszaru (Noworól, 2011). Korzystne efekty dla rozwoju lokalnego przynosi zawiązywanie wspólnych inicjatyw z sektorem biznesu, w tym rozwój klastrów, sieci i stowarzyszeń, co wiąże się z promowaniem kontaktów, korzystaniem ze wspólnego zaplecza technologicznego, wymianą wiedzy i doświadczeń (Pławgo, 2010). Ważnym kierunkiem jest także partnerstwo publiczno-prywatne (Dolnicki, 2016)(Zwolińska-Ligaj, 2018).

Więszemu naciskowi na konsultacje i partnerstwo jednostek samorządu terytorialnego z sektorem prywatnym (European Commission, 1995) powinno towarzy-

szyc zwiększone zaangażowanie we współpracę z innymi jednostkami samorządowym realizowane w formach: związków, porozumień i stowarzyszeń, w tym stowarzyszeń krajowych i międzynarodowych. Działania podejmowane we współpracy z innymi samorządami o podobnych specjalizacjach powinny wykazywać spójność z polityką innowacyjną regionu (Urząd Marszałkowski Województwa Wielkopolskiego, 2018; Derlukiewicz i in., 2021). Wyzwaniem dla budowy lokalnych systemów innowacji jest aktywizacja i wzmocnienie procesów „poza granicami” miast i gmin. W gminach o słabych warunkach ekonomicznych i instytucjonalnych powiązania z sąsiednimi ośrodkami mogą stanowić ważne elementy sieci współpracy i innowacji (Dziemianowicz i in., 2017).

Samorządy gminne dysponują znaczącym potencjałem środków oddziaływania na lokalne procesy innowacyjne. W ogólnym ujęciu, rola władz lokalnych w kształtowaniu innowacyjności polega na ukierunkowaniu na innowacyjność wyznaczonych celów strategicznych, tworzeniu warunków do współdziałania międzyorganizacyjnego i międzysektorowego, skutecznej koordynacji polityk publicznych i programów oraz przedsięwzięć realizowanych z różnymi partnerami (Kozuch, Kozuch, 2012, s. 139).

Instrumentarium oddziaływania władz samorządowych na rozwój innowacyjności lokalnej uporządkować można także wskazując instrumenty ukierunkowane na poprawę warunków przedsiębiorczości oraz instrumenty ściśle ukierunkowane na stymulowanie innowacji (Nowak i in., 2011). Do instrumentów wsparcia rozwoju przedsiębiorczości stosowanych w gminach można zaliczyć następujące (Zwolińska-Ligaj, 2018):

- rozbudowa infrastruktury technicznej, rozwój terenów inwestycyjnych;
- organizacja szkoleń, kursów z dziedziny przedsiębiorczości;
- promocja gospodarcza gminy we współpracy z przedsiębiorcami, zachęcanie nowych inwestorów;
- bieżąca współpraca, wymiana informacji z przedsiębiorcami;
- stosowanie ulg bądź zwolnień z lokalnych podatków, opłat;
- utworzenie punktu informacyjno-doradczego dla podejmujących i prowadzących działalność gospodarczą;
- stworzenie możliwości wymiany informacji, doświadczeń, kojarzenia partnerów;
- promocja lokalnych produktów/usług;
- pomoc w nawiązywaniu kontaktów z przedsiębiorcami z kraju i zagranicy;
- wspieranie działalności instytucji otoczenia biznesu;
- upraszczanie procedur formalnych przy zakładaniu i prowadzeniu firmy;
- dotacje i pożyczki udzielane przedsiębiorstwom.

Ważniejsze działania władz samorządowych na rzecz pobudzenia innowacyjności lokalnej możliwe do uruchomienia w gminie mogą obejmować (Zwolińska-Ligaj, 2018):

- aktywność na rzecz wzmocnienia kooperacji między samorządem, przedsiębiorstwami, instytucjami naukowymi i organizacjami wsparcia biznesu;
- wdrażanie lokalnych projektów mających na celu poprawę innowacyjności przedsiębiorstw;

- wspieranie rozwoju lokalnych instytucji działających na rzecz pobudzania innowacyjności lokalnej;
- preferowanie innowacji w przyjętych celach strategicznych lub kierunkach rozwoju gminy;
- kooperacja z lokalnymi przedsiębiorstwami w projektach na rzecz rozwoju innowacji;
- uczestnictwo w projektach realizowanych przez inkubatory przedsiębiorczości, ośrodki innowacji i inne;
- uwzględnianie w strategii rozwoju gminy zapisów Regionalnej Strategii Innowacji;
- upowszechnianie przez samorząd gminy wiedzy o działalności innowacyjnej, nowych technologiach;
- prowadzenie/zlecenie badań;
- opracowanie strategii innowacji;
- realizowanie procesu wdrażania i monitorowania strategii innowacji.

Terytorialny system innowacji, nie stanowiąc „instrumentu bezpośredniego” rozwoju innowacyjności, stanowi w ostatnich latach ważny element europejskiej polityki innowacyjnej w różnych układach terytorialnych (European Commission, 2021). Jego wykorzystanie wymaga zastosowania przez władze samorządowe podejścia strategicznego.

Strategiczne kreowanie innowacyjności lokalnych układów społeczno- gospodarczych

4.1. Podstawy kształtowania polityki i strategii rozwoju

Polityki wspierające rozwój

Chociaż społeczno-gospodarcze procesy produkcji, wymiany, podziału i konsumpcji w układach lokalnych przebiegają spontanicznie, są bowiem wypadkową bardzo wielu decyzji podejmowanych przez podmioty i instytucje tam działające, to ich przebieg może być kształtowany lub korygowany przez świadome planowanie rozwoju i politykę wspierającą rozwój. Wsparcie dla procesów rozwoju przybierało formę polityki interwencjonizmu państwa odnoszącej się najpierw do całej gospodarki narodowej w obrębie danego państwa, a z pojawieniem się zjawiska integracji międzynarodowej zaczęło odnosić się, z jednej strony do większych ponadnarodowych układów terytorialnych, a z drugiej do mniejszych terytoriów, zwłaszcza do regionów słabiej rozwiniętych, wymagających wsparcia zewnętrznego.

W ramach integracji europejskiej ukształtowała się w ten sposób polityka regionalna, przekształcona z biegiem czasu w politykę spójności. Politykę taką stwarzały najpierw kraje o dużym zróżnicowaniu wewnętrznego poziomu rozwoju, takie jak Włochy czy Wielka Brytania, z biegiem czasu polityka spójności objęła całą, stopniowo rozwijającą się Unię Europejską. Polityka spójności oparta na solidarności europejskiej, realizowała się według zasady konwergencji i dążenia do wspierania i przyspieszania rozwoju regionów słabiej rozwiniętych, mimo często niskiej efektywności ekonomicznej kierowanych na to wsparcie środków finansowych. Polska, jako członek Unii Europejskiej realizuje politykę spójności integrującą w sobie poli-

tykę strukturalną i politykę regionalną. Jednocześnie prowadzi narodową politykę rozwoju na podstawie prawa krajowego, ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju (Dz. U. 2006, Dz. U. 2019). Przyjęte w 2020 roku nowe mechanizmy polityki rozwoju mają za zadanie wzmocnić i zintegrować zarządzanie rozwojem Polski na poziomie krajowym, regionalnym i lokalnym.

Tradycyjnie polityka regionalna w kraju prowadzona jest na dwóch poziomach. Politykę regionalną w kraju prowadzą władze państwowe w odniesieniu do całego terytorium, wszystkich regionów i innych układów terytorialnych. Politykę tę nazwano interregionalną. Władze wojewódzkie natomiast prowadzą politykę intraregionalną, odnoszącą się do własnego terytorium. Między tymi dwoma ośrodkami polityki regionalnej istnieją wzajemne powiązania i współzależność (Patrzalek, 2004). Powiązania i wzajemne relacje występują także między polityką regionalną a polityką lokalną, którą prowadzą władze samorządowe gmin i powiatów (Kosiński, 2001).

Rozwój społeczno-gospodarczy w określonym układzie terytorialnym, ukierunkowany na wywołanie pożądanej zmiany gospodarczej i społecznej jest wypadkową zamierzeń i działań wielu aktorów w istniejących uwarunkowaniach przy wykorzystaniu dostępnych czynników. Procesy rozwoju przebiegają w sposób nie w pełni kontrolowany. Działający w danym układzie aktorzy dążą do osiągnięcia określonego celu lub stanu albo określonej sytuacji. Rozwój jest zmianą nieodwracalną i ewolucyjną zachodzącą na rynku, który nie zawsze działa efektywnie i korzystnie, wiąże się z wolnością podmiotów gospodarczych ograniczaną do pewnego stopnia przez władzę państwową czy samorządową, która może opracowywać i wdrażać określone koncepcje i modele rozwoju gospodarczo-społecznego. Racjonalna polityka rozwoju powinna umiejętnie godzić domenę rynku i domenę publiczną, łączyć rynkową konkurencję i partnerskie zarządzanie publiczne (Górniak, Mazur, 2012). Rozwój zachodzi równolegle w wielu różnych skalach czasowych i przestrzennych, które się ze sobą zazębiają, co nie likwiduje autonomii różnych podmiotów.

Politykę rozwojową w kraju prowadzi państwo i jego organy administracyjne oraz jednostki samorządu terytorialnego. Ustrój terytorialny w Polsce opiera się na zasadzie subsydiarności (pomocniczości) co oznacza, że organy wyższego szczebla podejmują działania, które nie mogą być rozwiązane na szczeblu podstawowym, tj. w gminie i powiecie. Oznacza to, że państwo jako całość wykonuje tylko te zadania, które nie mogą być zrealizowane przez samych obywateli lub przez ich wspólnoty czy organizacje. Z zasady pomocniczości wynika zasada decentralizacji władzy publicznej. Podstawową formą decentralizacji jest samorząd terytorialny, który w Polsce występuje na wszystkich szczeblach podziału terytorialnego kraju. Każda jednostka samorządu terytorialnego jest samodzielna i nie pozostaje w stosunku zależności od innej.

Każda publiczna polityka rozwoju opiera się o obowiązujące normy prawne. Zasada legalizmu dotyczy zwłaszcza sektora władz publicznych. Pewne podstawy takiej polityki określa Konstytucja. Konstytucja RP zawiera nakaz kierowania się zasadą zrównoważonego rozwoju, zasadą społecznej gospodarki rynkowej i zobowiązanie nakładane na władze publiczne do prowadzenia polityki i do pełnego produktywnego zarządzania oraz zapewnienia bezpieczeństwa ekologicznego. Prowa-

dzenie polityki rozwoju regulują również różne ustawowe akty prawne. Artykuł 2 ustawy z 6 grudnia 2006 o zasadach prowadzenia polityki rozwoju (Dz. U. z 2009, nr 84 poz. 712) definiuje politykę rozwoju jako „zespół wzajemnie powiązanych działań podejmowanych i realizowanych w celu zapewnienia trwałego i zrównoważonego rozwoju, spójności społeczno-gospodarczej, regionalnej i przestrzennej, podnoszenia konkurencyjności gospodarki oraz tworzenia nowych miejsc pracy w skali krajowej, regionalnej lub lokalnej”.

Członkostwo Polski w Unii Europejskiej sprawia, że polityka rozwoju w Polsce nie może mieć w pełni charakteru autonomicznego, bowiem w tym obszarze Traktat o UE i Traktat o funkcjonowaniu UE dają pierwszeństwo aktom prawa europejskiego wobec prawa krajowego. Unia Europejska zgodnie z zasadą pomocniczości i proporcjonalności powinna „działać na rzecz trwałego rozwoju Europy, którego podstawą jest zrównoważony wzrost gospodarczy oraz stabilność cen, społeczna gospodarka rynkowa o wysokiej konkurencyjności zmierzająca do pełnego zatrudnienia i postępu społecznego oraz wysoki poziom ochrony i poprawy środowiska przyrodniczego (...), wspiera spójność gospodarczą, społeczną i terytorialną oraz solidarność między państwami członkowskimi” (art. 3, ust. 3 Traktatu UE). Potrzeba rozwoju kraju i prowadzenia polityki całej UE wynika także z faktu, że wiele celów rozwojowych w Polsce jest finansowanych przy wykorzystaniu funduszy europejskich w realizacji takich polityk wspólnotowych jak polityka strukturalna, polityka regionalna i polityka spójności, a także wspólna polityka rolna.

Tradycyjnym instrumentem tworzenia warunków i prowadzenia polityki rozwoju jest planowanie przestrzenne. Sprawę tę reguluje ustawa z 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. nr 80, poz. 717). Ustalony przez radę gminy miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego ma rangę aktu prawa miejscowego i należy do aktów o mocy powszechnie obowiązującej. Zarazem ustawa wskazuje inne kategorie aktów pomocniczych, które ustalają m.in. to, że zapisy strategii rozwoju i zagospodarowania przestrzennego województwa wprowadza się do planu miejscowego po uprzednim uzgodnieniu terminu realizacji inwestycji celu publicznego o znaczeniu ponadlokalnym i warunków wprowadzenia ich do planu miejscowego.

W grudniu 2011 r. Rada Ministrów przyjęła koncepcję Przestrzennego Zagospodarowania kraju 2030, która wprowadzając zasadę współzależności celów polityki przestrzennej z celami polityki regionalnej, wiąże planowanie strategiczne z działaniami w ramach programów rozwoju i programów operacyjnych współfinansowanych ze środków UE.

Strategie rozwoju

Strategie stanowią jeden z podstawowych instrumentów zarządzania organizacją, zarówno taką jak przedsiębiorstwo, jak też takimi, jak całe jednostki terytorialne, a także zintegrowane układy międzynarodowe. Dobrze sformułowana strategia stanowi podstawę sprawnego i bezpiecznego funkcjonowania wszystkich podmiotów danej jednostki i podmiotów podejmujących starania o wejście w jej obręb. W języku potocznym, ale także w literaturze, pojęcie strategii używane jest także

w celu określenia różnego rodzaju decyzji podejmowanych na głównych szczeblach zarządzania (Romanowska, 2017). Zatem, istota i znaczenie strategii są wielce zróżnicowane. W znaczeniu ogólnym strategia określana jest jako zasadnicza orientacja obronna, gospodarcza, społeczna czy środowiskowa wyrażająca główny kierunek i sposób działania danego systemu gospodarczego czy terytorialnego. Ta orientacja powinna stanowić ramy dla postępowania wszystkich podmiotów działających w ramach danego systemu lub z tym systemem powiązanych. Strategia określa główne, długoterminowe cele danego układu i wskazuje także kierunki działania, pożądane sposoby gospodarowania zasobami, które są potrzebne dla osiągnięcia założonych celów.

W budowaniu strategii rozwoju możemy wyróżnić sześć następujących etapów, które jednocześnie stanowią najważniejsze jej komponenty:

1. określenie wizji strategicznej,
2. wyznaczenie strategicznego kierunku rozwoju,
3. ustalenie celów głównych rozwoju,
4. zarysowanie przewidywanych uwarunkowań rozwoju,
5. sformułowanie zasadniczego sposobu (modelu) działania do osiągnięcia założonych celów strategicznych,
6. przyjęcie zestawu mierników i wskaźników pozwalających na ocenę przebiegu i skuteczności realizacji strategii.

Wizja strategiczna stanowi ogólny obraz pożądanego stanu, do którego dążymy w przyjętym horyzoncie czasu. Wizja strategiczna powinna wyrastać z wartości, które uznajemy za ważne, które chcemy osiągnąć czy zachować, i których zachowanie jest realne. Przewidywanie przyszłości nie jest łatwe i zawsze obarczone jest niepewnością. Dlatego wizja nie może mieć szczegółowego charakteru. Pomocne przy kształtowaniu wizji mogą być różne prognozy i analizy futurologiczne. Wizja powinna odnosić się do wszystkich podstawowych płaszczyzn zrównoważonego rozwoju: przyrodniczej, ekonomicznej i społecznej. Kształt wizji zależy też od przyjętego horyzontu strategii.

Wyznaczenie kierunku strategicznego rozwoju następuje po określeniu wizji i może być formą konkretyzacji ścieżki dojścia do zarysowanego stanu. Przyjęta trajektoria rozwoju może mieć charakter scenariuszowy, a możliwe scenariusze powinny mieścić się w granicach wyznaczonego pasma kierunkowego.

Cele strategiczne budowane w oparciu o przyjęte wartości i „filozofię”, mogą mieć charakter hierarchiczny (cel główny i cele cząstkowe) i powinny być zgodne z zasadami zrównoważonego rozwoju, co nie wyklucza możliwości akcentowania wybranych celów z poszczególnych płaszczyzn rozwojowych. Liczba celów rozwojowych powinna być ograniczona. Realizacja celów strategicznych zawsze przebiega w pewnych uwarunkowaniach, które mogą ulegać zmianom. Strategie lokalne muszą uwzględniać uwarunkowania wynikające ze strategii regionalnych i krajowych, zaś strategie krajowe uwarunkowane są przez oddziaływanie integracji międzynarodowej i globalizację. Spośród wielu możliwych sposobów realizacji strategii powinny być wybrane odpowiednie mechanizmy i działania służące realizacji przyjętych celów.

Ze strategii powinny wynikać konkretne plany operacyjne. Należy jednak pamiętać, że strategie wynikają z obowiązującego systemu (modelu) ekonomiczno-społecznego i są uzależnione od oddziaływań międzynarodowych i trendów globalnych. Strategie mają zawsze charakter ogólny i kompleksowy chociaż mogą mieć też ograniczony zakres i być dostosowane do charakteru danego układu podmiotowego i przedmiotowego. Niezależnie od sposobu definiowania, każdą strategię powinna charakteryzować:

- realność, a więc dostosowanie do aktualnych oraz przyszłych warunków działania;
- kompleksowość, czyli ogólnoorganizacyjny zakres strategii, objęcie programem rozwoju podsystemów danego układu czy organizacji, a także wszystkich jego sfer;
- spójność, oznaczająca merytoryczną zgodność programów rozwoju, które dotyczą różnych podsystemów organizacji, różnych części składowych danego układu i różnych horyzontów czasowych;
- ciągłość, charakteryzująca się występowaniem logicznego związku pomiędzy programami działania o odmiennych horyzontach czasowych;
- elastyczność, która oznacza zdolność dostosowania się do zmieniających się warunków, do okoliczności, tempa i sposobów rozwoju.

Można wyróżnić różne rodzaje i warianty strategii, stosowane są także różne sposoby ich klasyfikowania. Często wyróżnia się strategię rozwoju i strategię konkutowania, strategię ogólną i strategię branżową. Każda ze strategii ma w dużym stopniu charakter jakościowy, kwantyfikowane są w niej tylko wybrane wiodące parametry rozwojowe czy strukturalne. Do podstawowych cech strategii można zaliczyć:

- długi w większości lub średni horyzont czasu realizacji strategii i rozłożenie w czasie głównych decyzji zapewniających konsekwentne i harmonijne jej wdrażanie i osiąganie wyznaczonych celów;
- skoncentrowanie działań i wysiłków na wybranych obszarach, celach i działaniach, celem zapewnienia odpowiedniej skuteczności działania;
- powszechność – co oznacza potrzebę uwzględniania jej przez wszystkie jednostki i organizacje wewnątrz danego układu;
- opóźnienie efektów wdrażania przyjętej strategii w czasie, co stwarza potrzebę poszukiwania wczesnych sygnałów i symptomów potwierdzających prawidłowość przebiegu jej realizacji.

Strategie rozwoju wyznaczające główne, średnio i długofalowe cele rozwojowe danej jednostki terytorialnej są wdrażane w procesie realizacji polityki rozwojowej danej jednostki. Przez pojęcie „polityki” w sferze publicznej rozumiemy całościowe podejście do kwestii zaspokajania istotnych potrzeb społecznych, którego rezultatem jest przedstawienie określonej intencji i zobowiązania określonych władz do realizacji określonego łańcucha działań prowadzących do osiągnięcia wyznaczonych celów ważnych dla danej jednostki terytorialnej.

Unia Europejska stopniowo rozszerzała ingerencję w politykę rozwojową państw członkowskich. Jedną z form tej ingerencji jest obowiązek opracowywania strategii rozwoju średniookresowego. Pierwszą z tych strategii była przyjęta w 2000 r. Stra-

tegia Lizbońska, zakładająca przekształcenie UE w ciągu 10 lat w najbardziej nowoczesną gospodarkę światową. W 2001 r. strategia ta została uzupełniona w Göteborgu o elementy trwałego i zrównoważonego rozwoju. Miała ona wprowadzić w szerokim zakresie do polityk publicznych takie kategorie jak: gospodarka oparta na wiedzy, społeczeństwo innowacyjne, podatne na innowacje regiony uczące się, technologie innowacyjne i komunikacyjne, dyfuzja innowacji, zazielenienie polityk itp. Niekonsekwentna i nieskuteczna realizacja tej strategii spowodowała próbę jej odnowienia w 2005 r., głównie przez integrowanie i podporządkowanie pod jej oddziaływanie wszystkich polityk wspólnotowych, celem przyspieszenia wzrostu i poprawy sytuacji na rynku pracy. W latach 2007-2013 około 60% funduszy europejskich kierowane było na cele realizacji priorytetów Strategii Lizbońskiej.

W 2010 r. przyjęta została nowa strategia „Europa 2020”, która stała się podstawą kształtowania polityki Wspólnoty, w tym głównie Europejskiej Polityki Spójności. Strategia została ukierunkowana na realizację trzech priorytetów: rozwój gospodarki opartej na wiedzy i innowacjach, promocja gospodarki oszczędzającej zasoby, zielonej i konkurencyjnej oraz sprzyjanie gospodarce o wysokim zatrudnieniu, zapewniającej wysoką spójność społeczną i terytorialną. Strategia „Europa 2020” jest wdrażana za pomocą siedmiu flagowych inicjatyw, takich jak: innowacyjna Europa, młodzi w ruchu, digitalna agenda dla Europy, oszczędzająca zasoby Europa, polityka przemysłowa dla ery globalizacji, agenda dla nowych umiejętności i miejsc pracy, europejska platforma przeciw biedzie. Strategia „Europa 2020” stała się także podstawą wszystkich strategii i polityk rozwoju w Polsce.

Ustawodawstwo dotyczące sposobu prowadzenia polityki rozwoju przewiduje sporządzenie następujących strategii rozwoju:

- Długookresowej Strategii Rozwoju Kraju (DSRK), obejmującej okres co najmniej 15 lat;
- Średniookresowej Strategii Rozwoju Kraju (ŚSRK), na okres od 4 do 10;
- innych strategii rozwoju, wskazanych w strategii średniookresowej odnoszących się do rozwoju regionów, rozwoju przestrzennego, sektorów lub dziedzin gospodarki, w tym Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego, strategii ponad regionalnych i strategii rozwoju województw.

Często opracowywane są też strategie rozwoju lokalnego, strategie rozwoju gmin, strategie rozwoju miast, strategie rozwoju powiatów czy też strategie obejmujące kilka gmin sąsiednich.

Strategie regionalne i lokalne

Andrzej Klasik (2001) wyróżnia dwie duże klasy strategii regionalnych: strategie rozwojowe i strategie konkurencyjne. Odnosi się to w zasadzie także do strategii lokalnych. Strategie rozwojowe ukierunkowane są głównie na wewnętrzne, racjonalne wykorzystanie warunków i czynników do przyspieszania rozwoju ekonomiczno-społecznego. Strategie konkurencyjne zorientowane są głównie na wykorzystanie wewnętrznych i zewnętrznych potencjałów i szans rozwojowych w rywalizacji z innymi regionami. Strategie rozwojowe polegają na mobilizowaniu lokalnych i zewnętrznych aktorów i podmiotów gospodarczych do aktywności

i ułatwiania im dostępu do zasobów i czynników produkcji w miejscowych uwarunkowaniach. Według źródeł unijnych celem ogólnym strategii rozwoju regionów jest podniesienie poziomu rozwoju i ułatwianie dostosowań strukturalnych na ich obszarze (Official Journal, 1999).

W obydwu rodzajach strategii kluczową sprawą jest przygotowanie do wykorzystania szans rozwojowych w postaci różnych form pomocy i wsparcia ze strony środków publicznych krajowych i zagranicznych oraz mobilizowanie endogenicznych źródeł rozwoju. Rozróżnienie między tymi strategiami jest mało wyraziste bowiem w obydwu rodzajach strategii ważną rolę powinno odgrywać podejście zintegrowane i przestrzeganie obowiązujących zasad, takich jak zasada subsydiarności, koncentracji, partnerstwa, i współpracy. Dla każdego rodzaju strategii wojewódzkiej ważne są rozmiary i rodzaje wsparcia otrzymywanego ze szczebla rządowego oraz skala pomocy unijnej. Do strategii i programów wojewódzkich ma zastosowanie także zasada dodatkowości, co oznacza, że w realizacji muszą być wykorzystywane także środki własne danego regionu. Formy wdrażania strategii rozwojowej mogą być różne.

Strategie konkurencyjne służą do podwyższenia pozycji konkurencyjnej regionu w skali krajowej i międzynarodowej. Strategia konkurencyjna często jest zbiorem ofert inwestycyjnych, produktowych, biznesowych, eksportowych i innych danego regionu skierowanych na zewnątrz. Skierowana jest na utrzymanie obecnych i pozyskanie nowych mieszkańców, użytkowników, przedsiębiorców, instytucji, turystów i inwestorów. Strategie konkurencyjne przybierają często formę strategii marketingowych miast i regionów, mają charakter zarówno rynkowy, jak i perswazyjny.

Konkurencyjność regionu może być zdefiniowana jako zdolność do wygrywania rywalizacji innych regionów w skali krajowej i międzynarodowej o mieszkańców, pracowników, inwestorów i turystów oraz o środki przyczyniające się do rozwoju regionu, wyższe dochody i wyższy poziom życia. O konkurencyjności regionu decyduje określony zespół cech, jego silnych i słabych stron, atutów i słabości. Cechy wpływające na konkurencyjność regionów i charakter konkurencyjności pokazane są w Tabeli 26.

Tabela 26. Czynniki, sfery i formy konkurencyjności regionu

Czynniki przewagi konkurencyjnej	Sfera konkurencyjności	Charakter konkurencyjności regionów
Unikalność położenia i środowiska, rozwinięta gospodarka, nowoczesne społeczeństwo	Atuty regionu	Konkurencyjność inwestycyjna i biznesowa
Zasoby, potencjał i funkcje gospodarki	Efektywność regionu	Konkurencyjność bazy ekonomicznej
Struktura i organizacja rynku	Obroty regionu	Konkurencyjność sektorów i produktów
Markowe produkty, usługi regionu	Dochody regionu	Konkurencyjność międzynarodowa i globalna

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Klasik, 2001.

Wyrazem pozycji konkurencyjnej regionów są różnego rodzaju klasyfikacje i rankingi organizowane przez władze państwowe i organizacje publiczne. Mogą stanowić one wyzwanie dla regionu i powód do podjęcia działań mających na celu lepsze usytuowanie regionu w tych klasyfikacjach w przyszłości. Pozycja konkurencyjna regionu, wyznaczana z perspektywy jego atutów i mocnych stron oraz słabości, które można zniwelować, decyduje o atrakcyjności względnej regionu, wobec adresatów, o uwagę których region zabiega. W zależności od adresatów, na których kierowana jest uwaga, wykorzystywane być mogą różne aspekty konkurencyjności i uruchamiane różne czynniki jej wzmacniania. Strategiczne pozycjonowanie regionu wśród grupy regionów konkurencyjnych prowadzi do identyfikacji problemów do rozwiązania i wyzwań jakie władze regionu powinny podjąć aby poprawić swoją pozycję konkurencyjną. W strategii konkurencyjnej regionu dążymy do wyboru profilu przewagi konkurencyjnej nad rywalizującymi regionami, na który składa się pewien zasób silnych stron oraz portfela działalności strategicznej będącej przedmiotem rywalizacji z innymi regionami, na który składają się grupy produktów i rynków docelowych (Romanowska, 1999).

Strategie wojewódzkie, podobnie jak i strategie lokalne, opracowywane są i co najmniej koordynowane przez organy samorządu terytorialnego. Samorząd terytorialny danej jednostki jest reprezentantem określonej wspólnoty samorządowej i uczestniczy w sprawowaniu władzy publicznej w danym układzie. Samorząd, dysponując osobowością prawną wykonuje przysługującą mu część zadań publicznych w imieniu własnym i na własną odpowiedzialność. Podstawową jednostką samorządu terytorialnego jest gmina, która wykonuje wszystkie zadania publiczne nie zastrzeżone przez Konstytucję lub inne ustawy dla innych władz publicznych.

Gminy i powiaty mogą przygotowywać strategie i plany rozwoju, mimo, że ich opracowanie nie jest obowiązujące. Koncepcje i podstawy metodyczne tych strategii wzorowane są często na strategiach wojewódzkich. Mniejszy obszar terytorialny pozwala często na rozszerzenie zakresu tematycznego i szczegółowości strategii powiatowych i gminnych. Strategie opracowywane na szczeblu gminy i powiatu określane są mianem strategii rozwoju lokalnego lub strategicznego planu rozwoju lokalnego. W planie rozwoju lokalnej jednostki terytorialnej uwzględnia się takie elementy jak: wizję, cele strategiczne i operacyjne, strategiczne zadania, sposób ich wprowadzania i kontroli. Za podmiot takiej strategii uważa się społeczność lokalną, która powinna uczestniczyć w jej tworzeniu i realizacji oraz beneficjentem korzystnych efektów powstałych za sprawą wdrożenia strategii rozwoju lokalnego (Brol, 2008). Dokumenty programowe dotyczące rozwoju ustalone są przez Radę danej jednostki i mają powiązanie z uchwałami budżetowymi i planami zagospodarowania przestrzennego czy innymi dokumentami programowymi, takimi jak, gminne programy gospodarcze, gminne i powiatowe programy usług komunalnych, strategie finansowania inwestycji, czy strategie zarządzania długiem.

Samorząd gminy, czy powiatu przy budowaniu strategii rozwoju powinien współpracować z instytucjami otoczenia biznesu i organizacjami społecznymi takimi jak: stowarzyszenia przedsiębiorców, izby gospodarcze, samorządy przedsiębiorców, ośrodki transferu technologii, instytucje sfery naukowo-badawczej, parki przemysłowe czy instytucje społeczno-kulturalne. Zależnie od zakresu terytorial-

nego danej jednostki, posiadanego przez nią potencjału demograficznego i innych zasobów, zakresu działalności wewnętrznej i zewnętrznej, różnie mogą być kształtowane zasady, procedury i funkcje planowania strategicznego gminy czy powiatu. W zakresie lokalnym, w odróżnieniu od regionu, łatwiej jest określić i zmierzyć rozmiar wewnętrznego potencjału rozwojowego, stworzyć własne, unikalne procedury programowania i w większym zakresie można zaangażować grono społeczności lokalnej do wyznaczania priorytetów i celów rozwoju, realizacji zadań oraz nadzoru i kontroli ich wykonania. Kluczową sprawą dla realności opracowanych strategii na poziomie gmin i powiatów jest dostępność środków finansowych na ich realizację.

Strategia rozwoju lokalnego stanowi narzędzie, które aktywnie wpływa na budowanie przyszłości danej jednostki terytorialnej. W strategii stosuje się zazwyczaj zasadę eliminacji niekorzystnej nierównowagi i zastępowanie jej drugą bardziej zrównoważoną, która powoduje korzystne zmiany. Dzięki strategii, choć w różny sposób, próbuje się osiągnąć maksymalizację szans i minimalizację zagrożeń. Strategia, aby okazała się skuteczna, nie może być zbyt ogólna, powinna wskazywać różnice i ich skale, wyłaniać problemy i sposoby ich rozwiązywania (Wysocka, Koziński, 2000). Często opracowuje się wariantowe opracowania strategii. Warianty strategii mogą być wobec siebie kontrastowe, komplementarne i preferencyjne. Strategie kontrastowe są przeciwne i konkurencyjne względem siebie, wymagają jednoznacznego wyboru. Za podstawę ich formułowania uznaje się odmienny stosunek do istniejącej rzeczywistości oraz różne zapatrywania na przyszłość. Wśród strategii kontrastowych można wymienić strategie: zachowawcze – prospektywne, osłonowe – restytucyjne, reaktywne – inicjatywne, bierne – czynne, harmonijnego rozwoju – spolaryzowanego rozwoju i inne (Wysocka, Koziński, 2000). Strategie komplementarne mają charakter mniej lub bardziej uzupełniający się. Przykładem mogą być strategie endogeniczne czy egzogeniczne, strategie stymulacji czy zrównoważenia rozwoju. Strategie preferencyjne eksponują jedną ze sfer życia czy działalności albo nadrzędny cel rozwoju (działania). Pierwszą grupę reprezentują strategie prospołeczne, prośrodowiskowe czy proefektywnościowe, drugą – strategie awansu cywilizacyjnego czy strategie restrukturyzacyjne.

Budowanie strategii rozwoju lokalnego

Budowanie strategii rozwoju lokalnej jednostki terytorialnej odbywa się przy przestrzeganiu odpowiednich zasad i narzędzi planistycznych oraz kolejności działań. Do najważniejszych zasad należą (Brol, 2008):

- zasada partycypacji społeczności lokalnej – zaangażowania lokalnej społeczności z różnych środowisk w procesie tworzenia strategii, by do strategii zostały wybrane takie narzędzia rozwoju, które będą akceptowane przez społeczeństwo;
- zasada konsensusu – w sytuacji pojawienia się sporów i konfliktów odnoszących się do jakiegoś elementu projektu strategii, zakłada znalezienie innego rozwiązania, które może być zaakceptowane przez wszystkich uczestników, lepsze od wymuszonego kompromisu;

- zasada otwarcia strategii w wymiarze egzogenicznym – strategia w części powinna przekraczać wymiar lokalny i otwierać się na współpracę zewnętrzną, zwiększać popyt na innowacyjne rozwiązania i środki zewnętrzne i powiększać eksport lokalnych produktów i usług na zewnątrz;
- zasada zrównoważenia – oznacza oparcie rozwoju danej jednostki na zasadach rozwoju zrównoważonego, zakładającego potrzebę uwzględnienia wszystkich płaszczyzn rozwoju (ekonomicznej, społecznej i środowiskowej) oraz solidarności pokoleniowej;
- zasada zgodności dokumentów planistycznych – zapisy w strategii lokalnej powinny być zgodne z dokumentami planistycznymi jednostek terytorialnych wyższego szczebla (strategią wojewódzką i krajową). Przestrzeganie tej zasady ułatwia uczestniczenie w programach krajowych i unijnych oraz pozyskanie środków z tych źródeł.

Strategia będąca jakościową koncepcją przyszłości danego układu terytorialnego, wyrażająca przyszłościową wizję danego układu jest podstawą długofalowego zarządzania jednostką lokalną. Wypełnienie jej konkretnymi elementami ilościowymi prowadzi do stworzenia strategicznego planu rozwoju i strategicznego zarządzania jednostką, polegającego na podejmowaniu konkretnych decyzji wdrożeniowych i działań rozwojowych. Projektowanie strategii winno być poprzedzone analizą strategiczną, po wyborze strategii następuje jej faza wdrożenia i faza realizacji po czym następuje faza kontroli.

Analiza strategiczna może być rozumiana jako zbiór metod analitycznych pozwalających na identyfikację, ocenę a także prognozę zachowań określonych składników danej jednostki oraz jej otoczenia. Analiza strategiczna prowadząca do określenia długofalowego kierunku rozwoju i celu (celów) strategicznego powinna zawierać analizę otoczenia i uwarunkowań zewnętrznych, analizę stanu i potencjału danego terytorium, oraz ocenę pozycji strategicznej – potencjału konkurencyjnego jednostki. W fazie projektowania strategii ma miejsce konkretyzacja celów rozwojowych, generowanie i ocena wariantów oraz wybór wariantu i scenariusza realizacji. Analiza strategiczna może spełniać funkcję diagnostyczną a także funkcję prognostyczną. Przeprowadzenie analizy strategicznej podczas tworzenia strategii jest niezbędne, ponieważ ułatwia ona zrozumienie zmian jakie zachodzą w otoczeniu i potrzebę dostosowania się do tych zmian. Prawidłowo przeprowadzona analiza strategiczna powinna uwzględniać wszystkie elementy składowe danej jednostki oraz wszystkie sfery jej otoczenia. Dotyczy głównie trzech obszarów tego otoczenia: makrootoczenia – zwłaszcza różnego rodzaju czynników zewnętrznych z poziomu regionalnego, krajowego i zagranicznego, mających wpływ na jednostkę; otoczenia konkurencyjnego – zwłaszcza uwarunkowań wy wpływających z obszaru sąsiadujących jednostek terytorialnych; oraz własnego potencjału rozwojowego, wynikającego z racji posiadanych atutów i unikalnych zasobów oraz możliwości uzyskania dostępu do nowych zasobów i możliwości. W fazie analizy strategicznej wykorzystywane mogą być różne metody badań bezpośrednich, które pozwalają określić diagnozę aktualną i diagnozę prospektywną danego układu, zdefiniować jego podstawowe funkcje wewnętrzne i zewnętrzne, ustalić podstawowe kierunki i poziom relacji niezbędnych do zrealizowania przyjętych funkcji.

W budowaniu planu strategicznego w pierwszej fazie mogą być wykorzystane także inne metody analityczno-badawcze takie jak benchmarking i analiza SWOT. Benchmarking polega na porównaniu danej jednostki terytorialnej z inną konkurencyjną jednostką, która jest zbliżona do wzorca, który chcemy osiągnąć. Analiza SWOT pozwala na rozpoznanie i określenie różnych czynników mających wpływ zarówno pozytywny jak i negatywny na rozwój jednostki, zarówno tkwiących wewnątrz, jak i zewnętrznych wobec danego układu terytorialnego. Poprawne wykonanie analizy pozwala na wybór odpowiedniego scenariusza rozwoju, scenariusza optymistycznego, realistycznego czy pesymistycznego (Dziemianowicz i in., 2012).

W drugiej fazie procedury budowy planu strategicznego jednostki terytorialnej ustala się cele i zadania strategiczne ujęte w strukturze hierarchicznej. Ważny jest przy tym bezpośredni udział społeczności lokalnej w ustalaniu celów strategicznych i operacyjnych oraz przestrzeganie zasady konsensusu. W trzeciej fazie opracowania strategii rozwoju lokalnego przygotowuje się projekty dotyczące sposobu realizacji ujętych w strategii zadań. Opracowuje się też scenariusze i harmonogramy, dobiera instrumenty wspierania rozwoju lokalnego oraz procedury wdrażania, monitorowania i przebiegu procesów rozwoju. Następuje wtedy także rozdział zadań między podmioty gospodarcze i społeczne. Instytucją koordynującą przygotowanie i wdrażanie strategii rozwoju lokalnego jest samorząd terytorialny. Samorząd posługuje się różnymi instrumentami wsparcia bezpośredniego i pośredniego, instrumentami alokacyjnymi, redystrybucyjnymi i rozwojowymi, materialno-inwestycyjnymi, ekonomiczno-finansowymi, organizacyjno-prawnymi, informacyjno-promocyjnymi (Gałuszka, 2004; Kot, 2003; Tomanek, 2006; Wojciechowski, 2003). Dobór instrumentów powinien być dostosowany do konkretnej strategii i mieć charakter komplementarny.

Rozwój społeczno-gospodarczy kształtowany jest przez dwa równorzędne, wzajemnie na siebie oddziałujące elementy: społeczeństwo i gospodarkę. Współcześnie rozwój odbywa się głównie siłami mechanizmu rynkowego regulowanymi i modyfikowanymi przez państwo. Oznacza to, że państwo jest podmiotem polityki rozwoju prowadzonej w skali kraju, kreuje wraz z samorządami województw politykę regionalną oraz jest gwarantem przygotowania i realizacji strategii rozwojowych na wszystkich szczeblach podziału administracyjnego. Polityki i strategii rozwoju układów lokalnych formułują i budują władze samorządowe tych jednostek przy aktywnym udziale społeczności lokalnych oraz lokalnych organizacji i podmiotów gospodarczych. W każdym układzie terytorialnym, zarówno w obszarze funkcjonowania rynku jak i w sferze oddziaływania państwa mamy do czynienia z rozwiniętą strukturą instytucji funkcjonujących w ramach określonych zwyczajowo i przez państwo ram prawnych. Krajowe normy prawne uwzględniające normy prawa międzynarodowego, na które składają się systemy prawne układów integracyjnych oraz organizacji międzynarodowych, tworzą systemy zapewniające obowiązek jak i możliwość kształtowania polityki i strategii rozwoju społeczno-gospodarczego na poziomie krajowym, regionalnym i lokalnym.

Innowacje i innowacyjność jako przedmiot polityki rozwoju

Innowacje i innowacyjność są uznawane za jeden z najbardziej progresywnych czynników rozwoju i wzrostu społeczno-gospodarczego w wymiarze ogólnokrajowym, jak też terytorialnym, w tym również regionalnym i lokalnym (Niedzielski, Jaźwiński, 2002; Markowska, 2012). Skoro rozwój społeczno-gospodarczy może być wspierany i korygowany przez politykę gospodarczą i politykę społeczną to innowacje i innowacyjność, będące integralną częścią społeczno-gospodarczych procesów rozwojowych, mogą stanowić przedmiot polityki rozwoju. Zawężenie zakresu przedmiotowego takiej polityki do problemów kreowania innowacji, ich adaptacji i dyfuzji innowacji, budowania regionalnych i lokalnych systemów innowacji oraz kształtowania strategii wdrożeniowych i programów realizacyjnych wzmacniających innowacyjność w regionalnych i lokalnych układach terytorialnych jest zadaniem trudnym, ale niezbędnym i ważnym. Podejmujemy więc zadanie przedstawienia polityki skupiającej się na kreowaniu innowacyjności lokalnych układów terytorialnych w ramach ogólnej polityki rozwoju kraju i polityki regionalnej.

Innowacyjność regionu E. Stawasz (1997) zdefiniowała jako zdolność i motywację gospodarki/przedsiębiorstw funkcjonujących w regionie do ustawicznego poszukiwania i wykorzystywania w praktyce wyników badań naukowych, nowych koncepcji, pomysłów i wynalazków. Oznacza to, że za innowacyjne uważa się regiony, w których firmy i instytucje umieją tworzyć, absorbować i zdobywać nowe produkty (usługi) oraz te, które charakteryzują się zdolnością ciągłego adaptowania się do zmian zachodzących w otoczeniu. Innowacyjność gminy, jako terytorialnego układu lokalnego w zasadzie może być określona podobnie, jednak należy wskazać na istotne różnice jakie mogą wystąpić. Wynikają one z ograniczonej skali układów lokalnych i wielkiego ich zróżnicowania pod względem potencjału innowacyjności, zwłaszcza w sferze miejscowego kreowania innowacji. Znaczna część lokalnych układów terytorialnych, oddalonych od dużych ośrodków miejskich, ma ograniczone bądź znikome możliwości tworzenia oryginalnych innowacji i jest skazana na dyfuzję innowacji z zewnątrz. To duże zróżnicowanie i ograniczone możliwości kreowania innowacji wewnątrz układu w wielu przypadkach wskazuje na potrzebę opracowania strategii ukierunkowanych na innowacyjność naśladowczą i absorpcję innowacji z zewnątrz. Budowanie lokalnych systemów innowacji i wzmacnianie innowacyjności w układach lokalnych powinno być skorelowane i zintegrowane z polityką rozwoju kraju prowadzoną wobec regionu i polityką wewnętrzną regionu, w którym funkcjonuje dany układ lokalny. W budowaniu lokalnych systemów innowacyjnych i kształtowaniu polityk i strategii wzmacniania innowacyjności lokalnej należy zwracać uwagę na rozwój gospodarki opartej na wiedzy i innowacje technologiczne, wykorzystanie unikalnych zasobów i endogenicznych potencjałów rozwojowych pozostających w zgodzie z zachowaniem lokalnej tożsamości i zasadami zrównoważonego rozwoju.

W tym rozdziale zamierzamy przedstawić uwarunkowania i zarys takiej polityki, jej istotę oraz wynikające z niej strategie i programy rozwoju. Zwrócimy uwagę na podstawy prawne kształtowania polityki i budowania strategii wzmacniania innowacyjności lokalnej, formy i treści tych polityk, strategii i programów, głów-

ne podmioty kształtujące politykę innowacyjną oraz instytucjonalne rozwiązania funkcjonujące w układach lokalnych. Wskażemy także na pojawiające się nowe trendy w programowaniu rozwoju w lokalnych układach terytorialnych.

Rozwój społeczno-gospodarczy w każdym układzie terytorialnym może przebiegać spontanicznie, bez ingerencji władzy, na ogół jest jednak przez władze kształtowany. To kształtowanie dotyczy zarówno tempa rozwoju (chodzi o przyspieszenie), jak i kierunków czy płaszczyzn rozwoju, które zmieniają strukturę danego układu. To kształtowanie może odbywać się przez wprowadzenie nowych instrumentów, nowych czynników rozwoju, takich jak innowacje, które prowadzą do podnoszenia konkurencyjności danego układu. Zaprogramowane, skoordynowane działania mające na celu powiększanie, optymalne ukształtowanie struktur i poprawę jakości potencjału wytwórczego danego układu terytorialnego w celu poprawy jego konkurencyjności i w efekcie polepszenie społecznego dobrobytu stanowią istotę polityki rozwoju. Najczęściej szeroko pojmowana polityka odnosi się do całego kraju, powszechną jednak praktyką stało się też programowanie polityki rozwoju regionów. Państwa będące częścią ponadnarodowych układów integracyjnych mogą część swych usprawnień w tym obszarze przekazywać na szczeblach organów układu integracyjnego. Idąc śladem możliwej decentralizacji władzy, która jest podmiotem takiej polityki zdolnym do kształtowania struktur instytucjonalnych i procesów funkcjonalnych, polityka rozwoju może być prowadzona także na niższych szczeblach administracyjnego podziału kraju, także w lokalnych układach terytorialnych. Na szczeblach lokalnych, oprócz prawnie ustalonych organów władzy samorządowej, mogą być podejmowane oddolne, społeczne inicjatywy kształtowania lokalnej polityki rozwoju przez tworzące się formy stowarzyszeń osób, czy podmiotów gospodarczych i instytucji pozarządowych.

Oddolne inicjatywy kształtowania lokalnej polityki rozwoju zawsze jednak powinny uwzględniać zwyczajowe normy, prawne regulacje państwa i upoważnionych organów samorządowych. Możliwość przekazywania uprawnień do ustanawiania polityki rozwoju sprawia, że w kraju kształtuje się wielopoziomowy model polityki rozwoju, który wymaga koordynacji zarówno na etapie programowania jak i realizowania polityki. Aktualnie mamy w Polsce do czynienia z ugruntowanym modelem polityki rozwoju kraju i polityki regionalnej. Możemy także mówić o polityce lokalnej czy ponadlokalnej, która aktualnie nie ma charakteru obowiązkowego, w praktyce stosowana jest jednak coraz częściej.

Każda polityka rozwoju wymaga długo lub co najmniej średniookresowego horyzontu czasu. Długofalowo ukierunkowane cele rozwoju wymagają konkretyzacji, a niekiedy weryfikacji i wprowadzania korekt w związku z nieprzewidywalnymi zmianami koniunktury uwarunkowań. Polityka rozwojowa wyznacza długofalowe kierunki i ogólne cele oraz ścieżki dojścia do przyjętych celów. Konkretyzacja realizowanej polityki rozwoju przybiera formę strategii, w której oprócz uszczegółowienia całej koncepcji i celów polityki rozwoju zawarte są także skonkretyzowane sposoby, formy i źródła realizacji (Górniak, Mazur, 2012). Konkretnie formy realizacji strategii rozwoju przybierają postać programów rozwoju, często zwanych programami operacyjnymi.

Realcje między polityką rozwoju a strategią rozwoju są jednoznaczne, zwłaszcza jeśli rozpatrujemy strategię w kontekście polityki długookresowej. Pojęcie strategii ma, podobnie jak i polityki, długą historię sięgającą starożytności. Strategia ma na ogół bardziej ogólny charakter. Kluczowe znaczenie dla strategii mają dwa jej elementy: wizja pewnego stanu, który chcemy osiągnąć oraz kierunek, w jakim chcemy podążać. Tych elementów nie można określić szczegółowo. Większa konkretyzacja możliwa jest przy ustaleniu celów strategicznych dla przewidywanych uwarunkowań rozwoju. Niezbędnym elementem jest też określenie sposobu osiągnięcia celów strategicznych. W strategii, w przeciwieństwie do polityki, sposoby osiągania celów są także określone dość ogólnie. Strategie mają szereg różnych wymiarów, które określać mogą ich specyfikę. Każda ze strategii ma wymiar tematyczny, wymiar czasowy, wymiar przestrzenny. Powinna mieć także zestaw miar i wskaźników umożliwiających monitorowanie jej przebiegu i skuteczności.

4.2. Strategie rozwoju Unii Europejskiej

Od czasu uzyskania przez Polskę członkostwa w UE, polityka rozwoju kraju, a także polityka rozwoju regionalnego i lokalnego zostały podporządkowane aktom prawa wspólnotowego. Polska jako członek Organizacji Narodów Zjednoczonych realizuje także podstawowe konwencje i strategie przyjmowane w różnych gremiach, którym patronuje ONZ. Ustawa z 2008 r. o prowadzeniu polityki rozwoju już w samym tytule informuje, że polskie ustawodawstwo dotyczące polityki rozwoju funkcjonuje w ramach prawa UE. W tym zakresie prawo wspólnotowe ma pierwszeństwo wobec prawa krajowego, co wynika z traktatu o UE oraz traktatu o funkcjonowaniu UE. Podstawową zasadą prawa wspólnotowego są zasady nadrzędności, pomocniczości i proporcjonalności. Oznacza to, że prawo pierwotne UE oraz akty prawne wydane na jego podstawie powinny być stawiane ponad prawem krajowym, a całe prawo wspólnotowe ma działać na rzecz trwałego rozwoju Europy, którego podstawą jest zrównoważony wzrost gospodarczy oraz stabilność cen, społeczna gospodarka rynkowa o wysokiej konkurencyjności zmierzająca do pełnego zatrudnienia i postępu społecznego oraz ochrony i jakości środowiska naturalnego. Zadaniem prawa wspólnotowego jest wspieranie spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej oraz solidarności między państwami członkowskim przy wykorzystaniu środków z funduszy europejskich, zwłaszcza Funduszu Społecznego, Funduszu Rozwoju Regionalnego, Funduszu Spójności i Europejskich Funduszy Rolnych. Zapisy prawa traktatowego zaakceptowane w momencie wstąpienia kraju do Unii Europejskiej stanowią więc podstawę kształtowania krajowej polityki rozwoju na szczeblu krajowym, regionalnym i lokalnym.

Nie oznacza to jednak, że polityka rozwoju, zwłaszcza na szczeblu lokalnym musi być identyczna z zapisami prawa wspólnotowego. Artykuł 120 Traktatu o Funkcjonowaniu UE stwierdza, że „państwa członkowskie prowadzą swoje polityki gospodarcze mające na względzie przyczynianie się do osiągania celów Unii określonych w art. 3 i art. 174-178 Traktatu o Funkcjonowaniu UE, które dotyczą spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej i wspierania konkurencyjnego rozwoju całej UE,

w tym do zmniejszenia dysproporcji w poziomie rozwoju różnych regionów oraz zafowania regionów najmniej uprzywilejowanych. Dla osiągnięcia tych celów państwa członkowskie prowadzą swoje polityki gospodarcze i koordynują je w taki sposób aby osiągnąć także cele określone wspólnotowo. Osiąganie tych celów Unia wspiera także przez działania podejmowane przy wykorzystaniu Funduszy Strukturalnych i Europejskiego Banku Inwestycyjnego oraz innych instrumentów finansowych. Szczególną rolę w działaniach przyczyniających się do korygowania dysproporcji rozwojowych między regionami powierzono Funduszowi Rozwoju Regionalnego i Europejskiemu Funduszowi Społecznemu. Początkowo oddzielne wykorzystywanie tych funduszy do realizacji celów polityki strukturalnej i polityki regionalnej było stopniowo integrowane w ramach nabierającej na znaczeniu polityki spójności.

W zapisach Traktatu Rzymskiego z 1957 r. znalazło się sformułowanie, że „państwa członkowskie pragną wzmocnienia jedności swoich gospodarek i zabezpieczenia ich harmonijnego rozwoju poprzez redukcję zróżnicowań istniejących między regionami oraz łagodzenie zafowania mniej uprzywilejowanych regionów”. W tym celu poczynając od lat 60. prowadzono politykę strukturalną uzupełnioną w latach siedemdziesiątych o politykę regionalną. W latach 1984-1988 w poszukiwaniu nowego modelu polityki regionalnej zreformowano zasady wykorzystywania Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (programy narodowe i inicjatywy wspólnotowe), a w latach 1988-1992 także inne fundusze strukturalne, co doprowadziło do umocnienia Europejskiej Polityki Spójności integrującej dotychczas prowadzone polityki – strukturalną i regionalną. Początkowo polityka spójności ukierunkowana była na konwergencję łagodzącą dysproporcje rozwojowe między regionami, na którą kierowano $\frac{3}{4}$ środków przeznaczonych na Europejską Politykę Spójności (EPS). W latach 1994-1999 EPS wykorzystywała dla realizacji wyznaczonych celów fundusze strukturalne, a od 1994 r. także Fundusz Spójności, dostępny dla regionów, w których PKB na mieszkańca był niższy od 90% średniej dla UE.

Przyjęcie w 1999 r. Agendy 2000 pt. „O silniejszą i poszerzoną Europę” przygotowującej UE do kolejnego, dalszego rozszerzenia, zmodyfikowało niektóre zasady polityki regionalnej przez uproszczenie procedur, zwiększenie przejrzystości finansowej, oszczędniejsze gospodarowanie środkami i wzmacnianie zasady koncentracji oraz ograniczenie liczby celów polityki spójności z 7 do 3 oraz Inicjatyw Wspólnoty z 13 do 3. Z pomocy w ramach polityki regionalnej mogło korzystać 35-40% ludności, a maksymalny poziom pomocy nie powinien przekraczać 4% PKB danego kraju.

Warunkiem otrzymania wsparcia z Funduszy Strukturalnych w latach 1989-2006 było przygotowanie przez państwo członkowskie wieloletniej strategii w postaci narodowego planu rozwoju, które później przybrały nazwę „Podstawy Wsparcia Wspólnoty”. Podstawy Wsparcia Wspólnoty były wdrażane za pomocą programów operacyjnych o charakterze sektorowym, regionalnym, współpracy transgranicznej oraz pomocy technicznej. Od 2007 r. zostały przyjęte zmodyfikowane wytyczne Wspólnoty dotyczące spójności, z których wynikała możliwość przygotowania przez państwa członkowskie Narodowych Strategicznych Ram Odniesienia, które umożliwiały bardziej elastyczne prowadzenie europejskiej polityki spójności w zależności od potrzeb i warunków krajowych.

Wraz z coraz szerszą ingerencją UE w politykę rozwoju państw członkowskich z końcem XX wieku dojrzała świadomość potrzeby szerszego oparcia rozwoju społeczno-gospodarczego o nowoczesne źródła i czynniki. Wyrazem tego było przyjęcie w 2000 r. na szczycie w Lizbonie tzw. Strategii Lizbońskiej, zakładającej w ciągu 10 lat przekształcenia UE w nowoczesną gospodarkę światową. Strategia oparta na zasadach trwałego i zrównoważonego rozwoju przewidywała wprowadzenie do polityk publicznych państw członkowskich szeregu nowych koncepcji i rozwiązań takich jak: gospodarka oparta na wiedzy, społeczeństwo informacyjne, uczące się i podatne na innowacje nowe technologie informacyjne, szersze wykorzystywanie odnawialnych źródeł energii itp. Po pięciu latach, kiedy zauważono, że strategia nie przynosi oczekiwanych rezultatów przyjęto Odnowioną Strategię Lizbońską (OSL), która zakładała porządkowanie wszystkich polityk wspólnotowych oraz prowadziła do przygotowania zintegrowanych wytycznych na rzecz wzrostu i zatrudnienia. Równolegle podjęto krajowe programy reform, nad którymi dyskutowano w następnych latach. Uwzględniając założenia OSL w latach 2007-2013 zakładano aby w programach operacyjnych podporządkowanych zasadzie konwergencji przynajmniej 60% funduszy było przeznaczone na priorytety wskazane w Strategii Lizbońskiej, co oznaczało potrzebę koncentracji środków i przesuwanie akcentów w polityce regionalnej z modelu wyrównawczego na efektywnościowy, ograniczający bariery, wspierający konkurencyjność i wykorzystywanie endogennych potencjałów rozwoju. Tendencje te znalazły wyraz w przyjętej w czerwcu 2020 r. Strategii Europa 2020, w której priorytetami stały się:

- rozwój gospodarki opartej na wiedzy i innowacjach;
- promocja gospodarki oszczędzającej zasoby, gospodarki zielonej i konkurencyjnej;
- sprzyjanie gospodarce o wysokim zatrudnieniu, zapewniającej wysoką spójność społeczną i gospodarczą.

Założono, że należy dążyć do tego, aby wskaźnik zatrudnienia grupy wiekowej 20-64 wynosił nie mniej niż 75%, by na badania i rozwój przeznaczać min. 3% PKB oraz by ograniczyć emisję CO₂ o 20% oraz zwiększyć efektywność energetyczną również o 20%. Założono także obniżenie udziału młodzieży zbyt wczesnie kończącej edukację do 10%, zwiększenie do 40% udziału młodzieży kończącej edukację na poziomie wyższym, w sferze socjalnej przewidziano obniżenie liczby osób w strefie ubóstwa ze 120 do 100 mln w całej Unii. Wdrożenie Strategii Europa 2020 odbywa się przez 7 następujących, flagowych inicjatyw:

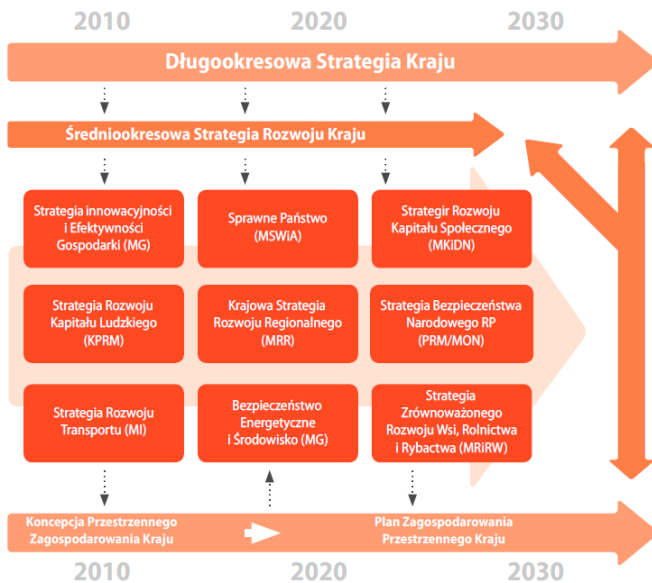
1. Innowacyjna Europa;
2. Młodzi w ruchu;
3. Digitalna agenda dla Europy;
4. Europa oszczędzająca zasoby;
5. Polityka przemysłowa dla ery globalizacji;
6. Agenda dla nowych umiejętności i miejsc pracy;
7. Europejska platforma zwalczania biedy.

Strategia Europa 2020 stała się podstawą wszystkich polityk wspólnoty od początku drugiej dekady XXI wieku. Wspieranie innowacji uznawane jest w Unii Europejskiej jako proces zorientowany regionalnie. Dlatego też zainicjowano opraco-

wanie Regionalnych Strategii Innowacji (*Regional Innovation Strategy* – RIS), które także w Polsce zostały przygotowane przez wszystkie regiony (województwa). W powiązaniu z RIS zostały ustalone, zarówno dla całej Polski jak i poszczególnych województw, inteligentne specjalizacje regionalne. Przez szereg lat W Unii Europejskiej tworzono listę wskaźników służących mierzeniu poziomu innowacyjności regionów, których liczba w 2004 r została ustalona na 26 (Markowska, 2012). Wskaźniki zgromadzone po stronie nakładów obejmowały czynniki stymulujące innowacje, kreowanie wiedzy, innowacje i przedsiębiorczość, zaś czynniki dotyczące efektów dotyczyły zastosowań innowacji oraz własności intelektualnej. Pomiar innowacyjności regionów w krajach Unii Europejskiej przeprowadzany jest co kilka lat za pomocą ciągle modyfikowanych, dostosowywanych do zmieniających się warunków, wskaźników. W 2009 r. Regional Innovation Scoreboard opracowano dla 201 regionów UE i Norwegii (Hollanders i in., 2009). Wykorzystano w tym celu 16 wskaźników skupionych w 3 grupach; motory innowacyjności – 4 wskaźniki, działalność przedsiębiorstw – 5 wskaźników i efekty działalności przedsiębiorstw – 7 wskaźników. System pomiaru innowacyjności regionów nie jest jeszcze w pełni skonkretyzowany, nie sprzyja to także tworzeniu bardziej uniwersalnych systemów pomiaru innowacyjności w układach lokalnych.

4.3. Polityka i strategia rozwoju kraju

Politykę publiczną w Polsce prowadzą centralne władze państwa oraz samorządy terytorialne wszystkich szczebli podziału administracyjnego kraju. Ustawa z 6 grudnia 2006 r. o zasadach prowadzenia polityki rozwoju definiuje politykę rozwoju jako „zespół wzajemnie powiązanych działań podejmowanych i realizowanych w celu zapewnienia trwałego i zrównoważonego rozwoju kraju, spójności społeczno-gospodarczej, regionalnej i przestrzennej, podnoszenia konkurencyjności gospodarki w skali krajowej, regionalnej lub lokalnej”. Definicja ta ma charakter funkcjonalny, przedstawia politykę rozwoju od strony zarządczej, pokazuje szerokie spektrum celów ogólnych związanych z różnymi praktykami publicznymi, odnoszącymi się do poszczególnych sektorów i funkcji państwa, jak i ocenianych przy użyciu różnych kryteriów. W polityce rozwoju danej jednostki terytorialnej dokonuje się synteza wszystkich polityk szczegółowych i sektorowych. Przy realizacji publicznej polityki rozwoju obowiązuje zasada zrównoważonego rozwoju, zasada niedyskryminacji w życiu politycznym, społecznym i gospodarczym, zasada solidarności, zasada spójności oraz zasada dobra wspólnego i demokratycznego państwa prawnego (Górniak, Mazur, 2012). Strukturę zarządzania rozwojem państwa przyjętą w 2011 r. pokazano na Rysunku 17.

Rysunek 17. Struktura modelu zarządzania rozwojem państwa

Źródło: Uchwała Rady Ministrów Nr 36 z 5 kwietnia 2011 r. w sprawie aktualizacji wieloletniego planu finansowego państwa na lata 2011–2014 (M.P. Nr 29, poz. 324) (Górniak, Mazur, 2012).

Istotą polityki rozwoju jest podtrzymywanie wzrostu gospodarczego (powiększanie wartości ekonomicznej) ze zmianami natężenia trendu rozwojowego różnych elementów struktury społeczno-gospodarczej danego układu terytorialnego. Wywołanie tych zmian może być zaprogramowane i ukierunkowane na cele, stany czy wartości. Rozwój każdego układu jest zmianą społeczną, która stanowi wypadkową działania wielu aktorów społecznych, jest świadomy i uświadomiony, może więc być powodowany i kształtowany. Skutki rozwoju utrwalają się w danym układzie i mają charakter nieodwracalny. Rozwój może być oceniony lecz jest trudny do pomiaru i kwantyfikacji ze względu na występowanie, obok mierzonego wzrostu, trudno mierzalnych efektów jakościowych (Górniak, Mazur, 2012). Rozwój społeczno-gospodarczy ma swój kontekst i wymiar polityczny. Zmiany polityczne mogą więc zmienić sposób postrzegania i oceny rozwoju. Zmiany takie wpływają na kształtowanie się ogólnego modelu rozwoju. Żaden model rozwoju nie może zapewnić osiągnięcia owocnych celów czy efektów, bowiem proces rozwoju nie może być ściśle zaplanowany, a siły polityczne, społeczne i wrażliwość kulturowa oddziałujące na rozwój mogą prowadzić do różnych, trudnych do przewidzenia efektów. Władze publiczne mogą jednak wpływać na formowanie modelu rozwoju i ogólne zasady przebiegu procesów rozwojowych. Sformułowanie ogólnego modelu rozwoju i ukierunkowanie procesów rozwojowych przybiera postać polityki rozwoju, a jej praktyczne sprawowanie można określić zarządzaniem procesami rozwoju.

Dla polityki rozwoju, która powinna prowadzić do ożywienia czy ukierunkowania aktywności gospodarczej, ukształtowania konkurencyjnej struktury gospodar-

ki, podniesienia innowacyjności, przedsiębiorczości i produktywności, kluczowe znaczenie ma charakter, różnorodność i sprawczość otoczenia instytucjonalnego oraz sprzyjające tej różnorodności i sprawczości rozwiązania regulacyjno-prawne (Górniak, Mazur, 2012).

Polityka rozwoju powinna umiejętnie godzić domenę działania rynku z oddziaływaniem państwa. W skali regionalnej i lokalnej, oddziaływanie państwa musi uwzględniać zakres decentralizacji i aktywności władz samorządowych. Oznacza to, że na niższych szczeblach podziału terytorialnego kraju państwo ogranicza zakres autorytarnego władztwa na rzecz wypełniania partnerskich funkcji koordynacyjnych, pobudzających i wspomagających. Zadaniem państwa jest zapewnienie funkcjonowania zasady legalizmu na wszystkich szczeblach zarządzania rozwojem. Art. 7 Konstytucji RP stwierdza, że „organy władzy publicznej działają na podstawie i w granicach prawa”. Oznacza to, że organy władzy publicznej nie mogą podejmować decyzji bez podstawy prawnej, a jednocześnie są zmuszane do działania, jeśli wiążące normy prawne nakładają na nie taki obowiązek.

Polityka rozwoju prowadzona jest na podstawie konstytucyjnych dokumentów o charakterze programowo-politycznym, jak też aktów o charakterze ustawowym. Konstytucja RP nakazuje prowadzenie polityki rozwoju zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju (art. 5) oraz zasadą społecznej gospodarki rynkowej (art. 4), jak również nakłada na władze publiczne obowiązek prowadzenia polityki zmierzającej do pełnego, produktywnego zatrudnienia (art. 65 ust. 5) oraz polityki zapewniającej bezpieczeństwo ekologiczne współczesnym i przyszłym pokoleniom (art. 74 ust. 1) (Górniak, Mazur, 2012).

Prowadzenie polityki rozwoju w okresie transformacji systemowej zostało po raz pierwszy zdefiniowane w ustawie z 6 grudnia 2006 r. o zasadach prowadzenia polityki rozwoju. Politykę rozwoju w tej ustawie zdefiniowano dość szeroko jako zespół wzajemnie powiązanych działań podejmowanych i realizowanych w celu zapewnienia trwałego i zrównoważonego rozwoju kraju oraz spójności społeczno-gospodarczej i terytorialnej w skali krajowej, regionalnej lub lokalnej, w szczególności w zakresie:

1. ochrony środowiska;
2. ochrony zdrowia;
3. promocji zatrudnienia, w tym przeciwdziałaniu bezrobociu, łagodzeniu skutków bezrobocia, aktywizacji bezrobotnych;
4. rozwoju kultury, kultury fizycznej, sportu i turystyki;
5. rozwoju miast i obszarów metropolitalnych;
6. rozwoju obszarów wiejskich;
7. rozwoju nauki i zwiększeniu innowacyjności gospodarki, w tym sektorów opartych na wykorzystywaniu nowoczesnych technologii;
8. rozwoju zachowań prospołecznych wspólnot lokalnych oraz budowy i umacniania struktur społeczeństwa obywatelskiego;
9. rozwoju zasobów ludzkich, w tym podnoszenia poziomu wykształcenia społeczeństwa, kwalifikacji obywateli, jak również zapobiegania wykluczeniu społecznemu oraz łagodzeniu jego negatywnych skutków;
10. stymulowania powstawania nowych miejsc pracy;
11. tworzenia i modernizacji infrastruktury społecznej i technicznej;

12. wspierania i unowocześnienia instytucji państwa;
13. wspierania rozwoju przedsiębiorczości;
14. wspierania wzrostu gospodarczego;
15. zwiększania konkurencyjności gospodarki (tekst jednolity Dz. U. z 2009 r. Nr 84 poz. 712).

Tak szeroko i szczegółowo zakreślone pole polityki rozwoju zawierało możliwość zaakcentowania pewnych priorytetów i obszarów szczególnego zainteresowania. Dlatego też przy okazji nowelizacji tej ustawy w dniu 7 listopada 2008 r., z definicji polityki rozwoju wyeliminowano katalog szczegółowych, wyliczonych celów na rzecz silniejszego zaakcentowania potrzeby zapewnienia spójności regionalnej i przestrzennej oraz podnoszenia konkurencyjności i tworzenia nowych miejsc pracy we wszystkich sferach gospodarki. Przyjęta, bardziej zwięzła i dostosowana do założeń Odnowionej Strategii Lizbońskiej, definicja polityki rozwoju pojmowana jako „zespół wzajemnie powiązanych działań podejmowanych i realizowanych w celu zapewnienia trwałego i zrównoważonego rozwoju kraju, spójności społeczno-gospodarczej, regionalnej i przestrzennej, podnoszenie konkurencyjności gospodarki oraz tworzenie nowych miejsc pracy w skali krajowej, regionalnej i lokalnej” przetrwała do kolejnej nowelizacji przeprowadzonej w 2020 r.

Ustawa z 6 grudnia 2006 r. określiła zasady prowadzenia polityki rozwoju, szczególnie w odniesieniu do prowadzenia strategii rozwoju oraz programów operacyjnych i programów rozwoju, podmiotów prowadzących politykę oraz trybu prowadzenia współpracy między podmiotami. Przewidywała sporządzanie następujących strategii rozwoju: Długookresowej Strategii Rozwoju Kraju (DSRK) z horyzontem co najmniej 15 lat; Średniookresowej Strategii Rozwoju Kraju (ŚSRK) obejmującej w zasadzie 7 letni okres zgodny z okresem programowania w UE; innych strategii rozwoju wskazanych w ŚSRK odnoszących się do rozwoju regionów, rozwoju przestrzennego i sektorów gospodarczych oraz strategii ponadregionalnych. Przewidziano również opracowanie strategii rozwoju województw i Narodowej Strategii Spójności. Strategie te uchwalone były przez Radę Ministrów i samorządy (sejmiki) wojewódzkie. Poszczególne strategie były realizowane przy pomocy krajowych i regionalnych programów mających charakter operacyjno-wdrożeniowy. Na nowo uregulowano instytucję kontraktu wojewódzkiego (między innymi resortem zajmującym się rozwojem regionalnym a zarządem wojewódzkim). Ustanowiono zasady i tryb procedury wybierania i realizacji programów rozwojowych.

Według znowelizowanej ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju obowiązującej od 1.01.2021 do 31.12.2025 (Dz. U. 2019, poz.1295) strategiami rozwoju w Polsce są:

- Średniookresowa Strategia Rozwoju Kraju – dokument określający podstawowe uwarunkowania, cele i kierunki rozwoju kraju w wymiarze społecznym, gospodarczym i przestrzennym na okres 10-15 lat oraz szczegółowe działania na okres 4 lat realizowane przez inne strategie rozwoju oraz za pomocą programów, z uwzględnieniem okresu programowania Unii Europejskiej;
- inne strategie rozwoju – dokumenty określające podstawowe uwarunkowania, cele i kierunki rozwoju, odnoszące się do sektorów, dziedzin, regionów lub rozwoju przestrzennego;

- strategia rozwoju województwa – dokument, o którym mowa w ustawie z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa (Dz. U. z 2019 r. oraz 2020 r. poz. 1378);
- strategia rozwoju gminy – dokument o którym mowa w ustawie z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2020 r. poz. 713 i 1378);
- strategia rozwoju ponadlokalnego – dokument o którym mowa w ustawie z 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, i ustawy z dnia 9.03.2017 r. o związku metropolitalnym w województwie śląskim.

Średniookresowa Strategia Rozwoju Kraju określa w szczególności:

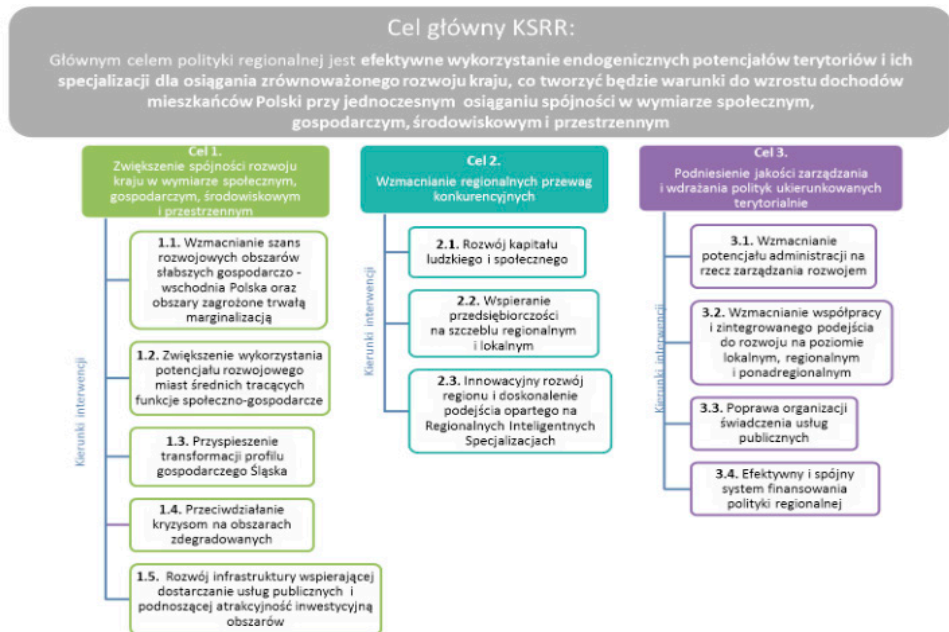
- wnioski z diagnozy sytuacji społeczno-gospodarczej i przestrzennej oraz oceny trafności przewidywanej skuteczności i efektywności realizacji strategii rozwoju;
- zidentyfikowane potencjały i problemy rozwoju, z uwzględnieniem zróżnicowań przestrzennych;
- strategiczne wyzwania rozwojowe;
- cele strategiczne rozwoju w wymiarze społecznym, gospodarczym i przestrzennym;
- obszary strategicznej interwencji;
- kierunki interwencji, w tym interwencji podmiotów prowadzących politykę rozwoju oraz działania służące osiągnięciu celów strategicznych;
- oczekiwane rezultaty planowania interwencji, w tym w wymiarze przestrzennym, oraz wskaźniki ich osiągnięcia;
- system realizacji strategii;
- założenia ram finansowych i potencjalne źródła finansowania.

Średniookresowa strategia rozwoju kraju jest przyjmowana przez Radę Ministrów w drodze uchwały i jest aktualizowana, jeśli taka konieczność wynika ze zmian sytuacji społecznej lub ekonomicznej kraju. Inne strategie rozwoju są spójne ze średniookresową strategią rozwoju kraju. Strategie te, przygotowywane są według schematu zbliżonego do strategii krajowej, ich zakres może być rozszerzony jeśli przemawiają za tym specyficzne cechy dotyczące danego przedmiotu lub układu.

4.4. Polityka i strategia rozwoju regionalnego

W odniesieniu do regionów opracowywana jest krajowa strategia rozwoju regionalnego, strategia ponadregionalna oraz narodowa strategia spójności. Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 (KSRR, 2030) jest podstawowym dokumentem polityki regionalnej państwa w Polsce. Ma ona oparcie w Strategii na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.), w której wskazano, że rozwój Polski powinien być społecznie wrażliwy i terytorialnie zrównoważony, dzięki któremu efektywnie powinny być wykorzystywane i rozwijane miejscowe zasoby i potencjały wszystkich regionów. Przyjęty model rozwoju przewidywał wspomaganie w szczególności obszarów, które nie mogą w pełni rozwinąć swojego potencjału rozwojowego. Projekt KSRR 2030 był poddany szerokim konsultacjom społecznym na przełomie 2018/2019 roku. Przyjęty dokument obowiązuje od początku 2021 roku.

Politykę regionalną zdefiniowano jako skoordynowane działania wszystkich podmiotów (w tym rządu, samorządów terytorialnych wszystkich szczebli i partnerów społeczno-gospodarczych) na rzecz rozwoju poszczególnych regionów. Dokument określa systemowe ramy prowadzenia polityki regionalnej przez rząd wobec regionów, jak i w poszczególnych regionach, podział zadań, rodzaj dokumentów programowych, sposób monitorowania i oceny efektów realizacji, formy wsparcia finansowego oraz źródła finansowania. Schemat pokazujący cel główny i cele szczegółowe polityki regionalnej przedstawia Rysunek 18.

Rysunek 18. Cel główny, cele szczegółowe i kierunki interwencji polityki i strategii rozwoju regionalnego w Polsce do roku 2030

Źródło: Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego, 2030.

Wzrostowi gospodarczemu Polski od zapoczątkowania procesów transformacji nie towarzyszy wyraźne zmniejszenie dysproporcji rozwojowych między regionami, mimo zakładanego w polityce spójności Unii Europejskiej celu jakim jest konwergencja, oznaczająca łagodzenie dysproporcji rozwojowych między regionami. Dla polityki regionalnej w Polsce oznacza to konieczność przeciwdziałania nadmiernym dysproporcjom rozwojowym zarówno między regionami jak i w ramach poszczególnych regionów. Oprócz przeciwdziałania pogłębianiu różnicowań regionalnych istnieje powszechna potrzeba podnoszenia jakości kapitału ludzkiego, wzmacniania przedsiębiorczości i innowacyjności oraz lepszego nasycenia całego terytorium infrastrukturą transportowo-komunikacyjną.

Polityka regionalna prowadzona ze szczebla krajowego powinna także wspierać konkurencyjność miast różnej wielkości i obszarów wiejskich zarówno w układzie

krajowym jak i w skali międzynarodowej. Głównym celem polityki regionalnej zapisanym w KSRR 2030 jest efektywne wykorzystanie endogenicznych potencjałów rozwojowych terytoriów i ich specjalizacji dla osiągnięcia zrównoważonego rozwoju kraju, co tworzyć będzie warunki do wzrostu dochodów mieszkańców Polski, przy jednoczesnym osiągnięciu spójności w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym. W ramach celu głównego wyodrębniono trzy cele szczegółowe i dwanaście kierunków interwencji:

- zwiększenie spójności rozwoju kraju w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym (5 kierunków interwencji);
- wzmocnienie regionalnych przewag konkurencyjnych (3 kierunki interwencji);
- podniesienie jakości zarządzania i wdrażanie polityk ukierunkowanych terytorialnie (4 kierunki interwencji).

Polityka regionalna Polski w perspektywie do 2030 roku kładzie nacisk na zrównoważony rozwój całego kraju, czyli zmniejszanie dysproporcji rozwojowych w poziomie rozwoju terytoriów, w szczególności wspomaga rozwój obszarów, które nie mogą w pełni rozwinąć swojego potencjału rozwojowego lub utraciły wcześniej posiadane funkcje społeczno-gospodarcze. Kieruje do tych regionów wsparcie, które wymaga kompleksowych i dopasowanych do lokalnego charakteru działań. W strategii tej dostrzeżono problem zmian klimatu i wagę zasobów przyrodniczych jako potencjalnego czynnika rozwoju regionu bazującego na usługach ekosystemowych i realizowanych w sposób zrównoważony, uwzględniający potrzeby przyszłych pokoleń. Strategia wspiera konkurencyjność regionów poprzez działania zmierzające do podniesienia jakości kapitału ludzkiego i kapitału społecznego oraz dąży do rozwoju przedsiębiorczości i innowacyjności. Istotną wagę przypisuje rozwijaniu kompetencji administracji publicznej i współpracy między lokalnym i regionalnym sektorem publicznym oraz światem nauki i biznesu.

KSRR 2030 jest dokumentem strategicznym państwa opartym na zbiorze wspólnych wartości i zasad współpracy rządu, samorządów terytorialnych i innych partnerów działających na rzecz rozwoju kraju i województw. Zawiera podstawy prowadzenia polityki inter- jak i intra-regionalnej oraz wykorzystania na cele rozwoju regionalnych funduszy unijnych.

Polityka regionalna Polski do 2030 r. stanowi odpowiedź na wyzwania wynikające z globalizacji, cyfryzacji i zmian demograficznych i klimatycznych, niedoborów zasobów, procesów urbanizacji i innych mega-trendów kształtujących sytuację społeczną, rozwój gospodarki, poprawę konkurencyjności i wzmocnienie spójności w ramach Unii Europejskiej. Do głównych wyzwań polityki regionalnej w Polsce zaliczono:

- adaptację do zmian klimatu oraz ograniczenie zagrożeń środowiska;
- przeciwdziałanie negatywnym skutkom procesów demograficznych;
- rozwój i wsparcie kapitału ludzkiego i kapitału społecznego;
- wzrost produktywności i innowacyjności regionalnych gospodarek;
- rozwój infrastruktury podnoszącej konkurencyjność, atrakcyjność inwestycyjną i warunki życia w regionach;
- zwiększanie efektywności zarządzania rozwojem (w tym finansowania działań rozwojowych) oraz współpracy między samorządami terytorialnymi i między sektorami gospodarki;

- przeciwdziałanie nierównościom terytorialnym i przestrzennej koncentracji problemów rozwojowych oraz niwelowanie sytuacji kryzysowych na obszarach zdegradowanych.

Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030 proponuje rozwiązania służące operacjonalizacji celów polityki regionalnej, a wraz z usprawnieniem mechanizmów i narzędzi koordynacji interwencji publicznej, szczególną wagę w systemie realizacji poświęca projektom strategicznym. We wszystkich powyższych aspektach KSRR podkreśla kluczową rolę współdziałania instytucji w wieloszczeblowym systemie zarządzania publicznego. W systemie, w którym różne instytucje publiczne, od poziomu krajowego poprzez regionalny do lokalnego, realizują zadania w sposób niezależny, rolę koordynatora polityki regionalnej odgrywa właściwy minister ds. rozwoju regionalnego oraz samorzady województw. Inni ministrowie mają coraz większą rolę w realizacji działań polityki regionalnej na poziomie krajowym i w obrębie poszczególnych województw ze względu na rosnące oddziaływanie polityk sektorowych na konkretne terytoria. W myśl idei współrzędzenia i współdziałania KSRR tworzy warunki do większego zaangażowania się samorządów gminnych i powiatowych w realizację wspólnych projektów i współpracę ponad ograniczeniami administracyjnymi. KSRR proponuje rozwiązywanie problemów i pobudzanie potencjałów w oparciu o partnerską współpracę samorządów, środowisk biznesu, społeczeństwa obywatelskiego oraz przedstawicieli świata nauki (Tabela 27).

Tabela 27. Zakres współpracy i współdziałania rządu i JST na obszarze wschodniej Polski

Poziom krajowy	Poziom regionalny	Poziom lokalny
<ul style="list-style-type: none"> • Analizowanie trendów rozwojowych regionów (identyfikowanie priorytetów i obszarów współpracy ponadregionalnej/wspólnych działań rządu z samorządem regionalnym i lokalnym na rzecz rozwoju wschodniej Polski). • Uzgodnienie zakresu, zasad i systemu wdrażania, w tym finansowania wsparcia krajowego w ramach Programu Polska Wschodnia+ dla wschodniej Polski. 		<ul style="list-style-type: none"> • Diagnozowanie lokalnych problemów rozwojowych i możliwych działań zaradczych oraz przygotowanie i realizacja działań rozwojowych z wykorzystaniem dostępnych mechanizmów wsparcia.
<ul style="list-style-type: none"> • Wzmocnienie koordynacji przedsięwzięć rozwojowych istotnych dla wschodniej Polski (w ramach Podkomitetu ds. wymiaru terytorialnego). • Inwestycje i projekty strategiczne o kluczowym znaczeniu dla województw wschodniej Polski (np. budowa korytarza transportowego Via Carpatia). • Tworzenie mechanizmów wsparcia miast (Pakiet dla miast średnich) i sieciowania miast umożliwiających wymianę dobrych praktyk (np. PIM). 	<ul style="list-style-type: none"> • Budowanie partnerstw z innymi instytucjami publicznymi, organizacjami społecznymi, przedsiębiorcami i ich stowarzyszeniami i innymi jednostkami terytorialnymi. • Zapewnienie komplementarnych instrumentów wsparcia przedsięwzięć rozwojowych. • Zapewnienie realizacji inwestycji finansowanych z różnych źródeł w określonej sekwencji. • Realizacja inwestycji regionalnych. 	<ul style="list-style-type: none"> • Realizacja inwestycji lokalnych.

Źródło: KSRR, 2030.

Ramy prawne KSRR określają przepisy ustawy z dnia 6 grudnia 2006 r o zasadach prowadzenia polityki znowelizowanej w 2019 r (Dz.U.z 2029 r. poz.1295). KSRR 2030 realizuje głównie dwie funkcje:

- uszczegółowiającą, głównie w ramach celu 2 Strategii Odpowiedzialnego Rozwoju, rozwój społecznie wrażliwy i terytorialnie zrównoważony, w tym przyjętych tam projektów strategicznych oraz w odniesieniu do realizacji przez Polskę celów unijnej Strategii Europa 2020 i Agendy 2030 na rzecz zrównoważonego rozwoju ONZ;
- jako jedna z dziewięciu strategii zintegrowanych, zapewnia spójność merytoryczną i realizację głównych dokumentów programowych w wymiarze rozwoju wrażliwego i terytorialnie zrównoważonego.

4.5. Zmiany w polityce regionalnej

Polityka regionalna Polski podlega ciągłej ewolucji. Animatorami tych zmian są zarówno upoważnione organy państwowe, jak też samorządy, które od 2004 r. funkcjonują zgodnie z zasadami europejskiej polityki spójności. Polityka spójności wpływa na proces inwestycyjny finansowany z funduszy UE, sytuację gospodarczą, innowacyjność i konkurencyjność regionów. Zwiększenie efektywności wykorzystania środków przeznaczonych na realizację polityki regionalnej uzależnione jest od włączenia zarówno w programowanie jak i realizację programów rozwoju regionalnego jednostek samorządu terytorialnego wszystkich szczebli łącznie z samorządami gminnymi i powiatowymi oraz od aktywizacji innych interesariuszy działających w układach lokalnych. Zwiększenie konkurencyjności i efektywności działań publicznych na rzecz rozwoju regionalnego uzależnione jest także od terytorialnego ukierunkowania poszczególnych polityk branżowych, takich jak wspólna polityka rolna, polityka środowiskowa, polityka energetyczna, polityka inwestycyjna, czy też różne płaszczyzny polityki społecznej. Nowe formy i instrumenty stosowane w tych politykach wymagają szczególnie koordynacji i współpracy na poziomie lokalnym.

W strategii odpowiedzialnego rozwoju (SOR) można zauważyć wzmocnienie aktywności państwa i instytucji publicznych w kształtowaniu procesów rozwoju społeczno-gospodarczego i terytorialnego. Za rozwój odpowiedzialny uznano rozwój, który buduje siłę konkurencyjną z wykorzystaniem nowych czynników, zapewnia udział i korzyści wszystkim grupom społecznym zamieszkującym w różnych miejscach kraju, jest oparty na wielowymiarowej solidarności społecznej, której przyświeca troska o dobro wspólne. Oznacza to solidarność międzypokoleniową i międzyregionalną, solidarność między miastem a wsią, między pracodawcami i pracownikami. Rozwój odpowiedzialny oznacza więc dążenie do rozwoju zrównoważonego terytorialnie, który wzmacnia i wykorzystuje efektywnie miejscowe zasoby i potencjały, wspierając szczególnie rozwój sektorów, które mają mniejszą odporność na zjawiska kryzysowe i nie są zdolne do samodzielnego budowania i wykorzystania potencjału rozwojowego lub obszary, które utraciły dotychczasowe funkcje społeczno-gospodarcze.

Polityka regionalna w Polsce od 2010 r., opierając się na modelu polaryzacyjno-dyfuzyjnym skupiała działania rozwojowe głównie na największych aglomeracjach. W tym modelu impulsy rozwojowe generowane w dużych ośrodkach wojewódzkich powinny przenikać na otaczające, słabiej rozwinięte obszary. Ten model nie zahamował pogłębiania się różnic rozwojowych między regionami i wewnątrz tych regionów. KSRR kładzie nacisk na zrównoważony rozwój całego kraju, na zmniejszenie różnic i dysproporcji w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego różnych obszarów, zarówno miejskich jak i wiejskich. Aktualna polityka regionalna powinna wspierać rozwój regionów w sposób zintegrowany, co powinno prowadzić do pojawienia się i wzmocnienia zjawiska konwergencji. W tym celu, w ramach aktualnej strategii, podjęto próbę uporządkowania pojęć wykorzystywanych w programowaniu polityki rozwoju, zwłaszcza dotyczących definiowania obszarów strategicznej interwencji (OSI), obszarów problemowych (OP), jak i obszarów funkcjonalnych (OF). Bardziej precyzyjne zdefiniowanie pozwoli na zróżnicowanie sposobów i rozmiarów interwencji i ich dostosowania do zidentyfikowanych potencjałów i problemów rozwojowych poszczególnych obszarów. Za OSI w skali kraju uznano tereny zagrożone trwałą marginalizacją, miasta średniej wielkości tracące funkcje społeczno-gospodarcze, obszar wschodniej Polski oraz Śląsk. Władze regionalne mogą w obrębie województw wyodrębnić swoje obszary strategicznej interwencji, takie jak subregiony, miejskie obszary funkcjonalne, obszary przygraniczne, tereny przemysłowe, zdegradowane czy inne tzw. peryferie wewnętrzne. W Polsce wyróżniano 80 typów OSI, OP, OF wyznaczonych na poziomie krajowym i regionalnym (Śleszyński i in., 2017). Racjonalne wykorzystanie potencjałów terytorialnych dla budowania konkurencyjności wiąże się z identyfikacją i wyborem inteligentnych specjalizacji, w ramach których wymieniają się projekty o kluczowym znaczeniu dla rozwoju.

W realizacji współczesnej polityki regionalnej kładzie się nacisk na wzmocnioną współpracę między podmiotami odpowiedzialnymi za wdrażanie polityk publicznych i koordynację podejmowanych działań, zwłaszcza przez nowe mechanizmy koordynacji międzysektorowej, której narzędziem w tych działaniach powinny być kontrakty programowe i sektorowe oraz porozumienia terytorialne. Zwraca się uwagę na zwiększenie roli i odpowiedzialności samorządów lokalnych jako kluczowych aktorów decydujących o polityce rozwoju w skali subregionów i w układach lokalnych. Szczególnie istotne jest pobudzanie efektywności najsłabszych jednostek samorządu terytorialnego oraz przełamywanie barier we współpracy z samorządami oraz poprawa dialogu z przedsiębiorstwami i mieszkańcami. Istotne znaczenie ma także współpraca sąsiadujących jednostek samorządu terytorialnego, gmin i powiatów oraz gmin położonych w pasie przygranicznym z gminami po drugiej stronie granicy. Zwracać się będzie uwagę na włączenie w procesy programowania i realizacji innych aktorów społeczeństwa obywatelskiego, środowiska biznesowego oraz nauki i szkolnictwa wyższego, zwłaszcza poprzez promowanie rozwoju współpracy sieciowej oraz inne mechanizmy i instrumenty powiązane z realizacją polityki spójności. Dla przykładu można wymienić takie instrumenty jak krajowe i regionalne programy operacyjne, programy europejskiej współpracy terytorial-

nej, w tym Zintegrowane Inwestycje Terytorialne (ZIT), czy Rozwój Lokalny Kierowany przez Społeczność (RLKS).

W latach 2010-2020 finansowanie polityki regionalnej było silnie związane z realizacją polityki spójności. Obecnie znaczącym uzupełnieniem tych środków będą nakłady krajowe. Dąży się do zwiększenia synergii i koordynacji wykorzystania środków z różnych źródeł i ich terytorialnego ukierunkowania (Tabela 28).

Tabela 28. Porównanie wybranych aspektów polityki regionalnej w ramach KSRR 2010-2020 oraz KSRR 2030

	KSRR 2010-2020	KSRR 2030
Model	polaryzacyjno-dyfuzyjny – koncentracja na aglomeracjach, wsparcie dyfuzji procesów rozwojowych z dużych ośrodków wzrostu na obszary sąsiadujące	rozwój zrównoważony terytorialnie – koncentracja wsparcia na słabszych gospodarczo obszarach i nadanie impulsów do ich rozwoju i integracji z szerszym otoczeniem
Założenia strategiczne	realizacja polityki regionalnej w znaczącej mierze oparta o zasady polityki spójności – środki UE głównym elementem krajowej polityki regionalnej	realizacja polityki regionalnej w większym stopniu oparta o cele wyznaczone na poziomie krajowym i zasoby własne przy aktywniejszym uczestnictwie rządu, samorządów województw i samorządów lokalnych oraz innych partnerów społeczno-gospodarczych
Koncentracja terytorialna	duże wojewódzkie ośrodki wzrostu, obszary wiejskie, miasta subregionalne, obszary przygraniczne, Polska wschodnia dedykowane wsparcie z poziomu krajowego: programy operacyjne dla wschodniej Polski, programy EWT, ZIT	wschodnia Polska oraz Śląsk jako OSI na poziomie regionalnym zmagające się z problemami restrukturyzacyjnymi, dla których: <ul style="list-style-type: none"> • usprawniane będą zintegrowane działania rozwojowe prowadzone i zarządzane z poziomu krajowego oraz regionalnego • kontynuowane będą programy krajowe tj. Program Polska Wschodnia+ oraz Program dla Śląska miasta średnie tracące funkcje społeczno-gospodarcze oraz obszary zagrożone trwałą marginalizacją , jako OSI wymagające priorytetowej interwencji z poziomu krajowego kierowanej na poziom subregionalny, ze względu na kumulację negatywnych zjawisk społeczno-gospodarczych, otrzymają:

<p>Koncentracja terytorialna</p>		<ul style="list-style-type: none"> • dopasowane instrumenty wsparcia na krajowym i regionalnym poziomie zarządzania rozwojem: Program ponadregionalny 2020+, obowiązkowe wsparcie w ramach krajowych i regionalnych programów operacyjnych <p>inne obszary koncentracji działań polityki regionalnej na poziomie subregionalnym mogą być zidentyfikowane w strategiach rozwoju województw np. subregionalne ośrodki wzrostu, obszary wymagające rewitalizacji, obszary górskie czy przygraniczne, największe aglomeracje, obszary wiejskie</p>
<p>Koncentracja tematyczna</p>	<p>wsparcie zależne od celów tematycznych polityki spójności – w praktyce finansowane wszystkie cele tematyczne z największym komponentem wsparcia rozwoju infrastruktury</p> <p>działania wspierające wzrost konkurencyjności polskich regionów w układzie europejskim (największe projekty infrastrukturalne, wsparcie dla rozwoju technologii i innowacji, przedsiębiorstwa, zasoby ludzkie) realizowane na obszarze całego kraju, przede wszystkim w ramach polityki spójności przy ograniczonym udziale innych polityk i funduszy, w tym źródeł krajowych</p>	<p>wsparcie zależne od dobrego rozpoznania diagnostycznego potencjałów i problemów regionów i różnego typu obszarów miejskich i wiejskich oraz wpisujące się w cele polityki spójności – zwiększenie roli i wsparcia dla rozwoju inteligentnych specjalizacji</p> <p>kontynuacja działań wspierających wzrost konkurencyjności polskich regionów w układzie europejskim (największe projekty infrastrukturalne, wsparcie dla rozwoju technologii i innowacji, przedsiębiorstwa, zasoby ludzkie) realizowane na obszarze całego kraju przy wzrastającym udziale innych źródeł finansowania zarządzanych na poziomie europejskim oraz krajowym</p>

<p>Model instytucjonalny</p>	<p>w znacznym stopniu zdecentralizowany system programowania i realizacji polityki regionalnej, w którym główną rolę odgrywają samorzady województw</p> <p>mała rola rządu w identyfikowaniu i rozwiązywaniu problemów na poziomie subregionalnym</p> <p>niski stopień koordynacji działań podejmowanych w ramach polityki regionalnej (krajowej i na poziomie regionalnym) z działaniami realizowanymi w ramach polityk sektorowych – pomimo podejmowanych prób w postaci kontraktu terytorialnego)</p>	<p>zdecentralizowany system programowania i realizacji polityki regionalnej, w którym główną rolę odgrywają samorzady województw z aktywniejszym udziałem samorządów lokalnych i innych partnerów w szczególności w rozwiązywaniu subregionalnych problemów rozwojowych (np. w ramach porozumienia terytorialnego)</p> <p>aktywniejsza rola rządu w rozwiązywaniu problemów i niewykorzystanych potencjałów na poziomie subregionalnym (identyfikacja OSI), koordynacja działań podejmowanych w ramach różnych polityk przy większym udziale w realizacji i wsparciu działań z zakresu polityki regionalnej przez ministrów sektorowych (kontrakt sektorowy)</p>
<p>Mechanizmy wdrażania</p>	<p>kontrakt terytorialny – jeden kontrakt dedykowany właściwemu regionowi</p> <p>dominują instrumenty i mechanizmy wdrożeniowe wynikające z polityki spójności UE (programy operacyjne, ZIT, RLKS, inne)</p> <p>wykształcenie mechanizmów subregionalnych (RIT, kontrakty samorządowe, inne)</p>	<p>możliwość zawarcia przez samorząd województwa z rządem kilku kontraktów jednocześnie – kontraktu programowego oraz kontraktów sektorowych</p> <p>obok instrumentów i mechanizmów realizacji polityki spójności rosnąca rola krajowych instrumentów uwzględniających zróżnicowanie terytorialne</p> <p>na bazie doświadczeń i dobrych praktyk wzmocnienie i rozszerzenie mechanizmów wypracowanych oddolnie na poziomie regionalnym, testowanie nowych mechanizmów wsparcia poprzez pilotażowe projekty</p>

Finansowanie	finansowanie polityki regionalnej w znacznej mierze w oparciu o środki polityki spójności UE pomocnicza rola instrumentów finansowych , w tym finansowania zwrotnego	wzrost znaczenia środków krajowych , w tym podjęcie działań na rzecz zwiększenia wkładu krajowego środków na finansowanie polityki regionalnej zwiększenie roli zwrotnych form wsparcia, w tym instrumentów finansowych , oraz upowszechnianie PPP
---------------------	---	---

Źródło: KSRR, 230.

Realizacja KSRR 2030 oparta jest na wykorzystaniu zasad:

- zasady subsydiarności,
- zasady zintegrowanego podejścia terytorialnego,
- zasady partnerstwa i współpracy.

Realizacja KSRR poddawana będzie monitorowaniu i ewaluacji przy wykorzystaniu zestawu wskaźników odnoszących się do celu głównego i celów szczegółowych.

4.6. Strategie rozwoju lokalnego

Członkostwo Polski w Unii Europejskiej wymaga oparcia gospodarki na planach rozwojowych dotyczących wszystkich szczebli struktury organizacyjnej państwa. Dlatego, chociaż posiadanie strategii rozwoju przez gminę nie jest obowiązkiem ustawowym, to posiadanie takiej strategii może być bardzo pomocnym narzędziem w aktywizowaniu społeczności lokalnej, pozyskaniu środków zewnętrznych i sprawnym zarządzaniu gminą. Strategia rozwoju lokalnego pozwala na sprawne rozwiązywanie problemów pojawiających się w zarządzaniu gminą czy powiatem. Chodzi zarówno o uzyskanie aprobaty dla przyjętych kierunków i celów rozwoju jak też o podział środków zapewniających optymalny rozwój. Gminy małe i średnie mają zazwyczaj ograniczony dostęp do środków budżetowych i innych środków zewnętrznych pozwalających na satysfakcjonujące zaspokojenie potrzeb mieszkańców i przedsiębiorców. Strategia nastawiona na długookresowe budowanie pomyślnej przyszłości ułatwia gospodarowanie szczupłymi zasobami materialnymi i środkami finansowymi.

Procesy rozwoju lokalnego są uwarunkowane przez działanie samorządu gminnego i powiatowego. Podstawowym zadaniem gminy jest realizowanie lokalnych, określonych ustawowo spraw publicznych. Zadania publiczne w powiecie mają charakter ponadgminny. Zadaniem własnym gminy jest zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty. Oprócz zadań własnych gmina wykonuje zadania zlecone z zakresu administracji rządowej.

Strategia rozwoju powinna być podstawą długookresowych działań w zarządzaniu gminą. Zarządzanie tą jednostką powinny charakteryzować następujące cechy (Gawroński 2010):

- komplementarność rozwiązywania problemów i traktowanie gminy jako części otoczenia, które stanowi dla niej zbiór zarówno szans jak i zagrożeń rozwojowych, a także determinuje osiągnięcie sukcesów w działaniu;
- zorientowanie na przyszłość, czyli rozwiązywanie dzisiejszych problemów przez pryzmat przyszłości;
- zorientowanie na wyniki, czyli na osiąganie celów poprzez skuteczną realizację zaplanowanych wcześniej zadań.

W rozwoju gminy ważne jest uzyskiwanie efektów w wymiarze ekonomicznym, finansowym i społecznym. Skuteczne zarządzanie rozwojem lokalnym wymaga jednoczesnych działań na rzecz skutków osiągniętych w różnych horyzontach czasu: w horyzoncie operacyjnym (jeden rok), średniookresowym (3-5 lat) oraz długookresowym (7-15 lat). Strategia rozwoju posiada najdłuższy horyzont czasowy ze wszystkich narzędzi zarządzania lokalną jednostką terytorialną. Umożliwia długofalowe kierowanie gminą przez samorząd lokalny – praktycznie przez urząd gminy przy współpracy z mieszkańcami. Cele, które mają charakter nie inwestycyjny mogą być zaplanowane w budżetach rocznych, natomiast cele o charakterze inwestycyjnym są realizowane na ogół dłużej niż horyzont budżetu rocznego. Wymagają więc odpowiedniej dokumentacji i starań o środki na realizację, która wykracza poza działania operacyjne, a czasem wydłużają się ponad działania średniookresowe (Zawicki i in., 2004).

Odpowiedzialność samorządu gminnego i powiatowego za rozwój gospodarczy i społeczny powinna wyrażać się głównie w pobudzaniu impulsów rozwojowych danego obszaru i jego mieszkańców, w integrowaniu i koordynowaniu podejmowanych działań, przełamywaniu barier we współpracy między sąsiednimi gminami i powiatami oraz poprawie dialogu z partnerami niepublicznymi, by wykorzystać wszystkie atuty lokalnych zasobów.

W związku z powyższym samorząd gminny i samorząd powiatowy:

- uczestniczy w wyznaczaniu kierunków polityki rozwoju regionalnego prowadzonej przez rząd i samorząd województwa poprzez udział odpowiednio - w konsultacjach KSRR oraz w pracach nad strategią rozwoju województwa i dokumentach programowych, a także w ocenie efektów prowadzonej polityki regionalnej;
- zapewnia spójność rozwoju gminy i powiatu z celami strategicznymi określonymi na poziomie regionalnym poprzez odpowiednie dokumenty strategiczne określone ustawowo;
- uczestniczy w procesie przygotowywania i realizacji kontraktu programowego oraz kontraktu sektorowego;
- stymuluje i wspiera inicjatywy służące rozwojowi regionalnemu na szczeblu lokalnym poprzez współpracę z sąsiednimi gminami lub powiatami tworzącymi obszary powiązane funkcjonalnie oraz poprzez udział w przedsięwzięciach, które mają znaczenie ponadlokalne, w ramach porozumienia terytorialnego,
- wdraża własne projekty rozwoju lokalnego zgodne z priorytetami określonymi na poziomie regionalnym;

- animuje i wspiera współpracę między partnerami społeczno-gospodarczymi, stowarzyszeniami i organizacjami pozarządowymi, podmiotami prywatnymi w zakresie działań opartych o kapitał społeczny.

Ustawa z dnia 15 lipca 2020 r. o zmianie ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju oraz niektórych innych ustaw stworzyła także podstawy dla opracowania strategii rozwoju gminy, chociaż nie wprowadzała obligatoryjności opracowania strategii gminnych. Strategia rozwoju gminy bądź opracowane w podobnym trybie strategie zawierały te same elementy jak strategie rozwoju województw. Strategia rozwoju gminy jest zatwierdzana przez radę gminy i jej spójność ze strategią rozwoju województwa i innymi strategiami ponadlokalnymi jest oceniana przez zarząd województwa.

Strategia rozwoju gminy powinna zawierać następujące elementy:

1. cele strategiczne rozwoju w wymiarze społecznym, gospodarczym i przestrzennym;
2. kierunki działań podejmowanych dla osiągnięcia celów strategicznych;
3. oczekiwane rezultaty planowanych działań, w tym w wymiarze przestrzennym oraz wskaźniki ich osiągnięcia;
4. model struktury funkcjonalno-przestrzennej gminy;
5. ustalenia i rekomendacje w zakresie kształtowania i prowadzenia polityki przestrzennej w gminach;
6. obszary strategicznej interwencji kluczowe dla gminy, jeżeli takie zidentyfikowano, wraz z zakresem planowanych działań;
7. system realizacji strategii, w tym wytyczne do sporządzania dokumentów wykonawczych;
8. ramy finansowe i źródła finansowania.

Wskazane elementy stanowią obowiązujące minimum, które może być rozszerzone na inne zagadnienia ważne czy specyficzne dla danego układu. Sąsiadujące jednostki samorządu gminnego mogą opracować wspólną strategię ponadlokalną rozwoju gmin. W tym przypadku, w opracowaniu strategii powinni uczestniczyć także przedstawiciele powiatu czy sąsiadujących powiatów.

Strategia rozwoju lokalnego oraz skuteczne jej realizowanie przynosi wiele korzyści, które w konsekwencji służą poprawie jakości życia społeczności lokalnej. Jako jedno z najważniejszych narzędzi zarządzania jednostką terytorialną i jako podstawa prowadzenia polityki długookresowej zgodnie z koncepcją rozwoju zrównoważonego umożliwia osiąganie sukcesów w sferze ekonomicznej, społecznej i środowiskowej. Umożliwia także realizację świadomych programów budowania lokalnych systemów innowacyjnych. Realizacja strategii w każdym przypadku napotyka na szereg ograniczeń i barier o charakterze organizacyjnym, materiałowo-technicznym, finansowym, kadrowym czy mentalnościowym. Tworzenie w ramach strategii, planów i programów rozwojowych ułatwia dochodzenie do przyjętej wizji i racjonalne wykorzystanie dostępnych środków i szans rozwojowych. W sumie, strategia stanowi narzędzie i realną pomoc dla lokalnych władz samorządowych oraz lokalnych organizacji, instytucji i całej społeczności w (Kłosowski, Adamski, 1999):

- dokładnym określeniu kierunków i celów rozwoju ekonomicznego i społecznego przy zachowaniu walorów środowiska naturalnego i tworzeniu konkretnych planów i projektów oraz racjonalnego zagospodarowania przestrzennego;
- uporządkowaniu i skoordynowaniu działań różnych podmiotów i organizacji;
- optymalnym wykorzystaniu zasobów ludzkich, infrastruktury technicznej, gospodarczej i społecznej, pobudzaniu do wdrażania innowacji i wzmocnienia innowacyjności;
- lepszym i skuteczniejszym zarządzaniu budżetem i aktywnym poszukiwaniem zewnętrznych źródeł finansowania rozwoju;
- szerszym promowaniu swoich walorów i produktów i otwarciem się na współpracę zewnętrzną.

Posiadanie strategii zwiększa szanse na prowadzenie przez lokalne samorządy aktywnej polityki rozwojowej i posługiwania się nowoczesnymi, innowacyjnymi metodami rozwoju. Działania w określonym kierunku i w określony sposób stanowią o ich racjonalności oraz zbliżają do założonych celów i przyspieszają ich osiągnięcie. Dla osiągnięcia sukcesów rozwojowych, w warunkach niedoboru środków, konieczne jest dokonywanie trafnych wyborów strategicznych, koncentracja na wybranych projektach, sprawne i efektywne wykorzystanie środków. Strategia spełnia więc ważne funkcje regulacyjne w danym układzie. Niezbędne jest także, aby strategia spełniała również funkcje kontrolne w tym układzie, by była podstawą oceny skuteczności działania organów odpowiedzialnych za lokalną politykę rozwoju, politykę gospodarczą, społeczną, środowiskową. Dlatego też strategia powinna podlegać okresowej aktualizacji zwłaszcza w sytuacji pojawienia się nowych uwarunkowań (Tutaj, 2020; Kłodziński, 2009; Filipiak, 2008). Strategia rozwoju lokalnego może spełniać następujące funkcje:

- funkcja regulacyjna – strategia staje się wyznacznikiem konkretnych podejmowanych decyzji, które gwarantują realizację ustalonych zadań;
- funkcja kontrolna – strategia staje się podstawą oceny skuteczności działania organów odpowiedzialnych z a lokalna politykę gospodarczą;
- funkcja koordynacyjna – strategia jest dokumentem, który z założenia ma oddziaływać na podmioty funkcjonujące w gminie w kierunku koordynowania ich zachowań zgodnie ze strategicznymi celami rozwoju gminy;
- funkcja informacyjna – strategia to zbiór informacji o przewidywanych kierunkach rozwoju gminy i zamierzonych działaniach władz lokalnych;
- funkcja pobudzająca – strategia jako dokument zmuszający podmioty władzy samorządowej do poszukiwania możliwości i dróg optymalnego rozwoju gminy;
- funkcja promująca – strategia jest dokumentem podkreślającym te cele rozwojowe danego obszaru, które są jego mocnymi stronami i są możliwe do osiągnięcia pod warunkiem uzyskania zewnętrznego wsparcia.

Funkcje te mogą być zrealizowane pod warunkiem, że strategia i jej dokumenty są traktowane poważnie, całościowo a nie tylko jako dokument pozwalający wypełnić formalne warunki dofinansowania zewnętrznego. Ranga strategii zależy też od tego czy w proces jej tworzenia zaangażowane były różne podmioty i organi-

zacje lokalnego środowiska oraz od rzetelności i profesjonalizmu przygotowanego dokumentu. Kluczowe znaczenie ma też zgodność z dokumentami strategicznymi wyższego poziomu hierarchicznej struktury podmiotów kształtujących politykę rozwoju: regionalnego, krajowego i unijnego.

4.7. Strategiczne kreowanie innowacyjności lokalnej

W podejściu systemowym do innowacji perspektywa długofalowa jest naturalna i wskazana z uwagi na cechy charakteryzujące procesy innowacji (Edquist, 2001). Złożoność procesów innowacyjnych w jednostce terytorialnej, ich kluczowe znaczenie dla jej konkurencyjności tworzą przesłanki do określenia perspektywy długoterminowej kreowania determinant innowacyjności z punktu widzenia strategicznych celów jednostki terytorialnej.

Formalnym wyrazem ukierunkowania władz samorządowych na osiągnięcie perspektywicznych celów rozwojowych jest dokument strategii rozwoju. Aby mógł on wypełniać swoją funkcję instrumentu wytyczającego priorytety i przyszłe kierunki rozwoju oraz ogniskującego działania podejmowane przez samorząd wraz z innymi podmiotami lokalnymi powinien spełniać szereg wymogów. Jednym z nich jest uspołecznienie procesu opracowywania strategii rozwoju. Uspołecznienie to powinno wynikać z uspołecznienia całego procesu zarządzania strategicznego rozwojem lokalnym.

Uwzględnienie w strategii rozwoju gminy problematyki kształtowania innowacyjności jest wyrazem docenienia jej znaczenia przez lokalną społeczność. Może ono polegać na umieszczeniu odpowiednich zapisów w poszczególnych elementach strategii, w tym wizji i misji rozwoju, zapisach celu nadrzędnego, celów strategicznych, a także wskazanych działań odnoszących się do realizacji powyższych założeń. Strategie rozwoju nie powinny ignorować zapisów Regionalnych Strategii Innowacji. Ich bowiem uwzględnienie, w sytuacji gdy odpowiadają w wybranym obszarze lokalnemu potencjałowi i przyjętym kierunkom rozwoju, wpłynąć może na zapewnienie spójności działań podejmowanych w wymiarze lokalnym i regionalnym, a przez to wzmocnienie ich efektów (Zwolińska-Ligaj, 2018). W ramach Regionalnych Strategii Innowacji podejmowane powinny być próby zidentyfikowania obszarów, w których samorząd lokalny może przyjąć i zastosować nowe pomysły w kontekście ich implementacji i dostępności dla społeczności lokalnej. Dostrzec trzeba jednak szereg czynników ograniczających aktywność samorządów gminy w tym zakresie. Należą do nich m.in. ograniczenia budżetowe, niewystarczające zasoby, postrzegana jako nadmierna kontrola, która nie sprzyja wprowadzaniu innowacji, czy też niechęć podejmowania ryzyka (Oleksiuk, 2018).

Z perspektywy rozwoju innowacyjności jednostki terytorialnej kluczowe znaczenie ma jej kształtowanie w wymiarze strategicznym. Wyrazem szczególnego zaangażowania władz lokalnych w działania proinnowacyjne jest opracowywanie i wdrażanie lokalnych strategii innowacji. Identyfikują one zarówno bariery innowacyjności, jak i czynniki innowacyjnego zachowania się różnych podmiotów danego układu lokalnego (Adamowicz, 2015a; Zwolińska-Ligaj, 2018). W przypadku

braku takiego dokumentu innowacyjność powinna znaleźć swoje odniesienie w zapisach strategii rozwoju gminy (Zwolińska-Ligaj, 2018).

Poza gminą, lokalną innowacyjność programować można także na poziomie powiatu. W województwie lubelskim podjęte zostały działania na rzecz opracowania lokalnych strategii innowacji wybranych powiatów w ramach projektu systemowego „Kapitał Intelktualny Lubelszczyzny 2010-2013” (Zwolińska-Ligaj, 2018, za: Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego, 2010).

Budowa proinnowacyjnych, strategicznych koncepcji na poziomie gminy wynika z szeregu przesłanek. Wśród nich wskazać można (Brol, Sztando, 2011, s. 2):

- powiązania samorządów gmin z lokalnymi podmiotami gospodarczymi oraz organizacjami naukowo-badawczymi,
- wysoki stopień uzależnienia możliwości działań samorządów lokalnych od potencjału i kondycji oraz innowacyjności lokalnych przedsiębiorstw,
- rozbudowany wachlarz narzędzi oddziaływania władz gmin na lokalne podmioty gospodarcze, w tym na ich innowacyjność,
- wysoki stopień wiedzy władz gmin na temat lokalnych możliwości wykorzystania potencjałów endogenicznych w kreowaniu i absorbowaniu innowacji, w tym w ramach polityki długookresowej,
- oczekiwania kierujących przedsiębiorstwami co do aktywnej roli samorządu w stymulowaniu lokalnego rozwoju gospodarczego,
- presję społeczności lokalnych wywieraną na władze gmin w obszarze kształtowania rynku pracy.

Kontekst lokalny, zasoby i możliwości samorządu lokalnego odgrywają ważną rolę w procesie ukierunkowania innowacji przez inwestycje, politykę i działania (Phan, 2020). Strategiczne kreowanie innowacyjności gospodarki lokalnej powinno prowadzić do zwiększania zdolności gospodarki lokalnej do absorpcji innowacji mających swoje źródło poza jej obszarem oraz do generowania własnych innowacji, przynajmniej w części na podstawie lokalnego, endogenicznego potencjału innowacyjnego (Główny Instytut Górnictwa, 2015). Lokalne strategie rozwoju społeczno-gospodarczego powinny więc w sposób innowacyjny i kompleksowy podchodzić do lokalnych i ponadlokalnych zasobów – do ich wzmacniania i wykorzystania w procesach rozwojowych. Źródłem lokalnych innowacji powinien być zarówno wymiar gospodarczy, społeczny, jak i przyrodniczy lokalnego układu (Zwolińska-Ligaj, 2018).

Warunki opracowywania i skutecznego wdrażania oddolnych strategii innowacji obejmują m.in. stopień ukształtowania kapitału społecznego oraz dostęp do wiedzy wspierane odpowiednią, zewnętrzną polityką (Fekete, 2007). Do czynników warunkujących sukces oddolnych strategii innowacji należą (Fekete, 2007, s. 65-67):

- akceptacja oddolnego rozwoju i określenie hierarchii wartości,
- wspólna motywacja do wprowadzania zmian i realizowania wspólnych działań,
- wiedza o tym, co i jak należy zrobić,
- solidarność,
- cechy rządowego systemu kontroli,

- inspirująca i spójna polityka regionalna,
- uwzględnienie i akceptacja interesów lokalnych przedsiębiorstw,
- szanse na utworzenie sieci krajowych.

Podkreślając znaczenie czynnika społecznego w skutecznym programowaniu rozwoju innowacyjności lokalnej, w tym kultury innowacji można wskazać, że rozwija się ona, gdy kreatywne jednostki reagują na zewnętrzną presję zmiany, wdrażając nowe sposoby pracy zaczerpnięte z rozległej sieci, zarówno wewnątrz organizacji, jak i między nimi. Podejmowane innowacje w samorządzie terytorialnym są efektem dążenia do ciągłego uczenia się, rozwoju potencjału pracowników w elastycznych organizacjach i ukierunkowania na długoterminowe, jak najlepsze służenie społeczności lokalnej (Fimm, 2000).

Podstawy opracowywania strategii i programów innowacyjnych w samorządzie lokalnym obejmują zatem m.in. (Oleksiuk, 2018):

- rozwijanie umiejętności i zdolności pracowników rozumienia oraz implementowania innowacji,
- tworzenie kultury organizacyjnej i środowiska pracy, które zachęca i ułatwia partnerstwa/współpracę z innymi podmiotami, w tym: rządowymi, przedsiębiorstwami, uniwersytetami, organizacjami pozarządowymi (NGOs) i społecznością lokalną,
- korzystanie z *outsourcingu* umożliwiającego lepsze wykorzystanie wyników innowacji,
- promowanie otwartych innowacji, wspierania konkursów innowacyjności nagradzających rozwój i wdrażanie nowych pomysłów,
- wzmacnianie sieci wymiany wiedzy w celu budowy lepszych zdolności innowacyjnych.

Podkreślić należy znaczenie ciągłego rozwoju i aktualizacji strategii, uwzględnienie przy projektowaniu strategicznych priorytetów dla innowacji endogenicznych ograniczeń oraz projektowania i wdrażania lokalnie odpowiednich innowacji. Profesjonalnie przygotowana strategia, skoordynowane działania, podejmowanie innowacji odpowiadających lokalnym potrzebom, promocja wdrażanych innowacji są prognozykami pozytywnych efektów w postaci zwiększenia dobrobytu, poprawy warunków życia mieszkańców, lepszego zaspokajania potrzeb sektora prywatnego i racjonalnego wydatkowania środków publicznych (Derlukiewicz i in., 2021).

4.8. Instytucje i aktorzy polityki rozwoju

Struktura instytucjonalna Unii Europejskiej została ustanowiona przez Traktat Lizboński przyjęty 1 grudnia 2009 r. W kształtowaniu polityk wspólnotowych, w tym Polityki Spójności, główną rolę odgrywają Rada Europejska i Rada Unii Europejskiej, które reprezentują rządy państw członkowskich, Komisja Europejska tworząca główny organ administracyjno-zarządzający oraz Parlament Europejski. W ciągu ostatniego dziesięciolecia obserwuje się wzrost roli Parlamentu Europejskiego w kształtowaniu polityki rozwoju. Dla polityki rozwoju istotne znaczenie mają także takie instytucje jak Europejski Komitet Ekonomiczno-Społeczny, Komii-

tet Regionów, trybunał Obrachunkowy oraz Europejski Bank Inwestycyjny. Uzupełniającą rolę spełnia Europejski Urząd Statystyczny EUROSTAT, który dokumentuje przebieg procesów społeczno-gospodarczych w krajach członkowskich.

Nie omawiając roli poszczególnych organów UE w kształtowaniu rozwoju regionalnego i lokalnego należy wskazać na ważną rolę w tym obszarze Komitetu Regionów, który jako organ doradczy reprezentujący lokalne i regionalne samorządy państw członkowskich. Zdaniem tego Komitetu jest opiniowanie unijnych aktów prawnych dotyczących perspektywy regionalnej i lokalnej.

Za prowadzenie polityki rozwoju w kraju odpowiada władza publiczna (rządowa), władza samorządowa oraz inne wymienione przez państwo instytucje obywatelskie. Za tworzenie i realizację polityk publicznych z ramienia rządu odpowiadają ministrowie oraz organy, urzędy i jednostki podporządkowane ministrowi lub przez niego nadzorowane. Ministrowie nadzorują również agencje wykonawcze, dysponujące funduszami celowymi oraz państwowe osoby prawne. Organom centralnym podlegają również organy administracji rządowej: wojewoda oraz tzw. Wojewódzka Administracja Zespolona. Na poziomie regionalnym i lokalnym działają równoległe organy samorządu terytorialnego.

Kluczowe kompetencje w obszarze koordynacji polityki rozwoju posiada Minister Rozwoju Regionalnego lub inny minister, któremu powierzono to zadanie. Odpowiedzialny minister ocenia zgodność przygotowywanych rządowych strategii i programów rozwoju ze Średniookresową Strategią Rozwoju Kraju oraz opiniuje duże projekty inwestycyjne przekraczające 30 mln zł. Ważną rolę w kształtowaniu i wykorzystywaniu polityki rozwoju spełnia także minister finansów, dysponujący środkami budżetowymi i nadzorujący wykorzystanie środków unijnych, zwłaszcza związanych z realizacją programu konwergencji. Minister nadzorujący gospodarkę odpowiada za programowanie i realizację Odnowionej Strategii Lizbońskiej.

Podstawą ustroju terytorialnego Polski jest zasada subsydiarności, która zakłada rozłożenie zadań publicznych w taki sposób, że państwo wykonuje tylko te zadania, które nie mogą być zrealizowane przez samych obywateli, społeczności lokalne, ich wspólnoty czy organizacje. Z tej zasady wynika decentralizacja władzy publicznej, której główną formą jest samorząd terytorialny występujący w Polsce na wszystkich stopniach podziału terytorialnego kraju. Chociaż formalnie występuje hierarchiczny układ samorządu terytorialnego: regionalny, ponadlokalny, lokalny, to każda jednostka samorządu terytorialnego jest samodzielna i nie pozostaje wobec innej w stosunku zależności. Brak hierarchicznego podporządkowania, a więc niezależność i samodzielność na niższych szczeblach samorządu terytorialnego od wyższych dotyczy zarówno stosunków osobowych jak i rzeczowych.

Ustrój samorządu terytorialnego w Polsce, mający osadzenie w Konstytucji RP opiera się na następujących zasadach (Górniak, Mazur, 2012):

1. ogół mieszkańców danej jednostki samorządu terytorialnego stanowi wspólnotę samorządową, wynikającą z racji samostanowienia na jej obszarze;
2. podstawową jednostką samorządu terytorialnego jest gmina, w której zakres kompetencji wchodzi wszystkie sprawy na jej terenie nieprzypisane prawem innym jednostkom;
3. samorząd terytorialny uczestniczy w sprawowaniu władzy publicznej;

4. samorząd terytorialny wykonuje zadania publiczne niezastrzeżone dla organów innych władz publicznych;
5. przysługujące jednostkom samorządu terytorialnego zadanie publiczne samorząd wykonuje w imieniu własnym i na własną odpowiedzialność;
6. jednostki samorządu terytorialnego mają osobowość prawną, przysługuje im prawo własności i prawa majątkowe, a ich samodzielność podlega ochronie rządowej.

Samorząd terytorialny danej jednostki jest reprezentantem określonej wspólnoty samorządowej i uczestniczy w sprawowaniu władzy publicznej w danym układzie. Samorząd, dysponując osobowością prawną, wykonuje przysługującą mu część zadań publicznych w imieniu własnym i na własną odpowiedzialność. Podstawową jednostką samorządu terytorialnego jest gmina, która wykonuje zadania publiczne nie zastrzeżone przez Konstytucję lub inne ustawy dla innych władz publicznych.

Gminy i powiaty mogą przygotowywać strategie i plany rozwoju, mimo, że ich opracowanie nie jest obowiązkowe. Dokumenty programowe dotyczące rozwoju ustalane są przez Radę danej jednostki i mają powiązanie z uchwałami budżetowymi i planami zagospodarowania przestrzennego czy innymi dokumentami programowymi, takimi jak gminne programy gospodarcze, gminne i powiatowe programy usług komunalnych, strategie finansowania inwestycji, czy strategie zarządzania długiem. Samorząd gminy czy powiatu przy budowaniu strategii rozwoju powinien współpracować z instytucjami otoczenia biznesu i organizacjami społecznymi takimi jak: stowarzyszenia przedsiębiorców, izby gospodarcze, samorządy przedsiębiorców, ośrodki transferu technologii, instytucje sfery naukowo-badawczej, parki przemysłowe czy instytucje społeczno-kulturowe. Samorządy lokalne powinny być też otwarte na współpracę z innymi ośrodkami zewnętrznymi będącymi potencjalnymi źródłami innowacji możliwych do zastosowania w danej jednostce terytorialnej.

Celem samorządu wojewódzkiego jest rozwój społeczno-gospodarczy, kulturowy i cywilizacyjny regionu prowadzący do podnoszenia standardu życia mieszkańców. Zadaniem tego samorządu jest dzielenie celów rozwoju i strategii rozwoju województwa, która jest realizowana przez programy wojewódzkie. Zadaniem samorządu województwa jest pielęgnowanie i wzmacnianie tożsamości kulturowej, narodowej i lokalnej, pobudzenie aktywności gospodarczej, wzmacnianie konkurencyjności i innowacyjności, zachowanie wartości środowiska przyrodniczego i kulturowego dla potrzeb przyszłych pokoleń, kształtowanie ładu przestrzennego i in.

Przy ustalaniu celów rozwoju strategii i programów regionalnych, a także przy ich realizacji, samorząd wojewódzki powinien rozwijać współpracę z innymi jednostkami samorządu terytorialnego, organami władzy państwowej oraz innymi instytucjami i organizacjami, a zwłaszcza z:

- jednostkami samorządu terytorialnego niższych szczebli danego województwa oraz jednostkami samorządu gospodarczego i zawodowego,
- jednostkami samorządu terytorialnego województw sąsiednich,
- administracją rządową, szczególnie z wojewodą,
- jednostkami naukowo-badawczymi i szkołami wyższymi,
- instytucjami i organizacjami pozarządowymi.

Współpraca między samorządem województwa a samorządami powiatowymi i gminnymi nie ma jednak ustawowego zapewnienia udziału samorządów niższego szczebla w kształtowaniu strategii wojewódzkich. Można to traktować jako ułomność systemu współpracy między samorządami w ramach województwa.

4.9. Koncepcja zrównoważonego rozwoju jako podstawa budowania lokalnych strategii rozwoju

Od pradziejów człowiek, jego życie i funkcjonowanie uzależnione było od środowiska przyrodniczego. Przez wieki człowiek wykorzystywał środowisko, nie bacząc na skutki jakie niesie jego nadmierna czy niewłaściwa eksploatacja. Szkody środowiskowe i negatywne skutki nadmiernej eksploatacji zaczęły być dostrzegane w okresie burzliwego rozwoju działalności przemysłowej i intensyfikacji działalności rolniczej oraz przyspieszonej urbanizacji, zwłaszcza w drugiej połowie XX wieku. Lata 50. i 60. XX wieku były okresem gwałtownego wzrostu produkcji przemysłowej, a w szczególności chemicznej, w której upatrywano poprawy jakości życia ludzi nie zważając na zagrożenia wynikające z pogorszenia się jakości środowiska przyrodniczego. Dymiące kominy fabryk, wylwanie ścieków do rzek, hałdy śmieci oraz tysiące ton chemikaliów wprowadzanych do środowiska przyrodniczego i nieracjonalne gospodarowanie odpadami zaczęły realnie zagrażać wystąpieniem lokalnych katastrof środowiskowych i globalnej katastrofy ekologicznej. Coraz szersze uświadamianie sobie przez społeczeństwo tych zagrożeń prowadziło do „ekologicznego przebudzenia” polegającego na zrozumieniu negatywnego oddziaływania degradacji środowiska naturalnego na gospodarcze i społeczne środowisko ludzi. To zrozumienie ujawniło się przez rozprzestrzenienie się publikacji dotyczących nabrzmiewającego problemu, nasilenie działań różnych lokalnych i międzynarodowych ruchów ekologicznych, oraz podjęciem tematu przez Organizację Narodów Zjednoczonych. Problematyka ochrony środowiska po raz pierwszy stała się tematem obrad XXIII Sesji Zgromadzenia Ogólnego ONZ w 1968 r., na której zobowiązano ówczesnego Sekretarza Generalnego U Thanta do przygotowania raportu na ten temat. Raport został przygotowany w 1969 roku.

Dzięki ONZ pierwsze raporty na temat stanu środowiska i wynikających z tego zagrożeń zyskały międzynarodowy rozgłos i powszechne zainteresowanie. Najistotniejszym efektem tych działań była deklaracja sztokholmska podjęta na konferencji ONZ w 1972 r., zorganizowanej pod hasłem „Mamy tylko jedną ziemię”, która mimo braku charakteru wiążącego, stała się wykładnią i punktem odniesienia w kształtowaniu międzynarodowych stosunków związanych z wykorzystaniem środowiska przyrodniczego. Stwierdzono w niej, że człowiek ma prawo do wolności, równości i odpowiednich warunków życia w środowisku o jakości zapewniającej godność i dobrobyt. Ponosi on jednak odpowiedzialność za ochronę i poprawę środowiska dla obecnych i przyszłych pokoleń. Opracowany program działań obejmował 109 zaleceń ujętych w sześciu następujących grupach (Burchard-Dziubińska i in., 2014):

- zagospodarowanie przestrzenne i kształtowanie osiedli ludzkich,
- zagospodarowanie zasobów naturalnych z punktu widzenia ochrony środowiska,

- identyfikacja i kontrola szkodliwych substancji,
- edukacja i informacja na temat środowiska,
- ochrona środowiska w krajach biednych,
- międzynarodowe podstawy działania w zakresie ochrony środowiska.

Deklaracja Sztokholmska podniosła ochronę środowiska do rangi podstawowej funkcji każdego państwa i wskazała na konieczność powołania wyspecjalizowanej organizacji ONZ zajmującej się ochroną środowiska. Przyczyniła się do powołania w 1972 r. Programu Środowiska Narodów Zjednoczonych UNEP, a w 1983 r. Światowej Komisji ONZ do spraw Środowiska i Rozwoju. Tej komisji, pracującej pod przewodnictwem Gro Harlem Brundtland, zawdzięczamy zdefiniowanie, w opublikowanym w 1987 r raporcie pn. „Nasza Wspólna Przyszłość,” uniwersalnej definicji zrównoważonego rozwoju oraz propozycję wprowadzenia zmian, które stały się podstawą dalszych wielokierunkowych poszukiwań w różnych wymiarach i w różnej skali. Przyjęto, że rozwój zrównoważony to taki rozwój, który zaspokaja bieżące potrzeby nie przekreślając szans na ich zaspokojenie następnym pokoleniom w przyszłości. Podjęto wówczas próbę: stworzenia strategii dotyczącej środowiska pozwalającej na utrzymanie wysokiego tempa rozwoju, zaproponowania sposobów współpracy związanej z ochroną środowiska, wypracowania metod skutecznego rozwiązywania problemów środowiskowych w skali międzynarodowej oraz stworzenia planu pomocy w upowszechnieniu problemów ochrony środowiska i podejmowaniu działań naprawczych. Taka strategia została zaproponowana na konferencji w Rio de Janeiro w 1992 r. w postaci *Agendy 21*, jednym z najważniejszych dokumentów, stanowiących globalny program działań z myślą o XXI wieku. *Agenda 21* stanowi wszechstronny plan działań dla Narodów Zjednoczonych, rządów i grup społecznych na każdym obszarze, w którym ludzkość ma wpływ na środowisko.

Deklaracje i programy międzynarodowe były sukcesywnie przenoszone do strategii Wspólnot Europejskich i poszczególnych krajów. Już w 1990 r państwa członkowskie Europejskiej Komisji Ekonomicznej ONZ na konferencji w Bergen przyjęły zasady zrównoważonego rozwoju jako wytyczne do stosowania w Europie, a Polska w tym samym roku opracowała tzw. Pierwszą Politykę Ekologiczną Państwa, przyjętą przez Sejm w 1992 r. Zrównoważony rozwój został uznany na szczycie w Dublinie w 1990 r. za jedno z najważniejszych wyzwań dla Wspólnot Europejskich lat dziewięćdziesiątych XX wieku, co znalazło wyraz w Traktacie z Maastricht o Unii Europejskiej z 1992 r. oraz traktacie ustanawiającym Unię Europejską. Pojęcie zrównoważonego rozwoju znalazło się następnie w różnych aktach prawa unijnego dotyczących gospodarowania zasobami naturalnymi, ochrony środowiska, rolnictwa, rybołówstwa, leśnictwa, energetyki, transportu, gospodarki odpadami.

Szczyt ziemi w Rio w 1992 r. był niewątpliwie istotnym impulsem przyspieszającym wdrażanie zrównoważonego rozwoju na świecie zarówno na poziomie globalnym jak i w poszczególnych krajach oraz jednostkach samorządu lokalnego. Po przyjęciu *Agendy 21* zostały zorganizowane przez ONZ kolejne konferencje światowe, m.in. tzw. Szczyt Milenijny w 2000, Szczyt Ziemi w Johannesburgu w 2002 r. i Szczyt Ziemi Rio+20 w Rio de Janeiro w 2012 r.

Deklaracja i cele milenijne są zbieżne z ideą zrównoważonego rozwoju widzianą z globalnej perspektywy. Obejmują one osiem celów i szereg zadań szczegółowych.

Należały do nich: wyeliminowanie skrajnego ubóstwa i głodu, zapewnienie powszechnej edukacji na poziomie podstawowym, promowanie równości płci i awansu społecznego kobiet, ograniczenie umieralności dzieci, poprawa opieki zdrowotnej nad matkami, ograniczenie rozpowszechniania się HIV/AIDS, malarii i innych chorób, zapewnienie zrównoważonego środowiska oraz stworzenie partnerskich porozumień na rzecz rozwoju (Latoszek i in., 2016).

Światowy Szczyt w Johannesburgu na temat zrównoważonego rozwoju nawiązując do poprzednich deklaracji wyeksponował kwestie humanitarne i godność człowieka. W sposób jednoznaczny podkreślono wówczas oparcie zrównoważonego rozwoju na trzech filarach: gospodarczym, społecznym i środowiskowym. Plan implementacji potwierdzał wyraźne przeniesienie akcentów ze spraw środowiska na kwestie gospodarcze i społeczne – wykorzenienie ubóstwa, zapewnienie ochrony zdrowia, bezpieczeństwo żywnościowe i dostęp do oświaty. W sensie deklaratywnym po raz pierwszy została tak silnie potwierdzona potrzeba wdrożenia zrównoważonego rozwoju, w sensie implementacyjnym można jednak doszukać się w tym planie wielu słabości.

Szczyt Rio+20 był podsumowaniem dyskusji i osiągnięć poprzedzającego dwudziestolecia oraz wyeksponowaniem nowych zjawisk takich jak światowy kryzys ekonomiczny i walka z terroryzmem. W odniesieniu do kwestii zrównoważonego rozwoju debata skoncentrowała się na problematyce „zielonej gospodarki” oraz instytucjonalizacji współpracy na trzech poziomach – globalnym, narodowym i lokalnym w trzech płaszczyznach – gospodarczej, społecznej i przyrodniczej, zwłaszcza w kontekście eliminacji ubóstwa. Na liście stojących do rozwiązania najważniejszych wyzwań znalazły się takie kwestie jak miejsca pracy, energia, miasta, żywność, woda, oceany i katastrofy naturalne. Kończącym efektem tego szczytu było przyjęcie dokumentu pod nazwą „Przyszłość jakiej chcemy”, w którym zamieszczono listę zrównoważonych celów rozwoju, które – na wzór milenijnych celów rozwoju – miałyby zostać określone przez odpowiednie wskaźniki i osiągnięte do 2030 roku. Dyskusja na temat perspektyw rozwoju ludzkiej cywilizacji w warunkach globalizacji i ujawniających się nowych zagrożeń była kontynuowana dalej. Podkreślano, że stworzenie w pełni zrównoważonego modelu życia, a więc uzyskanie poprawy jakości życia ludzi na całym świecie bez rabunkowej eksploatacji ziemskich zasobów naturalnych, wymaga zrównoważonych działań w różnych regionach świata. Wskazano, że niezbędna jest integracja działań w trzech kluczowych obszarach:

- wzrostu gospodarczego i równomiernego podziału korzyści (płaszczyzna gospodarcza) – celem jest osiągnięcie odpowiedniego, długofalowego wzrostu, który stanie się udziałem wszystkich narodów i społeczności, ale osiągnięcie go wymaga zintegrowanego podejścia do dzisiejszych, wzajemnie powiązanych systemów gospodarczych;
- ochrony zasobów naturalnych i środowiska dla zachowania naszego środowiskowego dziedzictwa i naturalnych zasobów dla przyszłych pokoleń – w tym celu niezbędne jest opracowanie racjonalnych rozwiązań, które ograniczą zużycie zasobów, powstawanie skażeń środowiska i ocalą naturalne ekosystemy (płaszczyzna środowiskowa);

- rozwoju społecznego, zapewniającego na całym świecie ludziom pracę, żywność, edukację, energię, opiekę zdrowotną, wodę, systemy sanitarne i inne usługi dostępne dla społeczności – ludzkość musi dołożyć wszelkich starań by nie zostało naruszone bogactwo kulturowej i społecznej różnorodności oraz by wszyscy członkowie społeczeństw mieli instrumenty pozwalające na kształtowanie własnej przyszłości (płaszczyzna społeczna).

Tabela 29. Kamienie milowe na drodze budowy zrównoważonego rozwoju

Rok	Wydarzenie
1968	XXIII sesja Zgromadzenia Ogólnego ONZ, na której problematyka ochrony środowiska stała się wiodącym tematem obrad
1969	Raport sekretarza generalnego ONZ U Thanta
1972	Konferencja w Sztokholmie Przyjęcie deklaracji sztokholmskiej Publikacja I Raportu dla Klubu Rzymskiego <i>Granice wzrostu</i>
1982	Przyjęcie przez ONZ Światowej <i>Karty Przyrody (World Charter for Nature)</i> , uznającej potrzebę ochrony przyrody za warunek ciągłości cywilizacji i przetrwania człowieka
1987	Raport Brundtland <i>Nasza wspólna przyszłość</i>
1992	Szczyt Ziemi w Rio de Janeiro Przyjęcie <i>Globalnego Programu Działań AGENDA 21</i> i innych dokumentów związanych z ochroną przyrody i środowiska
2000	Przyjęcie na forum ONZ deklaracji milenijnej i milenijnych celów rozwoju
2002	Szczyt w Johannesburgu Przyjęcie deklaracji z Johannesburga i planu implementacji
2012	Szczyt w Rio de Janeiro (Rio +20) Przyjęcie deklaracji i wzmocnienie działań na rzecz osiągnięcia celów milenijnych
2015	Szczyt Zrównoważonego Rozwoju w Nowym Jorku Agenda na Rzecz Zrównoważonego Rozwoju 2030

Źródło: Burchard-Dziubińska i in., 2014 oraz uzupełnienia własne.

Koncepcja zrównoważonego rozwoju, nagłośniona w 1987 roku przez Światową Komisję ONZ do spraw Środowiska i Rozwoju, wyrosła na gruncie potrzeby przeciwdziałania degradacji środowiska naturalnego szybko objęła także społeczne i ekonomiczne aspekty rozwoju. W ciągu kilkudziesięciu lat była wzbogacana przez wkład różnych dyscyplin nauki tak, że stała się podstawowym paradygmatem wszystkich programów, polityk i strategii rozwojowych formułowanych zarówno przez organizacje międzynarodowe, rządy krajowe i organy samorządów terytorialnych. Jej istotą nadal jest zapewnienie trwałej poprawy jakości życia współczesnych i przyszłych pokoleń przez kształtowanie racjonalnych proporcji między różnymi rodzajami kapitału – kapitałem ekonomicznym, kapitałem ludzkim i społecznym oraz kapitałem przyrodniczym (Carney, 2002; Borys, 2016; Czudec i in., 2018). Pojęcie zrównoważonego rozwoju jest wykorzystywane przez różne dyscypliny na-

ukowe, przedsiębiorców i działaczy gospodarczych oraz polityków. Obserwuje się przy tym dwa równoległe procesy. Pierwszy, polega na rozszerzaniu pola zrównoważenia poza wymiar środowiskowy, ekonomiczny i społeczny. Drugi zaś oznacza intensyfikowanie i wzmocnienie wewnętrznych więzi między płaszczyznami (Adamowicz, Zwolińska-Ligaj, 2020). Koncepcja zrównoważonego rozwoju odnosi się do wszystkich dziedzin gospodarki, grup społecznych, indywidualnych i zbiorowych podmiotów gospodarczych, prywatnych i publicznych instytucji, rządów i organizacji międzynarodowych.

W Unii Europejskiej koncepcja zrównoważonego rozwoju wprowadzana była skutecznie do ustawodawstwa, które wymuszało stosowne działania praktyczne. Szczególnie ważne znaczenie miał długookresowy program przyjęty na lata 2010-2020 pod nazwą „Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu”, zwana w skrócie *Europa 2020*. Unia wyznaczyła do wdrożenia plan zawierający pięć celów w zakresie: zatrudnienia, innowacji, edukacji, włączenia społecznego oraz zmian klimatu i gospodarowania energią, które zamierzano wdrożyć do 2020 r. W każdym z tych obszarów państwa członkowskie zostały zobowiązane do ustalenia własnych celów krajowych. Szczególną uwagę zwrócono na kształtowanie tzw. *zielonej gospodarki*.

Realizacja tego programu została uzależniona szczególnie od: efektywnego wykorzystania zasobów, zwłaszcza pierwotnych, przejścia na gospodarkę niskoemisyjną, niskowęglową, szerszego wykorzystania odnawialnych źródeł energii, podnoszenie efektywności energetycznej oraz wdrażanie nowych technologii i innowacji zwłaszcza o charakterze ekologicznym. Zielona gospodarka podobnie jak i koncepcja zrównoważonego rozwoju odnosi się bezpośrednio do rolnictwa, leśnictwa i obszarów wiejskich, z którymi wiąże się bezpieczeństwo żywnościowe, utrzymanie zasobów środowiskowych i regeneracja zasobów pracy, zachowanie krajobrazów oraz narodowego i regionalnego dziedzictwa kulturowego. Konieczność realizacji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich podnoszona była w różnych dokumentach programowych i strategiach w Unii Europejskiej. Szczególne miejsce zajmują tu deklaracje: Cork1 z 1996 r. i Cork2 z 2016 r. oraz Strategia „Europa 2020”, w których to dokumentach państwa członkowskie UE przyjęły program realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju na obszarach wiejskich oraz wyznaczyły cele i kierunki działań w następnych latach (Adamowicz, 2015a).

Kluczowe znaczenie dla ugruntowania koncepcji trwałego i zrównoważonego rozwoju miała, przyjęta w 2015 roku na Światowej Konferencji ONZ w Nowym Yorku „Agenda na Rzecz Zrównoważonego Rozwoju”. W 2015 roku ponad 190 państw skupionych w Organizacji Narodów Zjednoczonych, przyjmując dokument „Agenda 2030”, zobowiązało się realizować w polityce krajowej 17 celów zrównoważonego rozwoju (Rysunek 19, Tabela 30) rozpisanych na 169 zadań szczegółowych. Realizacja ustalonych celów i przyjętych zadań pozwoli, w dostosowaniu do konkretnych warunków, rozwiązać wiele palących problemów dotyczących ubóstwa, degradacji środowiska, zmian klimatu, zapewnienia bezpieczeństwa, podtrzymania upadających sektorów, zmian strukturalnych itp.

Rysunek 19. Oficjalne logo celów zrównoważonego rozwoju

Źródło: Ośrodek Informacji ONZ w Warszawie, 2016.

Przyjęte w „Agendzie 2030” cele można pogrupować w pięć następujących obszarów – tzw. 5P: ludzie (*people*), planeta (*planet*), dobrobyt (*prosperity*), pokój (*peace*), partnerstwo (*partnership*). Cele obejmują szeroki zakres wyzwań związanych z ubóstwem, głodem, zdrowiem, edukacją, równością płci, zmianami klimatu, zapewnieniem pokoju i sprawiedliwością społeczną. Zastąpiły one przyjęte wcześniej Milenijne Cele Rozwoju, które miały być zrealizowane do 2015 roku.

Tabela 30. Cele zrównoważonego rozwoju według Agendy 2030 ONZ

L.p.	Cele Zrównoważonego Rozwoju
1.	Eliminacja wszelkich przejawów ubóstwa na świecie.
2.	Eliminacja głodu, zapewnienie bezpieczeństwa żywnościowego, rozpowszechnienie dobrych nawyków żywieniowych oraz promocja zrównoważonego rolnictwa.
3.	Zapewnienie ochrony zdrowia wszystkim, niezależnie od wieku, i promocja dobrej jakości życia.
4.	Zapewnienie wszystkim równego dostępu do powszechnej i wystandaryzowanej edukacji oraz możliwości uczenia się przez całe życie.
5.	Zagwarantowanie równości płci oraz wspieranie możliwości rozwoju i aktywności kobiet oraz dziewcząt.

6.	Zagwarantowanie dostępu do wody i kanalizacji dla wszystkich oraz promocja zrównoważonego zarządzania zasobami wodnymi.
7.	Zagwarantowanie powszechnego dostępu do taniej, niezawodnej, nowoczesnej i zrównoważonej energii.
8.	Promocja trwałego, zrównoważonego i sprzyjającego włączeniu społecznemu rozwoju gospodarczego oraz godnej i produktywnej pracy dla wszystkich.
9.	Budowa trwałej i wydajnej infrastruktury, wspieranie zrównoważonego przemysłu oraz rozwijanie innowacyjności.
10.	Ograniczenie nierówności istniejących pomiędzy krajami i wewnątrz krajów.
11.	Budowa bezpiecznych, sprzyjających włączeniu społecznemu oraz zrównoważonych miast i osiedli.
12.	Zapewnienie zrównoważonych modeli konsumpcji i produkcji.
13.	Natychmiastowe przeciwdziałanie zmianom klimatycznym i ich skutkom.
14.	Zachowanie i zrównoważone gospodarowanie oceanami, morzami oraz zasobami morskimi.
15.	Ochrona, odbudowa oraz zrównoważone korzystanie z ekosystemu; zrównoważone zarządzanie zasobami leśnymi; walka z pustynnieniem oraz degradacją ziemi; przeciwdziałanie zagrożeniom dla bioróżnorodności.
16.	Wspieranie działań pokojowych i włączających wszystkich społeczeństwa; powszechne zapewnienie rządów prawa oraz skutecznych instytucji państwowych.
17.	Wzmacnianie globalnego partnerstwa na rzecz zrównoważonego rozwoju.

Źródło: Ośrodek Informacji ONZ w Warszawie, 2016.

Realizacja celów i zadań „Agendy 2030” jest monitorowana na całym świecie odpowiednimi wskaźnikami. Przyjęto je rezolucją Zgromadzenia Ogólnego ONZ w lipcu 2017 roku. Za ich monitorowanie w Polsce odpowiada Główny Urząd Statystyczny. Pierwszy Raport w Polsce został przyjęty przez Radę Ministrów w czerwcu 2018 roku. Zawiera on omówienie stopnia realizacji wszystkich 17 celów, a także opisuje krajowe priorytety na rzecz zrównoważonego rozwoju i związek „Agendy 2030” z krajową Strategią Odpowiedzialnego Rozwoju.

4.10. Nowe formy implementacji zrównoważonego rozwoju

„Agenda 2030” rozpoczyna nową erę w kontynuacji rozwoju koncepcji koncepcji zrównoważonego rozwoju oraz jej praktycznej implementacji w skali globalnej, europejskiej i krajowej. Zachęca i zobowiązuje wszystkie państwa do podjęcia działań i współpracy na rzecz rozwoju. Chodzi nie tylko o przeciwdziałanie występowaniu negatywnych zjawisk, ale także na uruchamianie czynników i sił prorozwojowych. Nowo sformułowane cele nawiązują do ustalonych wcześniej celów milenijnych poprzez ich pogłębienie i rozszerzenie na nowe obszary. Daje się zauważyć akcentowa-

nie celów społecznych, pojawienie się działań na rzecz klimatu oraz wypracowanie racjonalnych postaw w sferze produkcji i konsumpcji.

„Agenda 2030” i paryskie porozumienie w sprawie klimatu, z punktu widzenia rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, wskazują na pięć głównych zagrożeń o charakterze społecznym i środowiskowym oraz tyleż samo sugerowanych rozwiązań i synergicznych efektów. Do podstawowych obszarów zagrożeń zaliczono występowanie: ubóstwa i zmarginalizowanych społeczności; głodu i niewydolnego rolnictwa; degradacji ziemi i wylesienia; brak podstawowych usług; regionów nierozwiniętych i peryferyjnych. W sugerowanym podejściu sektorowym wskazano na potrzebę podejmowania takich działań jak: rozwój edukacji i usług zdrowotnych; ochronę bioróżnorodności, zapobieganie klęskom żywiołowym; usprawnienie gospodarowania wodą, odpadami i energią; oraz wypełnianie luki między wsią i miastem. Założono, że realizacja działań we wskazanych obszarach powinna przynieść synergiczne efekty ujawniające się w sferze: migracji między wsią i miastem; bezpieczeństwa żywnościowego; zmian klimatu; zanieczyszczenia środowiska; oraz spójności i sposobu zarządzania w układach terytorialnych. Wśród przewidywanych efektów perspektywicznego rozwoju zapisano odpowiednio osiągnięcie: poprawy jakości życia; zrównoważonego rolnictwa; żywotności wsi i prężności społeczności wiejskich; zazielenienia gospodarki; systemu gospodarki w obiegu zamkniętym oraz złagodzenia różnorodnych nierówności.

Wdrażanie koncepcji zrównoważonego rozwoju dotyczy całej gospodarki i społeczeństwa oraz wykorzystania wszystkich zasobów będących w dyspozycji państwa, regionu, przedsiębiorstwa czy też układów międzynarodowych w różnej skali. Dotyczy też wszystkich sektorów gospodarki i gospodarowania w ośrodkach miejskich jak i na obszarach wiejskich. Wykorzystanie zasobów i gospodarowanie w rolnictwie i na obszarach wiejskich jest szczególnie wrażliwe na potrzebę zrównoważenia rozwoju ze względu na dysponowanie zasobami przyrodniczymi spełniającymi rolę dóbr publicznych i spełnianie roli rezerwuaru zasobów pracy dla całej gospodarki. Stąd też od samego początku pojawienia się koncepcji zrównoważonego rozwoju miały miejsce działania dostosowujące politykę rolną i politykę rozwoju obszarów wiejskich do zasad i celów zrównoważenia. W Unii Europejskiej odbywało się to poprzez koordynację wspólnej polityki rolnej z polityką środowiskową, polityką energetyczną, polityką klimatyczną i łączącą różne aspekty rozwojowe polityką spójności. W początkowym okresie przybierało to postać ograniczonych działań składających się na proces tzw. zazielenienia wspólnej polityki rolnej, następnie rozwijania koncepcji inteligentnych specjalizacji regionów i inteligentnych wsi, a także wmontowanie rolnictwa i innych sektorów naturalnych w wieloaspektową koncepcję biogospodarki (Adamowicz, 2020), czy Nowego Zielonego Ładu. Współcześnie rolnictwo i obszary wiejskie stają się integralną częścią nowych, licznych koncepcji i form wiążących się z rozwojem zrównoważonym. Dotyczy to oczywiście nie tylko sektorów bezpośrednio związanych z naturą, takich jak rolnictwo, leśnictwo, górnictwo, gospodarka wodna, ale też wszystkich innych gałęzi przemysłu, handlu i usług. Listę takich pojawiających się nowych form, mieszczących się w ramach czy wzbogacających koncepcję zrównoważonego rozwoju i jej praktycznego wdrażania wyszczególniono w Tabeli 31.

Tabela 31. Konceptcje i formy implementacji zrównoważonego rozwoju

L.p.	Konceptcja	Istota konceptcji
1.	Recykling	Procedura ponownego wykorzystania produktów lub ich części w procesach produkcji
2.	Minimalizacja odpadów	Systemowe ograniczenie w produkcji materiałów i nie spełniających wymogów jakościowych wytworów
3.	Czysta produkcja	Metody działań zapobiegające powstawaniu zanieczyszczeń
4.	Zero emisji	Działania ograniczające emisję zanieczyszczeń w procesach produkcji i na etapach cyklu życia produktów
5.	Zerowy wzrost	Ograniczenie do minimum produkcji i jej niepożądanych skutków dla zachowania zrównoważonego rozwoju
6.	Zielona gospodarka	Gospodarka mająca na celu racjonalne wykorzystanie zasobów i ograniczenie wystąpienia ryzyka środowiskowego
7.	Potrójna optymalizacja	Nałożenie sobie przez duże firmy określonych ograniczeń własnej działalności w sferze środowiskowej, społecznej i ekonomicznej
8.	Określenie cyklu życia	Ograniczanie negatywnych skutków oddziaływania na środowisko na wszystkich etapach cyklu życia produktu
9.	Zrównoważona konsumpcja	Promowanie efektywności zrównoważonego wykorzystania zasobów i produktów obok produkcji także w sferze konsumpcji
10.	Społeczna odpowiedzialność biznesu	Konceptcja wg. której organizacje integrują aspekty społeczne i środowiskowe w prowadzonej dziedzinie aktywności i w sferze współpracy z innymi podmiotami na zasadzie dobrowolności
11.	Błękitna gospodarka	Poszukiwanie najlepszych technologii, które będą wykorzystane w gospodarce światowej dla zapewnienia podstawowych potrzeb człowieka – wody pitnej, żywności, pracy i środowiska życia ludzi
12.	Kreowanie wartości udziałowej	Jednoczesne poszukiwanie związku między korzyściami komparatywnymi i społeczną odpowiedzialnością biznesu jako nowej formy funkcjonowania kapitalizmu, osiągnięcia racjonalności ekonomicznej przez inteligentne zarządzanie
13.	Ekologia przemysłowa	Próba kreowania zrównoważonych ekosystemów przemysłowych, w których wytwarzanie odpadów w jednym procesie produkcji lub zakładzie staje się nakładem dla innych
14.	Gospodarka udziałowa	Próba odchodzenia od tradycyjnej własności rzeczy przez świadome przechodzenie na ich użytkowanie na zasadzie udziału lub użyczenia
15.	Inteligentny wzrost	Wzrost gospodarczy przez wykorzystanie innowacyjnych, inteligentnych sposobów wytwarzania

16.	Inteligentne miasto/wieś	Rozwój jednostek terytorialnych przez wykorzystanie innowacyjnych, nowoczesnych, inteligentnych czynników i systemów funkcjonowania
17.	Biogospodarka	Systemy gospodarowania wykorzystujące organizmy żywe procesy biologiczne i biotechnologiczne
18.	Gospodarka cyrkularna	Odchodzenie od linearnego do okrężnego systemu produkcji i konsumpcji zapewniające wielokrotne wykorzystanie czynników produkcji

Źródło: Opracowanie własne przy wykorzystaniu: Toth, 2019, s. 8, 159, Adamowicz, 2020.

W dalszej części opracowania zajmiemy się pokrótce wybranymi formami zrównoważenia gospodarki: rozwojem inteligentnym, gospodarką cyrkularną, zrównoważoną konsumpcją, gospodarką udziałową i nowym zielonym łańcem.

Inteligentny rozwój

Trwały wzrost i zrównoważony rozwój, teoretycznie rozpracowany i umocowany politycznie długo pozostawał trudną do zrealizowania ideą, często miał charakter bardziej postulatyczny i życzeniowy niż praktyczny (Dacko, Dacko, 2018). Nową perspektywę skutecznego wdrażania zrównoważonego rozwoju otworzyła koncepcja inteligentnego wzrostu i rozwoju. Propozycja ta stwarzała możliwość połączenia w jednej koncepcji nacisku na równowagę ekonomiczną, spójność społeczną i konkurencyjność. W polityce Unii Europejskiej postulaty wdrażania koncepcji inteligentnego rozwoju pojawiły się w przyjętym w 2010 roku dokumencie „Europa 2020. Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu”. Strategia ta akcentowała potrzebę powiązania rozwoju z wykorzystaniem wiedzy i innowacji. Mogło to nastąpić poprzez uzyskanie lepszych wyników w sferze edukacji, badań naukowych, innowacji i rozwoju społeczeństwa cyfrowego wykorzystującego nowe technologie informacyjne i komunikacyjne. W samej strategii ustanowiono trzy wzajemnie powiązane priorytety nastawione na wzrost inteligentny, zrównoważony i inkluzywny. Przyjęto konkretne parametry dla poszczególnych priorytetów odnoszących się także do rolnictwa i obszarów wiejskich. Przygotowano też dokonanie wyboru inteligentnych specjalizacji dla krajów i regionów. Koncepcję inkorporowano także do innych programów strategicznych i włączono w ramy finansowania w latach 2014-2020 (Adamowicz, Zwolińska-Ligaj, 2018b; Foray i in., 2011).

Idea inteligentnych specjalizacji jest oparta na założeniu, że żaden kraj ani region nie jest zdolny do samodzielnego osiągania satysfakcjonujących wyników we wszystkich dziedzinach i działach gospodarki szczególnie tych, w których niezbędne jest wdrożenie innowacji i zastosowanie nowoczesnych technologii. Koncepcja została wdrożona do polityki regionalnej wszystkich krajów członkowskich Unii Europejskiej. Opracowano także koncepcję inteligentnych miast i inteligentnych wsi odnoszących się do społeczności miejskich i wiejskich (Adamowicz, Zwolińska-Ligaj, 2020). Wskazuje się w nich na potrzebę wykorzystania endogenicznych

potencjałów rozwojowych, oparcie rozwoju na mocnych stronach danego układu i dostępnych zasobach wspieranych przez dopływ nowej wiedzy, innowacji, rozwój sieci usług i aplikację cyfrowych rozwiązań informacyjnych, komunikacyjnych i zarządczych.

Pokrewną do inteligentnych specjalizacji jest koncepcja inteligentnych miast i inteligentnych wsi. W inteligentnym rozwoju wsi i obszarów wiejskich priorytetem jest wielopłaszczyznowa działalność innowacyjna podejmowana zarówno przez miejscowe podmioty gospodarcze, jak również samorządy terytorialne, społeczności lokalne i instytucje wspierające ukierunkowane na modernizację obszarów wiejskich w wymiarze ekonomicznym, społecznym i środowiskowym. Obszary wiejskie i małe osiedla podejmujące inicjatywy oddolne i wykorzystujące nowe techniki i technologie cyfrowe i organizujące sieciowe formy współpracy są w stanie wzmocnić lokalną infrastrukturę i uruchomić różne formy nowoczesnej, rolniczej i pozarolniczej produkcji oraz zorganizować system usług lokalnych podnoszących ogólny poziom życia na wsi.

Wśród najważniejszych płaszczyzn działania na rzecz inteligentnych wsi można wymienić: usługi publiczne zaspokajające potrzeby mieszkańców w sferze edukacji, zdrowia, bezpieczeństwa, mieszkalnictwa, kultury i in.; usprawnienie zarządzania i współzarządzania zasobami i rozwojem lokalnym; wdrażanie innowacji i postępu technologicznego; rozwój komunikacji i sieci internetowych; pozyskiwanie nowych źródeł energii i ochrona potencjału przyrodniczego i krajobrazu (Wójcik, 2018). Idea inteligentnych wsi jest zbieżna z ideowymi deklaracjami Cork 1 z 1996 r., a zwłaszcza Cork 2 z 2016 r., dotyczącymi rozwoju i podnoszenia poziomu życia na obszarach wiejskich i znalazły wyraz w oficjalnych dokumentach i zainicjowanych działaniach Parlamentu i Komisji Unii Europejskiej w 2017 r. (European Commission, 2018).

Gospodarka cyrkularna

Koncepcja gospodarki cyrkularnej pojawiła się najpierw w pracach: Kennetha Boulding, dotyczącej ogólnej strategii rozwoju (1965), Davida Pearce – poświęconej zielonej gospodarce (1989), a następnie w publikacji Tim Jackson dotyczącej strategii czystej produkcji (1993). Na szerszą skalę koncepcja gospodarki w obiegu zamkniętym została upowszechniona w raportach Ellen MacArthur Foundation w 2012 r. i od tego czasu znalazła się w szerokim zainteresowaniu nauki i polityki. Kirchherr i in. (2017) przeanalizowali 114 definicji gospodarki cyrkularnej i stwierdzili, że jest ona najczęściej wiązana z kombinacją działań: „ogranicz – wykorzystaj powtórnie – wprowadź ponownie do cyklu życia produktu”. Różni się tym samym od będącego w powszechnym użyciu modelu gospodarki linearnej kierującej się zasadą „weź – wyprodukuj – zużyj – odrzuć”.

Model gospodarki cyrkularnej wychodzi jednak znacznie dalej poza praktykę zwykłego recyklingu. Wprowadzono zasadę umiejętnego zaprojektowania produkcji, racjonalnego jej wykonania i wykorzystania bez odpadów oraz powtórnego wykorzystania materiałów i surowców. Nadaje mu to charakter szerszych działań ukierunkowanych na osiągnięcie zrównoważonego rozwoju ekonomicznego i społecznego. Jedna z definicji podkreśla, że gospodarka cyrkularna „ma na celu od-

chodzenie od linearnego systemu produkcji i konsumpcji: „weź – zrób – dysponuj” i przejście na system okrężny, w którym „wartość produktów, materiałów i zasobów jest utrzymywana w gospodarce tak długo jak tylko możliwe” (Merli i in., 2017). Powtórne, wielokrotne wykorzystanie materiałów i produktów ma na celu wyeliminowanie końca cyklu życia produktu, ponowne wprowadzenie go do obiegu przez recykling i przywracanie wartości. Zamknięcie obiegu w łańcuchach wartości odbywa się przez kaskadowanie procesów produkcyjnych. Model, zwany czasem „od kołyski do kołyski”, zwiększa wydajność i efektywność systemu produkcyjnego, ogranicza ilość odpadów i emisję szkodliwych zanieczyszczeń oraz zmniejsza zużycie energii. W rolnictwie może służyć dodatkowo wytwarzaniu energii odnawialnej. System gospodarki cyrkularnej może być powiązany z rozwojem biogospodarki, a szerzej także z tzw. zieloną gospodarką, gdzie mamy do czynienia z materiałami i surowcami pochodnymi biomasy. Problematyka gospodarki w obiegu zamkniętym w dokumentach Unii Europejskiej pojawiła się w 2014 roku i ciągle jest uzupełniana i wzbogacana (Adamowicz, 2020). Jej wdrażanie odbywa się w lokalnych układach terytorialnych.

Zrównoważona konsumpcja

W początkowych fazach kształtowania się koncepcji zrównoważonego rozwoju uwaga skierowana była głównie na sferę produkcji i prowadzenie jej z uwzględnieniem zasad określonych dla płaszczyzny środowiskowej, ekonomicznej i społecznej. Niebawem jednak zauważono, że zrównoważenie niezbędne jest także w innych sektorach agrobiznesu, a także w sferze samej konsumpcji. Już w 1994 r., podczas Europejskiego Okrągłego Stołu na Sympozjum w Oslo, poświęconego „czystej produkcji” zwrócono uwagę na ścisłe powiązanie obydwu elementów zrównoważonej konsumpcji i zrównoważonej produkcji i uznano, że model „zrównoważonej konsumpcji i produkcji” lepiej odpowiada na podstawowe potrzeby podnoszenia jakości życia obecnego pokolenia bez naruszenia możliwości zaspokajania potrzeb przyszłych pokoleń, a szczególnie potrzebie minimalizowania zużycia zasobów naturalnych i materiałów toksycznych jak również generowania odpadów i emisji zanieczyszczeń w ciągu całego cyklu życia produktu (Pineiro-Vallaverde, Garcia-Alvarez, 2020). Koncepcja ta została potwierdzona przy tworzeniu planu wykonawczego na Światowy Szczyt poświęcony rozwojowi zrównoważonemu w 2002 r w Johanessburgu, na którym opracowano 10-letni program dla wspierania regionalnych i narodowych inicjatyw przyspieszających wdrożenie zasad zrównoważonej konsumpcji i produkcji. Ten program był następnie przyjęty na konferencji Rio+20. Spośród 17 celów Agendy 2030 ONZ przyjętej w 2015 roku, cel 12 dotyczy właśnie odpowiedzialnej konsumpcji i produkcji (Tabela 30).

Inne, wiążące się cele, wskazywały na potrzebę zrównoważonego zarządzania i efektywnego wykorzystania zasobów, zmniejszenie generowania odpadów poprzez skoordynowaną prewencję, oszczędność, recykling i ponowne ich wykorzystanie, a także na dostarczanie odpowiedniej informacji o potrzebie i zasadach zrównoważonego rozwoju i adopcji stylu życia harmonizującego z otoczeniem naturalnym. Jednym z ważnych wyzwania zrównoważonej konsumpcji jest potrzeba

ukształtowania się pro środowiskowych zachowań konsumentów. W ramach tych poszukiwań zaproponowano ostatnio koncepcję cyklu życia bez strat, w którym do zera ograniczone są odpady materiałów trwałych (*Zero Waste Lifestyle*). Podkreślano przy tym niezbędność odpowiednich rozwiązań technologicznych i instytucjonalnych oraz potrzebę systemowego podejścia i efektywności działań. W tym mieści się też przechodzenie na wykorzystanie odnawialnych źródeł energii i recykling, co powinno zmniejszyć presję na środowisko naturalne i zrationalizować wykorzystanie zasobów naturalnych. Zrównoważona konsumpcja, obok zrównoważonej produkcji, stała się więc głównym wyzwaniem polityki środowiskowej Unii Europejskiej. Chociaż nie ma pełnej jednorodności co do głównych sił napędowych procesów zrównoważenia w krajach członkowskich Unii Europejskiej można przyjąć, że współcześnie głównymi sposobami osiągnięcia wzrostu produktywności i efektywności gospodarowania są: zrównoważona produkcja, zrównoważona konsumpcja i gospodarka cyrkularna.

Gospodarka partycypacyjna (udziałowa)

Gospodarka udziałowa odgrywa coraz ważniejszą rolę w codziennym życiu. Obserwujemy coraz częściej zacieranie się linii podziału między zasobami osobistymi a komercyjnymi, między konsumentami i producentami. W gospodarce partycypacyjnej osoby udostępniają swoją własność nie poprzez sprzedaż lecz na zasadzie „dzierżawy”, „użyczenia” lub „udziału”. Użyczane są nie tylko rzeczy, usługi, pieniądze ale także osobisty czas oferowany odpowiedniej grupie osób. Gospodarka udziałowa jest więc nowym podejściem do kategorii własności i korzystania z użyteczności będących na rynku towarów i usług. Stanowi istotne odejście od tradycyjnego sposobu dystrybucji dóbr i usług, tradycyjnego modelu wynajmu pracowników i sprzedaży produktów konsumentom. Dobrymi przykładami takiej działalności jest wypożyczanie kwater i mieszkań (Airbnb), pasażerskie usługi transportowe w miastach (samochody elektryczne, rowery, hulajnogi), dostawy świadczone przez firmę Uber, obfitość ofert szybkiego finansowania, zatrudnianie pracowników na próbę i in. Kryteriom tego typu usług odpowiada także agroturystyka czy wspólne jak i usługowe wykorzystanie maszyn w sektorze rolnictwa. Zjawisko gospodarki partycypacyjnej czy wspólnej konsumpcji może wpływać na zmniejszenie strat i lepsze wykorzystanie zasobów (Buda i in., 2019).

Coraz szersza akceptacja przez konsumentów tego alternatywnego modelu biznesowego uzależniona jest od szeregu czynników, wśród których czołowe miejsce zajmuje rozwój, oparty na Internecie platform i sieci społecznościowych, ukierunkowane strategie i kampanie marketingowe firm, dynamiczny rozwój sprzedaży elektronicznej, zaufanie dla instytucji pośredniczących (banków i instytucji finansowych), globalne upowszechnianie informacji, zmiany kulturowe wzmacniające poczucie zaufania wewnątrz różnych grup i społeczności, a także umacnianie się świadomości społecznej odnośnie słuszności koncepcji rozwoju zrównoważonego i potrzeby oszczędzania zasobów oraz eliminowania odpadów i strat. Współcześnie, pierwsi na to zjawisko uwagę zwrócili R. Botsman i R. Rogers w swej książce poświęconej „wspólnej konsumpcji” (2010).

W 2012 r. L. Gansky pisał o „sieciowej gospodarce” podając przykłady przemysłu motoryzacyjnego udostępniającego wyroby nie na zasadzie przekazywania własności lecz udziałów. Podobne praktyki opisywali też inni autorzy (Bardhi, Elkhart, 2012). Terminu gospodarka udziałowa (sharing economy) użył po raz pierwszy T.L. Friedman w 2013 r. S. Curtis i M. Lehrner (2019), wiążąc gospodarkę udziałową ze zrównoważeniem, ten rodzaj gospodarki określili jako „napędzaną przez technologie informatyczne skłonność konsumentów do bezinwestycyjnego dostępu na krótki okres do własności poszukiwanych atrakcyjnych dóbr”. W Unii Europejskiej od 2015 r., kiedy to zwrócono uwagę na gospodarkę cyrkularną, politycy zainteresowali się także gospodarką partycypacyjną. W rozwijającej się koncepcji wyróżniono kilka sposobów przeprowadzania wymiany. Jednym z nich jest podział w zależności od przedmiotu wspólnej konsumpcji na dobra fizyczne, takie jak samochody i mieszkania oraz dobra inne, takie jak czas, wiedza i pieniądze. Innym wymiarem są relacje między grupami podmiotów w modelach: C2C, B2C czy C2B (B – biznes, C – konsument). Innym przykładem jest podział wg rodzaju rozliczeń na wymianę pieniężną i barterową. Price Waterhouse Coupers (PWC) w 2014 r szacował, że w 2013 r. udział gospodarki partycypacyjnej wynosił zaledwie 5% całej produkcji, natomiast w 2025 r ten udział może wzrosnąć do 50%.

Nowy zielony łąd

Zielona gospodarka może być zdefiniowana jako „gospodarka, której celem jest redukcja zagrożeniem ryzyka w środowisku naturalnym i pojawienia się niedomagań ekologicznych, jako gospodarka, która zapewnia zrównoważony rozwój bez degradacji środowiska” (Pearce i in., 1989, UNEP, 2011, Kahle, Gurel-Atalg, 2014). Od szeregu lat koncepcja ta skupia uwagę nie tylko naukowców ale i środowiska społecznego i politycznego. W koncepcji zielonej gospodarki od początku podkreślano znaczenie systemu podatkowego, w którym stosuje się zasadę, że „zanieczyszczający płaci”, która przeciwdziała generowaniu zanieczyszczeń i gromadzi jednocześnie środki na jego rekultywację. Ten system gospodarowania ma szczególnie istotne znaczenie na obszarach przyrodniczo cennych oraz w sektorach produkcyjnych wykorzystujących intensywnie elementy środowiska przyrodniczego. Jego znaczenie wzrosło wraz z nasileniem się zjawiska zmian klimatycznych. Oczywiście jest, że koncepcja ta dotyczy też rolnictwa, sektora agrobiznesu i szeroko pojmowanej biogospodarki. To zainteresowanie znalazło wyraz w elementach wprowadzanych do Wspólnej Polityki Rolnej, zwłaszcza po jej reformie w 1993 r.

Każda następna zmiana we WPR zaznaczona była w zjawisku zwanym „zazieleniem”. Jednak proces zazielnienia, wyrażający troskę o środowisko, nie dotyczy tylko sektorów intensywnie korzystających z ziemi, wody i innych składników natury lecz także całej gospodarki i społeczności ludzkich. Dlatego koncepcja ta stała się przedmiotem zainteresowania instytucji globalnych takich jak ONZ (Strategia 2030) jak i przedmiotem obrad i formułowania międzynarodowych konwencji dotyczących środowiska i klimatu. Tym śladem podąża też Unia Europejska, która w grudniu 2019 roku ogłosiła komunikat dotyczący strategii „Europejskiego Zie-

lonego Ładu” (European Commission, 2019), która jest zbieżna ze strategią ONZ – „Agenda 2030”.

Strategia Europejskiego Zielonego Ładu obejmuje kompleks ambitnych, wielokierunkowych wskazań odnoszących się do polityk kształtujących sposoby gospodarowania w środowisku jak i do bezpośrednich podmiotów gospodarujących przy wykorzystaniu zasobów środowiskowych. Koncepcja Nowego Zielonego Ładu została uznana przez Komisję Europejską jako nowa strategia wzrostu, mająca zapewnić efektywne wykorzystanie zasobów w procesach produkcji, procesów nie emitujących gazów cieplarnianych. Strategia Europejskiego Zielonego Ładu wymaga modyfikacji różnych polityk wspólnotowych dotyczących zwłaszcza źródeł dostaw energii, sektorów przemysłowych, produkcji i konsumpcji, transportu i rolnictwa. W tym celu powinno zwracać się uwagę na ochronę i odnowę ekosystemów, zrównoważonego wykorzystanie zasobów i poprawę zdrowia społecznego (Wrzaszcz, Prandecki, 2020). Wymaga to także przełożenia tych ogólnych celów na regulacje dotyczące standaryzacji, innowacji, dialogu z partnerami społecznymi oraz współpracy międzynarodowej. Kluczowymi inicjatywami do wdrożenia Europejskiego Zielonego Ładu w latach 2020-2021 zostały uznane:

1. dalsze zazielenienie Wspólnej Polityki Rolnej i wdrożenie strategii od „pola w gospodarstwie rolnym do stołu w domu konsumenta”;
2. konserwacja i ochrona bioróżnorodności;
3. ustanowienie ambitnych celów w pakiecie ochrony klimatu;
4. czysta, łatwo dostępna i bezpieczna energia;
5. dążenie do osiągnięcia stanu „zero emisji” zanieczyszczeń i zagrożeń środowiska wolnego od zagrożeń toksycznych;
6. mobilizacja działań dla wdrożenia strategii rozwoju przemysłu wg zasady czystej gospodarki cyrkularnej;
7. zrównoważona inteligentna mobilność;
8. konsekwentne stosowanie koncepcji zrównoważonego rozwoju do wszystkich obszarów polityki Unii Europejskiej.

Dostosowywanie poszczególnych działań i całej gospodarki w Polsce do zmian wewnętrznych, postępu cywilizacyjnego i oddziaływania otoczenia globalnego zostało przyspieszone przez wymogi i warunki stwarzane przez integrację europejską oraz przyjęty powszechnie paradygmat rozwoju zrównoważonego. Wyniki badań naukowych, ruchy i koncepcje ideowe rodzące się w skali światowej i europejskiej, dotyczące aktualnych i perspektywicznych problemów rozwoju społeczno-gospodarczego znajdują szybkie przełożenie wewnątrz Unii Europejskiej na koncepcje i programy rozwojowe oraz działania innowacyjne. Często mamy do czynienia nie tylko z modelem popytowym na innowacje ale także z modelem wymuszonym (obowiązkowego wdrażania zadeklarowanych zobowiązań i innowacji) przez przyjęte zobowiązania międzynarodowe i mechanizmy integracyjne.

Od kilkunastu lat obserwujemy wyłanianie się licznych, nowych ujęć i koncepcji rozwoju. Większość, jeśli nie wszystkie, nowych koncepcji powstaje i rozwija się w nurcie, mającego już ponad trzydziestoletnią historię, procesu rozwoju trwałego i zrównoważonego. Koncepcje te wdrażane są na szczeblu krajowym, regionalnym i lokalnym. Opracowywanie strategii i kształtowanie polityk rozwoju na szczeblu

lokalnym staje się coraz powszechniejsze. Wynika to częściej z potrzeb społeczności lokalnych niż normatywnego obowiązku. Zasadna wydaje się jednak potrzeba prawnego znormalizowania działań w zakresie kształtowania strategii i programów rozwoju lokalnego.

Zrównoważenie rozwoju społeczno-gospodarczego, w tym także rozwoju działów i gałęzi gospodarki, miast i wsi oraz obszarów wiejskich, a także przebiegu procesów produkcyjnych i usługowych oraz konsumpcji nabrało charakteru utrwalonego paradygmatu rozwoju zrównoważonego, który obecny rozwój w różnych płaszczyznach wiąże z perspektywą nie pogarszania warunków rozwojowych przyszłych pokoleń. Wyróżniającymi cechami współczesnych tendencji rozwojowych, mających na celu wzrost gospodarczy, podnoszenie warunków życia społeczeństwa i rozwiązywanie kwestii społecznych, jest troska o zachowanie walorów środowiska, ochrona przed zmianami klimatycznymi, racjonalne wykorzystanie zasobów materialnych, przechodzenie na odnawialne źródła energii i inteligentne formy wspierania rozwoju regionalnego i lokalnego, odchodzenie od liniowego do okrężnego modelu gospodarowania, podkreślanie odpowiedzialności konsumentów i poszerzanie wspólnego, partycypacyjnego sposobu gospodarowania zasobami, a także proces ogólnego zazielenienia gospodarki, ukierunkowany również na ochronę środowiska i przeciwdziałanie zmianom klimatycznym.

Wszystkie nowe, innowacyjne koncepcje rozwojowe odnoszą się w pełni bądź częściowo do układów lokalnych, do rozwoju miast i przemysłu, usług społecznych, rolnictwa i obszarów wiejskich. By Polska nie pozostała w tyle za innymi krajami wspólnoty niezbędne jest rozwijanie badań naukowych nad czynnikami i sposobami zrównoważonego rozwoju, jego innowacyjnymi formami oraz praktycznymi formami adaptacji i wdrażania tych koncepcji w życie. Innowacyjne strategie i programy rozwoju lokalnego, uzupełniające obowiązujące strategie i programy krajowe i regionalne, mogą być w tych działaniach wielce pomocne.

Warunki i czynniki wzmocnienia innowacyjności lokalnej w świetle wyników badań empirycznych

5.1. Cel, materiał i metody badań

Celem badań empirycznych była identyfikacja czynników innowacyjności lokalnej oraz ocena działań podejmowanych na rzecz jej rozwoju przez lokalne władze samorządowe. Badanie zrealizowano uwzględniając dwie perspektywy – lokalnych władz samorządowych i przedsiębiorstw. Skupiło ono szczególną uwagę na czynnikach innowacyjności mających źródło w układach lokalnych.

Sformułowany cel wiąże się z próbą skonfrontowania zaprezentowanego we wcześniejszych rozdziałach dorobku teoretycznego z rzeczywistością i praktyką zastanych na badanym obszarze uwarunkowań oraz przejawów proinnowacyjnych władz samorządowych i przedsiębiorców.

Przyjęto hipotezę o potencjalnie dużym znaczeniu czynnika aktywności lokalnych władz samorządowych na tle silnie zaznaczonych zewnętrznych uwarunkowań w stymulowaniu innowacyjności lokalnej i jednocześnie jego niedostatecznym wykorzystaniu w procesie kreowania sprzyjających innowacyjności warunków lokalnych.

Badania empiryczne zrealizowane zostały na terenie województwa lubelskiego – regionie reprezentującym obszary peryferyjne i słabiej rozwinięte, dla których ważne jest wykorzystywanie strategii rozwoju lokalnego jako narzędzia zarządzania rozwojem lokalnym. W województwie lubelskim opracowano i przyjęto do realizacji w 2014 roku Regionalną Strategię Innowacji Województwa Lubelskiego do 2020 roku, jak i zainicjowano opracowanie lokalnych strategii innowacji (LSI) w ramach projektu systemowego „Kapitał Intelktualny Lubelszczyzny 2010-2013”.

Celem projektu systemowego było dokonanie próby pomiaru kapitału intelektualnego obejmującego kapitał ludzki, społeczny, strukturalny i relacyjny. Określenie wymienionych form kapitału miało służyć poznaniu kluczowych obszarów wzrostu społeczno-gospodarczego i czynników zmian niezbędnych dla opracowania strategii innowacji dla obszarów stagnacji i obszarów wzrostu układów lokalnych. LSI opracowano dla grup powiatów zagrożonych stagnacją oraz dla powiatów stanowiących obszary potencjalnego wzrostu. W pierwszej grupie znalazły się przygraniczne powiaty: bialski (*Lokalna Strategia Innowacji dla powiatu bialskiego...*, 2013), chełmski, krasnostawski i włodawski (*Lokalna Strategia Innowacji dla powiatu włodawskiego...*, 2013), a w drugiej powiaty: puławski (*Lokalna Strategia Innowacji dla powiatu puławskiego...*, 2013) oraz łęczyński i świdnicki (*Lokalna Strategia Innowacji dla obszaru wzrostu (powiat łęczyński...*, 2013)(Adamowicz, 2015b).

Badania empiryczne zrealizowane zostały w dwóch powiatach województwa lubelskiego, wybranych z uwzględnieniem kryterium zróżnicowania ich warunków rozwojowych i możliwych kierunków rozwoju działań innowacyjnych oraz reprezentowania jednej z dwóch grup powiatów dla których opracowane zostały LSI w ramach projektu systemowego „Kapitał Intelektualny Lubelszczyzny 2010-2013”⁴. Obszary potencjalnego wzrostu reprezentował w badaniu powiat puławski, którego specyfiką jest „silna” obecność przemysłu i nauki oraz położenie w obrębie turystycznego trójkąta „Kazimierz – Janowiec – Nałęczów (*Lokalna Strategia Innowacji dla powiatu puławskiego...*, 2013). Powiat bialski reprezentował słabiej rozwinięte i zagrożone stagnacją obszary regionu. Charakteryzuje go przygraniczne położenie, na zewnętrznej granicy Unii Europejskiej i jednocześnie wzdłuż kluczowych, międzynarodowych, transkontynentalnych szlaków komunikacyjnych oraz znacząca rola rolnictwa w gospodarce (*Lokalna Strategia Innowacji dla powiatu bialskiego...*, 2013).

W każdym z powiatów do badań wytypowano siedem gmin, w tym jednostki miejskie, miejsko-wiejskie oraz wiejskie. Doboru jednostek do badań dokonano z uwzględnieniem ich stopnia rozwoju oraz specyfiki, którą określają zróżnicowanie położenia na obszarze powiatu oraz charakter gospodarki. W powiecie bialskim badaniem objęto 36,8% jednostek terytorialnych, w tym dwa miasta i pięć gmin wiejskich. W powiecie puławskim zbadano 63,6% jednostek terytorialnych, w tym jedno miasto, dwie gminy wiejsko-miejskie oraz cztery gminy wiejskie (Rysunek 20).

⁴ Badania nie stanowiły formalnej kontynuacji projektu systemowego „Kapitał Intelektualny Lubelszczyzny 2010-2013”.

Rysunek 20. Podział administracyjny województwa lubelskiego w 2011 roku (stan w dniu 31 XII) wraz z oznaczeniem badanych jednostek terytorialnych

Źródło: Urząd Statystyczny w Lublinie.

W każdej z badanych czternastu jednostek terytorialnych przeprowadzono badanie sondażowe z wykorzystaniem kwestionariusza wywiadu skierowanego do przedstawiciela władzy lokalnej – wójta lub burmistrza. Ponadto w trzynastu jednostkach zrealizowano także wywiady z właścicielami (lub menedżerami) wybranych przedsiębiorstw. Zrealizowano łącznie 161 wywiadów, w tym 14 z przedstawicielami jednostek samorządowych oraz 147 wywiadów z przedsiębiorcami, w tym 80 w powiecie białskim i 67 w powiecie puławskim (Tabela 32).

Tabela 32. Zakres przestrzenny i podmiotowy zrealizowanych badań empirycznych

Powiat	Nazwy gmin	Rodzaj i liczba badanych podmiotów	
		Liczba zbadanych wójtów/burmistrzów	Liczba przedsiębiorstw
białski	Miasto Międzyrzec Podlaski (m)	1	15
	Miasto Terespol (m)	1	10
	Terespol	1	15
	Wisznice	1	10
	Tuczna	1	10
	Drelów	1	10
	Konstantynów	1	10
Suma		7	80
puławski	Miasto Puławy	1	14
	Kazimierz Dolny	1	11
	Nałęczów	1	12
	Baranów	1	10
	Janowiec	1	10
	Wąwolnica	1	-
	Kurów	1	10
Suma		7	67
Ogółem		14	147

Źródło: Opracowanie własne.

Podstawą typowania przedsiębiorstw do badań był rejestr REGON oraz dane Banku Danych Lokalnych GUS. Z ich wykorzystaniem w gminach wybrano do badań od 10 do 15 przedsiębiorstw kierując się typem gminy (miejska, miejsko-wiejska, wiejska), liczbą podmiotów gospodarczych w gminie ogółem, strukturą branżową oraz skalą zatrudnienia podmiotów gospodarczych w gminie.

Do badań przedsiębiorstw w pierwszej kolejności typowano podmioty o największej skali zatrudnienia przyjmując założenie o większej aktywności innowacyj-

nej podmiotów o większym potencjale ekonomicznym. Przyjęto, że co najmniej połowa badanych podmiotów powinna reprezentować zatrudnienie powyżej 9 osób. W gminach wiejskich typowano do badań 10 przedsiębiorstw, miejsko-wiejskich – 10-12, natomiast miejskich – 15. Dobór przedsiębiorstw z uwagi na kryterium reprezentowanej branży zmierzał do odzwierciedlenia w próbie struktury branżowej podmiotów gospodarczych w gminie.

Struktura branżowa oraz skala zatrudnienia badanych podmiotów, które utwożyły próbę badawczą, odpowiadała faktycznej strukturze podmiotów w badanych gminach (Tabela 33). W próbie, sektor rolnictwa, leśnictwa, łowiectwa i rybactwa reprezentowało 3,4% podmiotów, 21,9% sektory przetwórstwa i budownictwa, a pozostałe – działalność usługową. Mikroprzedsiębiorstwa, zatrudniające do 9 osób stanowiły 62,3%, a małe, o zatrudnieniu od 10 do 49 osób – 35,0%.

Tabela 33. Charakterystyka struktury sektorowej i skali zatrudnienia podmiotów gospodarczych wpisanych do rejestru REGON w gminach wytypowanych do badań w 2013 roku

Powiat	Gmina	Ogółem	Sektor			Wielkość zatrudnienia		
			rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo	przemysł i budownictwo	pozostała działalność	0-9	10-49	50 i więcej
białski	Międzyrzec Podlaski	1463	3,42	23,31	73,27	95,01	3,28	1,71
	Terespol	394	1,02	10,41	88,58	95,69	3,30	1,02
	Drelów	223	10,31	23,77	65,92	94,62	5,38	0,00
	Konstantynów	200	7,50	34,00	58,50	94,00	5,50	0,50
	Terespol	283	6,01	17,31	76,68	93,99	5,30	0,71
	Tuczna	114	14,04	17,54	68,42	94,74	5,26	0,00
	Wisznice	317	8,20	22,71	69,09	95,27	4,73	0,00
puławski	Puławy	4986	0,56	15,76	83,67	95,79	2,91	1,30
	Baranów	187	5,35	24,60	70,05	93,05	5,88	1,07
	Janowiec	293	3,41	23,89	72,70	97,61	2,05	0,34
	Kazimierz Dolny	714	1,12	20,59	78,29	95,66	3,64	0,70
	Kurów	668	3,29	23,35	73,35	96,26	3,44	0,30
	Nałęczów	876	1,71	19,29	79,00	96,23	3,20	0,57

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS.

Badania przeprowadzone zostały w okresie od 1 lipca do 10 sierpnia 2015 roku przez podmiot zewnętrzny. Sfinansowane zostały ze środków Państwowej Szkoły Wyższej im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej⁵.

5.2. Innowacyjność gminy z perspektywy lokalnych władz samorządowych

Potencjał innowacyjny gmin

Przedstawiciele badanych samorządów dokonali samooceny wybranych elementów potencjału gminy ważnych z punktu widzenia warunków dla rozwijania lokalnych procesów innowacyjnych. Ocenie poddano następujące wymiary potencjału gminy: przestrzeń, w tym położenie i środowisko przyrodnicze, infrastruktura, cechy lokalnej gospodarki, warunki w zakresie możliwości wsparcia i obsługi przedsiębiorstw oraz stan kapitału ludzkiego i społecznego. Badani dokonali oceny stanu badanych elementów potencjału w gminie oraz jego wpływu na innowacyjność gminy (Tabela 34).

Tabela 34. Ocena* stanu wybranych elementów potencjału gminy i ich wpływu na jej innowacyjność dokonana przez władze samorządowe (N=14)

Wymiar	Element oceny	Ocena stanu***		Ocena wpływu na innowacyjność	
		\bar{x}	S	\bar{x}	S
Przestrzeń	cechy i stan środowiska przyrodniczego	3,93	0,73	3,38	1,19
	istnienie obszarów prawnie chronionych (jeżeli dotyczy)	3,75	0,97	2,92	1,56
	położenie gminy względem głównych szlaków komunikacyjnych	3,64	0,93	3,00	1,08
	bogactwo kulturowe, historia gminy	3,50	1,09	3,08	1,32
	odległość od dużych ośrodków miejskich	3,14	1,10	3,00	1,08
	powierzchnia i wyposażenie terenów inwestycyjnych	2,93	1,14	3,00	0,71
	lokalna baza surowcowa	2,50	1,02	2,69	0,75

⁵ Częstkowe wyniki zrealizowanych badań zaprezentowano w pracach: Adamowicz, Zwolińska-Ligaj, 2017; Adamowicz, Zwolińska-Ligaj, 2018a; Zwolińska-Ligaj, Adamowicz, 2018; Zwolińska-Ligaj, Adamowicz, 2017; Adamowicz, Zwolińska-Ligaj, 2018c.

Infrastruktura	możliwość oczyszczania ścieków komunalnych	4,43	0,76	3,31	1,32
	poziom wyposażenia w sieć wodociągową	4,36	0,63	3,23	1,42
	zaopatrzenie w energię elektryczną	4,21	0,58	3,38	1,26
	infrastruktura teleinformatyczna	4,00	0,96	3,15	1,63
	dostępność wysypisk, możliwość unieszkodliwiania odpadów	3,93	0,92	3,15	1,07
	poziom wyposażenia w sieć kanalizacyjną	3,71	1,07	2,92	1,19
	infrastruktura drogowa	3,64	0,93	3,00	1,00
	infrastruktura turystyczna	3,07	1,00	2,62	1,26
	infrastruktura związana z pozyskiwaniem alternatywnych źródeł energii	2,50	1,09	3,00	0,91
Cechy gospodarki lokalnej	stopień rozwoju działalności pozarolniczej w gminie**	3,86	0,86	3,38	1,33
	nowoczesność rolnictwa**	3,50	0,65	3,00	1,35
	poziom rozwoju usług społecznych	3,36	0,93	3,00	1,08
	stan rozwoju turystyki	3,00	0,91	2,92	1,32
	rozwój sektora spedycyjno-logistycznego	3,00	1,04	3,23	1,36
	rozwój rolnictwa ekologicznego w gminie	2,92	0,76	2,92	1,04
	rozwój sektora alternatywnych źródeł energii	2,71	0,99	3,15	1,28
	stan rozwoju przemysłu i budownictwa	2,57	1,02	3,23	1,24
Otoczenie biznesu	aktywność władz gminy we wspieraniu przedsiębiorstw	3,86	0,53	3,38	1,19
	dostępność i oferta instytucji finansowych, ubezpieczeniowych itp.	3,14	0,77	2,77	1,01
	możliwość współpracy z podmiotami sektora naukowo-badawczego	3,07	1,33	3,46	1,51
	dostępność i oferta instytucji wspierających przedsiębiorczość	2,43	1,16	3,31	1,25
Kapitał ludzki i społeczny	dostępność urzędów i instytucji infrastruktury społecznej (w zakresie ochrony zdrowia, pomocy społecznej, oświaty, kultury, kultury fizycznej)	3,79	0,58	2,85	1,41
	poziom wykształcenia ludności	3,64	0,50	3,54	1,20
	zaangażowanie społeczności lokalnej w sprawy gminy	3,57	0,85	3,00	1,53
	kwalifikacje zawodowe ludności	3,50	0,52	3,31	1,38
	poziom aktywności zawodowej lokalnej społeczności	3,36	0,50	3,00	1,53
	sytuacja demograficzna gminy	2,79	0,43	2,92	1,12

*oceny dokonano w skali 1-5, gdzie 1 oznaczało bardzo niską ocenę stanu/bardzo mały wpływ na innowacyjność a 5 – bardzo wysoką/bardzo duży; **gminy wiejskie; *** \bar{x} – średnia arytmetyczna, s – odchylenie standardowe

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Spośród badanych elementów potencjału gminy relatywnie najwyższe oceny dotyczyły stanu wybranych elementów infrastruktury lokalnej. Wysoko (oceny oscylujące wokół dobrej i powyżej dobrej) w tej grupie oceniono elementy infrastruktury ochrony środowiska, zaopatrzenie w energię elektryczną oraz dostępność infrastruktury teleinformatycznej. Niższe oceny, ale kształtujące się powyżej oceny przeciętnej, dotyczyły infrastruktury drogowej i turystycznej. Infrastruktura związana z pozyskiwaniem alternatywnych źródeł energii została oceniona najniżej, na niskim poziomie, co wiąże się z początkową fazą wdrażania tego typu rozwiązań w układach lokalnych.

W wymiarze przestrzennym lokalnych uwarunkowań innowacyjności respondenci docenili cechy i stan lokalnego środowiska przyrodniczego, w tym istnienie obszarów objętych ochroną prawną formułując wysokie oceny tych elementów potencjału gmin. Ponadprzeciętne oceny dotyczyły położenia gminy względem głównych szlaków komunikacyjnych oraz bogactwa kulturowego i historii gminy. Elementami ocenionymi przeciętnie były: odległość od dużych ośrodków miejskich oraz powierzchnia i wyposażenie terenów inwestycyjnych. Badane gminy nie dysponowały rozbudowaną, lokalną bazą surowcową.

Biorąc pod uwagę specyfikę gospodarczą gmin oceny przedstawicieli lokalnych samorządów wskazują na pozytywny kierunek przekształceń struktur gospodarek gmin wiejskich w kierunku rozwoju działalności pozarolniczej w gminie i towarzyszącej mu zwiększającej się nowoczesności rolnictwa. Te dwa elementy potencjału gmin zostały ocenione wysoko. Przeciętnie zaś oceniono działalności, które wskazane zostały jako ważne z punktu widzenia zapisów lokalnych strategii innowacji – w tym – poziom rozwoju usług społecznych, stan rozwoju turystyki, rozwój sektora spedycyjno-logistycznego, rozwój rolnictwa ekologicznego w gminie czy rozwój sektora alternatywnych źródeł energii. Ich stan oceniono jako przeciętny lub poniżej przeciętnej. Najslabiej rozwiniętym sektorem, jak sugerują oceny badanych, jest przemysł i budownictwo.

W zakresie warunków otoczenia biznesu przedstawiciele samorządów podkreślili własną, dość wysoką w ich ocenie, aktywność we wspieraniu przedsiębiorstw. Pozostałe warunki, związane z dostępnością oferty różnych instytucji dostarczających zasobów niezbędnych w realizacji i rozwoju działalności, w tym kapitału, wiedzy i informacji, oceniono przeciętnie lub nisko.

Ostatnim wymiarem oceny była lokalna społeczność i jej cechy ważne z punktu widzenia struktury lokalnego rynku pracy po stronie podaży a także aktywności społecznej i gotowości zaangażowania się w sprawy lokalne, a także dostępność instytucji i urzędów infrastruktury społecznej kształtujących jakość życia. Dość wysoko oceniono ten ostatni element – dostępność infrastruktury społecznej w zakresie ochrony zdrowia, pomocy społecznej, oświaty, kultury, kultury fizycznej. Niżej, na ponadprzeciętnym poziomie oceniono społeczność pod względem poziomu wykształcenia, kwalifikacji zawodowych i powiązanego z nimi poziomu aktywności zawodowej, a także zaangażowania w sprawy gminy. Respondenci dostrzegali istniejące problemy związane z niekorzystnymi trendami demograficznymi.

W świetle przedstawionych powyżej ocen uwarunkowań lokalnych procesów innowacyjnych i biorąc pod uwagę, postrzegany jako ponadprzeciętny, wpływ

wybranych elementów na procesy innowacyjne, potencjał badanych jednostek terytorialnych tworzą warunki w zakresie środowiska przyrodniczego, dostępności urządzeń infrastruktury technicznej, takich, jak oczyszczalnie ścieków komunalnych, stan rozwoju sieci wodociągowej, funkcjonowanie sieci energii elektrycznej, aktywność władz gminy we wspieraniu przedsiębiorstw oraz poziom wykształcenia ludności. W przypadku gmin wiejskich dostrzegany jest także stopień rozwoju działalności pozarolniczej w gminie.

Do najważniejszych deficytów badanego potencjału z punktu widzenia procesów innowacyjnych z uwzględnieniem, postrzeganego jednocześnie jako ponadprzeciętny, wpływu na innowacyjność lokalną należą: niedostateczny rozwój sektora spedycyjno-logistycznego, niedostateczny stan rozwoju przemysłu i budownictwa w stosunku do dość dobrze rozwiniętego sektora usług oraz ograniczone możliwości współpracy z podmiotami sektora naukowo-badawczego.

Za niedoceniane elementy pod względem ich wpływu na lokalną innowacyjność z punktu widzenia przedstawicieli badanych samorządów uznać należy istnienie obszarów prawnie chronionych, rozwój rolnictwa ekologicznego w gminie, lokalną bazę surowcową dla procesów produkcyjnych, infrastrukturę turystyczną oraz stan rozwoju turystyki. Wśród innych czynników także - dostępność i ofertę instytucji finansowych, ubezpieczeniowych itp. oraz sytuację demograficzną gminy. Biorąc pod uwagę dość dobre oceny potencjału lokalnego w powyższych wymiarach rozważyć należy rozszerzenie zakresu użytkowania gospodarczego zasobów lokalnego środowiska przyrodniczego. Stanowić ono może podstawę rozwoju działalności produkcyjnej, w tym przemysłu przetwórczego, rozwoju różnych form działalności rolniczej (Zwolińska-Ligaj, 2015b).

Stan innowacyjności gmin a czynniki jego zwiększania

Badani przedstawiciele lokalnych władz samorządowych ocenili poziom innowacyjności gminy jako ponadprzeciętny na tle innych gmin województwa. Średnia ocen dokonanych w skali 1-5, gdzie 1 oznaczało bardzo niski poziom innowacyjności a 5 – bardzo wysoki, wyniosła 3,64 (odchylenie standardowe – 0,75). Oceny zawierały się w przedziale od 3 do 5. Najwyższe oceny sformułowali przedstawiciele gminy wiejskiej Terespol i gminy miejskiej Międzyrzec Podlaski. Oceny najniższe zaś – gminy: Tucznia, Drelów, Nałęczów, Kazimierz Dolny, Kurów, Wąwolnica oraz Janowiec.

Badani w większości 9 gmin (w tym Konstantynowa, Drelowa, Wisznic, Terespolu gm. wiejskiej, Nałęczowa, Baranowa, Wąwolnicy, Janowca i Puław) uznali, że w okresie ostatnich pięciu lat przed badaniem (2010-2014) raczej zwiększył się poziom innowacyjności reprezentowanych przez nich gmin. Pozostałym trudno było się ustosunkować do oceny zaistniałych zmian.

Najważniejszym przejawem zwiększania innowacyjności, lokalnej dostrzeganym przez respondentów, był rozwój nowoczesnej infrastruktury lokalnej umożliwiającej komunikację oraz realizacja projektów lokalnych ukierunkowanych na wzmacnianie lokalnego kapitału ludzkiego i społecznego. Działania te wiązały się z wykorzystaniem przez samorzady terytorialne wsparcia finansowego ze środków zewnętrznych, w tym głównie Unii Europejskiej (Tabela 35).

Tabela 35. Przejawy wzrostu innowacyjności gminy dostrzegane przez przedstawicieli badanych jednostek samorządu terytorialnego (liczba wskazań; N=13*)

Działania	Liczba gmin, w których dostrzeżono badane przejawy innowacyjności	Gminy według powiatów	
		powiat bialski	powiat puławski
Rozwijano nowoczesną infrastrukturę lokalną	12	Drelów Konstantynów Tuczna Terespol Terespol gm. wiejska Wisznice	Baranów Janowiec Kazimierz Dolny Nałęczów miasto Puławy Wąwolnica
Realizowano nowoczesne, miękkie projekty lokalne	9	Drelów Tuczna Terespol gm. wiejska Wisznice	Baranów Kazimierz Dolny Nałęczów miasto Puławy Wąwolnica
Przedsiębiorstwa lokalne zdobywały ponadlokalne rynki	8	Konstantynów Wisznice	Baranów Janowiec Kazimierz Dolny Nałęczów miasto Puławy Wąwolnica
Odnotowany został przyrost przedsiębiorczości	8	Konstantynów Terespol gm. wiejska Wisznice	Baranów Janowiec Kazimierz Dolny Nałęczów Wąwolnica
Pozyskano inwestorów z zewnątrz	8	Konstantynów miasto Międzyrzec Podlaski Terespol Terespol gm. wiejska	Baranów Janowiec Kazimierz Dolny Wąwolnica
Rozwinęły się nowe branże lokalnej gospodarki	4	-	Baranów Janowiec Nałęczów Wąwolnica
Rozpoczęto wykorzystanie dotychczas nie wykorzystywanych zasobów/walorów środowiska przyrodniczego gminy	3	-	Baranów Nałęczów Wąwolnica

*gmina Kurów – b.d.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Drugim obszarem dostrzeganych, choć w mniejszym zakresie, pozytywnych zmian o charakterze innowacyjnym w gminach był rozwój lokalnej przedsiębiorczości. Przedstawiciele samorządów dostrzegali zwiększoną aktywność lokalnych przedsiębiorstw na ponadlokalnych rynkach, zwiększającą się liczbę podmiotów gospodarczych działających na terenie gminy, w tym w ramach lokowania inwestycji z zewnątrz. Rzadko jednak lokalna innowacyjność w sferze gospodarczej ujawniała się w ramach rozwoju nowych w skali gminy dziedzin działalności gospodarczej bądź w ramach nowych form wykorzystania zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy. Te przejawy obserwowane były w przypadku samorządów z powiatu puławskiego.

Najważniejszym czynnikiem umożliwiającym wzmacnianie innowacyjności lokalnej były zewnętrzne źródła finansowania projektów innowacyjnych, w tym głównie pochodzące ze środków Unii Europejskiej oraz aktywność proinnowacyjna lokalnych przedsiębiorców (Tabela 36).

Tabela 36. Czynniki, od których zależą możliwości zwiększania innowacyjności gminy, wskazywane przez przedstawicieli badanych jednostek samorządu terytorialnego (liczba wskazań; N=14)

Działania	Liczba wskazań	Gminy według powiatów	
		powiat białski	powiat puławski
Wykorzystanie funduszy UE i innych	10	Konstantynów miasto Międzyrzec Podlaski Terespol Tuczna Wisznice	Baranów Janowiec Kazimierz Dolny Kurów miasto Puławy
Aktywność przedsiębiorców	8	Drelów Kazimierz Nałęczów Wisznice	Janowiec Kurów miasto Puławy Wąwolnica
Sprowadzenie inwestora zewnętrznego	5	Konstantynów miasto Międzyrzec Podlaski Terespol gm. wiejska Tuczna	Wąwolnica
Rozwijanie lokalnych sieci innowacji, klastrów	4	miasto Międzyrzec Podlaski Wisznice Terespol	Nałęczów
Pobudzenie powstawania nowych przedsiębiorstw	4	Drelów Konstantynów Terespol gm. wiejska	Kurów
Rozbudowa infrastruktury technicznej	3	Terespol Terespol gm. wiejska	Baranów

Wykorzystanie zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy	3	Tuczna	Kazimierz Dolny Wawolnica
Pomoc przez samorząd gminy w rozwoju istniejących przedsiębiorstw	2	-	Baranów Janowiec
Wspieranie rozwoju instytucji otoczenia biznesu	1	-	Puławy
Pomoc instytucji	1	-	Naęczów
Rozwój partnerstwa publiczno-prywatnego	-	-	-
Inwestycje prośrodowiskowe	-	-	-

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

W przypadku pozostałych czynników respondenci wykazywali zróżnicowane poglądy. Sprowadzenie inwestora zewnętrznego, rozwijanie lokalnych sieci czy też lokalna polityka mająca na celu pobudzenie powstawania nowych przedsiębiorstw były dostrzegane przede wszystkim przez przedstawicieli samorządów z terenu powiatu bialskiego. W grupie badanych przedstawicieli samorządów z powiatu puławskiego z kolei częściej ważne były takie czynniki, jak wsparcie instytucji, w tym bezpośrednia pomoc samorządu gminy lub wsparcie przez samorząd rozwoju instytucji otoczenia biznesu, a także innowacyjne wykorzystanie zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy.

Na podstawie wypowiedzi badanych respondentów zauważyć należy, że perspektywy zwiększania lokalnej innowacyjności zależą przede wszystkim od czynników zewnętrznych względem samorządów – dostępu do środków finansowych na realizację projektów proinnowacyjnych oraz – choć w mniejszym stopniu – od zainteresowania zewnętrznych inwestorów. Dokonane oceny czynników lokalnej innowacyjności zwracają także uwagę na nie dostrzeganie przez badanych roli instytucji samorządu terytorialnego w stymulowaniu procesu innowacyjności lokalnej.

Aktywność samorządu w zakresie wzmocnienia innowacyjności lokalnej

Szereg działań podejmowanych przez samorządy badanych gmin na rzecz wzmocnienia innowacyjności lokalnej wpisywało się w działania wynikające z zapisów powiatowych strategii innowacji (*Lokalna Strategia Innowacji dla powiatu bialskiego...*, 2013; *Lokalna Strategia Innowacji dla powiatu puławskiego...*, 2013). Działania te wpisane zostały w trzy priorytety: 1) Utworzenie warunków dla rozwoju lokalnego systemu innowacji, 2) Wzmocnienie procesu specjalizacji technologicznej powiatu oraz 3)

– Wzmocnienie procesu specjalizacji funkcjonalnej powiatu. Spośród trzech priorytetów największa aktywność badanych samorządów związana była z realizacją działań na rzecz wzmocnienia procesu specjalizacji technologicznej powiatów (Tabela 37).

Tabela 37. Działania podejmowane od 2010 roku przez samorzady lokalne ukierunkowane na wzmocnienie innowacyjności lokalnej wynikające z zapisów „Lokalne strategii innowacji dla powiatu puławskiego i miasta Puławy” oraz „Lokalne strategii innowacji dla powiatu bialskiego i miasta Biała Podlaska” według priorytetów Lokalnych Strategii Innowacji (liczba wskazań; N=13*)

Działania	Liczba wskazań	Gminy według powiatów	
		powiat bialski	powiat puławski
Priorytet 1 LSI: Utworzenie warunków dla rozwoju lokalnego systemu innowacji			
Nawiązywanie kontaktów międzynarodowych	9	Drelów Terespol Terespol gm. wiejska Tuczna Wisznice	Kurów Nałęczów miasto Puławy Wąwolnica
Wdrażanie nowoczesnych rozwiązań informatycznych w urzędzie	8	Drelów Terespol gm. wiejska Tuczna Wisznice	Kurów Nałęczów Miasto Puławy Wąwolnica
Podnoszenie kwalifikacji pracowników urzędu	8	Drelów Tuczna Terespol gm. wiejska Wisznice	Kurów Nałęczów miasto Puławy Wąwolnica
Tworzenie związków między jednostkami samorządu	8	Drelów Terespol Terespol gm. wiejska Tuczna Wisznice	Kazimierz Dolny Nałęczów miasto Puławy
Współpraca z instytucjami naukowymi i otoczenia biznesu	8	Terespol gm. wiejska Tuczna Wisznice	Kazimierz Dolny Kurów Nałęczów miasto Puławy Wąwolnica
Uczestnictwo w zintegrowanych projektach realizowanych przez ośrodki innowacji, grupy producenckie, Lokalne Grupy Działania i inne	7	Terespol Terespol gm. wiejska	Kazimierz Dolny Kurów Nałęczów miasto Puławy Wąwolnica

Stosowanie w gospodarce komunalnej zaawansowanych technologii	7	Terespol gm. wiejska Wisznice	Kazimierz Dolny Kurów Nałęczów miasto Puławy Wąwolnica
Wspieranie innowacyjnych projektów, w tym sieci współpracy	6	Drelów Terespol gm. wiejska Tuczna Wisznice	Kazimierz Dolny Kurów
Popularyzacja wiedzy o możliwościach finansowania innowacyjnych projektów	5	Drelów Terespol Terespol gm. wiejska	miasto Puławy Wąwolnica
Wspieranie systemu promocji lokalnych marek	4	Wisznice	Kurów Nałęczów Wąwolnica
Preferowanie innowacji w realizowanych kierunkach rozwoju gminy	4	Terespol gm. wiejska Tuczna Wisznice	miasto Puławy
Tworzenie serwisów internetowych/ platform do popularyzacji wiedzy, wymiany doświadczeń na temat możliwości działalności innowacyjnej	4	Terespol Terespol gm. wiejska	miasto Puławy Kazimierz Dolny
Promocja walorów środowiskowych, które mogą być kluczowe w procesach technologicznych *	3	-	Kazimierz Dolny Nałęczów Wąwolnica
Budowanie świadomości proinnowacyjnej przez wdrażanie nowatorskich ścieżek edukacyjnych w szkołach*	2	-	Kurów Nałęczów
Upowszechnienie wiedzy o korzyściach wynikających z kooperacji	2	Terespol gm. wiejska Wisznice	-

Rozwijanie partnerstwa publiczno-prywatnego	1	Wąwolnica	-
Priorytet 2 LSI: Wzmocnienie procesu specjalizacji technologicznej powiatu			
Rozwój współpracy instytucji promujących tradycje kulturowe, etniczne, turystykę lokalną	11	Drelów Konstantynów Terespól gm. wiejska Terespól Tuczna Wisznice	Kazimierz Dolny miasto Międzyrzec Podlaski Nałęczów miasto Puławy Wąwolnica
Rozwój infrastruktury informatycznej i technicznej	11	Drelów Konstantynów miasto Międzyrzec Podlaski Terespól Terespól gm. wiejska Tuczna Wisznice	Kazimierz Dolny Kurów miasto Puławy Nałęczów Wąwolnica
Wspieranie promocji turystycznych walorów regionu, wdrażania i rozwoju niszowych produktów oraz usług turystycznych	10	Drelów Terespól gm. wiejska Terespól Tuczna Wisznice	Kazimierz Dolny Kurów Nałęczów miasto Puławy Wąwolnica
Wspieranie edukacji i podniesienia kompetencji rolników	7	Drelów Terespól Terespól gm. wiejska Wisznice	Kazimierz Dolny Kurów Wąwolnica
Wzmocnienie i rozwój sektora związanego z ochroną i promocją zdrowia	7	Terespól Terespól gm. wiejska Tuczna Konstantynów	miasto Międzyrzec Podlaski Nałęczów Wąwolnica
Wsparcie rozwoju kluczowych sektorów lokalnej gospodarki	6	Drelów Konstantynów Terespól Terespól gm. wiejska	Kazimierz Dolny miasto Międzyrzec Podlaski
Wspomaganie współpracy na rzecz rozwoju produktów i usług opartych na lokalnych surowcach	4	Drelów Wisznice	Kazimierz Dolny Nałęczów

Realizacja zintegrowanych projektów turystycznych z wykorzystaniem technologii ICT	4	Drelów Wisznice	Kazimierz Dolny Wąwolnica
Wsparcie wykorzystania nauki i przemysłu na rzecz ochrony środowiska*	2	-	Nałęczów Kazimierz Dolny
Wspieranie wdrażania innowacyjnych rozwiązań do produkcji rolno-spożywczej*	1	-	Kazimierz Dolny
Wspieranie efektywnych metod produkcji i przetwarzania żywności *	0	-	-
Wspieranie wdrażania innowacyjnych rozwiązań do produkcji rolnej**	2	Drelów Terespól gm. wiejska	-
Wspieranie produkcji, promocji i dystrybucji produktów rolno-spożywczych**	1	Drelów	-
Działania na rzecz intensyfikacji uprawy i produkcji wyrobów z lnu i ziół**	1	Wisznice	-
Priorytet 3 LSI: Wzmocnienie procesu specjalizacji funkcjonalnej powiatu			
Realizacja projektów w ramach Strategicznych Inwestycji terytorialnych*	4	-	Kazimierz Dolny Kurów Nałęczów miasto Puławy
Wzmacnianie współpracy z podmiotami z kluczowych sektorów: chemiczny, energetyczno-wydobywczy, turystyczny, rolny, rolno-spożywczy, usługi medyczne i prozdrowotne*	2	-	Kazimierz Dolny Wąwolnica

Rozwój funkcji Puław i powiatu puławskiego poprzez tworzenie lokalnych partnerstw innowacji*	1	-	Kazimierz Dolny
Rozwój kształcenia specjalistycznej kadry dla przemysłów: chemicznego, energetyczno-wydobyczego*	0	-	-
Rozwój przygranicznych funkcji w ramach Terespolskiego Granicznego Obszaru Funkcjonalnego **	4	Drelów Konstantynów miasto Międzyrzec Podlaski Terespol	-
Współpraca w ramach Miejskiego (Bialskiego) Obszaru Funkcjonalnego**	0	-	-
Współpraca z powiatami włodawskim i chełmskim w zakresie rozwoju sektora spedycyjno-logistycznego**	0	-	-

*b.d - gmina Janowiec

*dotyczy powiatu puławskiego

**dotyczy powiatu bialskiego

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Działania na rzecz wzmocnienia procesu specjalizacji technologicznej powiatu dotyczyły wzmocnienia współpracy instytucji, rozwoju infrastruktury informacyjnej i technicznej oraz wspierania promocji walorów regionu oraz wdrażania i rozwoju nowych, niszowych produktów i usług. Przedmiotem działań związanych z promocją i współpracą instytucji były walory i usługi turystyczne, w tym lokalna kultura. W mniejszym zakresie podejmowano działania związane z rozwojem wiedzy i kompetencji rolników, wzmocnieniem rozwoju kluczowych sektorów lokalnej gospodarki oraz sektora ochrony i promocji zdrowia. W znacznie bardziej ograniczonym zakresie podejmowano współpracę na rzecz rozwoju produktów i usług opartych na lokalnych surowcach oraz realizowano zintegrowane projekty turystyczne z wykorzystaniem technologii ICT.

W przypadku działań ukierunkowanych na wzmocnienie specjalizacji funkcjonalnej powiatu puławskiego rzadko podejmowane były działania związane z wdrażaniem innowacyjnych rozwiązań proekologicznych i innowacji zwiększających

efektywność produkcji rolno-spożywczej. Podobnie w powiecie bialskim ograniczony był zakres proinnowacyjnych działań w produkcji rolnej, intensyfikacji uprawy i produkcji wyrobów z lnu i ziół a także zmierzających do wspierania rozwoju i budowania powiązań pomiędzy ogniwami agrobiznesu.

Kolejny obszar działań samorządów lokalnych, związanych z priorytetem pierwszym lokalnej strategii innowacji „Utworzenie warunków dla rozwoju lokalnego systemu innowacji” grupował działania związane z rozwijaniem przez samorządy sieci współpracy, w tym w ramach nawiązywania kontaktów międzynarodowych, tworzenia związków między jednostkami samorządu, współpracy z instytucjami naukowymi i otoczenia biznesu. W tym obszarze ważne z punktu widzenia zwiększania innowacyjności lokalnej było uczestnictwo samorządu gminy w zintegrowanych projektach realizowanych przez ośrodki innowacji, grupy producenckie, Lokalne Grupy Działania i inne. Drugi wymiar aktywności samorządów w ramach budowy sprzyjających warunków dla tworzenia lokalnych systemów innowacji dotyczył funkcjonowania urzędów gmin oraz gospodarki komunalnej i obejmował: wdrażanie nowoczesnych rozwiązań informatycznych w urzędzie, podnoszenie kwalifikacji pracowników urzędu oraz stosowanie w gospodarce komunalnej zaawansowanych technologii. W tych dwóch wymiarach aktywności działania podejmowała co najmniej połowa badanych samorządów.

Aktywność ukierunkowaną ściśle na wspieranie innowacji w postaci wspierania innowacyjnych projektów, w tym sieci współpracy, popularyzacji wiedzy o możliwościach finansowania innowacyjnych projektów, tworzenie serwisów internetowych do popularyzacji wiedzy, wymiany doświadczeń na temat możliwości działalności innowacyjnej, preferowania innowacji w realizowanych kierunkach rozwoju gminy była podejmowana rzadko. Rozwijanie partnerstwa publiczno-prywatnego dotyczyło tylko jednego samorządu. W przypadku powiatu puławskiego widoczna była aktywność samorządów w promowaniu walorów środowiskowych, które mogą być kluczowe w procesach technologicznych.

W ramach trzeciego priorytetu lokalnej strategii innowacji, związanego ze „Wzmacnianiem procesu specjalizacji funkcjonalnej powiatu”, dostrzec można aktywność samorządów – w przypadku powiatu puławskiego – w obszarze działań związanych z realizacją projektów w ramach Strategicznych Inwestycji Terytorialnych, a przypadku powiatu bialskiego – w ramach rozwoju przygranicznych funkcji Terespolskiego Granicznego Obszaru Funkcjonalnego.

Rola lokalnej strategii innowacji w działaniach podejmowanych na rzecz wzmacniania innowacyjności gmin

Znajomość lokalnych strategii innowacji – „Lokalnej strategii innowacji dla powiatu bialskiego i miasta Biała Podlaska” oraz „Lokalnej strategii innowacji dla powiatu puławskiego i miasta Puławy” na lata 2010-2013 była ograniczona. Przedstawiciele tylko trzech jednostek samorządowych potwierdzili, że znają zapisy dokumentu (miasta Międzyrzec Podlaski, gminy Nałęczów i gminy wiejskiej Terespol). W przypadku dziewięciu gmin zadeklarowano wiedzę, że taki dokument istnieje ale

nie była znana jego treść, a w dwóch pozostałych gminach nie wiedzano o istnieniu strategii.

Głównym źródłem wiedzy o lokalnych strategiach innowacji było Starostwo Powiatowe. Wskazane ono zostało przez przedstawicieli dziesięciu jednostek terytorialnych. W przypadku jednej gminy wskazano stronę internetową projektu oraz jednej – źródłem wiedzy na temat strategii było uczestnictwo w pracach nad strategią (gm. Nałęczów).

W badanej grupie przedstawiciele samorządu gmin wiedza na temat zasad wdrażania lokalnych strategii innowacji nie była rozpowszechniona. Tylko w przypadku pięciu gmin przedstawiciele samorządu potwierdzili, że mają pełne informacje na temat zasad wdrażania LSI. Pozostali badani nie potrafili ocenić zakresu posiadanych informacji na ten temat (trzy przypadki) lub ocenili, że nie dysponują pełnym zakresem informacji (cztery przypadki).

Podejmowane przez badane samorzady terytorialne działania na rzecz wzmocnienia innowacyjności lokalnej podejmowane były niezależnie od Lokalnych Strategii Innowacji. Tylko w przypadku gminy Wąwolnica w powiecie puławskim zadeklarowano uczestnictwo w zintegrowanych projektach realizowanych przez inkubatory przedsiębiorczości, ośrodki innowacji i inne oraz realizację współpracy z instytucjami naukowymi i otoczenia biznesu jako efekt realizacji LSI.

Badani przedstawiciele samorządów terytorialnych wskazali wśród działań zapisanych w lokalnych strategiach innowacji – „Lokalnej strategii innowacji dla powiatu puławskiego i miasta Puławy” oraz „Lokalnej strategii innowacji dla powiatu bialskiego i miasta Biała Podlaska”, te które ich zdaniem należy intensyfikować dążąc do zwiększenia jej innowacyjności. Wskazania były zróżnicowane, odzwierciedlające specyfikę gmin. Najwięcej wskazań dotyczyło popularyzacji wiedzy o możliwościach finansowania innowacyjnych projektów, wspierania innowacyjnych projektów oraz systemu produkcji, promocji i dystrybucji produktów rolno-spożywczych (Tabela 38).

Tabela 38. Działania zapisane w lokalnych strategiach innowacji – „Lokalnej strategii innowacji dla powiatu puławskiego i miasta Puławy” oraz „Lokalnej strategii innowacji dla powiatu bialskiego i miasta Biała Podlaska”, które zdaniem badanych przedstawicieli władz samorządowych należy intensyfikować w gminie dążąc do zwiększenia jej innowacyjności (liczba wskazań; N=14)*

Działania	Liczba wskazań
Popularyzacja wiedzy o możliwościach finansowania innowacyjnych projektów	5
Wspieranie innowacyjnych projektów	4
Wspieranie systemu produkcji, promocji i dystrybucji produktów rolno-spożywczych	3
Tworzenie serwisów internetowych/platform do popularyzacji wiedzy, wymiany doświadczeń na temat możliwości działalności innowacyjnej	3
Podnoszenie kwalifikacji pracowników urzędu	2

Współpraca z instytucjami naukowymi i otoczenia biznesu	2
Uczestnictwo w zintegrowanych projektach realizowanych przez inkubatory przedsiębiorczości, ośrodki innowacji i inne	2
Wspomaganie współpracy na rzecz rozwoju produktów i usług opartych na lokalnych surowcach	2
Wspieranie inicjatyw w zakresie edukacji i podniesienia kompetencji rolników.	1
Wdrażanie nowoczesnych rozwiązań informatycznych w urzędzie	1
Nawiązywanie kontaktów międzynarodowych	1
Wspieranie systemu promocji lokalnych marek	1
Preferowanie innowacji w realizowanych kierunkach rozwoju gminy	1
Wzmocnienie i rozwój sektora produktów i usług związanych z ochroną i promocją zdrowia	1
Rozwój infrastruktury informatycznej i technicznej	1
Wspieranie promocji turystycznych walorów regionu, wdrażania i rozwoju niszowych produktów oraz usług turystycznych	1
Wspieranie wdrażania innowacyjnych rozwiązań do produkcji rolno-spożywczej	1
Budowanie świadomości proinnowacyjnej przez wdrażanie nowatorskich ścieżek edukacyjnych w szkołach	1

*możliwe było wskazanie do 3 działań

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Rzadko wskazywano działania ukierunkowane na upowszechnienie wiedzy o działalności innowacyjnej w środowisku lokalnym czy podjęcie współpracy z instytucjami upowszechniającymi wiedzę bądź rozpoczęcie realizacji projektów z partnerami dostarczającymi specjalistycznej wiedzy w celu rozwijania procesów innowacyjnych.

Badani nie dostrzegali potrzeby intensyfikowania współpracy w ramach sektora samorządowego, rozwijania partnerstw publiczno-prywatnych czy też współpracy z instytucjami na rzecz rozwoju dziedzin takich jak turystyka. Żadne z tych działań nie zostało uznane jako wymagające intensyfikacji. Podobnie, żaden z respondentów nie uznał potrzeby intensyfikowania wspierania rozwoju kluczowych sektorów lokalnej gospodarki, wdrażania innowacyjnych rozwiązań do produkcji rolnej czy też preferowania innowacji w realizowanych kierunkach rozwoju gminy.

W związku z ograniczeniami związanymi ze słabą znajomością dokumentów LSI przedstawiciele badanych samorządów nisko ocenili przydatność LSI do prowadzenia polityki proinnowacyjnej w gminie/powiecie. Tylko w przypadku miasta Terespol oraz gminy Nałęczów przydatność dokumentu do realizacji polityki proinnowacyjnej oceniono wysoko. Znacząca grupa respondentów (z 8 gmin) uznała przydatność dokumentu za przeciętną, a pozostałe – za niską (1 gmina) lub bardzo niską (2 gminy). Sformułowane nieliczne uzasadnienia takiej oceny wskazują, że

samorządy terytorialne nie posiadają szczegółowych informacji na temat strategii i narzędzi ich wdrażania lub zwracają uwagę na zbyt ogólne sformułowania zapisów strategii nie wskazujące wyraźnych, wiodących priorytetów.

Badani sformułowali zalecenia dotyczące sposobów intensyfikacji wdrażania LSI. Uwaga została zwrócona na potrzebę wzmocnienia bezpośrednich kontaktów pomiędzy gminami i samorządem powiatu, większą popularyzację działań, potrzebę pozyskiwania środków zewnętrznych czy też potrzebę zmian zapisów prawnych dotyczących odnawialnych źródeł energii.

Jak wskazują wypowiedzi respondentów, do najważniejszych barier wdrażania LSI należały wysokie koszty działań innowacyjnych i brak środków finansowych w budżetach gmin, brak koordynacji działań gmin i powiatu, brak współpracy samorządów, słaba znajomość dokumentu i zasad jego realizacji w samorządach i wśród mieszkańców.

5.3. Innowacyjność gminy z perspektywy przedsiębiorców

Charakterystyka przedsiębiorstw

Badane podmioty charakteryzowały się ugruntowanym stażem rynkowym. Znaczny udział w próbie stanowiły przedsiębiorstwa powołane do 2000 roku – 41,49% – oraz w okresie 2000-2010 – 42,86%. Biorąc pod uwagę lokalizację badanych przedsiębiorstw według powiatów stwierdzić można znacznie dłuższy staż rynkowy w przypadku podmiotów funkcjonujących na terenie powiatu białskiego (Tabela 39).

Tabela 39. Struktura przedsiębiorstw według okresu powołania i lokalizacji (N=147)

Okres powołania	Ogółem		Powiat białski		Powiat puławski	
	liczba	odsetek	liczba	odsetek	liczba	odsetek
do 1990	12	8,16	8	10,00	4	5,97
1990-2000	49	33,33	33	41,25	16	23,88
2000-2010	63	42,86	28	35,00	35	52,24
2010-2015	23	15,65	11	13,75	12	17,91

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Badane przedsiębiorstwa w większości – 73,26% – reprezentowały sektor usług, w tym takie branże, jak: handel hurtowy, handel detaliczny i naprawy, działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi, zarządzanie transportem i gospodarką magazynową, pozostałe usługi. W sektorze przetwórstwa przemysłowego i budownictwa działało 21,91% podmiotów a rolnictwa, leśnictwa, łowiectwa i rybactwa – 3,42%. Przedsiębiorstwa z powiatu puławskiego liczniej reprezentowały działalność związaną z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi, a w przypadku powiatu białskiego – handel (Tabela 40).

Tabela 40. Struktura przedsiębiorstw według branży i lokalizacji (N=147)

Branża	Ogółem		Powiat bialski		Powiat puławski	
	liczba	odsetek	liczba	odsetek	liczba	odsetek
handel hurtowy i detaliczny i naprawy	27	18,49	18	22,50	9	13,64
budownictwo	23	15,75	13	16,25	10	15,15
działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi	17	11,64	3	3,75	14	21,21
przetwórstwo przemysłowe	9	6,16	3	3,75	6	9,09
transport i gospodarka magazynowa	9	6,16	5	6,25	4	6,06
działalność finansowa i ubezpieczeniowa, związana z obsługą rynku nieruchomości, usługi dla firm	7	4,79	5	6,25	2	3,03
opieka zdrowotna i pomoc społeczna	7	4,79	7	8,75	-	-
rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo	5	3,42	4	5,00	1	1,52
dział. związana z kulturą, rozrywką i rekreacją	5	3,42	-	-	5	7,58
dostawa wody, gospodarowanie ściekami i odpadami	2	1,37	1	1,25	1	1,52
edukacja	2	1,37	1	1,25	1	1,52
pozostałe usługi	34	22,60	20	25,00	14	19,70

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Pod względem skali zatrudnienia próbę tworzyły głównie mikro i małe przedsiębiorstwa. Mikroprzedsiębiorstwa, zatrudniające do 9 osób stanowiły 62,3%, a małe, o zatrudnieniu od 9 do 49 osób – 35,0%. Średnia wielkość zatrudnienia badanych przedsiębiorstw wyniosła 11 osób i nie wykazywała większych różnic między powiatami (Tabela 41).

Tabela 41. Średnia wielkość zatrudnienia w przedsiębiorstwach w 2014 roku w pełnym wymiarze godzin według lokalizacji (N=147)

Ogółem		Powiat bialski		Powiat puławski	
\bar{x}	S	\bar{x}	S	\bar{x}	S
10,99	14,54	11,24	10,88	10,68	18,09

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Badane przedsiębiorstwa funkcjonowały w większości w oparciu o formę indywidualnej działalności gospodarczej. W przypadku powiatu bialskiego większy był udział podmiotów reprezentujących formy prawne charakterystyczne dla podmiotów o większym potencjale ekonomicznym (Tabela 42).

Tabela 42. Struktura przedsiębiorstw według formy prawno-organizacyjnej i lokalizacji (N=147)

Forma prawno-organizacyjna	Ogółem		Powiat bialski		Powiat puławski	
	liczba	odsetek	liczba	odsetek	liczba	odsetek
indywidualna działalność gospodarcza	89	60,54	41	51,25	48	71,64
spółka z o. o	27	18,37	16	20,00	11	16,42
spółka cywilna	16	10,88	11	13,75	5	7,46
spółdzielnia	7	4,76	6	7,50	1	1,49
pozostałe	8	5,45	6	7,5	2	2,99

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Ponad połowa badanych podmiotów operowała na rynkach lokalnych, przy czym większość z nich zlokalizowana była w powiecie bialskim. Podmioty z powiatu puławskiego najczęściej obecne były na rynkach regionalnych i krajowych (Tabela 43).

Tabela 43. Struktura przedsiębiorstw według zakresu geograficznego rynków i lokalizacji (N=147)

Zasięg rynkowy	Ogółem		Powiat bialski		Powiat puławski	
	liczba	odsetek	liczba	odsetek	liczba	odsetek
miejsowość	33	22,45	28	35,00	5	7,46
gmina	31	21,09	16	20,00	15	22,39
powiat	12	8,16	12	15,00	-	-
województwo	28	19,05	12	15,00	16	23,88
kraj	33	22,45	8	10,00	25	37,31
kraj i zagranica	9	6,12	4	5,00	5	7,46
zagranica	1	0,68	-	-	1	1,49

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Z samooceny przedsiębiorców dotyczącej sytuacji ekonomiczno-finansowej przedsiębiorstw wynika, że większość z nich jest dotknięta poważnymi ograniczeniami rozwojowymi. Ponad 90% przedsiębiorców sytuację ekonomiczno-finansową przedsiębiorstwa określiło jako przeciętną, złą i bardzo złą. W przypadku podmiotów z powiatu puławskiego oceny wskazywały na lepszą sytuację badanych podmiotów (Tabela 44).

Tabela 44. Samoocena bieżącej sytuacji ekonomiczno-finansowej przedsiębiorstw według lokalizacji (N=147)

Ocena	Ogółem		Powiat bialski		Powiat puławski	
	liczba	odsetek	liczba	odsetek	liczba	odsetek
bardzo dobra	3	2,04	1	1,25	2	2,99
dobra	8	5,44	2	2,50	6	8,96
przeciętna	66	44,90	35	43,75	31	46,27
zła	51	34,69	28	35,00	23	34,33
bardzo zła	19	12,93	14	17,50	5	7,46

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Zgodnie z ocenami respondentów, co czwarte przedsiębiorstwo rozwinęło działalność w okresie ostatnich trzech lat od realizacji badania. Mniejszy odsetek tych podmiotów zlokalizowany był w powiecie puławskim (Tabela 45).

Tabela 45. Samoocena rozwinięcia działalności przedsiębiorstwa w okresie trzech lat od badania według lokalizacji (N=147)

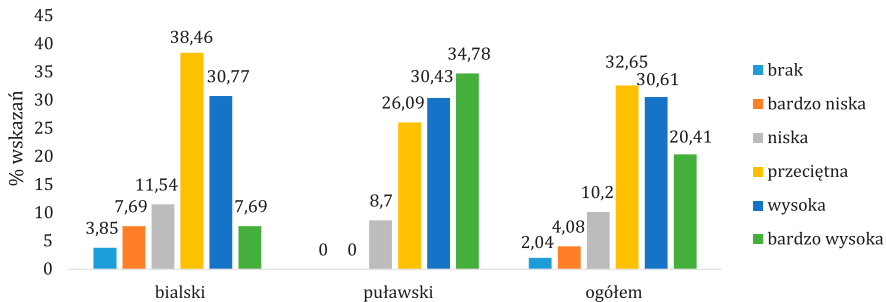
Ocena	Ogółem		Powiat bialski		Powiat puławski	
	liczba	odsetek	liczba	odsetek	liczba	odsetek
zdecydowanie tak	11	7,59	5	6,41	6	8,96
raczej tak	27	18,62	18	23,08	9	13,43
trudno powiedzieć	40	27,59	21	26,92	19	28,36
raczej nie	52	34,48	30	35,9	22	32,84
zdecydowanie nie	17	11,72	6	7,96	11	16,42

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

W powiecie puławskim w strukturze przedsiębiorstw większy udział zajmowały te o statusie firmy rodzinnej - 25,76% - wobec 12,66% w powiecie bialskim. W przypadku tych przedsiębiorstw pracowało w nich, formalnie lub nieformalnie, co najmniej dwóch członków rodziny, co najmniej jeden członek rodziny posiada decydujący wpływ na zarządzanie w firmie, rodzina posiada udziały w przedsiębiorstwie (Zespół Rozwoju Zasobów Ludzkich PARP, 2009). Dwa podmioty w powiecie puławskim funkcjonowały w oparciu o kapitał zagraniczny.

Aktywność innowacyjna przedsiębiorstw

Subiektywna ocena aktywności innowacyjnej badanych przedsiębiorstw na tle aktywności innowacyjnej konkurentów wskazuje, że w przypadku około połowy podmiotów kształtuje się ona na ponadprzeciętnym poziomie. Największą aktywnością, zgodnie z deklaracjami badanych, charakteryzowały się przedsiębiorstwa z powiatu puławskiego, gdzie około 1/3 badanych aktywność proinnowacyjną na tle konkurencji oceniła bardzo wysoko (Rysunek 21).

Rysunek 21. Samoocena aktywności innowacyjnej przedsiębiorstwa w okresie 2010-2014 na tle przedsiębiorstw konkurencyjnych według lokalizacji (N=147)

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Aktywność innowacyjną w ujęciu obiektywnym w badanej grupie przedsiębiorstw ocenić należy jako niewielką. Tylko w przypadku 16,3% podmiotów w okresie 2010-2014 wdrożono co najmniej jedną innowację, w tym w żadnym przedsiębiorstwie z powiatu bialskiego (Tabela 46). Wydaje się, że rozbieżności pomiędzy subiektywną i obiektywną oceną aktywności innowacyjnej przedsiębiorstw wynikać mogą z aktywności przedsiębiorców w zakresie przygotowywania się do wdrożeń innowacji.

Tabela 46. Przedsiębiorstwa, w których w okresie 2010-2014 wdrożono lub planuje się wdrożenie innowacji według rodzajów innowacji (N=147)

Rodzaj innowacji	Liczba przedsiębiorstw, które wdrożyły innowacje	Odsetek przedsiębiorstw, które wdrożyły innowacje	Odsetek przedsiębiorstw w których planuje się wdrożenie innowacji
produktowe	19	12,93	37,76
procesowe	11	7,48	30,61
marketingowe	10	6,80	19,73
organizacyjne	0	0	12,93

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

W 19 przedsiębiorstwach, wdrożono innowacje produktowe. Innowacje procesowe wdrożono w 11 podmiotach, w tym nowe lub istotnie ulepszone metody wytwarzania produktów/świadczenia usług (w 9), metody z zakresu logistyki i/ lub metody dostarczania i dystrybucji (3) oraz metody wspierające procesy, np. zaopatrzenie, księgowość (1). Innowacje marketingowe dotyczyły 10 przedsiębiorstw. Innowacje zrealizowane w tym obszarze polegały na wprowadzeniu znaczących zmian w projekcie, konstrukcji lub opakowaniu wyrobów lub usług (8), zastosowaniu nowych mediów lub technik promocji produktów (3) oraz nowych metod w zakresie dystrybucji produktów lub kanałów sprzedaży (1). Przedsiębiorcy nie wprowadzili w badanym okresie innowacji w zakresie kształtowania cen wyrobów i usług.

W badanej próbie brak było aktywności innowacyjnej ukierunkowanej na wdrażanie innowacji organizacyjnych, polegających na wdrażaniu nowych metod w zakresie zasad działania, podziału zadań i uprawnień decyzyjnych wśród pracowników, czy też budowania relacji z otoczeniem – innymi przedsiębiorstwami lub instytucjami publicznymi.

W ramach podjętej przez przedsiębiorców aktywności innowacyjnej innowacje proekologiczne były wdrażane bardzo rzadko. Dotyczyły one proekologicznego rozwoju produktów lub usług, proekologicznych zmian w procesach produkcji i świadczenia usług oraz komunikowania z otoczeniem w obszarze ochrony środowiska. Pomimo niskiej aktywności bieżącej w tym obszarze, przedsiębiorcy nie wykazywali planów wdrażania innowacji ukierunkowanych na realizację celów ekologicznych przedsiębiorstwa (Tabela 47).

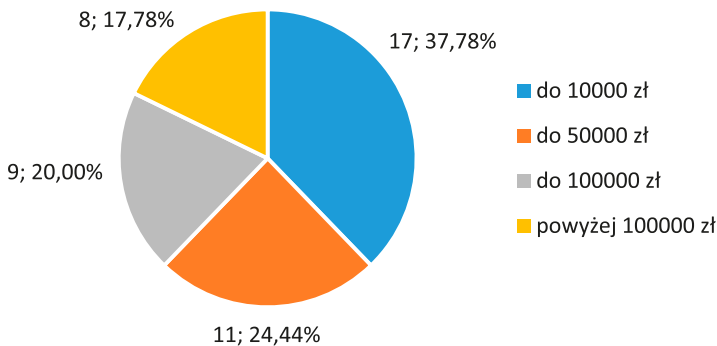
Tabela 47. Przedsiębiorstwa, w których w okresie 2010-2014 wdrożono i planuje się wdrożenie innowacji proekologicznych według rodzajów innowacji (N=147)

Rodzaj innowacji	Liczba przedsiębiorstw w których wdrożono innowacje	Odsetek przedsiębiorstw w których wdrożono innowacje	Odsetek przedsiębiorstw w których planuje się wdrożenie innowacji
proekologiczny rozwój produktów/ usług	4	2,72	8,3
proekologiczna produkcja/świadczenie usług	3	2,04	6,9
komunikowanie z otoczeniem w obszarze ochrony środowiska	3	2,04	4,2

proekologiczne rozwiązania w zakresie prac administracyjnych i działalności bieżącej	2	1,36	6,3
gospodarka odpadami	1	0,68	2,8
proekologiczne zaopatrzenie, dystrybucja	1	0,68	5,6
rozwiązania umożliwiające efektywne wykorzystanie zasobów i energii	-	-	5,6

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

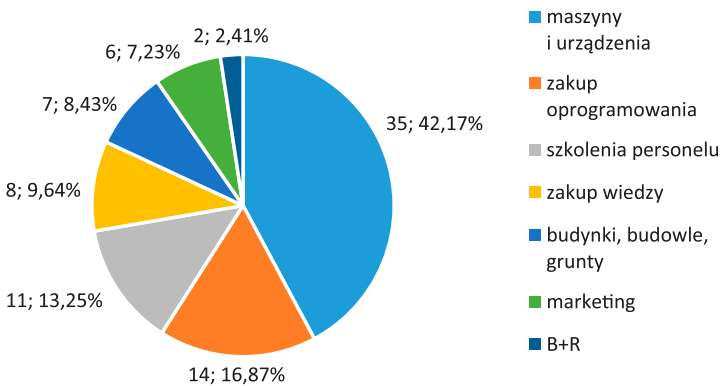
Znacznie częściej niż wdrażanie innowacji badani przedsiębiorcy ponosili wydatki na działalność innowacyjną, związaną z przygotowaniem przedsiębiorstwa do wdrożenia innowacji. Poniesienie kosztów działalności innowacyjnej w badanym okresie zadeklarowało 45 przedsiębiorców stanowiących 30,61% ogółu badanych. W przypadku ponad połowy przedsiębiorców wydatki dokonane w okresie 2010-2014 na działalność innowacyjną nie przekroczyły 50 tys. zł (Rysunek 22).

Rysunek 22. Struktura przedsiębiorstw, w których poniesiono nakłady finansowe na działalność innowacyjną według wielkości tych nakładów (N=147)

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Nakłady finansowe na działalność innowacyjną w okresie 2010-2014 przeznaczone były głównie na zakup maszyn i urządzeń, zakup oprogramowania i szkolenia personelu oraz zakupy zasobów wiedzy ze źródeł zewnętrznych. Dwa podmioty poniosły koszty działań badawczo-rozwojowych (Rysunek 23).

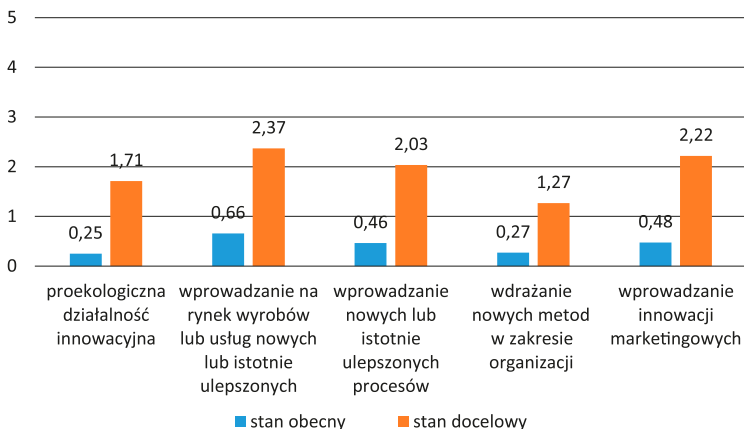

Rysunek 23. Liczba przedsiębiorstw, w których poniesiono nakłady finansowe na działalność innowacyjną według rodzaju wydatków (N=147)

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Przedsiębiorcy dokonujący wydatków na działalność innowacyjną w okresie 2010-2014 wykorzystywali najczęściej wewnętrzne źródła ich finansowania (93,33%) oraz kredyty bankowe (28,89%). Rzadko wykorzystywane były możliwości finansowania działalności innowacyjnej ze źródeł zewnętrznych, w tym ze środków publicznych w ramach realizacji programów Unii Europejskiej. Z tych możliwości skorzystało trzech przedsiębiorców finansując swoje działania ze środków Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich oraz jeden wykorzystując środki programu Innowacyjna Gospodarka. Jeden podmiot korzystał z leasingu.

Biorąc pod uwagę perspektywę potencjału zwiększania aktywności innowacyjnej badanych przedsiębiorstw zwrócić można uwagę na niewielką skalę docelowego stanu tej aktywności deklarowanego przez przedsiębiorców (Rysunek 24).

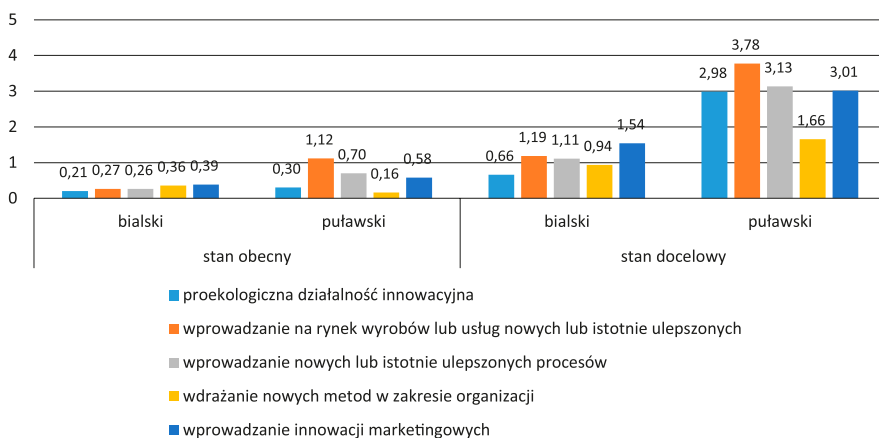

Rysunek 24. Samoocena* obecnej i przyszłej roli poniższych rodzajów innowacji w przedsiębiorstwie (N=147)

*oceny dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak aktywności, a 5-bardzo dużą

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Badane wymiary bieżącej aktywności innowacyjnej przedsiębiorstw ocenione zostały bardzo nisko, a zgodnie z deklaracjami dotyczącymi stanu docelowego – oceny wahają się pomiędzy niską a przeciętną. Nie tworzy to w badanej grupie podstaw wniosku o możliwej aktywizacji tej działalności i wskazuje na istnienie jej licznych ograniczeń. Problem ten ujawnił się szczególnie w grupie przedsiębiorstw zlokalizowanych w powiecie białskim. Największa aktywność bieżąca i wykazująca największe perspektywy rozwoju w badanych podmiotach dotyczyła wprowadzania na rynek nowych lub istotnie ulepszonych wyrobów lub usług (Rysunek 25).

Rysunek 25. Samoocena* obecnej i przyszłej roli poniższych rodzajów innowacji w przedsiębiorstwie według lokalizacji (N=147)

*oceny dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznacza brak aktywności, a 5-bardzo dużą

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Aktywność innowacyjna badanych przedsiębiorstw przede wszystkim ukierunkowana była na zwiększenie konkurencyjności rynkowej produktów i usług, sprośnięcie oczekiwaniom klientów i /lub kontrahentów oraz kreowanie pozytywnego wizerunku przedsiębiorstwa. Widoczne były także cele związane z pracownikami – ich rozwojem zawodowym oraz warunkami pracy. Niewielkie znaczenie miały, jak już ustalono wcześniej, przesłanki ekologiczne (Rysunek 26).

Rysunek 26. Efekty działalności innowacyjnej uzyskane w przedsiębiorstwach w okresie 2010-2014 (N=147)

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Niskiej aktywności innowacyjnej towarzyszyło powszechne, zgłoszone przez 87,8% badanych przedsiębiorców, dostrzeganie barier tej aktywności. Bariery te miały przede wszystkim charakter finansowy i dotyczyły braku środków finansowych ze źródeł zewnętrznych oraz własnych, a także zbyt wysokich kosztów innowacji (Tabela 48).

Tabela 48. Bariery najdotkliwiej ograniczające aktywność innowacyjną przedsiębiorstwa* (N=147)

Bariery	Ogółem		Powiat bialski		Powiat puławski	
	liczba wskazań	odsetek wskazań	liczba wskazań	odsetek wskazań	liczba wskazań	odsetek wskazań
brak środków finansowych ze źródeł zewnętrznych	66	24,35	29	22,48	37	26,06
brak własnych środków finansowych	64	23,62	21	16,28	43	30,28
zbyt wysokie koszty innowacji	41	15,13	19	14,73	22	15,49
brak popytu na innowacje	26	9,59	5	3,88	21	14,79
brak wykwalifikowanego personelu	16	5,90	16	12,40	-	-
brak informacji na temat rynków	10	3,69	6	4,65	4	2,82
trudności w znalezieniu partnerów do współpracy	9	3,32	5	3,88	4	2,82

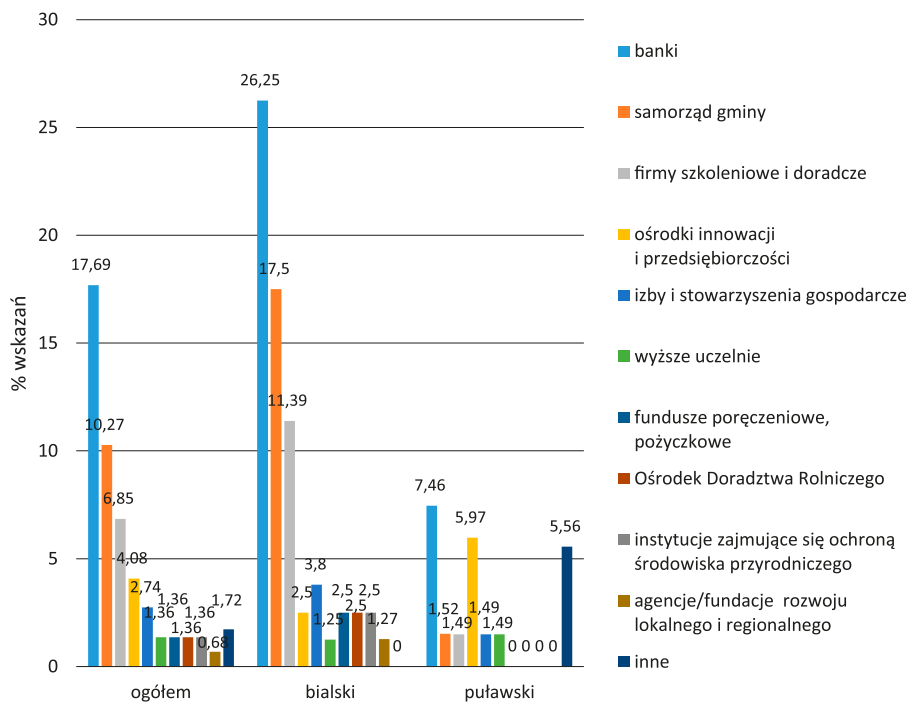
Bariery	Ogółem		Powiat bialski		Powiat puławski	
	liczba wskazań	odsetek wskazań	liczba wskazań	odsetek wskazań	liczba wskazań	odsetek wskazań
brak informacji na temat technologii	6	2,21	-	-	6	4,23
bariery nie występują	33	12,18	28	21,71	5	3,52
ogółem	271	100,00	129	100,00	142	100,00

*badani wymieniaли do trzech najważniejszych barier

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Bariery o charakterze informacyjnym oraz związane z ograniczonymi możliwościami współpracy z partnerami w działalności innowacyjnej nie miały większego znaczenia. Charakterystyczne jest, że przedsiębiorcy z powiatu puławskiego, bardziej aktywni w działaniach innowacyjnych, w znacznie większym stopniu, w porównaniu do przedsiębiorców z powiatu bialskiego, dostrzegali istnienie barier działalności innowacyjnej. W tej grupie wśród barier częściej zgłaszano brak własnych środków finansowych oraz środków ze źródeł zewnętrznych, a także brak popytu na innowacje. Przedsiębiorcy z powiatu bialskiego z kolei zgłaszali częściej problem braku personelu przygotowanego do uczestniczenia w procesie innowacyjnym.

Badani przedsiębiorcy rzadko współpracowali ze specjalistycznymi instytucjami wspierającymi działalność innowacyjną. Spośród instytucji tworzących otoczenie biznesu badani najczęściej współpracowali z bankami, samorządami oraz prywatnymi instytucjami szkoleniowymi i doradczymi. W większym zakresie z tymi instytucjami współpracowali przedsiębiorcy z powiatu bialskiego. W przypadku przedsiębiorców z powiatu puławskiego częstsze kontakty dotyczyły ośrodków wsparcia innowacyjności i przedsiębiorczości (Rysunek 27).

Rysunek 27. Instytucje otoczenia i wsparcia innowacyjności z których usług/wsparcia korzystali przedsiębiorcy w okresie trzech lat od badania według lokalizacji (N=147)

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Dwa główne czynniki decydowały o niewielkiej skali współpracy przedsiębiorców z instytucjami otoczenia biznesu. Pierwszym było niedopasowanie oferty do potrzeb, zgłaszane przede wszystkim przez przedsiębiorców z powiatu białskiego, a drugim - brak potrzeby korzystania z ich usług. Powód taki zgłosił niemal co piąty przedsiębiorca w powiecie białskim i co trzeci w puławskim. Ponadto przedsiębiorcy zgłaszali problem wysokich kosztów współpracy oraz – szczególnie w powiecie puławskim – brak informacji o usługach. Brak dostępności usług był jedną z przyczyn nie korzystania z usług instytucji o mniejszym znaczeniu (Tabela 49).

Tabela 49. Powody nie korzystania lub korzystania w niewielkim zakresie z usług instytucji wsparcia innowacyjności* (N=147)

Powody	Ogółem		Powiat bialski		Powiat puławski	
	liczba wskazań	odsetek wskazań	liczba wskazań	odsetek wskazań	liczba wskazań	odsetek wskazań
niedopasowanie oferty do potrzeb	52	27,96	41	43,62	11	11,96
brak potrzeby korzystania z takich usług	48	25,81	21	22,34	27	29,35
wysokie koszty współpracy	35	18,82	19	20,21	16	17,39
brak informacji o usługach	33	17,74	9	9,57	24	26,09
brak dostępności usług	14	7,53	4	4,26	10	10,87
inne	4	2,15	0	0	4	4,35
ogółem	186	100,00	94	100,00	92	100,00

*wskazywano do trzech najważniejszych powodów

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Uzyskane wyniki wskazywać mogą na potrzebę oceny istniejącej oferty instytucji wspierających działalność innowacyjną w przedsiębiorstwach w powiecie bialskim i zaproponowania ewentualnych zmian, a w powiecie puławskim – intensyfikacji działań na rzecz zwiększenia dostępności informacji o istniejącej ofercie dla przedsiębiorców. Działania takie koordynowane być powinny w skali regionu.

Ocena lokalnych warunków działalności innowacyjnej

Lokalne warunki stanowią ważną determinantę przebiegu procesów innowacyjnych w przedsiębiorstwach. Oceny władz samorządowych wskazywały na istnienie sprzyjających warunków lokalnych w badanych gminach, jednak z ocen sformułowanych przez badanych przedsiębiorców wynika, że warunki te kształtują się poniżej przeciętnego poziomu na tle innych gmin województwa. Średnia ocen dokonanych w skali 1-5, gdzie 1 oznaczało bardzo niski poziom innowacyjności, a 5 – bardzo wysoki, wyniosła 2,57 (odchylenie standardowe – 0,93). Oceny zawierały się w przedziale od 1 do 5. W powiecie puławskim średnie oceny były wyższe niż w powiecie bialskim – odpowiednio średnia 2,66 i odchylenie standardowe 1,04 oraz – 2,50 i 0,81.

Oceny stanu innowacyjności w poszczególnych gminach były znacznie zróżnicowane. W powiecie bialskim najwyższe oceny sformułowali przedsiębiorcy prowadzący działalność na terenie gminy Konstantynów i miasta Terespol. W przypadku powiatu puławskiego subiektywne oceny innowacyjności gmin wyróżniły miasto Puławy (Tabela 50).

Tabela 50. Ocena* poziomu innowacyjności gospodarki gminy na tle innych gmin województwa o podobnych uwarunkowaniach rozwojowych dokonana przez przedsiębiorców (N=147)

Mierniki	Ogółem	Powiat białski							Powiat puławski					
		Drelów	Konstantynów	Międzyrzec Podlaski	Miasto Terespol	Terespol	Tuczna	Wisznice	Baranów	Janowiec	Kazimierz Dolny	Kurów	Natęczów	Puławy
\bar{x}	2,57	2,50	2,80	2,53	2,67	2,44	2,10	2,56	1,90	2,80	2,27	1,90	2,58	4,00
S	0,93	0,97	0,63	0,83	1,03	0,92	0,74	0,53	0,99	0,92	0,79	0,32	0,67	0,68

*oceny dokonano w skali 1-5, gdzie 1 oznaczało bardzo niską ocenę, a 5 – bardzo wysoką

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Niskim ocenom stanu innowacyjności towarzyszył brak dostrzegania przez badanych przedsiębiorców pozytywnych zmian w zakresie innowacyjności gmin w badanym okresie 2010-2014. Poprawę taką dostrzegał niespełna co trzeci respondent. Sytuacja w badanych powiatach była znacznie zróżnicowana. W powiecie białskim przedsiębiorcy wyróżnili zmiany jakie zaszły w gminie Międzyrzec Podlaski i Konstantynów, a w powiecie puławskim – mieście Puławy (Tabela 51).

Tabela 51. Odsetek przedsiębiorców dostrzegających w ciągu ostatnich pięciu lat zwiększenie poziomu innowacyjności gminy (N=142)

Miernik	Ogółem	Powiat białski							Powiat puławski					
		Drelów	Konstantynów	Międzyrzec Podlaski	Miasto Terespol	Terespol	Tuczna	Wisznice	Baranów	Janowiec	Kazimierz Dolny	Kurów	Natęczów	Puławy
odsetek	27,47	20,00	33,33	41,67	20,00	26,67	11,11	20,00	10,00	20,00	18,18	0,00	25,00	85,7

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Wśród głównych działań, od których zależą możliwości zwiększania innowacyjności gminy, przedsiębiorcy dostrzegali przede wszystkim wykorzystanie zewnętrznych środków finansowych umożliwiających inwestycje rozwojowe oraz

pomoc ze strony samorządu lokalnego w rozwoju lokalnych przedsiębiorstw (Tabela 52).

Tabela 52. Działania od których podejmowania zależą możliwości zwiększania innowacyjności gminy* (N=147)

Działania	Liczba wskazań	Odsetek wskazań
wykorzystanie funduszy UE i innych	116	31,44
pomoc przez samorząd gminy w rozwoju istniejących przedsiębiorstw	81	21,95
lokalne sieci innowacji, klastry	42	11,38
aktywność przedsiębiorców	33	8,94
wspieranie rozwoju instytucji otoczenia biznesu	27	7,32
rozbudowa infrastruktury technicznej	25	6,78
pobudzanie powstawania nowych przedsiębiorstw	9	2,44
rozwój partnerstwa publiczno-prywatnego	9	2,44
inwestycje prośrodowiskowe	7	1,9
wykorzystanie zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy	7	1,9
sprowadzenie inwestora zewnętrznego	6	1,63
realizacja Regionalnej/Lokalnej Strategii Innowacji	6	1,63
pomoc instytucji	1	0,27
ogółem	369	100

*badani wskazywali do trzech działań

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Badani przedsiębiorcy zwrócili także wyraźnie uwagę na potrzebę kreowania lokalnych sieci współpracy, aktywność lokalnego sektora biznesu oraz warunki w zakresie dostępności i oferty instytucji otoczenia biznesu w ramach tworzenia warunków wzmocnienia innowacyjności gminy. Mniejsze znaczenie, w opinii badanych, dotyczyło pomocy instytucji, realizacji regionalnych i lokalnych strategii innowacji czy przyciągnięcia inwestorów zewnętrznych. Niewielkie możliwości badani upatrywali także w działaniach związanych z gospodarowaniem lokalnymi zasobami środowiska przyrodniczego.

Innowacyjność przedsiębiorstw w dużej mierze warunkowana jest czynnikiem o charakterze lokalnym. W przypadku badanych podmiotów ogólna ocena warunków lokalnych innowacyjności w wybranych obszarach wskazuje na ich umiarkowanie sprzyjający lub nie sprzyjający innowacyjności stan (Tabela 53).

Tabela 53. Ocena* stanu wybranych elementów potencjału gminy i ich wpływu na innowacyjność przedsiębiorstwa dokonana przez przedsiębiorców (N=147)

Zakres	Element oceny	Ocena stanu		Ocena wpływu na innowacyjność przedsiębiorstwa	
		\bar{x}	S	\bar{x}	S
Położenie i środowisko przyrodnicze	cechy i stan środowiska przyrodniczego	3,29	1,10	2,87	1,28
	bogactwo kulturowe, historia gminy	3,26	1,05	2,64	1,21
	istnienie obszarów prawnie chronionych (jeżeli dotyczy)	3,19	1,11	2,90	1,21
	położenie gminy względem głównych szlaków komunikacyjnych	3,01	1,04	3,08	1,33
	odległość od dużych ośrodków miejskich	2,86	1,09	3,05	1,31
	powierzchnia i wyposażenie terenów inwestycyjnych	2,76	1,07	2,83	1,36
	lokalna baza surowcowa	2,40	1,07	2,75	1,35
Infrastruktura techniczna	infrastruktura teleinformatyczna	3,10	0,87	3,08	1,07
	możliwość oczyszczania ścieków komunalnych	3,08	0,77	2,59	1,17
	zaopatrzenie w energię elektryczną	3,06	0,81	2,63	1,10
	infrastruktura turystyczna	3,02	1,14	2,94	1,23
	dostępność wysypisk, możliwość unieszkodliwiania odpadów	3,01	0,79	2,60	1,17
	poziom wyposażenia w sieć wodociągową	2,99	0,89	2,61	1,12
	poziom wyposażenia w sieć kanalizacyjną	2,99	0,82	2,58	1,06
	infrastruktura drogowa	2,91	0,81	3,29	1,07
	infrastruktura związana z pozyskiwaniem alternatywnych źródeł energii	2,39	0,94	2,37	1,16
Cechy gospodarki lokalnej	stopień rozwoju działalności pozarolniczej w gminie	3,10	1,20	2,69	1,20
	stan rozwoju turystyki	2,95	1,18	2,85	1,23
	poziom rozwoju usług społecznych	2,89	0,87	2,63	1,18
	rozwój sektora spedycyjno-logistycznego	2,68	0,85	2,85	1,09
	rozwój rolnictwa ekologicznego w gminie	2,42	0,97	2,37	1,10
	stan rozwoju przemysłu i budownictwa	2,42	1,14	2,75	1,17
	nowoczesność rolnictwa	2,39	0,95	2,44	1,21
	rozwój sektora alternatywnych źródeł energii	2,37	0,94	2,49	1,26

Otoczenie biznesu	dostępność i oferta instytucji finansowych, ubezpieczeniowych itp.	2,38	1,06	3,35	1,16
	aktywność władz gminy we wspieraniu przedsiębiorstw	2,27	1,01	3,62	1,30
	dostępność i oferta instytucji wspierających przedsiębiorczość	2,23	1,02	3,48	1,28
	możliwość współpracy z podmiotami sektora naukowo-badawczego	2,11	1,06	2,82	1,27
Kapitał ludzki i społeczny	dostępność urzędów i instytucji infrastruktury społecznej (w zakresie ochrony zdrowia, pomocy społecznej, oświaty, kultury, kultury fizycznej)	3,00	0,95	2,63	1,11
	poziom wykształcenia ludności	2,90	0,74	2,58	1,16
	kwalifikacje zawodowe ludności	2,78	0,74	2,63	1,14
	poziom aktywności zawodowej lokalnej społeczności	2,78	0,81	2,51	1,12
	sytuacja demograficzna gminy	2,73	0,72	2,54	1,14
	zaangażowanie społeczności lokalnej w sprawy gminy	2,61	0,80	2,42	1,14

*oceny dokonano w skali 1-5, gdzie 1 oznaczało bardzo niską ocenę stanu/bardzo mały wpływ na innowacyjność a 5 – bardzo wysoką/bardzo duży

**gminy wiejskie

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Badaniem objęto pięć uwarunkowań lokalnych innowacyjności, w tym położenie i środowisko przyrodnicze, infrastrukturę, cechy gospodarki lokalnej, otoczenie biznesu, kapitał ludzki i społeczny. Oceny elementów opisujących poszczególne wymiary zawierały się w przedziale od ocen niskich do ocen przeciętnych. Najwyżej badani ocenili wymiar położenia i cech środowiska przyrodniczego oraz infrastruktury technicznej. Najniższe oceny dotyczyły zaś warunków instytucjonalnych otoczenia biznesu oraz cech lokalnej gospodarki. Nieco wyżej oceniono warunki lokalne w zakresie stanu kapitału ludzkiego i społecznego. W ramach badanych wymiarów najwyższe oceny dotyczyły takich elementów, jak cechy i stan środowiska przyrodniczego oraz bogactwo kulturowe i historia gminy.

Za najważniejsze czynniki, w dużym stopniu oddziałujące na innowacyjność przedsiębiorstwa, badani uznali warunki w zakresie dostępności i oferty instytucji otoczenia biznesu, w tym dostępność i ofertę instytucji finansowych, ubezpieczeniowych, aktywność władz gminy we wspieraniu przedsiębiorstw oraz dostępność i ofertę instytucji wspierających przedsiębiorczość. Zauważyć należy jednocześnie, że dość nisko, poniżej przeciętnej, badani ocenili znaczenie możliwości współpracy z podmiotami sektora naukowo-badawczego w rozwijaniu działalności innowacyjnej przedsiębiorstw.

Przeciętny wpływ na innowacyjność przedsiębiorstw dotyczył czynników o charakterze infrastrukturalnym, takich jak infrastruktura teleinformatyczna, turystyczna i drogowa. Przeciętne znaczenie przedsiębiorcy przypisywali także ta-

kim cechom gminy, jak jej położenie względem głównych szlaków komunikacyjnych oraz odległość od dużych ośrodków miejskich.

Znaczenie mniejsze niż przeciętne badani przypisywali wybranym cechom lokalnej gospodarki. Zbliżone do przeciętnych ocen wykazywały tylko: stan rozwoju turystyki oraz rozwój sektora spedycyjno-logistycznego. Podkreślić należy niewielkie znaczenie rolnictwa i sektora alternatywnych źródeł energii. Także cechy lokalnej społeczności nie miały większego znaczenia z punktu widzenia ich wpływu na innowacyjność przedsiębiorstw. Najwyżej oceniono w tym obszarze dostępność urządzeń i instytucji infrastruktury społecznej oraz kwalifikacje zawodowe ludności.

Ocena aktywności władz gminy w zakresie działań na rzecz wzmocnienia innowacyjności lokalnej

Przedsiębiorcy dokonali oceny aktywności władz gminy w zakresie działań ujętych w ramach dwóch priorytetów lokalnych strategii innowacji dla powiatu białskiego i puławskiego. Priorytety te obejmowały warunki rozwoju lokalnego systemu innowacji oraz działania na rzecz wzmocnienia technologicznej specjalizacji powiatu. Większość badanych obszarów aktywności gminy respondenci ocenili na poziomie przeciętnym lub niskim (Tabela 54).

Tabela 54. Ocena* aktywności władz gminy w zakresie działań na rzecz wzmocnienia innowacyjności gminy oraz ocenić ich znaczenie dla innowacyjności przedsiębiorstwa (działań wynikających z zapisów Lokalnej Strategii Innowacji) (N=147)

Działania	Ocena aktywności		Ocena znaczenia dla przedsiębiorstwa	
	\bar{x}	S	\bar{x}	S
Utworzenie warunków dla rozwoju lokalnego systemu innowacji				
podnoszenie kwalifikacji pracowników urzędu	2,49	1,15	2,40	1,27
wdrażanie nowoczesnych rozwiązań informatycznych w urzędzie	2,46	1,23	1,83	1,22
stosowanie w gospodarce komunalnej zaawansowanych rozwiązań technologicznych	2,30	1,03	2,25	1,08
tworzenie związków między jednostkami samorządu	2,26	1,09	2,15	1,12
uczestnictwo w zintegrowanych projektach realizowanych przez inkubatory przedsiębiorczości, ośrodki innowacji, grupy producenckie, Lokalne Grupy Działania i inne	2,25	1,25	2,99	1,47
rozwijanie partnerstwa publiczno-prywatnego	2,09	1,06	2,64	1,21
nawiązywanie kontaktów międzynarodowych	2,09	1,19	1,93	1,36
współpraca z instytucjami naukowymi i otoczenia biznesu	2,05	1,26	2,75	1,38

wspieranie systemu promocji lokalnych marek	2,04	1,21	3,17	1,50
preferowanie innowacji w realizowanych kierunkach rozwoju gminy	1,82	1,27	3,07	1,48
tworzenie serwisów internetowych/platform do popularyzacji wiedzy, wymiany doświadczeń na temat możliwości działalności innowacyjnej	1,82	1,16	2,99	1,40
wspieranie innowacyjnych projektów, w tym sieci współpracy	1,75	1,16	3,15	1,50
popularyzacja wiedzy o możliwościach finansowania innowacyjnych projektów	1,71	1,21	3,15	1,57
upowszechnienie wiedzy o korzyściach wynikających z kooperacji, współpracy sieciowej	1,68	1,20	3,00	1,37
promocja walorów środowiskowych, które mogą być kluczowe w procesach technologicznych**	2,80	1,08	3,20	1,09
budowanie świadomości proinnowacyjnej przez wdrażanie nowatorskich ścieżek edukacyjnych w szkołach**	1,76	1,02	2,43	1,31
Wzmocnienie procesu specjalizacji technologicznej powiatu				
wspieranie promocji turystycznych walorów regionu, wdrażania i rozwoju niszowych produktów oraz usług turystycznych	2,54	1,20	2,51	1,35
rozwój infrastruktury informatycznej i technicznej	2,52	1,15	2,75	1,26
rozwój współpracy instytucji promujących tradycje kulturowe, etniczne, rozwój turystyki lokalnej	2,42	1,19	2,39	1,25
realizacja zintegrowanych projektów turystycznych z wykorzystaniem technologii informatycznych i telekomunikacyjnych	2,40	1,12	2,35	1,27
wzmocnienie i rozwój sektora produktów i usług związanych z ochroną i promocją zdrowia	2,35	1,11	2,17	1,10
wsparcie rozwoju kluczowych sektorów lokalnej gospodarki	1,96	1,18	3,19	1,49
wspieranie efektywnych metod produkcji i przetwarzania żywności	1,93	1,09	2,05	1,29
wspomaganie współpracy na rzecz rozwoju produktów i usług opartych na lokalnych surowcach	1,92	1,13	2,71	1,49
wspieranie wdrażania innowacyjnych rozwiązań do produkcji rolno-spożywczej	1,90	1,12	2,16	1,35
wsparcie wykorzystania nauki i przemysłu na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego**	2,20	0,96	2,22	1,23
wspieranie inicjatyw w zakresie edukacji i podniesienia kompetencji rolników**	1,83	0,95	1,92	1,13

*oceny dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznaczało brak aktywności/brak znaczenia, a 5 – bardzo wysoką/wysokie

**działania dotyczą powiatu puławskiego

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

W ramach działań zogniskowanych na poprawę warunków rozwoju lokalnych systemów innowacji największą aktywność władz samorządowych badani odnotowali w przypadku funkcjonowania urzędów gmin. Przeciętne oceny aktywności dotyczyły podnoszenia kwalifikacji pracowników urzędu, wdrażania nowoczesnych rozwiązań informatycznych w urzędzie oraz stosowania w gospodarce komunalnej zaawansowanych rozwiązań technologicznych. Aktywność w pozostałych obszarach, w tym nawiązywania relacji z innymi jednostkami samorządowymi i instytucjami ważnymi z punktu widzenia przepływu wiedzy w ramach lokalnych środowisk oraz jej napływu z zewnątrz oceniona została jako niska. Obserwowana przez przedsiębiorców niska aktywność władz samorządowych dotyczyła także działań ukierunkowanych na wsparcie lokalnych przedsiębiorstw w postaci promocji lokalnych marek, wspieranie innowacyjnych projektów czy też preferowania innowacji w rozwoju gminy, a także upowszechniania wiedzy na temat aktywności innowacyjnej. W powiecie puławskim przedsiębiorcy dostrzegali przeciętną aktywność lokalnych władz w zakresie promocji walorów środowiskowych, ważnych z punktu widzenia procesów technologicznych.

Zgodnie z ocenami badanych, analizowane działania lokalnych władz samorządowych w zakresie wzmocnienia warunków dla rozwoju lokalnych systemów innowacji miały przeciętne znaczenie dla wzmocnienia innowacyjności przedsiębiorstw. Najwyżej oceniono znaczenie wspierania systemu promocji lokalnych marek, wspieranie innowacyjnych projektów oraz popularyzacji wiedzy o możliwościach finansowania innowacyjnych projektów. W powiecie puławskim dostrzeżono znaczenie promocji walorów środowiskowych, które mogą być kluczowe w procesach technologicznych.

Drugim wymiarem oceny aktywności władz samorządowych były działania podejmowane na rzecz wzmocnienia procesu specjalizacji technologicznej powiatu. Badani przedsiębiorcy dostrzegali przeciętną aktywność samorządów gmin w zakresie wspierania promocji turystycznych walorów regionu, wdrażania i rozwoju niszowych produktów i usług turystycznych oraz rozwoju infrastruktury informatycznej i technicznej. Te działania przedsiębiorcy określili jednocześnie jako względnie istotne z punktu widzenia wzmocnienia innowacyjności przedsiębiorstw.

Do najistotniejszych działań z punktu widzenia wzmocnienia ich oddziaływania na innowacyjność przedsiębiorstw podejmowanych przez władze gmin badani zaliczyli wsparcie rozwoju kluczowych sektorów lokalnej gospodarki. Jednocześnie w przypadku tego działania oraz działania niżej ocenionego pod względem istotności dla wzmocnienia innowacyjności przedsiębiorstw – wspomaganie współpracy na rzecz rozwoju produktów i usług opartych na lokalnych surowcach – badani ocenili nisko aktywność władz lokalnych.

Biorąc pod uwagę oceny aktywności władz badanych gmin w obszarze działań tworzących warunki rozwoju lokalnych systemów innowacji wyłonić można jednostki – liderów, w przypadku których badani formułowali jej ponadprzeciętne oceny. Te jednostki samorządowe zlokalizowane były głównie w powiecie puławskim. W powiecie białskim zwrócić należy uwagę na miasto Międzyrzec Podlaski, w powiecie puławskim na Puławy, Nałęczów, Kazimierz Dolny i Janowiec (Tabela 55).

Tabela 55. Ocena* aktywności władz badanych gmin w zakresie działań na rzecz tworzenia warunków dla rozwoju lokalnego systemu innowacji (działań wynikających z zapisów Lokalnej Strategii Innowacji) (N=147)

Działania	miernik	Powiat bialski							Powiat puławski					
		Drelów	Konstantynów	Międzyrzec Podlaski	Miasto Terespol	Terespol	Tuczna	Wisznice	Baranów	Janowiec	Kazimierz Dolny	Kurów	Nałęczów	Puławy
wdrażanie nowoczesnych rozwiązań informatycznych w urzędzie	\bar{x}	1,90	1,60	2,27	3,00**	1,94	2,00	2,10	2,88	3,00	2,86	2,67	3,11	4,11
	S	0,88	1,43	1,33	1,67	0,90	1,50	1,37	0,99	0,00	0,38	0,82	0,33	0,60
podnoszenie kwalifikacji pracowników urzędu	\bar{x}	2,00	1,40	2,21	2,83	2,13	2,13	2,30	2,86	3,00	3,00	2,67	3,11	4,13
	S	0,82	1,35	1,12	1,60	0,89	1,25	1,25	1,07	0,00	0,58	0,82	0,33	0,64
preferowanie innowacji w realizowanych kierunkach rozwoju gminy	\bar{x}	1,60	1,50	2,20	2,83	1,89	1,30	2,10	0,60	1,67	1,82	1,00	2,09	2,91
	S	0,97	1,43	1,15	1,33	1,05	1,25	1,29	1,26	1,22	1,08	1,00	1,04	1,38
stosowanie w gospodarce komunalnej zaawansowanych rozwiązań technologicznych	\bar{x}	1,70	1,70	2,33	3,33	2,05	1,80	2,20	2,10	2,38	2,50	2,00	2,83	3,50
	S	0,67	1,16	1,18	1,21	0,91	1,03	1,14	0,88	0,74	0,85	0,87	0,58	0,71
rozwijanie partnerstwa publiczno-prywatnego	\bar{x}	1,80	1,40	2,40	2,50	2,11	1,67	2,00	1,33	2,17	2,40	1,63	2,70	3,13
	S	0,63	1,35	1,18	1,52	1,08	1,12	0,82	0,87	0,75	0,97	1,06	0,48	0,35
tworzenie związków między jednostkami samorządu	\bar{x}	2,10	1,50	2,60	2,83	2,00	1,75	2,20	1,80	2,67	2,71	2,00	2,75	3,17
	S	0,88	1,18	1,35	1,17	0,94	1,49	1,23	0,84	0,58	0,76	0,89	0,46	0,41
nawiązywanie kontaktów międzynarodowych	\bar{x}	1,90	1,40	2,27	2,67	1,88	1,40	2,10	0,80	2,67	2,63	1,50	2,86	3,71
	S	1,20	1,17	1,10	1,21	0,99	1,58	0,88	0,84	0,58	0,52	1,22	0,38	0,49
tworzenie serwisów internetowych/platform do popularyzacji wiedzy, wymiany doświadczeń na temat możliwości działalności innowacyjnej	\bar{x}	1,50	1,50	2,33	2,83	1,74	1,40	2,10	0,80	2,00	2,00	1,00	1,91	2,54
	S	0,71	1,35	1,23	1,60	1,24	0,84	1,20	0,79	0,71	1,05	0,67	1,04	1,13

popularyzacja wiedzy o możliwościach finansowania innowacyjnych projektów	\bar{x}	1,60	1,50	2,40	3,17	1,68	1,60	1,80	0,70	1,67	1,82	0,70	1,45	2,21
	S	0,84	1,27	1,18	1,33	1,20	1,43	1,03	0,82	0,71	0,98	0,82	1,21	1,25
wspieranie innowacyjnych projektów, w tym sieci współpracy	\bar{x}	1,90	1,60	2,27	2,50	1,95	1,50	2,10	0,70	1,75	1,64	0,70	1,45	2,50
	S	0,74	1,17	1,22	1,52	1,03	1,08	1,20	1,06	0,71	0,92	0,82	0,93	1,38
współpraca z instytucjami naukowymi i otoczenia biznesu	\bar{x}	1,89	1,60	2,33	2,67	2,06	1,88	2,00	0,60	1,80	1,88	0,71	2,43	4,13
	S	0,78	1,26	1,29	1,37	1,20	1,46	1,15	0,55	0,84	0,64	0,76	0,53	0,64
upowszechnienie wiedzy o korzyściach wynikających z kooperacji, współpracy sieciowej	\bar{x}	1,60	1,40	2,33	3,17	1,63	1,60	2,10	0,50	1,67	1,64	0,60	1,70	2,08
	S	0,84	1,35	1,11	1,60	1,21	1,43	1,37	0,71	0,71	0,92	0,70	0,95	0,86
uczestnictwo w zintegrowanych projektach realizowanych przez inkubatory przedsiębiorczości, ośrodki innowacji, grupy producenckie, Lokalne Grupy Działania i inne	\bar{x}	1,70	1,40	2,20	2,83	2,00	1,90	2,30	2,71	2,00	2,11	1,43	2,75	4,22
	S	0,95	1,26	1,15	1,47	0,88	1,60	1,06	1,70	0,89	0,78	1,27	0,62	0,67
wspieranie systemu promocji lokalnych marek	\bar{x}	2,00	1,40	2,20	2,67	2,11	1,80	2,30	1,10	2,13	2,55	1,00	2,58	2,42
	S	1,05	1,26	1,21	1,51	0,88	1,14	1,25	1,10	0,99	1,57	0,71	1,31	0,90
promocja walorów środowiskowych, które mogą być kluczowe w procesach technologicznych***	\bar{x}	-	-	-	-	-	-	-	1,78	2,78	3,40	1,88	3,42	3,09
	S	-	-	-	-	-	-	-	1,30	0,83	0,97	0,83	0,67	0,70
budowanie świadomości proinnowacyjnej przez wdrażanie nowatorskich ścieżek edukacyjnych w szkołach***	\bar{x}	-	-	-	-	-	-	-	0,60	2,20	2,22	1,00	2,44	1,33
	S	-	-	-	-	-	-	-	0,55	0,84	0,83	1,00	0,73	0,58

*oceny dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznaczało brak aktywności, a 5 – bardzo wysoką

**kolorem w tabeli zaznaczono wartości przekraczające ocenę przeciętnej aktywności

***działania dotyczą powiatu puławskiego

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Oceny przedsiębiorców dotyczące aktywności poszczególnych władz samorządowych w ramach podejmowania działań wskazanych w lokalnych strategiach innowacji jako ważnych z punktu widzenia wzmocnienia procesu specjalizacji technologicznej powiatu wyłoniły w grupie liderów te same jednostki samorządowe najbardziej aktywne w działaniach ukierunkowanych na tworzenie sprzyjających warunków rozwoju lokalnych systemów innowacji co w powiecie puławskim, natomiast w powiecie białskim – miasto Terespol (Tabela 56).

Tabela 56. Ocena* aktywności władz gminy w zakresie działań na rzecz wzmocnienia procesu specjalizacji technologicznej powiatu (działań wynikających z zapisów Lokalnej Strategii Innowacji) (N=147)

Działania	mierniki	Powiat białski						Powiat puławski						
		Drelów	Konstantynów	Międzyrzec Podlaski	Miasto Terespol	Terespol	Tuczna	Wisznice	Baranów	Janowiec	Kazimierz Dolny	Kurów	Natęczów	Puławy
wsparcie rozwoju kluczowych sektorów lokalnej gospodarki	\bar{x}	1,80	1,60	2,33	2,83**	1,71	2,10	2,10	1,00	1,88	2,36	1,20	2,00	2,80
	S	0,79	1,26	1,18	1,47	1,05	1,45	1,20	1,15	0,83	1,43	0,79	0,95	0,92
wspomaganie współpracy na rzecz rozwoju produktów i usług opartych na lokalnych surowcach	\bar{x}	1,80	1,50	2,13	3,00	1,94	1,80	2,40	0,89	1,86	2,27	1,22	2,10	2,67
	S	0,79	1,18	1,13	1,55	1,06	1,40	0,84	1,05	0,90	1,27	0,83	0,88	0,58
wspieranie wdrażania innowacyjnych rozwiązań do produkcji rolno-spożywczej	\bar{x}	1,70	1,20	2,27	2,67	1,78	1,80	2,50	1,00	1,80	2,38	1,33	2,22	3,00
	S	0,67	1,23	1,22	1,37	1,06	1,23	0,97	1,00	0,84	0,92	1,37	0,67	-
wspieranie efektywnych metod produkcji i przetwarzania żywności	\bar{x}	2,00	1,40	2,20	2,67	1,88	1,38	2,40	1,00	2,25	2,38	1,33	2,22	2,00
	S	0,71	1,07	1,26	1,51	0,86	0,92	1,17	1,07	0,96	0,92	1,37	0,67	-
wspieranie promocji turystycznych walorów regionu, wdrażania i rozwoju niszowych produktów oraz usług turystycznych	\bar{x}	2,00	1,60	2,13	2,67	1,88	2,00	2,20	2,50	3,25	3,82	2,22	3,67	3,33
	S	0,82	1,26	1,06	1,51	1,17	1,41	1,03	0,85	0,46	0,60	1,30	0,49	0,65
rozwój współpracy instytucji promujących tradycje kulturowe, etniczne, rozwój turystyki lokalnej	\bar{x}	2,00	1,40	2,00	3,17	2,00	2,11	2,20	2,20	3,00	3,09	2,00	3,33	3,60
	S	0,82	1,26	1,07	1,60	1,22	1,45	1,14	0,92	0,00	0,94	1,15	0,49	0,52
realizacja zintegrowanych projektów turystycznych z wykorzystaniem technologii informatycznych i telekomunikacyjnych	\bar{x}	2,00	1,30	2,13	2,83	2,12	1,89	2,40	2,22	2,88	3,00	2,00	3,17	3,75
	S	0,82	0,95	1,13	1,60	0,99	1,54	1,17	0,83	0,35	0,67	1,15	0,58	0,46

wzmocnienie i rozwój sektora produktów i usług związanych z ochroną i promocją zdrowia	\bar{x}	2,00	1,30	2,40	2,83	1,88	2,11	2,20	2,30	2,71	2,78	2,22	2,83	3,50
	S	0,82	1,34	1,18	1,47	1,27	1,54	1,14	0,67	0,49	0,44	0,97	0,39	0,53
rozwój infrastruktury informatycznej i technicznej	\bar{x}	2,20	1,30	2,33	2,50	1,84	1,90	2,30	3,00	3,00	3,09	2,40	3,17	4,00
	S	0,92	1,42	1,11	1,52	1,17	1,10	1,16	0,82	0,00	0,30	0,70	0,39	0,60
wsparcie wykorzystania nauki i przemysłu na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego***	\bar{x}	-	-	-	-	-	-	-	1,43	2,67	2,50	2,17	2,33	2,50
	S	-	-	-	-	-	-	-	0,98	0,58	1,07	1,17	0,71	0,71
wspieranie inicjatyw w zakresie edukacji i podniesienia kompetencji rolników***	\bar{x}	-	-	-	-	-	-	-	0,88	2,33	2,25	1,67	2,22	2,00
	S	-	-	-	-	-	-	-	0,64	0,58	0,89	1,21	0,67	-

*oceny dokonano w skali 0-5, gdzie 0 oznaczało brak aktywności, a 5 – bardzo wysoką

**kolorem w tabeli zaznaczono wartości przekraczające ocenę przeciętnej aktywności

***działania dotyczą powiatu puławskiego

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Spośród działań zawartych w dwóch priorytetach lokalnych strategii innowacji przedsiębiorcy z powiatu białskiego i puławskiego wskazali do trzech najważniejszych, które ich zdaniem należy intensyfikować w gminie w celu zwiększenia stanu jej innowacyjności. Wśród najczęściej wskazywanych działań wyodrębnić można te ukierunkowane na zwiększenie dostępu przedsiębiorców do wiedzy związanej z działalnością innowacyjną, podejmowanie przez samorząd gminy konkretnych inicjatyw ukierunkowanych na wsparcie przedsiębiorstw, w tym ich innowacyjności, podejmowanie działań związanych ze współpracą w procesach gospodarczych w układzie lokalnym służącą przedsiębiorcom oraz rozwijanie infrastruktury technicznej. Największa grupa przedsiębiorców, stanowiąca 42,86% ogółu, wskazała na potrzebę popularyzacji wiedzy o możliwościach finansowania innowacyjnych projektów, 33,33% – na wsparcie rozwoju kluczowych sektorów lokalnej gospodarki, a 31,29% – na wspieranie innowacyjnych projektów, w tym sieci współpracy (Tabela 57).

Tabela 57. Działania* zapisane w LSI, które należy intensyfikować w gminie dążąc do zwiększenia jej innowacyjności

Działania	Liczba wskazań	Odsetek wskazań
popularyzacja wiedzy o możliwościach finansowania innowacyjnych projektów	63	16,80
wsparcie rozwoju kluczowych sektorów lokalnej gospodarki	49	13,07
wspieranie innowacyjnych projektów, w tym sieci współpracy	46	12,27
wspieranie systemu promocji lokalnych marek	30	8,00
preferowanie innowacji w realizowanych kierunkach rozwoju gminy	25	6,67

rozwój infrastruktury informatycznej i technicznej	23	6,13
wspomaganie współpracy na rzecz rozwoju produktów i usług opartych na lokalnych surowcach	21	5,60
tworzenie serwisów internetowych/platform do popularyzacji wiedzy, wymiany doświadczeń na temat możliwości działalności innowacyjnej	18	4,80
współpraca z instytucjami naukowymi i otoczenia biznesu	13	3,47
wspieranie efektywnych metod produkcji i przetwarzania żywności	12	3,20
rozwijanie partnerstwa publiczno-prywatnego	11	2,93
upowszechnienie wiedzy o korzyściach wynikających z kooperacji, współpracy sieciowej	11	2,93
uczestnictwo w zintegrowanych projektach realizowanych przez inkubatory przedsiębiorczości, ośrodki innowacji, grupy producenckie, Lokalne Grupy Działania i inne	9	2,40
wspieranie promocji turystycznych walorów regionu, wdrażania i rozwoju niszowych produktów oraz usług turystycznych	8	2,13
tworzenie związków między jednostkami samorządu	7	1,87
wspieranie wdrażania innowacyjnych rozwiązań do produkcji rolno-spożywczej	7	1,87
stosowanie w gospodarce komunalnej zaawansowanych rozwiązań technologicznych	5	1,33
wdrażanie nowoczesnych rozwiązań informatycznych w urzędzie	4	1,07
nawiązywanie kontaktów międzynarodowych	4	1,07
realizacja zintegrowanych projektów turystycznych z wykorzystaniem technologii informatycznych i telekomunikacyjnych	3	0,80
podnoszenie kwalifikacji pracowników urzędu	2	0,53
rozwój współpracy instytucji promujących tradycje kulturowe, etniczne, rozwój turystyki lokalnej	2	0,53
wspieranie inicjatyw w zakresie edukacji i podniesienia kompetencji rolników	1	0,27
wzmocnienie i rozwój sektora produktów i usług związanych z ochroną i promocją zdrowia	1	0,27
wsparcie wykorzystania nauki i przemysłu na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego	-	-
promocja walorów środowiskowych, które mogą być kluczowe w procesach technologicznych	-	-
budowanie świadomości proinnowacyjnej przez wdrażanie nowatorskich ścieżek edukacyjnych w szkołach	-	-
ogółem	375	100,00

*badani wymieniali do trzech działań

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Działania takie jak zmiany w funkcjonowaniu urzędu gminy, gospodarki komunalnej, a także związane z rozwojem takich branż jak turystyka, wykorzystywanie lokalnych zasobów środowiska przyrodniczego, działania proekologiczne nie były postrzegane przez badaną grupę jako wymagające zintensyfikowania.

Rola lokalnej strategii innowacji we wzmacnianiu innowacyjności przedsiębiorstw

Badani przedsiębiorcy dysponowali pewną, ale ograniczoną wiedzą na temat dokumentu lokalnych strategii innowacji. Tylko co piąty badany był świadomy istnienia takiego dokumentu. W większości badani deklarowali, że wiedzą o istnieniu dokumentu, ale nie znają jego treści. Największą wiedzą na temat zapisów lokalnych strategii innowacji charakteryzowali się przedsiębiorcy z gminy Konstantynów i miasta Puławy (Tabela 58).

Tabela 58. Odsetek przedsiębiorców posiadających określoną wiedzę o lokalnych strategiach innowacji na lata 2010-2013 (N=145)

Stan wiedzy	Ogółem	Powiat białski						Powiat puławski						
		Drelów	Konstantynów	Międzyrzec Podlaski	Miasto Terespol	Terespol	Tuczna	Wisznice	Baranów	Janowiec	Kazimierz Dolny	Kurów	Natęczów	Puławy
wiem, że dokument istnieje i znam dokładnie zapisy dokumentu	2,07	-	20,00	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7,14
wiem, że dokument istnieje, ale nie znam zapisów	16,55	11,11	20,00	6,67	33,33	26,67	11,11	40,00	-	20,00	18,18	10,00	8,33	14,29

Źródło: Obliczenia własne na podstawie badań.

Pomimo świadomości istnienia dokumentu i pewnej wiedzy, w nielicznej grupie badanych, na temat lokalnych strategii innowacji posiadali oni raczej wybiórcze informacje na temat możliwości dla przedsiębiorstw wynikających z tych strategii. Jedynie 9% badanych zadeklarowało, że raczej posiada pełne informacje na temat korzyści ze strategii jakie mogą osiągnąć przedsiębiorstwa. Co piątemu badanemu (22,73%) trudno było ocenić swoje informacje na ten temat, a pozostali uznali, że zdecydowanie nie posiadają informacji (50,00%) lub raczej nie posiadają informacji (18,18%). Ocena przydatności lokalnych strategii innowacji do wsparcia działalności innowacyjnej przedsiębiorstw w gminie/powiecie jest zatem niska.

Sami przedsiębiorcy ocenili tą przydatność bardzo nisko. Średnia ocen przydatności lokalnych strategii w skali 0-5, gdzie 5 oznacza bardzo dużą przydatność a 0-brak, wyniosła 1,45 (odchylenie standardowe = 1,42). W powiecie puławskim przedsiębiorcy praktycznie wskazywali na brak przydatności lokalnej strategii innowacji ($\bar{x}=0,30$, $s=0,89$), a w powiecie białskim – na bardzo niską ich przydatność ($\bar{x}=2,35$, $s=1,06$).

5.4. Podsumowanie

Wnioski ze zrealizowanych badań potwierdzają ugruntowany w literaturze pogląd o potrzebie wykorzystania w procesach innowacyjnych zarówno ich lokalnych, jak i ponadlokalnych źródeł oraz rozwój lokalnych systemów innowacji w powiązaniu z potrzebą włączania ich w systemy innowacji o charakterze regionalnym i budowę powiązań o charakterze ponadregionalnym, w tym globalnym.

Kluczowym czynnikiem w warunkach globalizacji i w przypadku regionów wykazujących cechy peryferyjności, podkreślanym w literaturze przedmiotu, staje się rozwój nowoczesnej infrastruktury teleinformatycznej oraz rozwój kapitału ludzkiego i społecznego. Zaobserwowane w badanych gminach działania na rzecz innowacyjności podejmowane przez samorządy lokalne jako podmioty zdolne do wspierania rozwoju lokalnych systemów innowacji ukierunkowane były głównie na rozwój nowoczesnej infrastruktury lokalnej umożliwiającej komunikację oraz realizację projektów lokalnych wzmacniających lokalny kapitał ludzki i społeczny. Działania te wiązały się z wykorzystaniem przez samorządy terytorialne wsparcia finansowego ze środków zewnętrznych.

Jednocześnie zwrócić należy uwagę na przeciętny w opinii przedsiębiorców wpływ na innowacyjność przedsiębiorstw czynnika infrastruktury, w tym rozwoju infrastruktury teleinformatycznej, turystycznej i drogowej, a także cech gminy takich jak jej położenie względem głównych szlaków komunikacyjnych oraz odległość od dużych ośrodków miejskich. Świadczyć to może o postrzeganiu przez przedsiębiorców ośrodków miejskich jako tworzących ograniczone możliwości do podejmowania współpracy gospodarczej. Rozwój kontaktów przedsiębiorców z większymi ośrodkami miejskimi postrzegany jest w literaturze poświęconej regionom peryferyjnym jako jeden z możliwych kierunków rozwoju innowacyjności lokalnej.

Szanse na zdynamizowanie lokalnych procesów innowacyjnych w świetle literatury przedmiotu tworzy także rozwój nowych kierunków działalności gospodarczej – poszukiwanie nowych ścieżek rozwoju. W przypadku regionów peryferyjnych szansę stanowić może innowacyjne podejście do możliwości wykorzystywania w sposób zrównoważony bogatych zasobów naturalnych. W badanych gminach zaobserwowano jednak, zgodnie z deklaracjami badanych przedstawicieli samorządu terytorialnego, niewielką skalę takich działań, co świadczyć może o trudnościach w zmianie dotychczasowych kierunków rozwoju. Przedstawiciele władz samorządowych, jak i badanych przedsiębiorców dostrzegali niewielkie możliwości aktywności innowacyjnej w ramach gospodarowania lokalnymi zasobami środowiska przyrodniczego.

O trudnościach w mobilizowaniu potencjału endogenicznego do inicjowania procesów rozwojowych, w tym innowacyjnych, świadczą opinie badanych władz samorządowych o roli przede wszystkim czynników zewnętrznych względem jednostek terytorialnych w inicjowaniu lokalnej innowacyjności. Kluczowe są tutaj dostęp do zewnętrznych środków finansowych na realizację projektów proinnowacyjnych oraz zainteresowanie zewnętrznych inwestorów. Nie jest także dostrzegana przez badane władze samorządowe, podkreślana w literaturze, rola instytucji samorządu terytorialnego w stymulowaniu procesu innowacyjności lokalnej. W ograniczonym stopniu działania podejmowane przez samorządy badanych gmin na rzecz wzmocnienia innowacyjności lokalnej obejmowały aktywność bezpośrednio ukierunkowaną na wspieranie innowacji, w tym np. wspieranie rozwoju innowacyjnych projektów, w tym sieci współpracy, popularyzacji wiedzy o możliwościach finansowania innowacyjnych projektów, tworzenie serwisów internetowych do popularyzacji wiedzy, wymiany doświadczeń na temat możliwości działalności innowacyjnej, czy też preferowanie innowacji w realizowanych kierunkach rozwoju gminy. Podkreślić jednocześnie należy, że na potrzebę intensyfikacji takiej działalności ze strony lokalnych władz samorządowych wskazywały opinie badanych przedsiębiorców. Przedsiębiorcy zwrócili także wyraźnie uwagę na potrzebę kreowania lokalnych sieci współpracy, aktywność lokalnego sektora biznesu oraz warunki w zakresie dostępności i oferty instytucji otoczenia biznesu w ramach tworzenia warunków wzmocnienia innowacyjności gminy.

Przeprowadzone badania na terenie dwóch różnych, z punktu widzenia warunków i możliwych kierunków rozwoju działań innowacyjnych, powiatów umożliwiają sformułowanie wstępnych, wymagających dalszej weryfikacji empirycznej następujących wniosków:

1. Przyjęty dobór powiatów do badań zaważył na uzyskanych wynikach. Odzwierciedliły one zróżnicowane warunki rozwoju aktywności innowacyjnej. Zróżnicowane były także podmioty reprezentujące badane powiaty. W powiecie puławskim w badaniu uczestniczyły podmioty o większym potencjale i lepszej sytuacji ekonomiczno-finansowej, aktywne w działalności innowacyjnej, chociaż w niewielkim zakresie, w porównaniu do podmiotów z powiatu bialskiego. Inne były więc opinie na temat warunków lokalnych, czynników i barier, potrzeb zgłaszanych w ramach aktywności innowacyjnej. Niezależnie jednak od powiatu w badaniu wyłoniono aktywne, tworzące sprzyjające warunki procesom innowacyjnym jednostki samorządowe. Należały do nich głównie miasta, i gminy miejsko-wiejskie, chociaż i wśród gmin wiejskich wyróżnić można Konstantynów czy Janowiec. Niezależnie od powiatu wskazać można także na podstawowy czynnik wpływający na warunki działalności przedsiębiorstw, jakim są działania lokalnych władz samorządowych.
2. Aktywność innowacyjna badanych władz samorządowych ogniskuje się wokół rozwoju nowoczesnej infrastruktury technicznej, realizacji miękkich projektów, wprowadzaniu zmian w funkcjonowaniu urzędu, rozbudowywaniu kontaktów międzynarodowych przez jednostki samorządowe. Zwiększenia wymaga podejmowanie specjalnych inicjatyw kierowanych do sektora

- gospodarczego, ukierunkowanych na dostarczanie i wymianę wiedzy, oferowanie instrumentów wsparcia aktywności innowacyjnej.
3. Działalność innowacyjna badanych przedsiębiorstw jest realizowana na niewielką skalę i nie wykazuje, zgodnie z opiniami badanych przedsiębiorców, perspektyw rozwojowych, jednak, jak się wydaje, zwiększenie aktywności lokalnych władz samorządowych mogłoby przyczynić się do ujawniania się w lokalnych gospodarkach tej aktywności w większej skali.
 4. Zaobserwowano rozbieżne oceny formułowane przez przedstawicieli władz samorządowych i lokalnych przedsiębiorców co do stanu i zmian innowacyjności w badanych gminach w badanym okresie. Przedsiębiorcy formułowali znacznie niższe oceny, co może świadczyć o niedostatecznym stanie rozpoznania potrzeb lokalnych przedsiębiorców przez władze samorządowe.
 5. W zakresie lokalnych warunków najlepiej rozwiniętymi elementami otoczenia gminy w opinii władz samorządowych i przedsiębiorców są lokalne środowisko przyrodnicze i infrastruktura techniczna. Inne są jednak, zdaniem przedstawicieli badanych środowisk, czynniki od których zależy wzmocnienie innowacyjności gminy. Przedsiębiorcy podkreślali znaczenie warunków w zakresie otoczenia instytucjonalnego biznesu i aktywności władz gminy, natomiast władze samorządowe – rolę środowiska przyrodniczego, rozwiniętej infrastruktury technicznej, aktywności władz samorządowych, współpracy z nauką oraz wykształcenia ludności.
 6. Głównymi deficytami w zakresie lokalnego potencjału innowacyjności są z perspektywy władz lokalnych – ograniczony rozwój pozarolniczych branż takich, jak spedycja i logistyka, przemysł i budownictwo oraz stan współpracy z instytucjami naukowo-badawczymi, a z perspektywy przedsiębiorstw – niedostateczna dostępność i oferta instytucji otoczenia biznesu i niedostateczna aktywność władz gmin w obszarze wspierania innowacyjności lokalnych przedsiębiorstw.
 7. Władze samorządowe obok wykorzystania funduszy publicznych w aktywności podmiotów gospodarczych, jawią się z perspektywy przedsiębiorców jako jeden z podstawowych podmiotów zdolnych do wpływania na poprawę innowacyjności lokalnej. Jednocześnie lokalne władze dostrzegają swojej ważnej roli w tym procesie. Z perspektywy władz lokalnych czynniki innowacyjności gmin tkwią w znacznej mierze w jej otoczeniu – funduszach zewnętrznych i inwestorach zewnętrznych oraz w aktywności samych przedsiębiorców. Przedsiębiorcy oczekują dostępu do wiedzy na temat działalności innowacyjnej, inicjatyw podejmowanych przez lokalne władze samorządowe mających na celu wsparcie aktywności innowacyjnej, np. przedsiębiorstw reprezentujących kluczowe sektory gospodarki gminy, inicjowania współpracy lokalnej i troski o infrastrukturę techniczną. Biorąc pod uwagę powyższe wnioski hipotezę o niedostatecznie wykorzystanym czynnikiem aktywności lokalnych władz samorządowych w kreowaniu sprzyjających warunków innowacyjności lokalnej należy zweryfikować pozytywnie.
 8. Niewykorzystanym źródłem innowacyjności lokalnej jest z perspektywy lokalnych władz samorządowych innowacyjne gospodarowanie lokalnymi

zasobami środowiska przyrodniczego, w tym wykorzystywanie lokalnych zasobów w procesach gospodarczych, rozwój turystyki, aktywność proekologiczna, wskazywane przez władze jako czynnik o dużym znaczeniu dla innowacyjności gminy i wysokich ocenach stanu.

9. Budowa lokalnych strategii innowacji jest ważnym i uzasadnionym podejściem do wdrażania lokalnych polityk wzmacniania innowacyjności. Szczegółowo powiatu odegrać może ważną rolę w integrowaniu działań na rzecz tworzenia sprzyjających innowacyjności warunków podejmowanych przez jednostki gminne. Jak wynika jednak z przeprowadzonych badań strategiczne podejście do realizacji polityki wzmacniania innowacyjności powiatów pozostaje na załączkowym etapie rozwoju. Znikoma jest rola lokalnych strategii innowacji w planowaniu i realizacji procesów wzmacniających lokalną innowacyjność. Projekt inicjujący budowę strategii innowacji na poziomie powiatów uznać należy za cenną inicjatywę, odpowiadającą podkreślanej w literaturze przedmiotu potrzebie projektowania i stymulowania procesów innowacyjnych w skali nie tylko regionalnej, ale także subregionalnej i lokalnej. Badanie zrealizowane we wstępnym etapie obowiązywania strategii wskazuje jednak na niską przydatność dokumentów do realizacji polityki innowacji w powiatach/gminach z uwagi na brak możliwości formalnych i organizacyjnych. Na niską przydatność tych dokumentów wskazywały oceny zarówno przedstawicieli samorządu, jak i przedsiębiorstw. Zwiększenie przydatności LSI wymagałoby m.in. zarezerwowania środków finansowych na działania, koordynację działań gmin i powiatu, rozwoju współpracy samorządów, upowszechnienia znajomości dokumentu i zasad jego realizacji w samorządach i wśród różnych środowisk – przedsiębiorców, rolników, przedstawicieli organizacji pozarządowych, liderów lokalnych, mieszkańców. Brak podejmowania powyższych działań skutkuje ograniczoną znajomością dokumentów LSI wśród przedstawicieli samorządów oraz sektora lokalnego biznesu. Zalecane byłoby zatem podejście systemowe w realizacji lokalnej polityki innowacyjnej, koordynowanej w skali powiatu. Jego wprowadzenie wymagałoby zmian w systemie realizacji polityki proinnowacyjnej wewnątrz regionu. Samorząd powiatu powinien w nim zyskać kompetencje formalno-prawne i instytucjonalno-organizacyjne do wdrażania LSI w ścisłej współpracy z samorządami gminnymi. Samorządy gminne zaś przynajmniej w zapisach strategii rozwoju, lub szerszej – w Gminnych Strategiach Innowacji – mogłyby ujmować cele, kierunki i narzędzia związane z rozwojem innowacyjności gminy. Znaczący wysiłek ze strony władz gminnych powinien zostać ukierunkowany na mobilizację środowisk lokalnych w procesie budowania i realizacji takiej strategii.

Przeprowadzone badania charakteryzują pewne ograniczenia. Wynikać one mogą z prezentowanych przez badaczy oraz badanych różnych perspektyw oceny procesów innowacyjnych – odpowiednio – teoretycznej i praktycznej. Przyjąć można, że respondenci dysponujący pogłębioną wiedzą nt. teoretycznych podstaw procesów innowacyjnych, wykorzystaną do zaprojektowania badania udzielać mogliby częściowo innych odpowiedzi. Inną wartą podkreślenia kwestią jest problem możliwości wystąpienia sytuacji formułowania oficjalnych opinii przez respondentów nt.

badanych zagadnień, a w przypadku dokonywania np. samooceny stanu aktywności w wybranych obszarach – ujawnienia się opinii subiektywnych.

Autorzy wyrażają nadzieję, że podjęta próba badawcza i wypracowana propozycja narzędzi badawczych stanowić mogą wsparcie zainicjowanej polityki proinnowacyjnej realizowanej w oparciu o lokalne strategie innowacji w województwie lubelskim. Uzasadnione wydaje się bowiem, że badania zrealizowane w pierwszym okresie od opracowania lokalnych strategii innowacji i realizacji zadań wynikających z Regionalnej Strategii Innowacji w województwie lubelskim do 2020 roku wymagają powtórzenia, a uwarunkowania innowacyjności, aktywność władz samorządowych i wykorzystywane narzędzia wsparcia innowacyjności – stałego monitorowania i ewaluacji. Wypracowane narzędzia zdaniem autorów wykazują potencjał do wykorzystania ich w polityce proinnowacyjnej, w tym planowaniu, organizowaniu i ewaluowaniu procesów innowacyjnych zarówno w skali poszczególnych powiatów, jak i gmin województwa lubelskiego. Dotyczyć mogą zarówno ewaluacji ex-post polityki proinnowacyjnej prowadzonej w oparciu o LSI, jak i programowania polityki proinnowacyjnej w regionie na kolejne okresy.

Zakończenie

Posługując się opinią Andrzeja Sztando, recenzenta monografii, można stwierdzić, że „przedstawiona monografia naukowa poświęcona została głównie problematyce innowacji i innowacyjności w wymiarze lokalnym oraz zagadnieniom jej strategicznego stymulowania przez władze publiczne, zwłaszcza polskie, ale w znacznym stopniu także zagadnieniom pokrewnym, przede wszystkim takim jak: istota rozwoju społeczno-gospodarczo-środowiskowego, terytorialny wymiar jego procesów, rozwój lokalny i regionalny oraz ich uwarunkowania, czynniki i sposoby stymulowania. Zarówno ze względu na wielowymiarowość zagadnień głównych, jak i pokrewnych, monografia ta ma charakter interdyscyplinarny w obrębie nauk społecznych i lokuje się przede wszystkim w obszarze ekonomii i nauk o zarządzaniu (w ich części określanej jako zarządzanie publiczne), w niektórych miejscach także w obszarze geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarki przestrzennej, a niekiedy też w obszarze nauki o polityce i administracji”. Opinia ta trafia w sedno pomysłu jaki mieli autorzy podejmując się napisania tej monografii.

Monografia ma charakter teoretyczno-empiryczny i została ujęta w pięciu rozdziałach, z których cztery początkowe oparte zostały na analizie i wykorzystaniu przedmiotowej literatury dotyczącej gospodarowania i rozwoju w układach terytorialnych, uwarunkowań, czynników i sposobów stymulowania rozwoju lokalnego, znaczenia innowacji w rozwoju lokalnych systemów innowacji oraz problematyki strategicznego kreowania innowacji w lokalnych układach społecznego-gospodarczych.

Zebranie i uporządkowanie teoretycznych rozważań dotyczących istoty, przesłanek, warunków i mechanizmów gospodarowania i kreowania innowacyjności w układach lokalnych miało służyć jako podstawa teoretyczna badań empirycznych przeprowadzonych w wybranych układach lokalnych regionu peryferyjnego, województwa lubelskiego, zaliczanego do regionów Polski Wschodniej. Zadaniem badań empirycznych było poznanie stanu innowacyjności i procesów rozwoju gmin z perspektywy lokalnych władz samorządowych i działających w danym układzie przedsiębiorców. Dobór gmin jako jednostek badawczych nawiązywał do przeprowadzonych wcześniej na terenie województwa studiów strategicznych zleconych przez samorząd województwa.

Rozdział pierwszy dotyczy gospodarki, gospodarowania i rozwoju w układach terytorialnych i ma charakter teoretyczny. Został opracowany przy wykorzystaniu 150 różnych publikowanych pozycji bibliograficznych. Liczący 94 strony tekst zawiera 6 podrozdziałów, w tym 16 wyróżnionych zagadnień tematycznych, 8 tabel i 7 rysunków. Ujęte w nim zagadnienia dotyczą przestrzeni, jej organizacji, hierarchicznie zorganizowanych układów terytorialnych jako obszarów zagospodarowania, gospodarki i społeczeństwa w układach lokalnych. Istotne miejsce zajmują w nim interpretacje pojęć wzrostu gospodarczego i rozwoju społeczno-gospodarczego

oraz ich odniesienia do rozwoju w układach lokalnych. Tematyka rozdziału ograniczona została do przedstawienia i interpretacji pojęć i definicji rozwoju lokalnego oraz podstawowych modeli i paradygmatów tego rozwoju. Spośród wielu przedstawionych pojęć i definicji rozwoju oraz modeli i koncepcji rozwoju lokalnego, nie wybieramy tylko tych, które uznajemy za wiodące czy priorytetowe. Nie traktujemy też omawianych koncepcji jako rozłączne czy alternatywne. Przedstawione definicje czy modele powstały bowiem w różnym czasie, w różnych uwarunkowaniach i powiązane były z różnymi celami przyświecającymi autorom prowadzonych dociekań. Niektóre z nich utraciły swoją aktualność, niektóre wzajemnie się przenikają, wiele ma charakter przyczynkowy i nie odnosi się w pełni do całościowej, ogólnej koncepcji rozwoju lokalnego. Większość z definicji, koncepcji i modeli powstała w odniesieniu do rozwoju regionalnego i była adaptowana do potrzeb rozwoju lokalnego. Nie umniejsza to ich wartości lecz wskazuje, że sama materia rozwoju ciągle się zmienia zarówno na zmianę uwarunkowań, postęp cywilizacyjny, rozwój technologii jak i modyfikację potrzeb ludzkich i wymagań konsumentów.

Wszystko to wskazuje na stałą potrzebę pogłębienia i rozwijania badań nad problematyką rozwoju w układach terytorialnych, w tym także rozwoju lokalnego, jego uwarunkowań, czynników i sposobów stymulowania, a także efektów i form przejawiania się skutków tego rozwoju. To właśnie stanowi przedmiot rozważań w rozdziale drugim, opartym także na analizie literatury przedmiotu. Pojęcia uwarunkowań i czynników rozwoju wykazują pewne podobieństwa i ustalenie granicy między nimi często następuje z trudnością i nierzadko są one traktowane, może nie jako synonimy, ale jako pojęcia bliskoznaczne. Jedną z przyczyn trudności rozgraniczenia tych pojęć jest przenikanie się wzajemne lub nakładanie się na siebie skutków rozwojowych czynników i warunków.

Rozdział drugi rozpoczyna się próbą rozróżnienia istoty między pojęciami uwarunkowań i czynników rozwoju. Wyrażono opinię, że uwarunkowania stanowią pewien potencjał oddziaływania na rozwój, określają możliwości przebiegu procesów rozwoju, natomiast czynniki stanowią bezpośrednią siłę sprawczą rozwoju. Uwarunkowania mogą być przekształcone w czynniki jeśli zostaną czynnie wykorzystane do przyspieszenia rozwoju poprzez ich skuteczne powiązanie z czynnikami. Rozdzielenie sił sprawczych od oddziałujących uzależnione jest od rodzaju uwarunkowań i skali danego układu terytorialnego. Poza rozróżnieniem istoty czynników i uwarunkowań oraz barier rozwoju lokalnego ważna jest sprawa ustalenia kryteriów, mierników i wskaźników rozwoju oraz skwantyfikowania rozmiarów i skali oddziaływania na ten rozwój.

Charakteryzując i klasyfikując czynniki i uwarunkowania należy pamiętać, że nie ma idealnego sposobu podziału i klasyfikacji, że postrzeganie tych pojęć może się zmienić w czasie i w przestrzeni. Stosowane podziały i klasyfikacje dostosowane są do celów podejmowanych badań.

W rozdziale przedstawiono uwarunkowania odnoszące się głównie do Polski, zebrane w trzech grupach: uwarunkowania geograficzno-przyrodnicze, klimatyczne i kulturowe, uwarunkowania wynikające z potencjału gospodarczego i systemu społeczno-ekonomicznego oraz uwarunkowania międzynarodowe.

W rozdziale drugim przedstawiono również podstawowe grupy teorii i rozwoju przestrzennego i regionalnego starając się zwrócić uwagę na te, które odnoszą się także do rozwoju lokalnego. Często spotyka się poglądy, że rozwój lokalny, to rozwój regionalny w skali mikro, że uwarunkowania i czynniki oraz procesy rozwojowe w skali lokalnej nie różnią się istotnie od rozwoju regionalnego, który rozpatrywany jest w skali mezoekonomicznej.

W ostatniej części rozdziału drugiego skoncentrowano się na sposobach oddziaływania na rozwój lokalny i wspierania tego rozwoju ze szczebla krajowego i regionalnego. Chodzi głównie o stymulowanie przedsiębiorczości lokalnej i rozwoju lokalnego na poziomie gminy i powiatu. Zależało Autorom szczególnie na przedstawieniu różnic i powiązań koncepcji i praktyki działań na rzecz rozwoju lokalnego i regionalnego przy wykorzystaniu innowacji i innowacyjności terytorialnej.

Można przypuszczać, że rozwój badań nad innowacyjnością układów lokalnych przyczyni się do ukształtowania teorii odnoszących się do skali lokalnej. Trudno jednak oczekiwać w krótkim czasie ukształtowania się zupełnie wyodrębnionych teorii rozwoju lokalnego. Procesy zachodzące w skali lokalnej znajdują się i należy przypuszczać, że w dalszym ciągu będą przebiegać pod wpływem głównie czynników wewnętrznych wspieranych przez oddziaływanie uwarunkowań i czynników zewnętrznych, mających źródło w kraju. Wzmacnia się jednak rola funduszy europejskich. Można zakładać, że przy zachowaniu się aktualnych form i celów integracji europejskiej, rola czynników zewnętrznych o charakterze ponadnarodowym też zostanie wzmocniona.

Autorzy są przekonani, że koncepcja rozwoju lokalnego, mająca swoje korzenie w rozwoju regionalnym, posiada własną specyfikę i zasługuje na budowanie odrębnej teorii służącej powszechnej praktyce działalności gospodarczej i społecznej w lokalnych środowiskach każdego kraju.

W rozdziale trzecim przedstawiona została problematyka innowacji i innowacyjności, jako czynnika rozwoju lokalnej gospodarki objętego badaniami empirycznymi, których wyniki zostały zamieszczone w piątym rozdziale monografii. Ten ważny według Autorów temat został poprzedzony przedstawieniem pojęć innowacji i innowacyjności prezentowanych w literaturze oraz omówieniem tworzenia i dyfuzji innowacji, a także zarysowaniem roli wymiaru lokalnego we współczesnych procesach rozwojowych i upowszechniania innowacji. W tej części rozdziału przedstawiono triadę cyklu innowacyjnego: *invention – innovation – diffusion* w odniesieniu do podmiotów gospodarczych, sektorów gospodarki i układów terytorialnych w różnych skalach. Zwrócono uwagę na mające ważne znaczenie w układach lokalnych innowacje społeczne, kulturowe, organizacyjne, edukacyjne i ekologiczne.

W drugiej części rozdziału przedawniono innowacje w ujęciu systemowym, które wykorzystuje dorobek ekonomii instytucjonalnej. Ważne miejsce zajęło określenie pojęcia istoty i przesłanek kreowania innowacyjności na poziomie lokalnym. Istota i przesłanki kreowania systemów innowacji zostały odniesione do różnej skali terytorialnej i powiązane z polityką rozwoju terytorialnego oraz związane z polityką lokalną. Zwrócono uwagę na rolę kontekstu lokalnego w kształtowaniu dyfuzji innowacji. Przy prezentacji lokalnych systemów innowacyjności omówiono

też przykłady podejść badawczych i analizę systemów innowacji. Omówiono w tym rozdziale również kluczowe działania w systemach innowacji oraz możliwości oddziaływania władz samorządowych na lokalną innowacyjność w budowaniu lokalnych systemów innowacyjnych. Należy podkreślić, że innowacja i innowacyjność nie są w opracowaniu traktowane, jako samoistne cele badań, ale jako sposoby i narzędzie do osiągnięcia celów rozwojowych takich jak: wzrost gospodarczy, czy poprawa jakości życia mieszkańców.

Rozdział czwarty odnosi się do strategicznego kreowania innowacyjności w różnych układach ze szczególnym zwróceniem uwagi na strategię rozwoju lokalnego. W rozdziale starano się pokazać zarówno podstawy teoretyczne budowania strategii lokalnych, jak też normatywne zobowiązania samorządów do budowania strategii gmin i regionów na tle polityki i strategii rozwoju kraju. Wychodzimy od przedstawienia podstaw kształtowania polityki i strategii rozwoju oraz innowacji i innowacyjności, jako przedmiotu takiej polityki i strategii. Formujemy podstawy kształtowania polityki i strategii, jako działalności ogólnej wspierającej rozwój, dajemy wykładnie pojęcia strategii rozwoju oraz prezentujemy poglądy na istotę i zadania strategii regionalnych i lokalnych. Budowane strategie rozwoju gmin nie zawsze można nazwać w pełni strategiami rozwoju lokalnego w rozumieniu nauki, nierzadko są one opracowane na zlecenie samorządów wyspecjalizowanym zespołom wykonującym projekty bez odpowiedniego zaangażowania zasobów endogenicznych, czy bez rzeczywistego udziału społeczności lokalnej w ich opracowaniu.

W rozdziale przedstawione zostały też strategie rozwoju opracowane w Unii Europejskiej oraz model zarządzania rozwojem Polski wiążący się z długookresową strategią rozwoju kraju do 2030 roku. W Polsce polityka rozwoju prowadzona jest na podstawie dokumentów programowo-politycznych jak i aktów o charakterze ustaw. Prowadzenie polityki rozwoju uregulowane ustawą z grudnia 2007 roku zostało potwierdzone nowelizacją tej ustawy na lata 2021-2025. Aktualne rozwiązania prawne opierają prowadzenie polityki rozwoju na pięciu różnego rodzaju dokumentach strategicznych: środowiskowa strategia rozwoju kraju, inne tematyczne strategie rozwoju, strategia rozwoju województwa, strategia rozwoju gminy, strategia rozwoju ponadlokalnego. W pracy zarysowano instytucje i aktorów polityki rozwoju. Szczególną uwagę zwrócono na strategię rozwoju regionalnego i strategię lokalne oraz na rolę samorządu w kształtowaniu i realizowaniu strategii i polityki rozwoju.

Rozdział kończy przedstawienie koncepcji zrównoważonego rozwoju kraju, jako podstawy budowania strategii regionalnych i lokalnych. Wartością dodaną do wiedzy o rozwoju zrównoważonym jest zaprezentowanie różnych tendencji w poszukiwaniu nowych form zrównoważonego i trwałego rozwoju i sposobów implementacji tej koncepcji. Wiele nowych kwestii i problemów rozwojowych zostało wskazanych w Agendzie 2030 ONZ. Niektóre, ważniejsze przykłady nowych koncepcji, takie jak inteligentny rozwój, gospodarka w obiegu zamkniętym, gospodarka partycypacyjna, zrównoważona konsumpcja czy nowy zielony ład, zostały zarysowane w pracy ze wskazaniem, jako potencjalne obszary przyszłych badań i wdrożeń.

Rozdział piąty stanowi próbę skonfrontowania przedstawionych wcześniej podstaw teoretycznych wykorzystywania innowacji w rozwoju układów lokalnych

z rzeczywistym stanem innowacji i innowacyjności w odpowiednio dobranych gminach w dwóch powiatach województwa lubelskiego o różnej perspektywie rozwoju. Badania zlokalizowano w powiecie bialskim, który według Regionalnej Strategii Innowacji Regionu Lubelskiego reprezentował obszar stagnacji oraz w powiecie puławskim, zaliczonym do obszaru potencjalnego rozwoju. Badania były swego rodzaju kontynuacją badań przeprowadzonych na Lubelszczyźnie w ramach projektu „Kapitał intelektualny Lubelszczyzny: 2010-2013”, w którym zainicjowano również opracowanie lokalnych strategii innowacji. W badaniu przyjęto hipotezę o potencjalnie dużym, lecz niedostatecznie wykorzystywanym potencjale innowacyjności lokalnej zwłaszcza o charakterze endogenicznym i ciągle silnie eksponowanym, a nie popartym adekwatną aktywnością lokalnych aktorów i instytucji, oczekiwaniem na poprawę i pozyskanie wsparcia zewnętrznego.

Badanie przeprowadzono głównie z dwóch perspektyw – perspektywy lokalnych przedsiębiorców oraz perspektywy lokalnych władz samorządowych. Przedsiębiorców proszono o ocenę własnej aktywności na rzecz innowacyjności, warunków wdrażania innowacji, roli lokalnych władz samorządowych w kształtowaniu warunków promowania innowacji oraz roli lokalnej strategii innowacji w pobudzaniu rozwoju. Z perspektywy samorządu lokalnego oceniano potencjał innowacyjny gminy i powiatu i wykorzystanie czynników zwiększenia innowacyjności lokalnej.

Badanie potwierdziło ugruntowany w literaturze pogląd o potrzebie wykorzystania innowacji w rozwoju lokalnym, których źródła tkwią zarówno w potencjale endogenicznym jak i wsparciu zewnętrznym wynikającym z wykorzystania środków unijnych, polityki regionalnej kraju, powiązań międzynarodowych oraz wsparcia intraregionalnego i współpracy ponadlokalnej. Kluczowym czynnikiem rozwoju w warunkach globalizacji staje się rozwój infrastruktury teleinformatycznej i digitalizacja, wzmocnienie powiązań sieciowych, rozwój kapitału ludzkiego i społecznego. W badanych układach lokalnych nadal silne są bariery i zahamowania działań na rzecz inicjowania i mobilizacji lokalnego potencjału innowacyjnego i rodzaj pasywności wobec możliwości pozyskiwania zewnętrznych czynników wzmocnienia lokalnej innowacyjności.

Badania wykazały, że rola lokalnych strategii innowacji we wdrażaniu i wzmocnianiu ekonomiczno-społecznego rozwoju układów lokalnych jest znikoma. Po części wynika to z braku obowiązku posiadania przez gminę takiej strategii, co przekłada się na słabą znajomość tej formy kreowania programów rozwoju. Także opracowanie strategii na poziomie powiatów w okresie prowadzenia badań było w załączkowym etapie rozwoju. Włączenie strategii innowacji w ramy budowania powiatowych strategii rozwoju jest obiecujące i warte wsparcia. W ramach nowo opracowywanej strategii „Polskiego Ładu” należałoby także wspierać problematykę budowania lokalnych (gminnych) strategii rozwoju, obejmujących możliwie szerokie upowszechnianie innowacji o charakterze endogenicznym i egzogenicznym.

Opracowanie profesjonalnych strategii rozwoju gmin, w tym strategii wspierania innowacyjności może być ważnym sposobem podniesienia poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego lokalnych układów terytorialnych i wzmocnienia aktywności społeczności lokalnych oraz poprawy jakości życia mieszkańców. Badania nad rozwojem lokalnym i budowaniem lokalnych systemów innowacyjnych w gminach

i powiatach powinny być kontynuowane. Może to być ważny przedmiot współpracy uczelni zawodowych i regionalnych placówek badawczych z samorządami terytorialnymi wszystkich szczebli.

Bibliografia

1. Ács, Z.J., la Mothe, J.R., Paquet G. (1995). *Local systems of innovation: in search of an enabling strategy. Working-Paper 95-42*. Ottawa: Faculty of Administration, University of Ottawa.
2. Adamowicz, M. (2003a). Skala lokalna w terytorialnym podziale kraju. W: M. Adamowicz (red.), *Strategie rozwoju lokalnego tom I, Aspekty instytucjonalne*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
3. Adamowicz, M. (2003b). Kształtowanie rozwoju lokalnego. W: M. Adamowicz (red.), *Strategie rozwoju lokalnego tom II, Aspekty instytucjonalne*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
4. Adamowicz, M. (2006). Nowe trendy w zarządzaniu rozwojem lokalnym. W: M. Adamowicz (red.), *Rola samorządu w zarządzaniu rozwojem lokalnym i regionalnym*. Białą Podlaska: PWSZ w Białej Podlaskiej.
5. Adamowicz, M. (2014). Lokalne strategie innowacji jako narzędzie rozwoju powiatów zagrożonych stagnacją w regionie lubelskim. *Roczniki Naukowe SERiA, XVI(3)*.
6. Adamowicz, M. (2015a). Lokalne strategie innowacji jako narzędzie zarządzania rozwojem powiatów stanowiących obszary potencjalnego wzrostu Lubelszczyzny. *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 17(3)*.
7. Adamowicz, M. (2015b). Wspólna polityka rolna wobec rodzinnych gospodarstw rolnych stanowiących podstawę europejskiego modelu rolnictwa. W: A. Chlebicka (red.), *Ekonomiczne mechanizmy wspierania i ochrony rolnictwa rodzinnego w Polsce i innych państwach Unii Europejskiej (46-61)*. Warszawa: FAPA.
8. Adamowicz, M. (2017). Budżet Unii Europejskiej. W: M. Podstawka (red.), *Finanse: Instytucje, Instrumenty, Podmioty, Rynki, Regulacje*. Wyd. II. Warszawa: PWN.
9. Adamowicz, M. (2020). Bioeconomy as a Concept for the Development of Agriculture and Agribusiness. *Problems of Agricultural Economics, 365(4)*, 135-155. <https://doi.org/10.30858/zer/131842>
10. Adamowicz, M. (2021a). Agricultural development processes in the context of globalization challenges and new approaches to the concept of sustainable development. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej / Problems of Agricultural Economics, 366(1)*, 24-45.
11. Adamowicz, M. (2021b). Zielona gospodarka, zielony wzrost i zazielenienie jako formy realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju. *Więś i Rolnictwo, 191(2)*, 13-33.
12. Adamowicz M., Zwolińska-Ligaj M.A. (2017). Lokalne czynniki innowacyjności - perspektywa władz lokalnych i przedsiębiorców. *Polityki Europejskie, Finanse i Marketing, 67(18)*, 7-21.
13. Adamowicz, M., Zwolińska-Ligaj, M. (2018a). The Role of Local Government in the Creation of Innovation in Regional Peripheral Economies (A Case Study of The Lublin Region, Poland). *Olsztyn Economic Journal, 13(2)*, 123-140. <https://doi.org/10.31648/oje.2765>
14. Adamowicz, M., Zwolińska-Ligaj, M. (2018b). New concepts for rural development in the strategies and policies of the European Union. *Economic and Regional Studies/Studia Ekonomiczne i Regionalne, 11(3)*, 7-31. <https://doi.org/10.2478/ers-2018-0022>
15. Adamowicz, M., Zwolińska-Ligaj, M. (2018c). Finansowanie działalności innowacyjnej na przykładzie przedsiębiorstw z regionów peryferyjnych. *Roczniki Naukowe SERiA, XX(1)*, 9-16.

16. Adamowicz, M., Zwolińska-Ligaj, M. (2020). "Smart village" as a way for sustainable development of rural areas in Poland. *Sustainability*, 12(16), 6503. <https://doi.org/10.3390/su12166503>
17. Andersson, G. (2013). Rethinking regional innovation. *Systemic Practice and Action Research*, 26(1), 99-110. <https://doi.org/10.1007/s11213-012-9265-5>
18. Antonelli, C. (2003). *The Economics of Innovation, New Technologies, and Structural Change*. London: Routledge.
19. Appio, F.P., Lima, M., Paroutis, S. (2019). Understanding Smart Cities: Innovation ecosystems, technological advancements, and societal challenges. *Technological Forecasting and Social Change*, 142, 1-14. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2018.12.018>
20. Ascani, A., Bettarelli, L., Resmini, L., Balland, P.A. (2020). Global networks, local specialisation and regional patterns of innovation. *Research Policy*, 49(8), 104031. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2020.104031>
21. Asheim, B.T. (2004). SME innovation policy and the formation of regional networked innovation systems. W: OECD (red.), *Global knowledge flows and economic development* (19-50). Paris: OECD Publications Service.
22. Asheim, B.T., Isaksen, A. (2002). Regional Innovation Systems: The Integration of Local 'Sticky' and Global 'Ubiquitous' Knowledge. *The Journal of Technology Transfer*, 27(1), 77-86. <https://doi.org/10.1023/A:1013100704794>
23. Asheim, B.T., Gertler, M.S. (2005). The geography of innovation: regional innovation systems. W: J. Fagerberg, D.C. Mowery (red.), *The Oxford Handbook of Innovation*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199286805.003.0011>
24. Atterton, J. (2016). Invigorating the New Rural Economy: Entrepreneurship and Innovation. W: M. Shucksmith, D.L. Brown (red.), *Routledge International Handbook of Rural Studies*. London New York: Routledge.
25. Audouin, S., Gazull, L., Gautier, D. (2018). Territory matters: Exploring the functioning of an innovation system through the filter of local territorial practices-the example of the adoption of cashew trees in Burkina Faso. *Journal of Rural Studies*, 63, 130-140. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2018.08.007>
26. Aydalot, P., Keeble D. (1988). High Technology Industry and Innovative Environments in Europe: An Overview. W: P. Aydalot, D. Keeble (red.), *High Technology Industry and Innovative Environments: The European Experience*. London New York: Routledge.
27. Bagdziński, S.L. (1994). *Lokalna polityka gospodarcza w okresie transformacji systemowej*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
28. Bagdziński, S.L. (1996). Lokalny rozwój jako ważny czynnik przeciwdziałania bezrobociu. W: Z. Kaźmierczak (red.), *Polityka Gospodarcza, Region, Rynek pracy*. Łódź: Wydawnictwo Specjalistyczne Absolwent.
29. Bardhi, F., Eckhard, G.M. (2012). Access-Based Consumption: The Case of Car Sharing. *J. Consum. Res.*, 39(4), 881-898. <https://doi.org/10.1086/666376>
30. Bathelt, H., Malmberg, A., Maskell, P. (2004). Clusters and knowledge: local buzz, global pipelines and the process of knowledge creation. *Progress in human geography*, 28(1), 31-56. <https://doi.org/10.1191/0309132504ph4690a>
31. Baum, R. (2021). Sustainable development – a modern understanding of the concept. *Annals of the Polish Association of Agricultural and Agribusiness Economists*, XXIII(2), 9-28. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0015.0026>
32. Begg, D., Fisher, S., Dornbusch, R. (1993). *Ekonomia, T. 1, 2, 3*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.

33. Bergek, A., Jacobsson, S., Carlsson, B., Lindmark, S., Rickne, A. (2005). *Analyzing the dynamics and functionality of sectoral innovation systems – a manual*. Copenhagen: DRUID Tenth Anniversary Summer Conference.
34. Berman, A., Marino, A., Mudambi, R. (2020). The global connectivity of regional innovation systems in Italy: a core-periphery perspective. *Regional Studies*, 54(5), 677-691. <https://doi.org/10.1080/00343404.2019.1672865>
35. Blake, M.K., Hanson, S. (2005). Rethinking innovation: context and gender. *Environment and planning A*, 37(4), 681-701. <https://doi.org/10.1068/a3710>
36. Blakely, E.J. (1989). *Planning local economic development. Theory and Practice*. London: SAGE Library of Social Research.
37. Blakely, E.J., Bradshaw, T.K. (1999). What are “third wave” state economic development efforts? From incentives to industrial policy. *Economic Development Quarterly*, 3(3).
38. Blakely, E.J., Bradshaw, T.K. (2002). *Planning local economic development. Theory and Practice*. Thousand Oakes: SAGE Publications.
39. Blakely, E.J., Leigh, N.G. (2010). *Planning local economic development. Theory and practice*. London: SAGE.
40. Bocattini, G. (1990). The Marshallian industrial districts as a socio-economic notion. W: F. Pyke, G. Bocattini, W. Semgenberger (red.), *Industrial districts and interfirm co-operation in Italy*. Geneva: International Institute for Labour Studies.
41. Bogers, M., Chesbrough, H., Moedas, C. (2018). Open innovation: research, practices, and policies. *California Management Review*, 60(2), 5-16. <https://doi.org/10.1177/0008125617745086>
42. Boisier, S. (2005). Is the romm for local development in a globalized world?. *CEPAL Review*, 86.
43. Booyens, I. (2016). Global-local trajectories for regional competitiveness: Tourism innovation in the Western Cape. *Local Economy*. 31(1-2), 142-157. <https://doi.org/10.1177/0269094215618598>
44. Borys, T. (2016). Aksjologiczne podstawy zrównoważonego i inteligentnego rozwoju. *Ekonomia i Środowisko*, 58(3).
45. Boschma, R. (2005a). Proximity and innovation, a critical assessment, *Regional Studies*, 39(1). <https://doi.org/10.1080/0034340052000320887>
46. Boschma, R. (2005b). Rethinking regional innovation policy. W: G. Fuchs, P. Shapira (red.), *Rethinking regional innovation and change* (249-271). New York: Springer. https://doi.org/10.1007/0-387-23002-5_12
47. Bosworth, G., Rizzo, F., Marquardt, D., Strijker, D., Haartsen, T., Aagaard Thuesen, A. (2016). Identifying social innovations in European local rural development initiatives. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 29(4), 442-461. <https://doi.org/10.1080/13511610.2016.1176555>
48. Botsman, R., Rogers, R. (2011). *What's Mine is Yours: How Collaborative Consumption is Changing the Way We Live*. London: Collins.
49. Bouldin, K.E. (1965). *The Economies of the Coming Spaceship Earth*. Boulder: University of Colorado.
50. Braczyk, H.J., Cooke, P., Heidenreich, M. (1998). *Regional Innovation Systems: The Role of Governances in a Globalized World*. Londn New York: Routledge.
51. Brańka, P., Jopek, A., Musiał Molago, M. (2015). Rola infrastruktury instytucjonalnej w rozwoju lokalnym na przykładzie lokalnych grup działania w województwie małopolskim. W: T. Kudłacz, A. Hołuj (red.), *Infrastruktura w rozwoju regionalnym i lokalnym. Wybrane problemy*. Warszawa: CeDeWu.

52. Breschi, S., Lissoni, F. (2001). Knowledge spillovers and local innovation systems: a critical survey. *Industrial and Corporate Change*, 10(4), 975-1005. <https://doi.org/10.1093/icc/10.4.975>
53. Brodziński, Z., Kozłowski, W.M., Michalak, J. (2018). *Zintegrowane narzędzia stymulowania rozwoju lokalnego*. Olsztyn: Wydawnictwo PTE Olsztyn.
54. Brol, R. (1998). Rozwój lokalny – nowa logika rozwoju gospodarczego. *Gospodarka lokalna w teorii i praktyce. Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu*, 785.
55. Brol, R. (red.). (2005). *Gospodarka lokalna i regionalna w teorii i praktyce. Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 1083.
56. Brol, R. (2008). Planowanie strategiczne rozwoju regionalnego i lokalnego. *Zeszyty Naukowe WWSZiO*, 11.
57. Brol, R. (2009). Innowacyjność lokalnych jednostek terytorialnych. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Gospodarka lokalna i regionalna w teorii i praktyce*, 46, 52-61.
58. Brol, R. (2013a). Relacje między globalnością zmian a lokalnością rozwoju. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Local Economy in Theory and Practice: Local Development Governance Aspects*, 283, 11-18.
59. Brol, R. (2013b). Innovation vs. Regional Development, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego We Wrocławiu/ Research Papers of Wrocław University of Economics, Regional Economy in Theory and Practice*, 286.
60. Brol, R., Sztando A. (2011). Strategiczne kreowanie innowacyjności gospodarki lokalnej na przykładzie gminy Polkowice. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 179, 206-220.
61. Buda, G., Pethes, B., Lehotá, J. (2019). Dominant Consumer Attitudes in the Sharing Economy – A Representative Study in Hungary. *Resources*, 12. <https://doi.org/10.3390/resources9010001>
62. Burchard-Dziubińska, M., Rzońca, A., Drzazga, D. (2014). *Zrównoważony rozwój – naturalny wybór*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
63. Business Insider Polska (2020). Pobrane z: <https://businessinsider.com.pl/> (dostęp 10.06.2020).
64. Camagni, R. (2002). On the concept of territorial competitiveness: sound or misleading?. *Urban Stud.* 39, 2395-2411. <https://doi.org/10.1080/0042098022000027022>
65. Canzaneli, G. (2001). *Overview and learned lessons on local economic development. Human Development and decent work. Working Paper 1*. Geneva: ILO Universities.
66. Capello, R., Faggian, A. (2005). Collective learning and relational capital in local innovation processes. *Regional Studies*, 39(1), 75-87. <https://doi.org/10.1080/0034340052000320851>
67. Capello, R. (2007). *Regional Economics*. London: Routledge.
68. Capello, R. (2009). Space, growth and development. W: R. Capello, P. Nijkamp (red.), *Handbook of Regional Growth and Development Theories*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
69. Capello, R. (2011). Location, Regional Growth and Local Development Theories, *AESTI-MUM* 58(2011), 1-25.
70. Capello, R., Lenzi, C. (2013). Territorial patterns of innovation: a taxonomy of innovative regions in Europe. *Ann. Reg. Sci.* 51, 119-154. <https://doi.org/10.1007/s00168-012-0539-8>
71. Carney, D. (2002). *Sustainable Livelihood Approaches. Progress and Possibilities for Change*. London: DFID.

72. Carroll, M.C., Blair, J.P. (2008). *Local Economic Development: Analysis, Practices, and Globalization*. New York: Sage Publications.
73. Carson, D.A., Carson, D.B., Hodge, H. (2014). Understanding local innovation systems in peripheral tourism destinations. *Tourism Geographies*, 16(3), 457-473. <https://doi.org/10.1080/14616688.2013.868030>
74. Castelles, M. (2007). Społeczeństwo sieci. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
75. Chądzyński, J. (2007). Nowe koncepcje rozwoju w kierunku rozwoju lokalnego. W: J. Chądzyński, A. Nowakowska, Z. Przygodzki (red.), *Region i jego rozwój w warunkach globalizacji*. Warszawa: CeDEWu.
76. Chądzyński, J. (2012). *Nowe koncepcje rozwoju - w kierunku rozwoju lokalnego*. W: J. Chądzyński, A. Nowakowska, Z. Przygodzki (red.), *Region i jego rozwój w warunkach globalizacji*. Warszawa: Wydawnictwa Fachowe CeDeWu PL.
77. CEC. (2001). A sustainable Europe for a better world: European Union strategy for sustainable development, COM (2001) 264 final. Brussels: CEC.
78. Chesbrough, H.W. (2006). *Open innovation: The new imperative for creating and profiting from technology*. Boston: Harvard Business Press.
79. Chesbrough, H.W. (2008). Open innovation: a new paradigm for understanding industrial innovation. W: H.W. Chesbrough, W. Vanhaverbeke, J. West (red.), *Open Innovation: Researching a New Paradigm*. Oxford: Oxford University Press.
80. Chesbrough, H.W., Vanhaverbeke, W., Bakici, T., Lopez-Vega, H. (2011). *Open innovation and public policy in Europe*. Brussels: Science|Business Publishing Ltd
81. Chistyakova, N., Fedenkova, A.F., Shabaldina, N., Abushahmanova, J. (2015). Innovation Networks as Elements of Regional Innovation System: State-of-Art Review. W: *Innovation Management and Sustainable Economic Competitive Advantage: From Regional Development to Global Growth (1653-1661)*. Madrid: IBIMA.
82. Chojnicki, Z. (1988a). Terytorialny system społeczny. *Biuletyn KPZK PAN*, 138, 29-49.
83. Chojnicki, Z. (1988b), Koncepcja terytorialnego systemu społecznego. *Przeegląd Geograficzny*, LX(4), 491-510.
84. Chojnicki, Z., Czyż, T. (1992). Region – regionalizacja – regionalizm, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 2(54).
85. Chung, S. (2002). Building a national innovation system through regional innovation systems. *Technovation*, 22(8), 485-491. [https://doi.org/10.1016/S0166-4972\(01\)00035-9](https://doi.org/10.1016/S0166-4972(01)00035-9)
86. Churski, P. (2005). Czynniki rozwoju regionalnego w świetle koncepcji teoretycznych. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej we Wrocławku. Nauki Ekonomiczne*, 19(3), 13-30.
87. Churski, P. (2018). Podejście zorientowane terytorialnie (place-based policy) – teoria i praktyka polityki regionalnej. *Rozwój Regionalny i Polityka Regionalna*, 41, 31-50. <https://doi.org/10.14746/rrpr.2018.41.04>
88. Cichocki, T. (2009). *Zadania instytucji otoczenia biznesu. Materiał szkoleniowy: rola instytucji otoczenia biznesu w promocji i rozwoju innowacji i przedsiębiorczości*. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.
89. Cooke, P., Uranga, M.G., Etxebarria, G. (1997). Regional innovation systems: Institutional and organisational dimensions. *Research Policy*, 26(4-5), 475-491. [https://doi.org/10.1016/S0048-7333\(97\)00025-5](https://doi.org/10.1016/S0048-7333(97)00025-5)
90. Cooke, P., Uranga, M.G., Etxebarria, G. (1998). Regional systems of innovation: an evolutionary perspective. *Environment and Planning A*, 30(9), 1563-1584. <https://doi.org/10.1068/a301563>

91. Crevoisier, O. (2004). The innovative milieus approach: toward a territorialized understanding of the economy?. *Economic geography*, 80(4), 367-379. <https://doi.org/10.1111/j.1944-8287.2004.tb00243.x>
92. Curtis, S.K., Lehner, M. (2019). Defining the Sharing Economy for Sustainability. *Sustainability*, 11, 567. <https://doi.org/10.3390/su11030567>
93. Cymerman, R., Cymerman, J. (2016). *Gospodarka nieruchomościami w zadaniach z elementami wyceny*. Koszalin: Wydawnictwo Politechniki Koszalińskiej.
94. Czternasty, W., Kujaczyński, T. (2001). *Rola aktywności gospodarczej w rozwoju obszarów wiejskich. Zeszyty Naukowe*, 380. Kraków: Wydawnictwo AR.
95. Czudec, A., Miś, T., Zając, D. (2018). *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich w wymiarze regionalnym*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
96. Dacko, A., Dacko, M. (2018). Studia nad rozwojem obszarów wiejskich – od paradygmatu wzrostu do rezylencji. *Wież i Rolnictwo*, 179. <https://doi.org/10.53098/wir022018/03>
97. D'Ambrosio, A., Gabriele, R., Schiavone, F., Villasalero, M. (2017). The role of openness in explaining innovation performance in a regional context. *The Journal of Technology Transfer*, 42(2), 389-408. <https://doi.org/10.1007/s10961-016-9501-8>
98. De la Mothe, J., Paquet, G. (1998). *Local and regional systems of innovation as learning socio-economies. In Local and regional systems of innovation*. Boston: Springer.
99. Derlukiewicz, N., Mempel-Snieżyk, A., Mankowska, D. (2021). Development of Innovation Economy – Activity of Local Government in Poland. *European Research Studies Journal*, XXIV(2), 175-195. <https://doi.org/10.35808/ersj/2120>
100. Dolnicki, B. (2016). *Samorząd terytorialny*. Warszawa: Wolters Kluwer.
101. Domański, R. (1990). *Gospodarka przestrzenna*. Warszawa: PWN.
102. Domański, R. (1999). *Strategiczne planowanie rozwoju gospodarczego gminy*. Warszawa: ARK, Hamal Books.
103. Domański, R., (red.). (2000). Nowe problemy rozwoju wielkich miast i regionów. *Biuletyn KPZK PAN*, 192.
104. Domański, B. (2002). Problemy metod badań inwestycji zagranicznych w układach przestrzennych. W: H. Rogacki (red.), *Możliwości i ograniczenia zastosowania metod badawczych w geografii społeczno-ekonomicznej i gospodarce przestrzennej*. Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
105. Dominiak, J., Churski, P. (2012). Rola innowacji w kształtowaniu regionów wzrostu i stagnacji gospodarczej w Polsce. *Studia Regionalne i Lokalne*, 50(4), 54-77.
106. Drucker, P.F. (2004). *Natchnienie i fart czyli innowacja i przedsiębiorczość*. Warszawa: Wydawnictwo Studio Emka.
107. Dylewski, M. (2009). Instrumenty i kierunki stymulacji rozwoju przedsiębiorstw i instytucji przez jednostki samorządu terytorialnego. *Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego*, 532.
108. Dziedzic, S., Woźniak, L. (2013). *Ekoinnowacje jako priorytetowy kierunek „Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Podkarpackiego”*. Rzeszów: Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej.
109. Dziedzic, S. (2018a). *Ekoinnowacje w regionalnych strategiach innowacji. Istota, uwarunkowania, modelowanie*. Rzeszów: Oficyna Wydawnicza Politechniki Rzeszowskiej.
110. Dziedzic S. (2018b), *Koncepcje Quintuple Helix oraz Smart Specialisation w kreowaniu regionalnego systemu ekoinnowacji. Studium przypadku. Studia KPZK, Rozwój lokalny i regionalny. Teorie i zastosowania*, 184,256-264.
111. Dziemianowicz, W., Swaniewicz, P. (red.). (2007). *Gmina pasywna*. Warszawa: Polska Akademia Nauk.

112. Dziemianowicz, W., Laskowska, A., Peszat, K. (2017). Local innovation systems in Poland – the beginning of the road. *Miscellanea Geographica*, 21(2), 60-67.
113. Dziemianowicz, W., Szmigiel-Rawska, K., Nowicka, P., Dąbrowska, A. (2012). *Planowanie strategiczne. Poradnik dla pracowników administracji publicznej*. Warszawa: MRR.
114. Edquist, C. (2001). Innovation policy in the systems of innovation approach: some basic principles. W: M.M. Fischer, J. Fröhlich (red.), *Knowledge, complexity and innovation systems* (46-57). Berlin, Heidelberg: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-662-04546-6_3
115. Edquist, C. (2005a). Systems of innovation. Perspectives and challenges. W: J. Fagerberg, D.C. Mowery, R.R. Nelson (red.), *The Oxford Handbook of Innovation*. Oxford: Oxford University Press.
116. Edquist, C. (2005b). Systems of Innovation Approaches – Their Emergence and Characteristics. W: C. Edquist (red.), *Systems of innovation. Technologies, Institutions and Organizations*. London New York: Routledge.
117. Edquist, C. (2011). *Innovation Policy Design: Identification of Systemic Problems*, Paper no. 2011/06. Lund: Circle, Lund University.
118. Elden, S. (2010). Land, terrain, territory, *Progress in Human Geography*, 34(6). <https://doi.org/10.1177/0309132510362603>
119. Encyklopedia PWN. *Innowacje*. Pobrane z: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/innowacje;3914833.html> (dostęp 10.06.2020).
120. ESPON. (2006). *Terytorialne uwarunkowania konkurencyjności i spójności. Regionalna różnorodności Europy i jej potencjały statystyczne*.
121. Estrin, S., Mickiewicz, T. (2010). *Entrepreneurship in transition economies: the role of institutions and general change. Discussion Paper No. 4805*. Berlin: IZA.
122. Etzkowitz, H. (2014). Making a humanities town: knowledge-infused clusters, civic entrepreneurship and civil society in local innovation systems. *Triple Helix*, 2(1), 1-22. <https://doi.org/10.1186/s40604-014-0012-z>
123. European Commission. (1995). *Green paper on innovation*. Pobrane z: http://europa.eu/documents/comm/green_papers/pdf/com95_688_en.pdf (dostęp 30.05.2018).
124. European Commission. (2010). *Cohesion policy support. For local development: Best practice and Future policy options final report*. Pobrane z: https://ec.europa.eu/regional_policy/archive/consultation/terco/cp_support_local_dev_en.pdf (dostęp 30.05.2018).
125. European Commission. (2018). *EU Action for SMART VILLAGE*, 12. April 2017. Pobrane z: <http://enrd.eceuropa.eu> (dostęp 30.05.2018).
126. European Commission. (2019). *Communication from the Commission of the European Union and the European Parliament, the European Council, the European and Economic and Social Committee and the Committee of the Regions; The European Green Deal, COM*. Brussels: European Commission.
127. European Commission. (2021). *Study on the effectiveness of public innovation support for SMEs in Europe. Final report*. Pobrane z: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d031aa03-9295-11eb-b85c-01aa75ed71a1/language-en> (dostęp 20.06.2021).
128. European Commission, EUROSTAT. (2015). *Nomenklatura Jednostek Terytorialnych do celów Statystycznych*. Brussels: Office for Official Publications for the European Commission.
129. Fagerberg, J. (2005). Innovation. A guide to the literature. W: J. Fagerberg, D.C. Mowery, R.R. Nelson (red.), *The Oxford Handbook of innovation*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199286805.001.0001>

130. Farrell, G., Lukesch, R. (1998). *The innovativeness of rural Europe: A contribution to the concept of innovation. ERSA conference papers*. Louvain-la-Neuve: European Regional Science Association.
131. Fekete, É.G. (2007). Innovations in micro-regional and local development. *Eszak-magyarországi Stratégiák Füzetek*, 4, 65-67.
132. Filipiak, S., Kogut, M., Szewczuk, A., Zioło, M. (2005). *Rozwój lokalny i regionalny. Uwarrantowania, finanse, procedury*. Szczecin: Fundacja na Rzecz Uniwersytetu Szczecińskiego.
133. Filipiak, B. (2008). *Strategie finansowe jednostek samorządu terytorialnego*. Warszawa: PWE.
134. Filipiak, B., Ruszała, J. (2009). *Instytucja otoczenia biznesu. Rozwój, wsparcie, instrumenty*. Warszawa: Centrum Doradztwa i Informacji Difin.
135. Filipiak, B., Dylewski, M. (2015). Działalność inwestycyjna jednostek samorządu terytorialnego w latach 2008-2013. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia*, 73.
136. Filipiak-Dylewska, B. (2008). *Strategie finansowe jednostek samorządu terytorialnego*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
137. Filipiak-Dylewska, B. (2009). *Metoda kompleksowej oceny gospodarki finansowej jednostki samorządu terytorialnego*. Warszawa: Diffin.
138. Fimm, J.M. (2000). *Innovation strategies in Australian local government*. Brisbane: Queensland University of Technology.
139. *Five generations of innovation*. Pobrane z: <https://www.provenmodels.com/575/five-generations-of-innovation/roy-r.-rothwell> (dostęp 23.08.2020).
140. Florida, R. (1995). Towards the learning region. *Futures*, 27(5).
141. Foltynowicz, Z. *Ekoinnowacje szansą na rozwój*. Pobrane z: www.e-czytelnia.abrys.pl/drukuj.php?mod=tekst&id=9919 (dostęp 17.09.2012).
142. Foray, D., David, P.A., Hall, B.H. (2011). *Smart Specialization. From Academic Idea to Political Instrument, the Surprising Career of Concept and the Difficulties Involved*. MTEI Working Paper. Lousanne: EPFEL.
143. Francik, A. (2003). *Sterowanie procesami innowacyjnymi w organizacji*. Kraków: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie.
144. Freeman, C. (1995). The National System of Innovation in historical perspective. *Cambridge Journal of Economics*, 19(1), 5-24.
145. Freeman, C., Soete, L. (1997). *The economics of industrial innovation*. London New York: Routledge.
146. Freshwater, D. (2016). *Economic transformations. Understanding the determinants of rural growth*. Lonon New York: Routledge.
147. Firedman, J. (1967). *A general theory of potential development*. Santiago: Ford Foundation Urban and Regional Development Advisory Programme in Chile.
148. Friedman, T.L. (2013) Opinion/Welcome to the „Sharing Economy. *The New York Times*, 20 July, 2013.
149. Friis-Hansen, E., Egelyng, H. (2007). *Supporting local innovation for rural development: analysis and review of five innovation support funds. DIIS REPORT 2007:4*. Copenhagen: Danish Institute for International Studies.
150. Fukuyama, F. (1997). *Zaufanie: kapitał społeczny a droga do dobrobytu*. Warszawa, Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN.
151. Gałązka, A. (2017). Teoretyczne podstawy rozwoju regionalnego teorie, czynniki i bariery rozwoju regionalnego. *Studia BAS*, 1(49).

152. Gałuszka, K. (2004). Identyfikacja rozwoju lokalnego i źródeł jego finansowania. W: T. Famulska, K. Znaniecka (red.), *Finansowe aspekty rozwoju lokalnego*. Katowice: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Katowicach.
153. Gansky, L. (2012). *The Mesh – Why the Future of Business Is Sharing*. New York: Penguin Group.
154. Garcia, R., Calantone, R. (2002). A critical look at technological innovation typology and innovativeness terminology: a literature review. *The Journal of Product Innovation Management*, 19, 110-132. <https://doi.org/10.1111/1540-5885.1920110>
155. Garcia-Feijoo, M., Eizaguirre, A., Rica-Aspiunza, A. (2020). Systematic Review of Sustainable Development Goal. *Development in Business Schools*. 12, 440. <https://doi.org/10.3390/su12010440>
156. Gardocka, A. (2005). Kultura ekonomiczna jako instytucja. W: D. Kopycińska (red.), *Teoretyczne aspekty gospodarowania*. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński.
157. Garofoli, G. (1993). Economic development. Organization of production and territory. *Revue d'économie industrielle*, 64. <https://doi.org/10.3406/rei.1993.1475>
158. Gesteland, R. (2000). *Różnice kulturowe a zachowania w biznesie*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
159. Gawlikowska-Hueckel, K. (2003). *Procesy rozwoju regionalnego w Unii Europejskiej. Konwergencja czy polaryzacja*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
160. Gawroński, H. (2010). *Zarządzanie strategiczne w samorządach lokalnych*. Warszawa: Oficyna Wolters Kluwer Business.
161. Gilowska, Z. (1998). Bariery rozwoju lokalnego. *Studia Regionalne i Lokalne*, 58(25).
162. Glapiński, A. (2012). Schumpeterowska Teoria Przedsiębiorcy, czyli skąd się bierze pies. *Konsumpcja i Rozwój*, 1(2).
163. Glinka, B. (2008). *Kulturowe uwarunkowania przedsiębiorczości w Polsce*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
164. Główny Instytut Górnictwa. (2015). *Przewodnik budowania lokalnej strategii innowacji opracowany w ramach projektu „Sieć regionalnych obserwatoriów specjalistycznych”*. Katowice: Urząd Marszałkowski Województwa Śląskiego.
165. Godlewska, M., Markowska, S. (2019). Development of local and regional entrepreneurship – which institutions matter? Evidence from Poland. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 33(1).
166. Gorlach, K., Nowak, P., Klekotko, M. (2013). Myśl lokalnie, działaj globalnie, czyli o pewnym rozumieniu rozwoju społecznego w dobie globalizacji. W: D. Kasprzyk (red.), *Nie tylko o wsi... Szkice humanistyczne dedykowane Profesor Marii Wieruszewskiej-Adamczyk* (89-115). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/7969-011-4.05>
167. Gorzelak, G. (1992). Planowanie gospodarcze rozwoju lokalnego. W: J.P. Georgic, G. Gorzelek (red.), *Gmina przedsiębiorczość, promocja* (22-24). Warszawa: Studia Regionalne i Lokalne.
168. Gorzelak, G. (2000). Zewnętrzne interwencje jako czynnik rozwoju lokalnego. *Studia Regionalne i Lokalne*, 3.
169. Gorzelak, G. (2008). Fakty i mity rozwoju regionalnego. *Zarządzanie Publiczne*, 6(4).
170. Gorzelak, G., Jałowiecki, B., Woodward, R., Dziemianowicz, W., Herbst, M., Roszkowski, W., Zarycki, T. (red.) (1999). *Dynamics and factors of local success in Poland*. Seria: Regional and local studies, nr 15. Warsaw: University of Warsaw, European Institute for Regional and Local Development.

171. Gorzelak, G., Bąkowski, A., Kozak, M., Olechnicka, A. (2000). *Polskie Regionalne Strategie Innowacji, Ocena i wnioski dla dalszego działania*. Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
172. Górniak, J., Mazur, S. (red.). (2012). *Zarządzanie strategiczne rozwojem*. Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
173. Grabowska, A. (2014). *Władze samorządowe jako podmiot kształtujący gospodarkę terytorialną w regionie*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Medycznego w Katowicach.
174. Granovetter, M. (1990). The Old and the New Economic Sociology: a History and an Agenda. W: R. Friedland, A.F. Robertson (red.), *Beyond the Marketplace. Rethinking economy and society*. New York: Aldine de Gruyter.
175. Greffe, X. (2005). The instruments of good governance. W: S. Giguere (red.), *Local governance and the drivers of growth*. Paris: OECD.
176. Gregersen, B., Johnson, B. (1997). Learning economies, innovation systems and European integration. *Regional Studies*, 31(5), 479-490. <https://doi.org/10.1080/00343409750132270>
177. Greta, M. (2014). Endogenicność w rozwoju regionów/euroregionów w aspekcie europejskich wyzwań smart specialisation. *Optimum. Studia Ekonomiczne*, 67(1), 46-57. <https://doi.org/10.15290/ose.2014.01.67.04>
178. Grosse, G.T. (2002). Przegląd koncepcji rozwoju regionalnego. *Studia Regionalne i Lokalne*, 8(1).
179. Grosse, T.G. (2007). Wybrane koncepcje teoretyczne i doświadczenia praktyczne dotyczące rozwoju regionów peryferyjnych. *Studia Regionalne i Lokalne*, 27(1), 27-49.
180. Gruchmann, B. (1992). Nowy paradygmat rozwoju regionalnego. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 2.
181. Grupa Lizbońska. (1986). *Granice Konkurencji*. Warszawa: Poltext.
182. Guzal-Dec, D. (2015). *Samorząd gminny w kreowaniu zrównoważonego rozwoju obszarów przyrodniczo cennych województwa lubelskiego, Monografie i Rozprawy Nr 4*. Biała Podlaska: Wydawnictwo PSW w Białej Podlaskiej.
183. Guzal-Dec, D. (2018). Intelligent development of the countryside - the concept of smart villages: assumptions, possibilities and implementation limitations/ Inteligentny rozwój wsi – koncepcja smart villages: założenia, możliwości i ograniczenia implementacyjne. *Economic and Regional Studies*, 11(3), 32-49. <https://doi.org/10.2478/ers-2018-0023>
184. Harrison, L.E., Huntington, S.P. (red.). (2003). *Kultura ma znaczenie: jak wartości wpływają na rozwój społeczeństw*. Poznań: Zysk i S-ka.
185. Herbst, M., Swianiewicz, P. (2002). Korzyści i niekorzyści skali w działaniach samorządu terytorialnego. *Samorząd Terytorialny*, 6.
186. Hilgers, D., Ihl, C. (2010). Citizenourcing: Applying the concept of open innovation to the public sector. *International Journal of Public Participation*, 4(1).
187. Hjalager, A.M. (2009). Cultural tourism innovation systems—the Roskilde festival. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 9(2-3), 266-287. <https://doi.org/10.1080/15022250903034406>
188. Hjalager, A.M. (2010). Regional innovation systems: The case of angling tourism. *Tourism Geographies*, 12(2), 192-216. <https://doi.org/10.1080/14616681003725201>
189. Hollanders, H., Arundel, A., Buligescu, B., Peter, V., Roman, L., Simmonds, P. with inputs from Nordine Es-Sadki (MERIT). (2013). *European Public Sector Innovation Scoreboard 2013. A pilot exercise*. Brussels: European Commission.
190. Hollanders, H., Tarantola, S., Loschky, A., (2009). *Regional Innovation Scoreboard (RIS), Methodology Report*. Maastricht: Pro Inno Metrics, Inno Metrics.

191. Hryniewicz, J.T. (2000). Endo- i egzogeniczne czynniki rozwoju gospodarczego gmin i regionów. *Studia Regionalne i Lokalne*, 2(2).
192. Hryniewicz, J.T. (2004). *Polityczny i kulturowy kontekst rozwoju gospodarczego*. Warszawa: Scholar.
193. Huczek, M. (2010). Przedsiębiorczość ekologiczna a rozwój lokalny. *Przedsiębiorczość – Edukacja*, 6. <https://doi.org/10.24917/20833296.6.20>
194. Iizuka, M. (2013). *Innovation systems framework: still useful in the new global context? UNU-MERIT Working Papers 2013-005*. Maastricht: UNU-MERIT.
195. Isaksen, A., Karlsen, J. (2016). Innovation in Peripheral Regions. W: R. Shearmur, C. Carincazeaux, D. Doloreux (red.), *Handbook on the Geographies of Innovation*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
196. Isar, Y.R. (2013). *Creative economy report: widening local development pathways*. New York: United Nations.
197. Jałowiecki, B. (1989). *Rozwój lokalny, Rozwój regionalny, Samorząd terytorialny 16*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
198. Jałowiecki, B., Szczepański, M.J., Gorzelak, G. (2002). *Rozwój lokalny i regionalny w perspektywie socjologicznej*. Tychy: Śląskie Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania i Nauk Społecznych.
199. Jackson, T. (1993). *Clean Production Strategies Developing Preventive Environmental Management in the Industrial Economy*. Boca Raton: CRC Press.
200. Janasz, W. (2011). Procesy innowacyjne w przedsiębiorstwie. W: S. Marek, M. Białasiewicz (red.), *Podstawy nauki o organizacji. Przedsiębiorstwo jako organizacja gospodarcza*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
201. Janasz, W., Kozioł-Nadolna, K. (2011). *Innowacje w organizacji*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
202. Jasiński, A.H. (2012a). Innowacja, firma innowacyjna, scena innowacji. W: . H. Jasiński, R. Ciborowski (red.), *Ekonomika i zarządzanie innowacjami w warunkach zrównoważonego rozwoju*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
203. Jasiński, A.H. (2012b). Procesy innowacji, transferu techniki i dyfuzji. W: A.H. Jasiński, R. Ciborowski (red.), *Ekonomika i zarządzanie innowacjami w warunkach zrównoważonego rozwoju*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
204. Jewtuchowicz, A. (2005). *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
205. Jouen, M. (2011). *Local development in Europe. Assessments and prospects after the economic crisis*. Policy Brief Notre Europe 21.
206. Jouen, M., Kolosy, K., Pellegrin, J.P., Ramsden, P., Szegvari, P., Chambon, N. (2010). *Cohesion policy support for development: best practice ad future policy actions. Final Report*. Brussels: European Commission, Directorate General for Regional Policy.
207. Jourmand, R. (2011a). *Durable? Sustainable?*. Bron: IFSTTAR Researchers.
208. Jourmand, R. (2011b). Environmental sustainability assessment: towards a new framework. *International Journal of Sustainable Society*, 3(2).
209. Kahle, L.R., Gurel-Atay, E. (2014). *Communicating sustainability for the green economy*, 1st edition. New York: Routledge.
210. Karo, E. (2012). Modernizing governance of innovation policy through 'decentralization': A new fashion or a threat to state capacities?. *Innovation*, 14(4), 495-509. <https://doi.org/10.5172/impp.2012.14.4.495>
211. Karpa, A., Łaguna, D., Łaguna, T.M., Napiórkowska-Baryła, A., Witkowska-Dąbrowska, M., Zapotoczna, M. (2010). *Gospodarowanie zasobami naturalnymi*. W: T.M. Łaguna,

- M. Witkowska-Dąbrowska (red.), *Zarządzanie zasobami środowiska*. Białystok-Olsztyn: Wydawnictwo Ekonomia i Środowisko.
212. King, R.P., Hand, M.S., Gómez, M.I. (red.). (2014). *Growing local: case studies on local food supply chains*. Lincoln: University of Nebraska Press.
213. Kirchherr, J., Reike, D., Hekkert, M. (2017). Conceptualizing the circular economy: an analysis of 114 definitions. *Resour. Conserv. Recycl.*, 127. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2017.09.005>
214. Klasik, A. (1996a). Zarządzanie rozwojem lokalnym. W: F. Kuźnik (red.), *Zarządzanie rozwojem gmin w zespołach miejsko-przemysłowych*. Katowice: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Katowicach.
215. Klasik, A. (1996b). Lokalny rozwój gospodarczy i metody jego budowania. W: M. Obrępański (red.), *Gospodarka lokalna w teorii i praktyce*. Wrocław: Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu.
216. Klasik, A. (2001). *Strategie regionalne. Formułowanie i wprowadzanie w życie*. Katowice: Wydawnictwo AE.
217. Klasik, A., Kuźnik, F. (red.). (1998). *Zarządzanie strategiczne rozwojem lokalnym i regionalnym*. Katowice: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Katowicach.
218. Klasik, A., Kuźnik, F. (2007). Regiony uczące się w teorii i polityce rozwoju regionalnego. W: A. Jewtuchowicz (red.), *Region w gospodarce opartej na wiedzy*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
219. Klasik, A., Kuźnik, F. (2019). *Regiony uczące się w teorii i polityce rozwoju metropolitarne*. Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach. Przyszłość metropolii i regionu miejskiego. Katowice: Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach.
220. Kłodziński, M. (2009). Znaczenie i potrzeba tworzenia strategii rozwoju gminy. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 2009(2), 33-47.
221. Kłosowska, A. (1997). Kultury narodowe wobec globalizacji i tożsamości jednostki. *Kultura i Społeczeństwo*, 4.
222. Kłosowski, S., Adamski, J. (1999). Cele i zadania skutecznego rozwoju gospodarczego. W: D.C. Wagner (red.), *Strategia rozwoju gospodarczego miast i gmin*. Warszawa: LGPP.
223. Knosala, R., Boratyńska-Sala, A., Jurczyk-Bunkowska, M., Moczwała, A. (2014). *Zarządzanie innowacjami*. Warszawa: PWE.
224. Kogut-Jaworska, M. (2008). *Instrumenty interwencjonizmu lokalnego w stymulowaniu rozwoju gospodarczego*. Warszawa: CeDeWu.
225. Kogut-Jaworska, M. (2009). Stymulowanie rozwoju gospodarczego przez samorząd lokalny na przykładzie instrumentów, polityki lokalnej samorządu w mieście Szczecin. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, Problemy Zarządzaniem Finansów i Marketingu*, 14.
226. Kołodko, G.W. (1994). *Strategia dla Polski*. Warszawa: Poltext.
227. Kołodko, G.W. (2001). *Tygrys z ludzką głową*. Toruń: TNOiK.
228. Komisja Europejska, (2004). *Trzeci raport na temat spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej Unii Europejskiej*. Bruksela: Komisja Europejska.
229. Komisja Europejska, (2007). *Siódmy raport na temat spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej Unii Europejskiej*. Bruksela: Komisja Europejska.
230. Komisja Europejska. (2008). *Traktat z Lizbony*. Bruksela: Komisja Europejska.
231. Komisja Europejska. (2017). *Ewaluacja innowacyjności w programach rozwoju obszarów wiejskich na lata 2014–2020. Wytyczne*. Bruksela: Komisja Europejska – Dyrekcja Generalna ds. Rolnictwa i Rozwoju Obszarów Wiejskich – Dział C.4.

232. Komninaki, D. (2015). Regional innovation systems in peripheral regions: insights from western Greece. *Regional Studies, Regional Science*, 2(1), 332-340. <https://doi.org/10.1080/21681376.2015.1039568>
233. Korenik, S. (1998). Zarządzanie rozwojem lokalnym (gminy). W: S. Dolata (red.), *Funkcjonowanie samorządu terytorialnego. Doświadczenie i perspektywy, tom 1*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego.
234. Korenik, S. (2007). Teoria rozwoju regionalnego w świetle zmian społeczno-gospodarczych. Ekonomiczne i organizacyjne instrumenty wspierania rozwoju lokalnego i regionalnego. *Ekonomiczne Problemy Usług*, 14(1).
235. Korenik, S. (2011). Ewolucja teorii lokalizacji i teorii rozwoju regionalnego. W: S. Korenik, A. Zalewska-Półtorak (red.), *Teorie rozwoju regionalnego – ujęcie dynamiczne*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
236. Kosiedowski, W. (red.). (2001). *Zarządzanie rozwojem regionalnym i lokalnym. Problemy teorii i praktyki*. Toruń: TNOiK.
237. Kosiedowski, W. (2005). Wprowadzenie do teorii i praktyki rozwoju regionalnego i lokalnego. W: W. Kosiedowski (red.), *Samorząd terytorialny procesie rozwoju regionalnego i lokalnego*. Toruń: Dom Organizatora.
238. Kosiedowski, W., 2008. Zarządzanie rozwojem regionalnym i lokalnym. W: Z. Strzelecki (red.), *Gospodarka regionalna i lokalna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
239. Kostro, K. (2009). Zagadnienia kulturowe w ekonomii. *Gospodarka Narodowa*, 20(3).
240. Kot, J., Stawasz, D. (2000). Globalne uwarunkowania rozwoju województw, *Rozwój Regionalny*, 14(1).
241. Kot, J. (2001). Rozwój lokalny – jego istota, cele i czynniki. W: T. Markowski, D. Stawosz (red.), *Ekonomiczne i środowiskowe aspekty zarządzania rozwojem miast i regionów*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
242. Kot, J. (2003). *Zarządzanie rozwojem gminy a praktyka planowania strategicznego*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
243. Kot, J. (2008). *Przegląd podstawowych pojęć w zakresie innowacji i konkurencyjności regionalnej, Raport z realizacji tematu badawczego: struktura gałęziowo-branżowa gospodarka regionu świętokrzyskiego w kontekście absorpcji innowacji i skłonności jednostek gospodarczych do ich wdrażania*. Pobrane z: <http://www.ujk.edu.pl/iekon/zporr/raport/Kot.doc> (dostęp 01.08.2017).
244. Kotler, P., Haider, D.R., Rein, I.J. (1993). *Marketing Places: Attracting Investment, Industry, and Tourism to Cities, States, and Nations*. New York: Free Press.
245. Koziół-Nadolna, K., Świadek, A. (2010). Innovation process models with emphasis on open innovation models. *Folia Oeconomica Stetinensia*, 9(1). <https://doi.org/10.2478/v10031-010-0007-5>
246. Kozłowski, S. (2000). *Ekorozwój – wyzwanie XXI wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
247. Kożuch, A. (2009). Zarządzanie lokalne: stymulowanie rozwoju obszarów wiejskich. *Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego*, 23, 137-148.
248. Kożuch, A. (2011). Rola samorządu terytorialnego we wspieraniu rozwoju lokalnego. W: A. Kożuch, A. Noworól (red.), *Instrumenty zarządzania rozwojem w przedsiębiorczych gminach*. Kraków: Instytut Spraw Publicznych.
249. Kożuch, B., Kożuch, A. (2012). Innowacyjność w zarządzaniu rozwojem lokalnym. *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 25(3), 137-145.
250. Krajewski, K., Śliwa, J. (2004). *Lokalna przedsiębiorczość w Polsce. Uwarunkowania rozwoju*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego.

251. *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2030. Rozwój społecznie wrażliwy i terytorialnie zrównoważony.* (2019). Warszawa.
252. Kroeber, A.L., Kluckhohn, C., Untereiner, W. (1952). *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions.* Cambridge, Mass.: The Museum.
253. Krugmann, P., Wells, R. (2021). *Makroekonomia.* Warszawa: PWN.
254. Kruk, H. (2010). *Przygraniczna konkurencyjność regionów.* Toruń: Wydawnictwo TNOiK.
255. Krzemieniewska, G. (2009). Wiedza ekonomiczna i umiejętności społeczne młodzieży wiejskiej. *Acta Scientiarum Polonorum, Oeconomia*, 8(3).
256. Kuciński, K. (2009). *Geografia ekonomiczna.* Kraków: Oficyna Wolters Kluwer Polska.
257. Kuciński, K. (2011). Globalizacja jako indygenizacja globalizacji. *Rocznik Żyrardowski*, 9.
258. Kudłacz, T. (1999). *Programowanie rozwoju regionalnego.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
259. Kudłacz, T., Mazur, S., Pyszkowski, A. (2004). *Podstawowe elementy strategii rozwoju regionalnego.* Warszawa, Kraków: RCSS.
260. Kupiec, L. (1993). *Rozwój społeczno-gospodarczy.* Białystok: Dział Wydawnictw Filii UW.
261. Kuźniar, K. (2008). Rola regionów uczących się w kreowaniu zasobów niematerialnych będących podstawą gospodarki wiedzy. W: M. Noga, K. Stawicka (red.), *Co decyduje o konkurencyjności polskiej gospodarki?* Warszawa: CeDeWu.
262. Kuźnik, F. (2007). Regionalne i lokalne aspekty rozwoju społecznego. W: A. Frączkiewicz-Wronka (red.), *Zarządzanie publiczne w lokalnej polityce rozwoju.* Warszawa: WSPTWP.
263. Lambooy, J.G., Boschma, R.A. (2001). Evolutionary economics and regional policy. *The Annals of Regional Science*, 35(1), 113-131. <https://doi.org/10.1007/s001680000033>
264. Latoszek, E., Proczek, M., Krukowska, M. (2016). *Zrównoważony rozwój a globalne dobra publiczne w teorii i praktyce organizacji międzynarodowych.* Warszawa: SGH.
265. Laudes, D.S. (2000). *Bogactwo i nędza narodów. Dlaczego jedni są tak bogaci, a inni tak ubodzy.* Poznań: MUZA SA.
266. Le Berre, M. (1992). Territories. W: A. Bailly, R. Ferras, D. Pumain (red.), *Encyclopedie de geographie.* Paris: Économica.
267. Lewczuk, J. (2000). Czynniki i bariery rozwoju regionalnego. W: *Gospodarka przestrzenna t. IV. Polityka regionalna.* Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
268. Leydesdorff, L. (2012). The triple helix, quadruple helix,..., and an N-tuple of helices: explanatory models for analyzing the knowledge-based economy?. *Journal of the Knowledge Economy*, 3(1), 25-35. <https://doi.org/10.1007/s13132-011-0049-4>
269. Lis, F.J. (1996). *Wartości w kształtowaniu motywacji i organizacji życia społecznego.* Lublin: Politechnika Lubelska.
270. *Lokalna Strategia Innowacji dla powiatu bialskiego i miasta Biała Podlaska.* (2013). Lublin: Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego w Lublinie.
271. *Lokalna Strategia Innowacji dla powiatu włodawskiego, krasnostawskiego, chełmskiego i miasta Chełm 2014-2020.* (2013). Lublin: Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego w Lublinie.
272. *Lokalna Strategia Innowacji dla powiatu puławskiego i miasta Puławy.* (2013). Lublin: Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego w Lublinie.
273. *Lokalna Strategia Innowacji dla obszaru wzrostu (powiat łączyński i powiat świdnicki) na lata 2014-2020.* (2013). Lublin: Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego w Lublinie.
274. Lundvall, B.Å. (red.). (1992). *National Systems of Innovation Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning.* London: Pinter Publishers.

275. Lundvall, B.Å. (2007). National innovation systems – analytical concept and development tool. *Industry and Innovation*, 14(1), 95-119. <https://doi.org/10.1080/13662710601130863>
276. Łaźniewska, E. (2004). Uczące się regiony, terytorialne systemy produkcyjne a procesy globalizacji. W: A. Jewtuchowicz (red.), *Wiedza, innowacyjność, przedsiębiorczość a rozwój regionów*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
277. Łuczyszyn, A. (2012). Innowacje społeczne jako determinanta rozwoju lokalnego. *Regional Journal/Biblioteka Regionalisty*, 12.
278. Łuczyszyn, K. (2013). *Nowe kierunki rozwoju lokalnego ze szczególnym uwzględnieniem peryferyjnych ośrodków w metropoliach*. Warszawa: Wydawnictwo CeDeWu.
279. Maik, W., Parysek, J., Wojtasiewicz, L. (1978). Podstawowe zagadnienia identyfikacyjne barier wzrostu w gospodarce przestrzennej. W: *Barierzy wzrostu w gospodarce przestrzennej*. Biuletyn KPZK PAN zeszyt 99. Warszawa: Wydawnictwa Naukowe PWN.
280. Maik, W. (1995). Problematyka lokalna w okresie przełomu postmodernistycznego i transformacji społeczno-ekonomicznej. Przegląd nowych ujęć kwestii lokalnej w teorii i praktyce społecznogospodarczej państw zachodnich. W: S.L Bagdziński, W. Maik, A. Potoczek (red.), *Polityka rozwoju regionalnego i lokalnego w okresie transformacji systemowej*. Toruń: Wydawnictwo UMK.
281. Majer, A. (2010). *Socjologia i przestrzeń miejska*. Warszawa: PWN.
282. Makieła, Z. (2013). Przedsiębiorczość i innowacyjność-koncepcja i uwarunkowania rozwoju regionu. *Przegląd Organizacji*, 2, 30-36. <https://doi.org/10.33141/po.2013.02.06>
283. Malecki, E.J. (1997). *Technology and Economic Development: The Dynamics of Local, Regional, and National Change*. Champaign: University of Illinois at Urbana-Champaign's Academy for Entrepreneurial Leadership Historical Research Reference in Entrepreneurship.
284. Malecki, E.J. (2011). Connecting local entrepreneurial ecosystems to global innovation networks: open innovation, double networks and knowledge integration. *International Journal of Entrepreneurship and Innovation Management*, 14(1), 36-59. <https://doi.org/10.1504/IJEIM.2011.040821>
285. Malerba, F. (2002). Sectoral systems of innovation and production. *Research Policy*, 31(2), 247-264. [https://doi.org/10.1016/S0048-7333\(01\)00139-1](https://doi.org/10.1016/S0048-7333(01)00139-1)
286. Malerba, F. (2004). *Sectoral Systems of Innovation: Concepts, Issues and Analysis of Six Major Sectors in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
287. Malmberg, A., Power, D. (2005). On the role of global demand in local innovation processes. W: G. Fuchs, P. Shapira(red.), *Rethinking regional innovation and change (273-290)*. New York, NY: Springer. https://doi.org/10.1007/0-387-23002-5_13
288. Marciniak, S. (2010). *Innowacyjność i konkurencyjność gospodarki*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
289. Markowska, M. (2012). *Dynamiczna taksonomia innowacyjności regionów*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
290. Markowski, T. (2008). Teoretyczne podstawy rozwoju lokalnego i regionalnego. W: Z. Strzelecki (red.), *Gospodarka regionalna i lokalna*. Warszawa Wydawnictwo Naukowe PWS.
291. Markowski, T. (1999). *Zarządzanie rozwojem miast*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
292. Markowski, T. (2016). Kapitał terytorialny jako cel zintegrowanego planowania rozwoju Mazowsza. *Studia Regionalne*, 18, 14-19.
293. Marks-Bielska, R., Wojarska, M., Lizińska, W., Babuchowska, K. (2016). Sprawność instytucjonalna a lokalny rozwój gospodarczy - studium przypadku gminy Kurzętnik. W:

- R. Marks-Bielska (red.), *Przedsiębiorczość gospodarcza a rozwój lokalny*. Olsztyn: Wydawnictwo Informatyczny Ekspert.
294. Marks-Bielska, R., Lizińska, W., Babuchowska, K., Wojarska M. (2017). *Sprawność instytucjonalna vs. lokalny rozwój gospodarczy – czynniki kształtujące i interakcje. Raport z wykonania projektu badawczego*. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.
295. Marks-Bielska, R., Wojarska, M., Lizińska, W., Babuchowska, K. (2020). Local Economic Development in the Context of the Institutional Efficiency of Local Governments. *Inżynierine Ekonomika-Engineering Economics*, 31(3), 323-333. <https://doi.org/10.5755/j01.ee.31.3.22261>
296. Marks-Bielska, R., Lizińska, W., Wojarska, M. (2021a). *Uwarunkowania sprawności instytucjonalnej samorządów gminnych w kontekście lokalnego rozwoju społeczno-gospodarczego*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie.
297. Marks-Bielska, R., Nazarczuk, J. M., Rogalska I. (2021b). Institutions versus location of new firms: does distance matter? Evidence from the Polish economy. *Economic Research -Ekonomika Istraživanja*. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2021.1948437>
298. Markusen, A. (1985). *Profit cycles digopoly, and regional development*. Cambridge, MA: MIT Press.
299. Marshall, A. (1925). *Zasady ekonomiki*. Warszawa: Wydawnictwo M. Arota.
300. Martin, R., Sunley, P. (2006). Path dependence and regional economic evolution. *Journal of Economic Geography*, 6(4), 395-437. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbl012>
301. Martin, R., Simmie J. (2008). Path dependence and local innovation systems in city-regions. *Innovation: Management, Policy & Practice*, 10: 183-196. <https://doi.org/10.5172/impp.453.10.2-3.183>
302. Martin, R. (2009). *Rethinking Regional Path Dependence: Beyond Lock-in to Evolution. Papers in Evolutionary Economic Geography*. 09.10. Utrecht: Utrecht University.
303. Mayer, H., Habersetzer, A., Meili, R. (2016). Rural-urban linkages and sustainable regional development: the role of entrepreneurs in linking peripheries and centers. *Sustainability*, 8(8). <https://doi.org/10.3390/su8080745>
304. Mączyńska, E., Pysz, P. (red.). (2020). *Społeczna Gospodarka Rynkowa w czasach dziejowego przełomu*. Warszawa: PTE, FKA.
305. Mączyńska, E., Pysz, P. (red.). (2021). *Społeczna Gospodarka Rynkowa w dobie pandemii i postpandemii*. Warszawa: PTE, FKA.
306. McGranahan, D.A., Wojan, T.R., Lambert, D.M. (2011). The rural growth trifecta: outdoor amenities, creative class and entrepreneurial context. *Journal of Economic Geography*, 11(3), 529-557. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbq007>
307. Merli, R., Preziosi, M., Acampora, A. (2017). How do scholars approach the circular economy? A systematic literature review. *J. Clean. Prod.*, 178. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.12.112>
308. Meuer, J., Rupiotta, C., Backes-Gellner, U. (2015). Layers of co-existing innovation systems. *Research Policy*, 44(4), 888-910. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2015.01.013>
309. Miao, J.T. (2020). Definition and typologies of local innovation systems: a case study of Optics Valley in central China. *Area Development and Policy*, 5(2), 212-232, <https://doi.org/10.1080/23792949.2019.1672572>
310. Migdał, A.M. (2014). Kulturowe uwarunkowania rozwoju MSP w Polsce. *Zeszyty Naukowe UV*, 35.
311. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego. (2010). *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010-2020. Regiony miasta obszary wiejskie*. Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.

312. Miranda, G., Larcombe, G. (2012). *Enabling Local Green Growth: Addressing Climate Change Effects on Employment and Local Development. OECD Local Economic and Employment Development (LEED) Working Papers, 2012/01*. Paris: OECD Publishing.
313. Miszczak, K. (2010). *Rola klastrów w rozwoju innowacyjności i konkurencyjności polskich regionów*. Wrocław: Uniwersytet Ekonomiczny we Wrocławiu.
314. Moseley, M.J. (2003a). *Rural development: principles and practice*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.
315. Moseley, M.J. (2003b). *Local partnerships for rural development: the European experience*. Wallingford, Oxon, UK, New York: CABI Pub.
316. Mostafavi, A., Abraham, D.M., DeLaurentis, D., Sinfield, J. (2011). Exploring the dimensions of systems of innovation analysis: A system of systems framework. *IEEE Systems Journal*, 5(2), 256-265. <https://doi.org/10.1109/JSYST.2011.2131050>
317. Moulaert, F. (2009). *Social innovation: institutionally embedded, territorially (re)produced, Social innovation and territorial development*. Farnham: Ashgate Publishing, Ltd.
318. Moulaert, F., Sekia, F. (2003). Territorial innovation models: a critical survey. *Regional Studies*, 37(3), 289- 302. <https://doi.org/10.1080/0034340032000065442>
319. Murray, R., Caulier-Grice, J., Mulgan, G. (2010). *The open book of social innovation (p. 2)*. London: National Endowment for Science, Technology and the Art.
320. Muscio, A. (2006). From regional innovation systems to local innovation systems: Evidence from Italian industrial districts. *European Planning Studies*, 14(6), 773-789. <https://doi.org/10.1080/09654310500496073>
321. Myna, A. (1998). Rozwój lokalny, regionalne strategie rozwoju, regionalizacja. *Samorząd Terytorialny*, 11.
322. Mytelka, L.K. (2000). Local systems of innovation in a globalized world economy. *Industry and Innovation*, 7(1), 15-32. <https://doi.org/10.1080/713670244>
323. Mytelka, L., Farinelli, F. (2005). *Local clusters, innovation systems and sustained competitiveness*. Maastricht: United Nations University.
324. Naldi, L., Nilsson, P., Westlund, H., Wixe, S. (2015). What is smart rural development?. *Journal of Rural Studies*, 40, 90-101. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.06.006>
325. Nauwelaers, C., Wintjes, R. (2002). Innovating SMEs and regions: the need for policy intelligence and interactive policies. *Technology Analysis and Strategic Management*, 14(2), 201-215. <https://doi.org/10.1080/09537320220133866>
326. Neely, A., Hii, J. (1998). *Innovation and business performance: a literature review, Commissioned by GO-ER*. Cambridge: The Judge Institute of Management Studies, University of Cambridge.
327. Nelson, R.R. (red.). (1993). *National Innovation Systems: A Comparative Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
328. Neumeier, S. (2012). Why do social innovations in rural development matter and should they be considered more seriously in rural development research? – Proposal for a stronger focus on social innovations in rural development research. *Sociologia ruralis*, 52(1), 59-60. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2011.00553.x>
329. Newman, J., Raine, J., Skelcher, C. (2001). Developments: Transforming Local Government: Innovation and Modernization. *Public Money & Management*, 21(2), 61-68. <https://doi.org/10.1111/1467-9302.00262>
330. NIEC. (2000). *Local development: a turning point*. Belfast: Northern Ireland Economic Council Office.
331. Niedzielski, P., Jaźwiński, I. (2002). Absorpcja i dyfuzja innowacji jako czynnik intensyfikujący rozwój regionalny. *Zeszyty Naukowe WSZ „Oeconomicus”, PTE w Szczecinie „Gospodarka-Rozwój i Zmiany”, 2.*

332. Niedzielski, P., Łobacz, K. (2011). *Istota współczesnych innowacji – specyfika, kierunki, trendy*, w: *Innowacje w rozwijaniu konkurencyjności firm. Znaczenie, wsparcie, przykłady zastosowań*. Warszawa: Wydawnictwo C. H. Beck.
333. Nordic Innovation Centre. (2005). *Innovation Systems and the Periphery. Final report*. Pobrane z: <http://norden.diva-portal.org/smash/get/diva2:707076/FULLTEXT01.pdf> (dostęp 15.03.2021).
334. North, D.C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
335. North, D., Smallbone, D. (2000). Innovative activity in SMEs and rural economic development: Some evidence from England. *European Planning Studies*, 8(1), 87-106. <https://doi.org/10.1080/096543100110947>
336. Nowak, M., Mażewska, M., Mazurkiewicz, S. (2011). *Współpraca ośrodków innowacji z administracją publiczną. Łódź – Gdańsk – Kielce*: Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości.
337. Nowakowska, A. (2011). *Regionalny wymiar procesów innowacji*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.
338. Nowakowska, A. (2015). Zintegrowane plany rozwoju – w stronę terytorialno-funkcjonalnego podejścia do rozwoju jednostki terytorialnej. W: A. Nowakowska (red.), *Nowoczesne metody i narzędzia zarządzania rozwojem lokalnym i regionalnym*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
339. Nowakowska, A. (red.). (2013). *Zrozumieć terytorium. Idea i praktyka*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.
340. Nowakowska, A. (2017a). Terytorializacja procesów gospodarczych – od specjalizacji do specyficzności w rozwoju. *Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, 320.
341. Nowakowska, A. (2017b). Terytorializacja rozwoju i polityki regionalnej, *Biuletyn KPZK PAN*, 268.
342. Nowińska-Łaźniewska, E. (2002). Regionalne strategie innowacyjne wyzwaniem i szansą dla polskich regionów w kontekście procesów integracyjnych. *Studia Regionalne i Lokalne*, 2-3, 91.
343. Noworól, A. (2007a). *Pojęcie rozwoju terytorialnego w kontekście nauk o zarządzaniu, Współczesne Zarządzanie nr 2*. Białystok: Fundacja Współczesnego Zarządzania.
344. Noworól, A. (2007b) *Planowanie rozwoju terytorialnego w skali regionalnej i lokalnej*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
345. Noworól, A. (2008). Bariery rozwoju lokalnego w Polsce. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Administracji Publicznej w Szczecinie*, 1.
346. Noworól, A. (2011). Animowanie współpracy międzysektorowej jako instrument rozwoju lokalnego i regionalnego. *Optimum*, 51(3), 54-70.
347. OECD. (1999). *Managing National Innovation Systems*. Paris: OECD Publishing.
348. OECD. (2001). *Best Practices in Local Development, Local Economic and Employment Development (LEED)*. Paris: OECD Publishing.
349. OECD. (2005). *Local economic and employment development local governance and drivers*. Paris: OECD Centre for Entrepreneurship, SMEs and Local Development.
350. OECD. (2011). *Regions and Innovation Policy. OECD Reviews of Regional Innovation*. Paris: OECD Publishing.
351. OECD. (2012). *Best Practices in Local Development, Organisation for Economic Cooperation and Development*. Paris: OECD Publishing.
352. OECD. (2014). *Innovation and Modernising the Rural Economy*. Paris: OECD Publishing.

353. Okamuro, H., Nishimura, J. (2020). What Shapes Local Innovation Policies? Empirical Evidence from Japanese Cities. *Administrative Sciences*, 10(1), 11. <https://doi.org/10.3390/admsci10010011>
354. Okoń-Horodyńska, E. (1998). *Narodowy system innowacji w Polsce*. Katowice: Akademia Ekonomiczna w Katowicach.
355. Oksanen, K., Hautamäki, A. (2015). Sustainable Innovation: A Competitive Advantage for Innovation Ecosystems. *Technology Innovation Management Review*, 10(5), 24-30. <https://doi.org/10.22215/timreview/934>
356. Oleksiuk, A. (2018). Przestrzeń rozwoju innowacji w samorządzie lokalnym – strategiczne wyzwania. *Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula*, 63(6), 143-150.
357. Ormrod, R.K. (1990). Local Context and Innovation Diffusion in a Well-Connected World. *Economic Geography*, 66(2), 109-122, <https://doi.org/10.2307/143741>
358. Orłowska, J. (2018). Czynniki i bariery rozwoju lokalnego. W: E. Gruszewska, K. Karpińska, A. Protasiewicz Red.), *Współczesne problemy ekonomiczne w badaniach młodych naukowców. T. 1. Wzrost, rozwój i polityka gospodarcza* (44-56). Białystok: Polskie Towarzystwo Ekonomiczne.
359. Oslo Manual. (2005). *Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data, 3rd Edition*. Paris: OECD/Eurostat.
360. Oslo Manual. (2018). *Guidelines for Collecting, Reporting and Using Data on Innovation, 4th Edition*. Paris: OECD/Eurostat.
361. Ośrodek Informacji ONZ w Warszawie (2016). *Cele Zrównoważonego Rozwoju*. Pobrane z: <http://un.org.pl/> (dostęp 14.04.2021).
362. Parysek, J.J. (1995). Rola samorządu terytorialnego w rozwoju lokalnym. W: J.J. Parysek (red.), *Rozwój lokalny: zagospodarowanie przestrzenne i nisze atrakcyjności gospodarczej*. Warszawa: PWN.
363. Parysek, J.J. (1997). *Podstawy gospodarki lokalnej*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
364. Parysek, J.J. (1999). Rozwój społeczno-gospodarczy oraz czynniki i uwarunkowania rozwoju.
365. *Studia Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN*, 183, 37-56.
366. Parysek, J.J. (2015). Miasto w ujęciu systemowym. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 77(1), 27-53. <https://doi.org/10.14746/rpeis.2015.77.1.3>
367. Pastuszka, S. (2009). Uwarunkowania rozwoju regionalnego. Przegląd koncepcji teoretycznych. *Wrocławskie Studia Politolologiczne*, 10.
368. Patrzalek, L. (2004). Relacje między polityką intraregionalną a polityką interregionalną i ich wpływ na podział środków publicznych pomiędzy państwo a samorząd regionalny. W: L. Patrzalek (red.), *Finansowanie jednostek samorządu terytorialnego*. Poznań: Wyższa Szkoła Bankowa w Poznaniu.
369. Pavitt, K. (2003). *The Process of Innovation*. Pobrane z: <http://www.sussex.ac.uk/Units/spru/publications/imprint/sewps/sewp89/sewp89.pdf> (dostęp 14.08.2018).
370. Pawłowski, A. (2006). Wielowymiarowość rozwoju zrównoważonego. *Problemy Ekorozwoju*, 1(1), 23-32.
371. Pearce, D.W., Barbier, E.B., Markandya, A., Barbier, E. (1989). *Blueprint for a Green Economy*. London: Earthscan.
372. Perroux, F. (1950). Economic space: theory and applications. *Quarterly Journal of Economics* 84(1). <https://doi.org/10.2307/1881960>
373. Phan, S., Cleave, E., Arku, G. (2020). Innovation within the context of local economic development and planning: Perspectives of city practitioners. *Urban Planning*, 5(3), 364-377. <https://doi.org/10.17645/up.v5i3.3100>

374. Piekara, A. (2000). *Samorządność, samorząd, rozwój*. Warszawa: Centrum Studiów Samorządu Terytorialnego i Rozwoju Lokalnego.
375. Pietrzyk, I. (1997). Teoretyczne podstawy rozwoju lokalnego. W: R. Broszkiewicz (red.), *Związki polityki gospodarczej z polityką regionalną*. Wrocław: Akademia Ekonomiczna.
376. Pietrzyk, I. (2001). *Polityka regionalna Unii Europejskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
377. Pietrzyk, I. (2004). *Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
378. Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (2006 [2017]). *Local and Regional Development*. London New York: Routledge.
379. Pike, A., Rodrigues, J.A., Tomaney, J. (2007). What kind of local and regional development and for whom?. *Regional Studies*, 41(9). <https://doi.org/10.1080/00343400701543355>
380. Pilch, T. (1995). *Zasady badań pedagogicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Żak.
381. Pineiro-Vallaverde, G., Garcia-Alvarez, T. (2020). Sustainable Consumption and Production: Exploring the Links with Resources Productivity in the EU-28. *Sustainability*, 21(12): 8760. <https://doi.org/10.3390/su12218760>
382. Plawgo, B. (red.). (2010). *Raport Rola samorządów gminnych w procesach rozwojowych Polski Wschodniej*. Białystok: Fundacja BFKK.
383. Ploeg, J.D., van der Long, A. (1994). *Born from within. Practice and perspectives of endogenous rural development*. Assen: Van Gorcum.
384. Podgórnjak-Krzykacz, A. (2016). Wpływ governance i good governance na strukturę administracji samorządowej. *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Oeconomica*, 321(3), 115-130. <https://doi.org/10.18778/0208-6018.321.08>
385. Podstawka, M., Suchodolski, B. (2016). Rozwój lokalny i jego wyznaczniki na poziomie powiatu. *Marketing i Rynek*, 23(10).
386. Pomykalski, A. (2004). Innowacyjność przedsiębiorstw w kontekście rynku globalnego. *Acta Universitatis Lodzianis, Folia Oeconomica*, 179.
387. Poniatowicz, M., Wyszowska, D. (2014). Stymulowanie rozwoju lokalnej przedsiębiorczości a konkurencja podatkowa gmin. *Zeszyty Naukowe wyższej Szkoły Bankowej w Poznaniu*, 52(1).
388. Porter, M.E. (1990). The Competitive Advantage of Nations. *Harvard Business Review*, March-April.
389. Porter, M.E. (1996). Competitive Advantage, Agglomeration Economies, and Regional Policy. *International Regional Science Review*, 19, 85-90. <https://doi.org/10.1177/016001769601900208>
390. Porter, M.E., Ketels, C.H. (2003). *UK competitiveness: moving to the next stage. DTI Economics paper no. 3*. Swindon: Economic and Social Research Council.
391. Potoczek, A. (2003). *Polityka regionalna i gospodarka przestrzenna*. Toruń: Agencja TNO-iK i Centrum Kształcenia i Doskonalenia Kujawscy.
392. Prats, L., Guia, J., Molina, F.X. (2008). How tourism destinations evolve: The notion of tourism local innovation system. *Tourism and Hospitality Research*, 8(3), 178-191. <https://doi.org/10.1057/thr.2008.24>
393. Price Waterhouse Coopers. (2014). *The Sharing Economy – Sizing the Revenue Opportunity*, London: PCW.
394. Proniewski, M. (2012). *Rozwój regionów peryferyjnych Unii Europejskiej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
395. Przybyciński, T. (2015). Ustrojowe uwarunkowania wzrostu i rozwoju gospodarczego w Polsce. *Studia Ekonomiczne, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach*, 213, 102-112.

396. Pylak, K., Czyż, P., Gorgol, I. (2014). The Competencies of Local Self-Government Authorities Supporting the Competitiveness and Innovativeness of Companies. W: V. Grozdanić (red.), *Proceedings of the 10th European Conference on Management Leadership and Governance*. Zagreb: VERN' University of Applied Sciences.
397. Rallet, A., Thorre, A. (2005). Proximity and localization. *Regional Studies*, 39(1). <https://doi.org/10.1080/0034340052000320842>
398. Rakowska, J. (2013). *Klasyfikacja obszarów – kryteria, definicje, metodyczno-statystyczne*. Warszawa: Wydawnictwo Wieś Jutra.
399. Rakowska, J. (2019). *Fundusze unijne jako czynnik rozwoju obszarów wiejskich w Polsce w świetle teorii rozwoju lokalnego*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
400. Ramstad, E. (2009). Expanding innovation system and policy – an organisational perspective. *Policy studies*, 30(5), 533-553. <https://doi.org/10.1080/01442870903208551>
401. Ray, C. (2006). Neo-endogenous rural development in the EU. W: P. Cloke, T. Marsden, P. Mooney (red.), *Handbook of rural studies*. Thousand Oaks: SAGE.
402. Reidolf, M., Graffenberger, M. (2019). How local resources shape innovation and path development in rural regions. Insights from rural Estonia. *Journal of Entrepreneurship, Management and Innovation*, 15(3), 131-162. <https://doi.org/10.7341/20191535>
403. Rodríguez-Pose, A. (2001). *The role of the ILO in implementing Local Economic Development strategies in a globalising world*. Geneva: ILO.
404. Rodríguez-Pose, A., Tijmstra, S. (2009). *On the emergence and significance of local economic development strategies*. CAF Working paper, 2009/07. Caracas: CAF.
405. Rogers, E.M. (1995). *Diffusion of innovations*. New York, London: The Free Press.
406. Romanowska, M. (1999). *Strategie rozwoju i konkurencji*. Warszawa: CIM.
407. Romanowska, M. (2017). *Planowanie strategiczne w przedsiębiorstwie*. Warszawa: PWE.
408. Romanowski, R. (2015). *Wpływ wsparcia systemów innowacji na rozwój lokalny*. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu.
409. Romer, P.M. (1986). Increasing returns and long-run growth. *Journal of Political Economy*, 98.
410. Rosner, A. Stanny, M. (2016). *Monitoring rozwoju obszarów wiejskich. Etap II. Fundacja Europejski Fundusz Rozwoju Wsi Polskiej*. Warszawa: IRWiR PAN.
411. Rothwell, R. (1992). Developments towards the fifth generation model of innovation. *Technology Analysis & Strategic Management*, 4(1): 73-75. <https://doi.org/10.1080/09537329208524080>
412. Rowe, J.E. (2009). The importance of theory: linking theory to practice. W: J.E. Rowe (red.), *Theories of local economic development. Linking theory to practice*. Farmham: Ashgate Publishing Company.
413. Ruskowski, J. (2008). Europejskie wsparcie rozwoju lokalnego. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Administracji Publicznej w Szczecinie, Współpraca dla Rozwoju*, 1.
414. Sagan, I. (2007). Teorie rozwoju regionalnego i ich praktyczne zastosowanie. W: G. Gorzelak, A. Tuchowska (red.), *Rozwój, region, przestrzeń*. Warszawa: Ministerstwo Rozwoju Regionalnego EUROREG.
415. Samuelson, P.A., Nordhaus, W.D. (2008). *Ekonomia. T. 1, 2*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
416. Sarkar, S. (2007). *Innovation, Market Archetypes and Outcome: an Integrated Framework*. Verlag Heidelberg New York: Springer Physica.
417. Schmitter, P.C. (2002). Participation in Governance Arrangements: Is there any Reason to Expect it will Achieve "Sustainable and innovative Policies in a Multilevel Context"? W: J.R. Grote, B. Gbikpi (red.), *Participatory Governance. Political and Societal Implications*. Wiesbaden: Springer Fachmedien. https://doi.org/10.1007/978-3-663-11003-3_3

418. Schumpeter J.A. (1983). *Theory of Economic Development*. New York: Routledge.
419. Sekuła, A. (2001). Paradygmaty rozwoju lokalnego i regionalnego. W: A. Tubielewicz (red.), *Edukacja menadżerska w nowej gospodarce. Zarządzanie organizacją*. Cetniewo: Politechnika Warszawska.
420. Sekuła, A. (2004). Postrzegana sytuacja gmin na podstawie SWOT przedstawionej w strategiach rozwoju lokalnego. W: B. Garbacik (red.), *Edukacja menedżerska a świadomość przemian cywilizacyjnych* (101 i 103). Gdańsk: Politechnika Gdańska, Wydział Zarządzania i Ekonomii.
421. Sekuła, A. (2005a). Bariery rozwoju lokalnego. W: B. Filipiak, A. Szewczuk, Z. Zychowicz (red.), *Samorząd terytorialny w zintegrowanej Europie*. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński.
422. Sekuła, A. (2005b). Marketing terytorialny. W: M. Dakowska (red.), *Marketing*. Gdańsk: Wydawnictwo Politechniki Gdańskiej.
423. Seyfang, G., Smith, A. (2007). Grassroots innovations for sustainable development: towards a new research and policy agenda. *Environmental Politics*, 16(4), 584-603. <https://doi.org/10.1080/09644010701419121>
424. Siemiński, J.L. (1994). Główne koncepcje rozwoju lokalnego. *Człowiek i środowisko*, 18(3).
425. Skoczek, T. (2011). Wpływ lokalizmu i regionalizmu na media. *Kultura*, 25(4).
426. Słodowa-Helpa, M. (2013). Wyzwania stojące przed polskim samorządem lokalnym w perspektywie 2014-2020. *Studia Oeconomica Posnaniensia*, 6(1), 32-57.
427. Smallbone, D. *Innovation, Entrepreneurship and Rural Development: Some Key Themes*. Pobrane z: http://www.oecd.org/regional/regional-policy/5%20David%20Smallbone_Innovation%20in%20the%20context%20of%20rural_ENG.pdf (dostęp 20.08.2018).
428. Soete, L., Verspagen, B., Ter Weel, B. (2010). Systems of innovation. *Handbook of the Economics of Innovation*, 2, 1159-1180. [https://doi.org/10.1016/S0169-7218\(10\)02011-3](https://doi.org/10.1016/S0169-7218(10)02011-3)
429. Sokołowicz, M.E. (2013). Zagadnienia bliskości w badaniach nad rozwojem terytorialnym. Podejście instytucjonalne. W: A. Nowakowska (red.), *Zrozumieć terytorium. Idea i praktyka*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
430. Sokołowicz, M.E. (2015). *Rozwój terytorialny w świetle dorobku ekonomii instytucjonalnej. Przestrzeń – bliskość-instytucje*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
431. Sokół, A. (2011). Kulturowe uwarunkowania wiedzy w regionach Polski. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 20, 313-330.
432. Starosta, P. (1995). *Poza metropolią. Wiejskie i małomiasteczkowe zbiorowości lokalne a wzory porządku makrospołecznego*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
433. Stawasz, E. (1997). Przegląd podstawowych pojęć. W: T. Markowski, E. Stawasz, R. Zembaczyński (red.), *Instrumenty transferu technologii i pobudzania innowacji*. Warszawa: Wydawnictwo Przedświt.
434. Stawasz, E., Niedbalska, G. (2008). Hasło „innowacje”. W: K.B. Matusiak (red.), *Innowacje i transfer technologii. Słownik pojęć, Seria Innowacje*. Warszawa: Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości.
435. Stimson, R., Stough, R., Nijkamp, P. (2011). Endogenous regional development. W: R. Stimson, R. Stough, P. Nijkamp (red.), *Endogenous Regional Development: Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*. New Horizons in Regional Science, Cheltenham: Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781849804783>
436. Storper, M. (1997). *The regional world: territorial development in a global economy*. New York: Guilford Press.
437. Stöhr, W.B. (red.). (1990). *Global challenge and local response. Initiatives for economic regeneration in contemporary Europe*. London: The United Nations University, Mansell.

438. Stöhr, W.B. (1990). On the theory and practice of local development in Europe. W: W.B. Stöhr (red.). *Global challenge and local response. Initiatives for economic regeneration in contemporary Europe*. London: The United Nations University, Mansell.
439. Stöhr, W., Taylor, D.R.F. (1982). *Development from above or below? The didactics of regional planning in developing countries*. New York: John Wiley & Sons.
440. Strahl, D. (2006). *Metody oceny rozwoju regionalnego*. Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu.
441. Strzelecki, Z. (red.). (2008). *Gospodarka regionalna i lokalna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
442. Sulmicka, M. (2006). Strategiczne programowanie rozwoju. W: *Polityka stabilizacji, rozwoju i ładu gospodarczego. Prace i Materiały IRG SGH*. Warszawa: SGH.
443. Swianiewicz, P. (1993). Dlaczego polityki lokalne są różne?. *Samorząd Terytorialny*, 5.
444. Swianiewicz, P. (red.). (1989). *Społeczno ekonomiczna typologia miast i gmin w Polsce*. Warszawa: Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Instytut Gospodarki Przestrzennej.
445. Swianiewicz, P. (1995). Czy małe jest piękne? Czy duże jest bardziej efektywne? Wielkość gmin w teorii i praktyce. *Samorząd Terytorialny*, 7-8.
446. Szajnowska-Wysocka, A. (2009). Theories of regional and local development-abridged review. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 12(12), 75-90. <https://doi.org/10.2478/v10089-009-0005-2>
447. Szewczuk, A. (2011a). Rozwój lokalny i regionalny – główne determinanty. W: A. Szewczuk, M. Legut-Jaworska, M. Ziolo (red.), *Rozwój lokalny i regionalny. Teoria i praktyka*, Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
448. Szewczuk, A. (2011b). Rozwój lokalny na tle współczesnych uwarunkowań – rekomendacje dla praktyki samorządowej. *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego Ekonomiczne problemy usług*, 655,71.
449. Szewczuk, A., (2011c). Filozofia i praktyka zarządzania rozwojem lokalnym i regionalnym. W: A. Szewczuk, M. Kogut-Jaworska, M. Ziolo (red.), *Rozwój lokalny i regionalny – teoria i praktyka*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
450. Szewczuk, A., Kogut-Jaworska, M., Ziolo, M. (2011). *Rozwój lokalny i regionalny – teoria i praktyka*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
451. Szlachta, J. (1994). *Rozwój regionalny w warunkach transformacji gospodarczej*. Warszawa: Fundacja F. Eberta.
452. Szlachta, J. (2012). Strategia Europa 2020 a europejska polityka spójności po 2013 roku. *Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH. Pomiędzy polityką stabilizacyjną i polityką rozwoju*, 88, 231-253.
453. Szromnik, A. (2002a). Marketing terytorialny – koncepcja ogólna i doświadczenia praktyczne. W: T. Markowski (red.), *Marketing terytorialny*. Warszawa: PAN KPZK.
454. Szromnik, A. (2002b). Marketing miast i regionów (marketing terytorialny) – geneza, cechy, cele. W: *Marketing rozwoju regionu*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
455. Szromnik, A. (2010). Regiony wiedzy – marketingowe koncepcje międzyregionalnych przepływów wiedzy jako współczesny czynnik rozwoju. *Samorząd Terytorialny*, 10.
456. Szromnik, A. (2011). Marketing terytorialny jako atrybut rynkowej aktywności miast oraz regionów. W: A. Grzegorzczak, A. Kochaniec (red.), *Kreowanie wizerunku miast*. Warszawa: Wyższa Szkoła Promocji.
457. Szromnik, A. (2014). *Marketing terytorialny. Miasto i region na rynku*. Kraków: Wolters Kluwer Polska.

458. Sztando, A. (1998). Oddziaływanie samorządu terytorialnego na rozwój lokalny w świetle ewolucji modeli ustrojowych gmin. *Samorząd Terytorialny*, 11.
459. Sztando, A. (2000). Lokalny interwencjonizm samorządowy, czyli kształtowanie gminnego rozwoju gospodarczego. *Studia Ekonomiczne i Lokalne*, 1(1).
460. Sztando, A. (2001). Instrumenty lokalnej polityki gospodarczej. W: *Ekonomika i zarządzanie miastem*. Wrocław: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu.
461. Sztando, A. (2013). Bariery zarządzania strategią rozwoju lokalnego związane z cechami osobowymi władz lokalnych. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 284.
462. Sztando, A. (2017a). *Ponadlokalna perspektywa zarządzania strategicznego rozwojem lokalnym na przykładzie małych miast*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu.
463. Sztando, A. (2017b). Innowacje i innowacyjność lokalna w ponadlokalnej perspektywie zarządzania strategicznego rozwojem lokalnym małych miast. *Research Papers of the Wrocław University of Economics/Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu*, 467.
464. Śleszyński, P., Bański, J., Degórski, M., Komarnicki, T. (2017). *Definiowanie obszarów strategicznych integracji państwa: obszarów wzrostu i obszarów problemowych*. Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN.
465. Tello, M.A. (2010). From national to local development: theoretical issues. *CEPAL Review*, 2010(102): 49-65.
466. Tiebout, M. (1956). A pure theory of local expenditure. *Journal of Political Economy*, 64(5), 416-424. <https://doi.org/10.1086/257839>
467. Tiebout, C.M. (1962). *The community economic base study*. New York: Committee for Economic Development.
468. Tidd, J. (2006). *A Review of Innovation Models, paper 1*. London: Imperial College London.
469. Tidd, J., Bessant, J. (2011). *Zarządzanie innowacjami. Integracja zmian technologicznych, rynkowych i organizacyjnych*. Warszawa: Oficyna Wolters Kluwer Business.
470. Thorre, A. (2008). On the role played by temporary geographical proximity in knowledge transmission. *Regional Studies*, 42(6). <https://doi.org/10.1080/00343400801922814>
471. Tomanek, A. (2006). *Wykorzystanie instrumentów rozwoju lokalnego*. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku.
472. Toth, G. (2019). Circular Economy and its Comparison with 14 Other Business Sustainability Movements. *Resources*, 8, 159. <https://doi.org/10.3390/resources8040159>
473. Tödting, F., Trippel, M. (2018). Regional innovation policies for new path development – beyond neo-liberal and traditional systemic views. *European Planning Studies*, 26(9), 1779-1795. <https://doi.org/10.1080/09654313.2018.1457140>
474. Tutaj, J. (2020). Myśl strategiczna w polskiej gminie. *European Journal of Management and Social Science*. 1(1), 28-32.
475. Tuziak, A. (2019). Peryferyjność a nierówności i dysproporcje rozwojowe na poziomie regionalnym. *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, 59: 131-148. <https://doi.org/10.15584/nsawg.2019.3.9>
476. UNDP, ILO, UNOPS, EUR. (2002). *Las agencias de desarrollo local*. New York.
477. UNEP. (2011). *Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication – A Synthesis for policymakers*. Nairobi: UNEP Division of Communications and Public Intervention.
478. Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego (2010). *Projekt systemowy „Kapitał Intelktualny Lubelszczyzny 2010-2013” realizowanego w ramach programu operacyjnego Kapitał Ludzki, priorytet VIII Regionalne kadry gospodarki, działanie 8.2. Transfer wiedzy,*

- poddziałanie 8.2.2. Regionalne strategie innowacji na zlecenie Urzędu Marszałkowskiego Województwa Lubelskiego*. Pobrane z www.kil.lubelskie.pl. (dostęp 15.05.2019).
479. Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego. (2013). *Diagnoza lubelskiego rynku innowacji – synteza ekspertyz na potrzeby RSI 2020*. Załącznik do Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Lubelskiego do 2020 roku. Lublin: Urząd Marszałkowski Województwa Lubelskiego w Lublinie, Departament Gospodarki i Innowacji.
480. Urząd Marszałkowski Województwa Wielkopolskiego. (2018). *Program strategiczny „Proinnowacyjny samorząd lokalny w ramach Regionalnej Strategii Innowacji dla Wielkopolski na lata 2015-2020 (RIS3)”. Wyniki Ankiety 2016*. Poznań: Urząd Marszałkowski Województwa Wielkopolskiego, Wielkopolskie Obserwatorium Innowacji.
481. Urząd Statystyczny w Lublinie. *Podział administracyjny województwa w 2011 r. Stan w dniu 31.12*. Pobrane z: https://lublin.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/lublin/ASSETS_ASSETS_12p_01.pdf (dostęp 15.07.2018).
482. *Ustawa o zasadach prowadzenia polityki rozwoju z 6 grudnia 2006 r. Dz. U. 2006 nr 227 poz. 1658, nowelizowana w latach 2007, 2008, 2009 i 2020*.
483. *Ustawa z dnia 15 lipca 2020 r. o zmianie ustawy o zasadach prowadzenia polityki rozwoju oraz niektórych innych ustaw. Dz. U. z 2019, poz. 1295 i 2020*.
484. Uyarra, E. (2008). *What is evolutionary about regional systems of innovation? Implications for regional policy*, Manchester Business School Working Paper, No.565. Manchester: The University of Manchester, Manchester Business School.
485. Van Dyck, B., Van den Broeck, P. (2013). *Social innovation: a territorial process. The international handbook on social innovation: collective action, social learning and transdisciplinary research*. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
486. Van Well, L., Schmitt, P. (2016). Territorial governance across Europe. Setting the stage. W: L. Van Well, P. Schmitt (red.), *Territorial governance across Europe. Pathways, practices and prospects*. London New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315716220>
487. Vázquez-Barquero, A. (2003). *Endogenous development: Networking, innovation, institutions and cities*. London new York: Routledge.
488. Verworn, B., Herstatt, C. (2002). *The innovation process: an introduction to process models*, Working Papers/Technologie- und Innovationsmanagement, No. 12. Harburg: Technische Universität Hamburg.
489. Vollenbroek, F.A. (2002). Sustainable development and the challenge of innovation. *Journal of Cleaner Production*, 10(3), 215-223. [https://doi.org/10.1016/S0959-6526\(01\)00048-8](https://doi.org/10.1016/S0959-6526(01)00048-8)
490. Warczak, M. (2015). Endogeniczne i egzogeniczne czynniki rozwoju gospodarczego z perspektywy finansów gminy. *Współczesna Gospodarka*, 6(4).
491. WCED. (1987). *Our common future*. Oxford: Oxford University Press; New York: United Nations.
492. Weber, M. (1994). *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*. Lublin: Test.
493. Whitley, R. (2007). Constructing Innovation systems: the roles of institutional regimes and national public science systems. W: R. Whitley (red.), *Business Systems and Organisational Capabilities. The Institutional Structuring of Competitive Competences*. (57-85). Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199205172.003.0003>
494. Whittlesey, D. (1954). The regional concept and the regional method. W: E.P. James, E.F. Jones (red.), *American geography, inventory and prospects*. New York: Syracuse University Press.

495. Wiktorska-Święcka, A., Kozak, K. (2014). *Partycypacje publiczne w zarządzaniu rozwojem lokalnym*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut – Wrocławskie Wydawnictwo Oświaty.
496. Wilkin J. (2003). Peryferyjność i marginalizacja w świetle nowych teorii rozwoju (nowa geografia ekonomiczna, teoria wzrostu endogennego, instytucjonalizm). W: A. Bołtromiuk (red.), *Regiony peryferyjne w perspektywie polityki strukturalnej Unii Europejskiej* (44-52). Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
497. Williams, N., Vorley, T., Williams, C.C. (2017). *Entrepreneurship and institutions. The cause and consequences of institutional asymmetry*. Rowman & Littlefield International.
498. Windrum, P. (2008). Innovation and entrepreneurship in public services. W: P. Windrum, P. Koch (red.), *Innovation in Public Sector Services*. Cheltenham: Edward Elgar. <https://doi.org/10.4337/9781848441545>
499. Winiarski, B. (1976). *Polityka regionalna*. Warszawa: Wydawnictwo PWE.
500. Winiarski, B. (2006). *Polityka gospodarcza*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PAN.
501. Woiceshyn, J., Eriksson, P. (2014). How innovation systems in Finland and Alberta work: Lessons for policy and practice. *Innovation*, 16(1), 19-31 <https://doi.org/10.5172/impp.2014.16.1.19>
502. Wojciechowski, E. (2003). *Zarządzanie w samorządzie terytorialnym*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
503. Wojnicka, E. (2004). *System innowacyjny Polski z perspektywy przedsiębiorstw*. Gdańsk: Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową.
504. Wojtasiewicz, L. (1996a). Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju lokalnego. W: J. Parzysek (red.), *Rozwój lokalny i lokalna gospodarka przestrzenna*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe.
505. Wojtasiewicz, L. (1996b). Czynniki i bariery rozwoju lokalnego w aktualnej polityce gospodarczej Polski. *Gospodarka lokalna w teorii i praktyce*, 1, 734.
506. Wojtasiewicz, L. (2005). Problemy rozwoju lokalnego w aktualnej polityce gospodarczej. W: J. Tarajkowski (red.), *Polityka gospodarcza. Studia i przyczynki*. Poznań: Oficyna Wydawnicza Germond.
507. World Bank. (2008). *Agriculture for Development, World Development Report*. Washington DC: World Bank.
508. Woźniak L., Woźniak, M. (2016). Wiedza tradycyjna i lokalna w kreowaniu ekoinnowacji w gospodarce żywnościowej. *Ekonomia XXI Wieku*, 12(4), 57-67.
509. Woźniak L., Woźniak, G. (2021). Ekoinnowacje jako czynnik rozwoju zrównoważonego rolnictwa i przetwórstwa żywności. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 366(1), 74-90. <https://doi.org/10.30858/zer/132396>
510. Wójcik, M. (2018). Inteligentny rozwój obszarów wiejskich (smart rural development): koncepcja, wymiary metody. Łódź: Global Point.
511. Wrzaszcz, W., Prandecki, K. (2020). Agriculture and European Green Deal. *Problems of Agricultural Economics*, 365(4), 156-179. <https://doi.org/10.30858/zer/131841>
512. Wysocka, E., Koziński, J. (2000). *Strategia rozwoju regionalnego i lokalnego po reformie administracyjnej państwa*. Warszawa: Difin.
513. Yi-Fu, T. (1987). *Przestrzeń i miejsca*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
514. Zajdel, M. (2011). Wybrane teorie rozwoju regionalnego a rynek pracy. *Studia Prawno-Ekonomiczne*, 83.
515. Zalewski, A. (2006). Konkurencja między jednostkami terytorialnymi a efektywność gospodarki. W: D. Strahl (red.), *Gospodarka lokalna w teorii i praktyce. Prace Naukowe AE we Wrocławiu nr 1124*. Wrocław: AE.

516. Zaucha, J., Brodzicki, T., Ciołek, D., Komornicki, T., Szlachta, J., Zaleski, J., Mogiła, Z. (2015). *Terytorialny wymiar wzrostu i rozwoju*. Warszawa: Difin.
517. Zawicki, M., Mazur, S., Bober, J. (red.). (2004). *Zarządzanie w samorządzie terytorialnym. Najlepsze praktyki*. Kraków: Małopolska Szkoła Administracji Publicznej Akademii Ekonomicznej w Krakowie.
518. Zespół Rozwoju Zasobów Ludzkich PARP. (2009). *Firmy rodzinne w polskiej gospodarce – szanse i wyzwania. Projekt współfinansowany przez Unię Europejską w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego, realizowany na zlecenie Zespołu Rozwoju Zasobów Ludzkich PARP*. Warszawa: Zespół Rozwoju Zasobów Ludzkich PARP.
519. Ziółkowski, M. (2005). Zarządzanie strategiczne w polskim samorządzie terytorialnym. W: A. Zalewski (red.), *Nowe zarządzanie publiczne w polskim samorządzie terytorialnym*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
520. Ziółkowski, M., Goleń M. (2003). *Zarządzanie strategiczne rozwojem lokalnym*. W: H. Sochacka-Krysiak (red.), *Zarządzanie gospodarką i finansami gminy*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
521. Ziółkowski, M. (2015). Strategiczne zarządzanie rozwojem gminy. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 77(1). <https://doi.org/10.14746/rpeis.2015.77.1.8>
522. Zwolińska-Ligaj, M. (2015a). Areas of business activity in the development of environmentally valuable eco-products-as exemplified by the Lublin voivodship. *Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia*, 14(3).
523. Zwolińska-Ligaj, M. (2015b). *Integracja funkcji gospodarczych i środowiskowych na obszarach przyrodniczo cennych województwa lubelskiego: perspektywa przedsiębiorstw*. Biała Podlaska: Wydawnictwo Państwowej Szkoły Wyższej im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej.
524. Zwolińska-Ligaj, M. (2018). *Kształtowanie lokalnych systemów innowacji jako sposób realizacji koncepcji inteligentnego rozwoju na przykładzie regionów peryferyjnych. Monografie i Rozprawy nr 9*. Biała Podlaska: Wydawnictwo Państwowej Szkoły Wyższej im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej.
525. Zwolińska-Ligaj, M.A. (2019). Commune government as a creator of local relations – the local innovation context/ Samorząd gminy jako kreator lokalnych relacji – kontekst lokalnej innowacyjności. *Economic and Regional Studies*, 12(4), 387-400. <https://doi.org/10.2478/ers-2019-0035>
526. Zwolińska-Ligaj, M., Adamowicz, M. (2017). The activity of local self-governments in the area of creating local innovation (based on example of Lublin Counties, Poland). W: A. Auzina (red.), *Proceedings of the 2017 International Conference "Economic Science For Rural Development"*, LLU ESAF, Jelgava, 27-28 April 2017 (226-235). Jelgava: Latvia University of Agriculture.
527. Zwolińska-Ligaj M., Adamowicz, M. (2018). Innovative activity of enterprises in the peripheral region. W: A. Auzina (red.), *Proceedings of the International Scientific Conference, No 47, Rural Development and Entrepreneurship Production and Co-operation in Agriculture Jelgava* (433-441). Jelgava: Latvia University of Life Sciences and Technologies.
528. Żylicz, T. (1990). *Ekonomia wobec problemów środowiska przyrodniczego*. Warszawa: PWN.

Spis tabel

Tabela 1. Podział jednostek terytorialnych w krajach Unii Europejskiej w roku 2009 i 2015	17
Tabela 2. Klasyfikacja jednostek terytorialnych do celów statystycznych i administracyjnych	18
Tabela 3. Przenikanie się dwóch bliskości i jego konsekwencje dla rozwoju.....	27
Tabela 4. Pięć form bliskości – analiza porównawcza.....	28
Tabela 5. Systematyka definicji rozwoju lokalnego według kryterium uszczegółowienia	55
Tabela 6. Główne wyznaczniki określające istotę lokalnego rozwoju gospodarczego (LRG)	60
Tabela 7. Charakterystyka podstawowych sfer rozwoju lokalnego i regionalnego według koncepcji Agenda 21	68
Tabela 8. Stare i nowe koncepcje rozwoju lokalnego i regionalnego.....	70
Tabela 9. Kultura ekonomiczna według ontologicznej koncepcji	89
Tabela 10. Typologia kultur według Richarda Gestelanda	90
Tabela 11. Zestawienie transferów finansowych budżetu UE - Polska w Euro w latach 2004 - 2020	100
Tabela 12. Elementarne czynniki rozwoju lokalnego w Polsce	104
Tabela 13. Systematyka głównych kategorii czynników i uwarunkowań rozwoju lokalnego.....	106
Tabela 14. Czynniki rozwoju lokalnego.....	113
Tabela 15. Czynniki konkurencyjności i rozwoju regionów Unii Europejskiej..	114
Tabela 16. Zewnętrzne i wewnętrzne bariery rozwoju	116
Tabela 17. Warunkowe i bezwarunkowe bariery wewnętrzne rozwoju lokalnego	117
Tabela 18. Podstawowe grupy teorii rozwoju przestrzennego	120
Tabela 19. Charakterystyka regionu uczącego się i tradycyjnego	123
Tabela 20. Filary regionu „uczącego się”	124
Tabela 21. Wybrane teorie rozwoju regionalnego – ich autorzy i główne założenia	125
Tabela 22. Zestawienie głównych kategorii instrumentów oddziaływania na rozwój lokalny przez samorządy gmin	128
Tabela 23. Klasyfikacja strategii rozwoju gospodarczego według OECD	130
Tabela 24. Najważniejsze działania samorządu wpływające na rozwój przedsiębiorczości w opinii władz samorządowych	136
Tabela 25. Opinie mikroprzedsiębiorców na temat działań wpływających na rozwój przedsiębiorczości.....	136
Tabela 26. Czynniki, sfery i formy konkurencyjności regionu.....	183
Tabela 27. Zakres współpracy i współdziałania rządu i JST.....	200

Tabela 28. Porównanie wybranych aspektów polityki regionalnej w ramach KSRR 2010-2020 oraz KSRR 2030	203
Tabela 29. Kamienie milowe na drodze budowy zrównoważonego rozwoju....	218
Tabela 30. Cele zrównoważonego rozwoju według Agendy 2030 ONZ	220
Tabela 31. Koncepcje i formy implementacji zrównoważonego rozwoju	223
Tabela 32. Zakres przestrzenny i podmiotowy zrealizowanych badań empirycznych.....	234
Tabela 33. Charakterystyka struktury sektorowej i skali zatrudnienia podmiotów gospodarczych wpisanych do rejestru REGON w gminach wytypowanych do badań w 2013 roku.	235
Tabela 34. Ocena* stanu wybranych elementów potencjału gminy i ich wpływu na jej innowacyjność dokonana przez władze samorządowe (N=14)	236
Tabela 35. Przejawy wzrostu innowacyjności gminy dostrzegane przez przedstawicieli badanych jednostek samorządu terytorialnego (liczba wskazań; N=13*).....	240
Tabela 36. Czynniki, od których zależą możliwości zwiększania innowacyjności gminy, wskazywane przez przedstawicieli badanych jednostek samorządu terytorialnego (liczba wskazań; N=14)	241
Tabela 37. Działania podejmowane od 2010 roku przez samorządy lokalne ukierunkowane na wzmocnienie innowacyjności lokalnej wynikające z zapisów „Lokalnej strategii innowacji dla powiatu puławskiego i miasta Puławy” oraz „Lokalnej strategii innowacji dla powiatu bialskiego i miasta Biała Podlaska” według priorytetów Lokalnych Strategii Innowacji (liczba wskazań; N=13*)	243
Tabela 38. Działania zapisane w lokalnych strategiach innowacji – „Lokalnej strategii innowacji dla powiatu puławskiego i miasta Puławy” oraz „Lokalnej strategii innowacji dla powiatu bialskiego i miasta Biała Podlaska”, które zdaniem badanych przedstawicieli władz samorządowych należy intensyfikować w gminie dążąc do zwiększenia jej innowacyjności (liczba wskazań; N=14)*	249
Tabela 39. Struktura przedsiębiorstw według okresu powołania i lokalizacji (N=147).....	251
Tabela 40. Struktura przedsiębiorstw według branży i lokalizacji (N=147)....	252
Tabela 41. Średnia wielkość zatrudnienia w przedsiębiorstwach w 2014 roku w pełnym wymiarze godzin według lokalizacji (N=147).....	253
Tabela 42. Struktura przedsiębiorstw według formy prawno-organizacyjnej i lokalizacji (N=147)	253
Tabela 43. Struktura przedsiębiorstw według zakresu geograficznego rynków i lokalizacji (N=147)	253

Tabela 44. Samoocena bieżącej sytuacji ekonomiczno-finansowej przedsiębiorstw według lokalizacji (N=147)	254
Tabela 45. Samoocena rozwinięcia działalności przedsiębiorstwa w okresie trzech lat od badania według lokalizacji (N=147)	254
Tabela 46. Przedsiębiorstwa, w których w okresie 2010-2014 wdrożono lub planuje się wdrożenie innowacji według rodzajów innowacji (N=147)	255
Tabela 47. Przedsiębiorstwa, w których w okresie 2010-2014 wdrożono i planuje się wdrożenie innowacji proekologicznych według rodzajów innowacji (N=147)	256
Tabela 48. Bariery najdotkliwiej ograniczające aktywność innowacyjną przedsiębiorstwa* (N=147).....	260
Tabela 49. Powody nie korzystania lub korzystania w niewielkim zakresie z usług instytucji wsparcia innowacyjności* (N=147).....	263
Tabela 50. Ocena* poziomu innowacyjności gospodarki gminy na tle innych gmin województwa o podobnych uwarunkowaniach rozwojowych dokonana przez przedsiębiorców (N=147)	264
Tabela 51. Odsetek przedsiębiorców dostrzegających w ciągu ostatnich pięciu lat zwiększenie poziomu innowacyjności gminy (N=142).....	264
Tabela 52. Działania od których podejmowania zależą możliwości zwiększania innowacyjności gminy* (N=147).....	265
Tabela 53. Ocena* stanu wybranych elementów potencjału gminy i ich wpływu na innowacyjność przedsiębiorstwa dokonana przez przedsiębiorców (N=147)	266
Tabela 54. Ocena* aktywności władz gminy w zakresie działań na rzecz wzmocnienia innowacyjności gminy oraz ocenić ich znaczenie dla innowacyjności przedsiębiorstwa (działań wynikających z zapisów Lokalnej Strategii Innowacji) (N=147)	268
Tabela 55. Ocena* aktywności władz badanych gminy w zakresie działań na rzecz tworzenia warunków dla rozwoju lokalnego systemu innowacji (działań wynikających z zapisów Lokalnej Strategii Innowacji) (N=147)	271
Tabela 56. Ocena* aktywności władz gminy w zakresie działań na rzecz wzmocnienia procesu specjalizacji technologicznej powiatu (działań wynikających z zapisów Lokalnej Strategii Innowacji) (N=147)	273
Tabela 57. Działania* zapisane w LSI, które należy intensyfikować w gminie dążąc do zwiększenia jej innowacyjności.....	274
Tabela 58. Odsetek przedsiębiorców wiedzących o istnieniu „Lokalnej strategii innowacji dla powiatu bialskiego i miasta Biała Podlaska” na lata 2010-2013 (N=145).....	276

Spis rysunków

Rysunek 1. Wymiary terytorium jako układu przestrzennego.....	19
Rysunek 2. Model powiązań podmiotów gospodarczych poprzez rynków dóbr i usług oraz czynników produkcji	39
Rysunek 3. Ewolucja koncepcji od wzrostu gospodarczego do rozwoju trwałego i zrównoważonego.....	53
Rysunek 4. Podstawowe składowe lokalnego rozwoju gospodarczego	58
Rysunek 5. Modele wzajemnych relacji wymiarów zrównoważonego rozwoju..	73
Rysunek 6. Płaszczyzny interakcji w koncepcji zrównoważonego rozwoju	73
Rysunek 7. Sześć hierarchicznie podporządkowanych wymiarów zrównoważonego rozwoju.....	75
Rysunek 8. Dynamiczny model kulturowych uwarunkowań przedsiębiorczości	88
Rysunek 9. Czynniki egzogeniczne czynniki rozwoju gospodarczego gmin	110
Rysunek 10. Endogeniczne czynniki rozwoju gospodarczego gmin	112
Rysunek 11. Czynniki kształtujące aktywność gospodarczą gmin.....	132
Rysunek 12. Źródła dochodów podatkowych gmin	138
Rysunek 13. Struktura marketingu jednostki terytorialnej – marketing własny a elementy składowe.....	140
Rysunek 14. Triada Schumpetera	142
Rysunek 15. Zmienne determinujące stopień adopcji innowacji.	148
Rysunek 16. Charakterystyka terytorialnego systemu społecznego	162
Rysunek 17. Struktura modelu zarządzania rozwojem państwa	194
Rysunek 18. Cel główny, cele szczegółowe i kierunki interwencji polityki i strategii rozwoju regionalnego w Polsce do roku 2030 .	198
Rysunek 19. Oficjalne logo celów zrównoważonego rozwoju	220
Rysunek 20. Podział administracyjny województwa lubelskiego w 2011 roku (stan w dniu 31 XII) wraz z oznaczeniem badanych jednostek terytorialnych	233
Rysunek 21. Samoocena aktywności innowacyjnej przedsiębiorstwa w okresie 2010-2014 na tle przedsiębiorstw konkurencyjnych według lokalizacji (N=147)	255
Rysunek 22. Struktura przedsiębiorstw, w których poniesiono nakłady finansowe na działalność innowacyjną według wielkości tych nakładów (N=147).....	257
Rysunek 23. Liczba przedsiębiorstw, w których poniesiono nakłady finansowe na działalność innowacyjną według rodzaju wydatków (N=147)	258
Rysunek 24. Samoocena* obecnej i przyszłej roli poniższych rodzajów innowacji w przedsiębiorstwie (N=147).....	260

Rysunek 25. Samoocena* obecnej i przyszłej roli poniższych rodzajów innowacji w przedsiębiorstwie według lokalizacji (N=147).....	259
Rysunek 26. Efekty działalności innowacyjnej uzyskane w przedsiębiorstwach w okresie 2010-2014 (N=147).....	260
Rysunek 27. Instytucje otoczenia i wsparcia innowacyjności z których usług/wsparcia korzystali przedsiębiorcy w okresie trzech lat od badania według lokalizacji (N=147)	262

Aneks

1. Kwestionariusz ankiety skierowanej do przedstawicieli samorządów gmin w powiecie bialskim

Kwestionariusz ankiety skierowanej do przedstawicieli samorządów gmin w powiecie bialskim

Zwracamy się z uprzejmą prośbą o udzielenie odpowiedzi na pytania związane z problematyką innowacyjności gmin województwa lubelskiego. Pragniemy zapewnić, że wyniki badania posłużą wyłącznie celom naukowym.

Kierownik Projektu
Prof. dr hab. Mieczysław Adamowicz
Dr inż. Magdalena Zwolińska-Ligaj
Katedra Ekonomii i Zarządzania
Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

Nazwa gminy:	1
Powiat:	2
Data przeprowadzenia wywiadu:	3
Osoba udzielająca odpowiedzi:	4

1. Jak ocenia Pan/i poziom innowacyjności gminy na tle innych gmin województwa?

5. bardzo wysoki

4. wysoki

3. przeciętny

2. niski

1. bardzo niski

2. Proszę ocenić stan poniższych elementów potencjału gminy i ich wpływ na jej innowacyjność?

Zakres	Element oceny	Ocena stanu 5-bardzo wysoka 4-wysoka 3-przeciętna 2-niska 1-bardzo niska	Ocena wpływu na innowacyjność 5-bardzo duży 4-duży 3-przeciętny 2-mały 1-bardzo mały
Położenie i środowisko przyrodnicze	położenie gminy względem głównych szlaków komunikacyjnych	6	40
	odległość od dużych ośrodków miejskich	7	41
	powierzchnia i wyposażenie terenów inwestycyjnych	8	42
	lokalna baza surowcowa	9	43
	bogactwo kulturowe, historia gminy	10	44
	cechy i stan środowiska przyrodniczego	11	45
	istnienie obszarów prawnie chronionych (jeżeli dotyczy)	12	46
Infrastruktura komunalna	infrastruktura drogowa	13	47
	infrastruktura teleinformatyczna	14	48
	infrastruktura turystyczna	15	49
	infrastruktura związana z pozyskiwaniem alternatywnych źródeł energii	16	50
	poziom wyposażenia w sieć wodociągową	17	51
	poziom wyposażenia w sieć kanalizacyjną	18	52
	możliwość oczyszczania ścieków komunalnych	19	53
	dostępność wysypisk, możliwość unieszkodliwiania odpadów	20	54
	zaopatrzenie w energię elektryczną	21	55

Cechy gospodarki lokalnej	stopień rozwoju działalności pozarolniczej w gminie	22	56
	nowoczesność rolnictwa	23	57
	rozwój rolnictwa ekologicznego w gminie	24	58
	stan rozwoju turystyki	25	59
	rozwój sektora spedycyjno-logistycznego	26	60
	rozwój sektora alternatywnych źródeł energii	27	61
	poziom rozwoju usług społecznych	28	62
	stan rozwoju przemysłu i budownictwa	29	63
Otoczenie biznesu	dostępność i oferta instytucji finansowych, ubezpieczeniowych itp.	30	64
	dostępność i oferta instytucji wspierających przedsiębiorczość	31	65
	możliwość współpracy z podmiotami sektora naukowo-badawczego	32	66
	aktywność władz gminy we wspieraniu przedsiębiorstw	33	67
Kapitał ludzki i społeczny	sytuacja demograficzna gminy	34	68
	poziom wykształcenia ludności	35	69
	kwalifikacje zawodowe ludności	36	70
	poziom aktywności zawodowej lokalnej społeczności	37	71
	zaangażowanie społeczności lokalnej w sprawy gminy	38	72
	dostępność urządzeń i instytucji infrastruktury społecznej (w zakresie ochrony zdrowia, pomocy społecznej, oświaty, kultury, kultury fizycznej)	39	73

3. Czy w okresie ostatnich pięciu lat zwiększył się poziom innowacyjności gminy?

5.zdecydowanie tak

4.raczej tak

3.trudno powiedzieć

2.raczej nie, przejdź do pytania 5

1.zdecydowanie nie, przejdź do pytania 5

74

4. Jeżeli tak, to w czym przejawiał się wzrost innowacyjności gminy? Proszę wskazać dostrzegane przykłady.

Działania	1-dostrzegano, 2-nie
przedsiębiorstwa lokalne zdobywały ponadlokalne rynki	75
odnotowany został przyrost przedsiębiorczości	76
realizowano nowoczesne, miękkie projekty lokalne	77
rozwijano nowoczesną infrastrukturę lokalną	78
rozwinęły się nowe branże lokalnej gospodarki	79
pozyskano inwestorów z zewnątrz	80
rozpoczęto wykorzystanie dotychczas nie wykorzystywanych zasobów/walorów środowiska przyrodniczego gminy	81
inne, jakie?.....	82

5. Od podejmowania których działań zależą możliwości zwiększania innowacyjności gminy? Proszę wskazać trzy najważniejsze działania.

	83
	84
	85

1. pobudzanie powstawania nowych przedsiębiorstw
2. aktywność przedsiębiorców
3. pomoc przez samorząd gminy w rozwoju istniejących przedsiębiorstw
4. wykorzystanie funduszy UE i innych
5. inwestycje prośrodowiskowe
6. wspieranie rozwoju instytucji otoczenia biznesu
7. rozbudowa infrastruktury technicznej
8. sprowadzenie inwestora zewnętrznego
9. rozwijanie lokalnych sieci innowacji, klastrów
10. rozwój partnerstwa publiczno-prywatnego
11. wykorzystanie zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy
12. realizacja Regionalnej/Lokalnej (zaznaczyć właściwe) Strategii Innowacji
13. pomoc instytucji (których?.....86)
14. inne, które?.....87

6. Czy wie Pan/i o istnieniu „Lokalnej strategii innowacji dla powiatu bialskiego i miasta Biała Podlaska” na lata 2010-2013?

1. Tak, znam dokładnie zapisy dokumentu
2. Tak, ale nie znam zapisów
3. Nie →przejdź do pyt. 9

	88
--	----

7. Z jakich źródeł dowiedział/a się Pan/i o LSI? 89
1. Starostwo Powiatowe
 2. Urząd Marszałkowski
 3. Uczestnictwo w pracach nad strategią
 4. Strona internetowa projektu LSI
 5. Inne źródła, jakie?..... 90

8. Czy ma Pan pełne informacje na temat zasad wdrażania LSI?
5. zdecydowanie tak 91
 4. raczej tak
 3. trudno powiedzieć
 2. raczej nie
 1. zdecydowanie nie

9. Proszę wskazać działania podejmowane od 2010 roku przez samorząd gminy ukierunkowane na wzmocnienie innowacyjności lokalnej. Proszę zaznaczyć, które wynikały z wdrażania „Lokalnej strategii innowacji dla powiatu białskiego i miasta Biała Podlaska”

Priorytet LSI	Działania	Podjęto działanie 1-tak 2-nie	Podjęcie działania wynikało z LSI 1-tak 2-nie 3-nie wiem
Utworzenie warunków dla rozwoju lokalnego systemu innowacji	1.wdrażanie nowoczesnych rozwiązań informatycznych w urzędzie	92	120
	2.podnoszenie kwalifikacji pracowników urzędu	93	121
	3.preferowanie innowacji w realizowanych kierunkach rozwoju gminy	94	122
	4.stosowanie w gospodarce komunalnej zaawansowanych rozwiązań technologicznych	95	123
	5.rozwijanie partnerstwa publiczno-prywatnego	96	124
	6.tworzenie związków między jednostkami samorządu	97	125
	7.nawiązywanie kontaktów międzynarodowych	98	126

Utworzenie warunków dla rozwoju lokalnego systemu innowacji	8.tworzenie serwisów internetowych/ platform do popularyzacji wiedzy, wymiany doświadczeń na temat możliwości działalności innowacyjnej	99	127
	9.popularyzacja wiedzy o możliwościach finansowania innowacyjnych projektów	100	128
	10.wspieranie innowacyjnych projektów	101	129
	11.współpraca z instytucjami naukowymi i otoczenia biznesu	102	130
	12.upowszechnienie wiedzy o korzyściach wynikających z kooperacji, współpracy sieciowej	103	131
	13.uczestnictwo w zintegrowanych projektach realizowanych przez inkubatory przedsiębiorczości, ośrodki innowacji i inne	104	132
	14.wspieranie systemu promocji lokalnych marek	105	133
Wzmocnienie procesu specjalizacji technologicznej powiatu	15.wsparcie rozwoju kluczowych sektorów lokalnej gospodarki	106	134
	16.wspomaganie współpracy na rzecz rozwoju produktów i usług opartych na lokalnych surowcach	107	135
	17.wspieranie wdrażania innowacyjnych rozwiązań do produkcji rolnej	108	136
	18.wspieranie systemu produkcji, promocji i dystrybucji produktów rolno-spożywczych	109	137
	19.działania na rzecz intensyfikacji uprawy i produkcji wyrobów z lnu i ziół	110	138
	20.wspieranie inicjatyw w zakresie edukacji i podniesienia kompetencji rolników.	111	139
	21.wspieranie promocji turystycznych walorów regionu, wdrażania i rozwoju niszowych produktów oraz usług turystycznych	112	140
22.rozwoj współpracy instytucji promujących tradycje kulturowe, etniczne, rozwój turystyki lokalnej	113	141	

Wzmocnienie procesu specjalizacji technologicznej powiatu	23.realizacja zintegrowanych projektów turystycznych z wykorzystaniem technologii informatycznych i telekomunikacyjnych	114	142
	24.wzmocnienie i rozwój sektora produktów i usług związanych z ochroną i promocją zdrowia	115	143
	25.rozwoj infrastruktury informatycznej i technicznej	116	144
Wzmocnienie procesu specjalizacji funkcjonalnej powiatu	26.współpraca w ramach Miejskiego (Bialskiego) Obszaru Funkcjonalnego (MOF, BOF)	117	145
	27.rozwoj przygranicznych funkcji w ramach Terespolskiego Granicznego Obszaru Funkcjonalnego (TGOF)	118	146
	28.współpraca z powiatami włodawskim i chełmskim w zakresie rozwoju sektora spedycyjno-logistycznego	119	147

10. Które działania zapisane w LSI należy intensyfikować w gminie dążąc do zwiększenia jej innowacyjności? Proszę wymienić do 3 numerów działań ujętych w tabeli w pyt. 9.

148
149
150

11. Czy wymienione w LSI działania można uzupełnić o inne, ważne dla zwiększenia innowacyjności gminy/powiatu? Jeżeli tak to które?¹⁵¹

12. Proszę ocenić przydatność LSI do prowadzenia polityki proinnowacyjnej w gminie/powiecie. Proszę uzasadnić ocenę.

5-bardzo wysoka

4-wysoka

3-przeciętna

2-niska

1-bardzo niska

Uzasadnienie.....¹⁵²

152

13. Jak można zintensyfikować wdrażanie LSI?

.....¹⁵⁴

14. Proszę wskazać najważniejsze bariery wdrażania LSI 155

15. Proszę wskazać najważniejsze czynniki wdrażania LSI 156

2. Kwestionariusz ankiety skierowanej do przedsiębiorców z gmin w powiecie bialskim

Kwestionariusz ankiety skierowanej do przedsiębiorców z gmin w powiecie bialskim

Zwracamy się z uprzejmą prośbą o udzielenie odpowiedzi na pytania związane z problematyką innowacyjności przedsiębiorstw gmin województwa lubelskiego. Pragniemy zapewnić, że wyniki badania posłużą wyłącznie celom naukowym i wykorzystane zostaną jedynie w postaci danych zbiorczych z zachowaniem anonimowości ankietowanych.

Kierownik Projektu
Prof. dr hab. Mieczysław Adamowicz
Dr inż. Magdalena Zwolińska-Ligaj
Katedra Ekonomii i Zarządzania
Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

Nazwa przedsiębiorstwa:	1
Nazwa gminy:	2
Powiat:	3
Data przeprowadzenia wywiadu:	4
Adres przedsiębiorstwa	5
Osoba udzielająca odpowiedzi:	6

1. Rok powołania przedsiębiorstwa: 7

2. Ile osób zatrudnionych było w 2014 roku w przedsiębiorstwie w pełnym wymiarze godzin? 8

3. Forma prawno-organizacyjna: 9

Sektor prywatny: 1-indywidualna działalność gosp., 2-spółka cywilna, 3-spółka jawna, 4-spółka partnerska, 5-spółka komandytowa, 6-spółka komandytowo-akcyjna, 7-spółka z o. o., 8-spółka akcyjna, 9-spółdzielnia, 10-fundacja lub jej zakład, 11-inne

Sektor publiczny: 12-przedsiębiorstwo państwowe, 13-spółka państwowej osoby prawnej, 14-spółka Skarbu Państwa, 15-spółka z przewagą kapitału sektora publicznego, 16-przedsiębiorstwo komunalne, 17-spółka komunalna, 18-inne

4. Udział kapitału zagranicznego: 1-tak, 2-nie 10

5. Czy firma posiada status firmy rodzinnej*? 1-tak, 2-nie

* w firmie pracuje, formalnie lub nieformalnie, co najmniej dwóch członków rodziny, co najmniej jeden członek rodziny posiada decydujący wpływ na zarządzanie w firmie, rodzina posiada udziały w przedsiębiorstwie

11

6. Branża działalności lub działalności przeważającej (50% i więcej wartości sprzedaży):

12

1 - rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo	9 - działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi
2 - górnictwo i wydobywanie	10 - działalność finansowa i ubezpiecz., związana z obsługą rynku nieruchomości, usługi dla firm
3 - przetwórstwo przemysłowe	11 - edukacja
4 - wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektr. i gaz	12 - opieka zdrowotna i pomoc społeczna
5 - dostawa wody, gospodarowanie ściekami i odpadami	13 - dział. związana z kulturą, rozrywką i rekreacją
6 - budownictwo	14 - pozostałe usługi
7 - handel hurtowy i detaliczny i naprawy	
8 - transport i gospodarka magazynowa	

7. Geograficzny zasięg działalności przedsiębiorstwa

1 - miejscowość	5 - kraj
2 - gmina	6 - kraj i zagranica
3 - powiat	7- zagranica
4 - województwo	

13

8. Jak Pan/i ocenia obecną sytuację ekonomiczno-finansową firmy?

- 5-bardzo dobrze
4-dobrze
3-przeciętnie
2-źle
1-bardzo źle
0-trudno powiedzieć

14

9. Czy w ostatnich 3 latach przedsiębiorstwo rozwinęło działalność?

- 5-zdecydowanie tak
4-raczej tak
3-trudno powiedzieć
2-raczej nie
1-zdecydowanie nie

15

10. Czy w okresie 2010-2014 w przedsiębiorstwie wprowadzono lub czy planuje się wprowadzenie następujących innowacji? Proszę podać ich liczbę.

Grupa innowacji	Rodzaj innowacji	Liczba 0-brak	Planuje się
			1-tak, 2-nie
	Produktowe - wprowadzenie na rynek nowych lub istotnie ulepszonych wyrobów lub usług	16	34
Procesowe- nowe lub istotnie ulepszone	metody wytwarzania produktów/świadczenia usług	17	35
	metody z zakresu logistyki i/lub metody dostarczania i dystrybucji	18	36
	metody wspierające procesy, np. zaopatrzenie, księgowość	19	37
Organizacyjne - wdrożenie nowej metody w zakresie	zasad działania, np. systemy zarządzania jakością	20	38
	podziału zadań i uprawnień decyzyjnych wśród pracowników	21	39
	stosunków z otoczeniem – innymi przedsiębiorstwami lub instytucjami publicznymi, np. wykorzystanie po raz pierwszy podwykonawstwa	22	40
Marketingowe	znaczące zmiany w projekcie/ konstrukcji lub opakowaniu wyrobów lub usług	23	41
	nowe media lub techniki promocji produktów	24	42
	nowe metody w zakresie dystrybucji produktów lub kanałów sprzedaży	25	43
	nowe metody kształtowania cen wyrobów i usług	26	44
Proekologiczne	Proekologiczne rozwiązania w zakresie prac administracyjnych i działalności bieżącej	27	45
	Proekologiczny rozwój produktów/usług	28	46
	Proekologiczne zaopatrzenie, dystrybucja	29	47
	Proekologiczna produkcja/świadczenie usług	30	48
	rozwiązania umożliwiające efektywne wykorzystanie zasobów i energii	31	49
	gospodarka odpadami	32	50
	Komunikowanie z otoczeniem w obszarze ochrony środowiska	33	51

11. Jakie były koszty dokonanych działań innowacyjnych w przedsiębiorstwie w okresie 2010-2014?

52

1 - do 10000 zł	4 - od 100000 do 1 mln zł
2 - do 50000 zł	5 - powyżej 1 mln zł
3 - do 100000 zł	6 - nie zrealizowano wydatków na cele innowacyjne w tym okresie →przejdź do pyt. 16

12. Jaki był udział poszczególnych nakładów w ogóle wydatków na cele innowacyjne w okresie 2010-2014?

Przeznaczenie nakładów	% udział
Zakup wiedzy	53
Zakup oprogramowania	54
Budynki, budowle, grunty	55
Maszyny i urządzenia	56
Szkolenia personelu	57
Marketing	58
B+R	59
Razem	100%

13. Z jakich źródeł i w jakim udziale % finansowana była działalność innowacyjna w okresie 2010-2014?

Źródło	% udział danego źródła	
środki własne	60	
kredyt bankowy, pożyczka	61	
leasing	62	
factoring	63	
fundusze poręczeń kredytowych	64	
fundusze pożyczkowe	65	
fundusze Unii Europejskiej	dotacje w ramach PO Innowacyjna Gospodarka	66
	Program Rozwoju Obszarów Wiejskich	67
	Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko	68
	Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego	69
inne, jakie?..... ⁷¹	70	
ogółem	100%	

14. Jak ocenia Pan/i aktywność innowacyjną przedsiębiorstwa na tle przedsiębiorstw konkurencyjnych w okresie 2010-2014?

- 5.bardzo wysoka
- 4.wysoka
- 3.przeciętna
- 2.niska
- 1.bardzo niska
- 0.brak

72

15. Jakie efekty działalności innowacyjnej uzyskano w przedsiębiorstwie w okresie 2010-2014?

Efekty	Odp.: 1-tak, 2-nie
zmniejszenie presji przedsiębiorstwa na środowisko przyrodnicze	73
wzrost świadomości ekologicznej pracowników i kadry zarządzającej	74
poprawa BHP i zdrowia pracowników	75
zmniejszenie opłat środowiskowych	76
obniżenie kosztów	77
wyższa konkurencyjność produktów/usług	78
poprawa wizerunku firmy/podniesienie prestiżu	79
poprawa kwalifikacji pracowników	80
sprostanie oczekiwaniom stawianym przez klientów/kontrahentów	81
pozyskanie nowych klientów	82

16. Jaka jest obecnie i jaka powinna być rola poniższych rodzajów innowacji w przedsiębiorstwie?

Klucz: 5-bardzo duża, 4-duża, 3-przeciętna, 2-mała, 1-bardzo mała, 0-brak

Obszary	Stan istniejący - „jest”	Stan pożądaný - „powinno być”
proekologiczna działalność innowacyjna	83	88
wprowadzanie na rynek wyrobów lub usług nowych lub istotnie ulepszonych	84	89
wprowadzanie nowych lub istotnie ulepszonych procesów	85	90
wdrażanie nowych metod w zakresie organizacji	86	91
wprowadzanie innowacji marketingowych	87	92

17. Które bariery najdotkliwiej ograniczają aktywność innowacyjną przedsiębiorstwa? Proszę wskazać do trzech najważniejszych barier.

	93
	94
	95

1. Brak własnych środków finansowych
2. Brak środków finansowych ze źródeł zewnętrznych
3. Zbyt wysokie koszty innowacji
4. Brak wykwalifikowanego personelu
5. Brak informacji na temat technologii
6. Brak informacji na temat rynków
7. Trudności w znalezieniu partnerów do wspólnej pracy w zakresie działalności innowacyjnej
8. Brak popytu na innowacje
9. bariery nie występują

18. Czy przedsiębiorstwo w ciągu ostatnich 3 lat korzystało lub obecnie korzysta z usług/wsparcia następujących instytucji otoczenia i wsparcia innowacyjności? Z których?

Instytucja	Współpraca 1-tak, 2-nie
samorząd gminy	96
banki	97
firmy szkoleniowe i doradcze	98
agencje/fundacje rozwoju lokalnego i regionalnego	99
izby i stowarzyszenia gospodarcze	100
wyższe uczelnie	101
ośrodki innowacji i przedsiębiorczości	102
fundusze poręczeniowe, pożyczkowe	103
klastry	104
Ośrodek Doradztwa Rolniczego	105
Instytucje zajmujące się ochroną środowiska przyrodniczego	106
inne, jakie?.....189	107

19. Jeżeli przedsiębiorstwo nie korzystało lub korzystało w niewielkim zakresie z usług instytucji wsparcia innowacyjności proszę wskazać do trzech najważniejszych powodów:

108
109
110

1. niedopasowanie oferty do potrzeb
2. wysokie koszty współpracy
3. brak informacji o usługach
4. brak potrzeby korzystania z takich usług
5. brak dostępności usług
6. inne, jakie?..... 111

20. Jak ocenia Pan/i poziom innowacyjności gospodarki gminy na tle innych gmin województwa?

112

5. bardzo wysoki
4. wysoki
3. przeciętny
2. niski
1. bardzo niski

21. Proszę ocenić stan poniższych elementów potencjału gminy i ich wpływ na innowacyjność przedsiębiorstwa.

Zakres	Element oceny	Ocena stanu 5-bardzo wysoka 4-wysoka 3-przeciętna 2-niska 1-bardzo niska	Ocena wpływu na innowacyjność 5-bardzo duży 4-duży 3-przeciętny 2-mały 1-bardzo mały
Położenie i środowisko przyrodnicze	położenie gminy względem głównych szlaków komunikacyjnych	113	147
	odległość od dużych ośrodków miejskich	114	148
	powierzchnia i wyposażenie terenów inwestycyjnych	115	149
	lokalna baza surowcowa	116	150
	bogactwo kulturowe, historia gminy	117	151
	cechy i stan środowiska przyrodniczego	118	152
	istnienie obszarów prawnie chronionych (jeżeli dotyczy)	119	153

Infrastruktura komunalna	infrastruktura drogowa	120	154
	infrastruktura teleinformatyczna	121	155
	infrastruktura turystyczna	122	156
	infrastruktura związana z pozyskiwaniem alternatywnych źródeł energii	123	157
	poziom wyposażenia w sieć wodociągową	124	158
	poziom wyposażenia w sieć kanalizacyjną	125	159
	możliwość oczyszczania ścieków komunalnych	126	160
	dostępność wysypisk, możliwość unieszkodliwiania odpadów	127	161
	zaopatrzenie w energię elektryczną	128	162
Cechy gospodarki lokalnej	stopień rozwoju działalności pozarolniczej w gminie	129	163
	nowoczesność rolnictwa	130	164
	rozwój rolnictwa ekologicznego w gminie	131	165
	stan rozwoju turystyki	132	166
	rozwój sektora spedycyjno-logistycznego	133	167
	rozwój sektora alternatywnych źródeł energii	134	168
	poziom rozwoju usług społecznych	135	169
	stan rozwoju przemysłu i budownictwa	136	170
Otoczenie biznesu	dostępność i oferta instytucji finansowych, ubezpieczeniowych itp.	137	171
	dostępność i oferta instytucji wspierających przedsiębiorczość	138	172
	możliwość współpracy z podmiotami sektora naukowo-badawczego	139	173
	aktywność władz gminy we wspieraniu przedsiębiorstw	140	174

Kapitał ludzki i społeczny	sytuacja demograficzna gminy	141	175
	poziom wykształcenia ludności	142	176
	kwalifikacje zawodowe ludności	143	177
	poziom aktywności zawodowej lokalnej społeczności	144	178
	zaangażowanie społeczności lokalnej w sprawy gminy	145	179
	dostępność urządzeń i instytucji infrastruktury społecznej (w zakresie ochrony zdrowia, pomocy społecznej, oświaty, kultury, kultury fizycznej)	146	180

22. Czy w okresie ostatnich pięciu lat zwiększył się poziom innowacyjności gminy?

- 5.zdecydowanie tak
 4.raczej tak
 3.trudno powiedzieć
 2.raczej nie
 1.zdecydowanie nie

	181
--	-----

23. Od podejmowania których działań zależą możliwości zwieszania innowacyjności gminy? Proszę wskazać trzy najważniejsze działania.

	182
	183
	184

1. pobudzanie powstawania nowych przedsiębiorstw
2. aktywność przedsiębiorców
3. pomoc przez samorząd gminy w rozwoju istniejących przedsiębiorstw
4. wykorzystanie funduszy UE i innych
5. inwestycje prośrodowiskowe
6. wspieranie rozwoju instytucji otoczenia biznesu
7. rozbudowa infrastruktury technicznej
8. sprowadzenie inwestora zewnętrznego
9. lokalne sieci innowacji, klastry
10. rozwój partnerstwa publiczno-prywatnego
11. wykorzystanie zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy
12. realizacja Regionalnej/Lokalnej (zaznaczyć właściwe) Strategii Innowacji
13. pomoc instytucji (których?.....) 185)
14. inne, które?..... 186

24. Czy wie Pan/i o istnieniu „Lokalnej strategii innowacji dla powiatu białskiego i miasta Biała Podlaska” na lata 2010-2013?

1. Tak, znam dokładnie zapisy dokumentu
2. Tak, ale nie znam zapisów
3. Nie → przejdź do pyt. 26

187

25. Czy ma Pan pełne informacje na temat możliwości dla przedsiębiorstw wynikających z LSI?

5. zdecydowanie tak
4. raczej tak
3. trudno powiedzieć
2. raczej nie
1. zdecydowanie nie

188

26. Proszę ocenić aktywność władz gminy w zakresie działań na rzecz wzmocnienia innowacyjności gminy oraz ocenić ich znaczenie dla innowacyjności przedsiębiorstwa (działań wynikających z zapisów Lokalnej Strategii Innowacji)

Priorytet LSI	Działania	Ocena aktywności 5-bardzo wysoka 4-wysoka 3-przeciętna 2-niska 1-bardzo niska 0-brak	Ocena znaczenia dla przedsiębiorstwa 5-bardzo wysoka 4-wysoka 3-przeciętna 2-niska 1-bardzo niska 0-brak
Utworzenie warunków dla rozwoju lokalnego systemu innowacji	1.wdrażanie nowoczesnych rozwiązań informatycznych w urzędzie	189	217
	2.podnoszenie kwalifikacji pracowników urzędu	190	218
	3.preferowanie innowacji w realizowanych kierunkach rozwoju gminy	191	219
	4.stosowanie w gospodarce komunalnej zaawansowanych rozwiązań technologicznych	192	220
	5.rozwijanie partnerstwa publiczno-prywatnego	193	221
	6.tworzenie związków między jednostkami samorządu	194	222

Utworzenie warunków dla rozwoju lokalnego systemu innowacji	7.nawiązywanie kontaktów międzynarodowych	195	223
	8.tworzenie serwisów internetowych/platform do popularyzacji wiedzy, wymiany doświadczeń na temat możliwości działalności innowacyjnej	196	224
	9.popularyzacja wiedzy o możliwościach finansowania innowacyjnych projektów	197	225
	10.wspieranie innowacyjnych projektów	198	226
	11.współpraca z instytucjami naukowymi i otoczenia biznesu	199	227
	12.upowszechnienie wiedzy o korzyściach wynikających z kooperacji, współpracy sieciowej	200	228
	13.uczestnictwo w zintegrowanych projektach realizowanych przez inkubatory przedsiębiorczości, ośrodki innowacji i inne	201	229
	14.wspieranie systemu promocji lokalnych marek	202	230
Wzmocnienie procesu specjalizacji technologicznej powiatu	15.wsparcie rozwoju kluczowych sektorów lokalnej gospodarki	203	231
	16.wspomaganie współpracy na rzecz rozwoju produktów i usług opartych na lokalnych surowcach	204	132
	17.wspieranie wdrażania innowacyjnych rozwiązań do produkcji rolnej	205	233
	18.wspieranie systemu produkcji, promocji i dystrybucji produktów rolno-spożywczych	206	234
	19.wspieranie promocji turystycznych walorów regionu, wdrażania i rozwoju niszowych produktów oraz usług turystycznych	207	235

Wzmocnienie procesu specjalizacji technologicznej powiatu	20.rozwoj współpracy instytucji promujących tradycje kulturowe, etniczne, rozwój turystyki lokalnej	208	236
	21.realizacja zintegrowanych projektów turystycznych z wykorzystaniem technologii informatycznych i telekomunikacyjnych	209	237
	22.wzmocnienie i rozwój sektora produktów i usług związanych z ochrona i promocją zdrowia	210	238
	22.rozwoj infrastruktury informatycznej i technicznej	211	239

27. Które działania zapisane w LSI należy intensyfikować w gminie dążąc do zwiększenia jej innowacyjności? Proszę wymienić do 3 numerów działań ujętych w tabeli w pyt. 26.

245
246
247

28. Czy wymienione w LSI działania można uzupełnić o inne, ważne dla zwiększenia innowacyjności przedsiębiorstwa? Jeżeli tak to które?

248

29. Proszę ocenić przydatność LSI do wsparcia działalności innowacyjnej przedsiębiorstw w gminie/powiecie. Proszę uzasadnić ocenę.

5-bardzo wysoka

4-wysoka

3-przeciętna

2-niska

1-bardzo niska

0-brak

Uzasadnienie..... 250

3. Kwestionariusz ankiety skierowanej do przedstawicieli samorządów gmin w powiecie puławskim

Kwestionariusz ankiety skierowanej do przedstawicieli samorządów gmin w powiecie puławskim

Zwracamy się z uprzejmą prośbą o udzielenie odpowiedzi na pytania związane z problematyką innowacyjności gmin województwa lubelskiego. Pragniemy zapewnić, że wyniki badania posłużą wyłącznie celom naukowym.

Kierownik Projektu
Prof. dr hab. Mieczysław Adamowicz
Dr Inż. Magdalena Zwolińska-Ligaj
Katedra Ekonomii i Zarządzania
Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

Nazwa gminy:	1
Powiat:	2
Data przeprowadzenia wywiadu:	3
Osoba udzielająca odpowiedzi:	4

1. Jak ocenia Pan/i poziom innowacyjności gminy na tle innych gmin województwa?

5. bardzo wysoki

4. wysoki

3. przeciętny

2. niski

1. bardzo niski

2. Proszę ocenić stan poniższych elementów potencjału gminy i ich wpływ na jej innowacyjność?

Zakres	Element oceny	Ocena stanu 5-bardzo wysoka 4-wysoka 3-przeciętna 2-niska 1-bardzo niska	Ocena wpływu na innowacyjność 5-bardzo duży 4-duży 3-przeciętny 2-mały 1-bardzo mały
Położenie i środowisko przyrodnicze	położenie gminy względem głównych szlaków komunikacyjnych	6	40
	odległość od dużych ośrodków miejskich	7	41
	powierzchnia i wyposażenie terenów inwestycyjnych	8	42
	lokalna baza surowcowa	9	43
	bogactwo kulturowe, historia gminy	10	44
	cechy i stan środowiska przyrodniczego	11	45
	istnienie obszarów prawnie chronionych (jeżeli dotyczy)	12	46
Infrastruktura komunalna	infrastruktura drogowa	13	47
	infrastruktura teleinformatyczna	14	48
	infrastruktura turystyczna	15	49
	infrastruktura związana z pozyskiwaniem alternatywnych źródeł energii	16	50
	poziom wyposażenia w sieć wodociągową	17	51
	poziom wyposażenia w sieć kanalizacyjną	18	52
	możliwość oczyszczania ścieków komunalnych	19	53
	dostępność wysypisk, możliwość unieszkodliwiania odpadów	20	54
	zaopatrzenie w energię elektryczną	21	55

Cechy gospodarki lokalnej	stopień rozwoju działalności pozarolniczej w gminie	22	56
	nowoczesność rolnictwa	23	57
	rozwój rolnictwa ekologicznego w gminie	24	58
	stan rozwoju turystyki	25	59
	rozwój sektora spedycyjno-logistycznego	26	60
	rozwój sektora alternatywnych źródeł energii	27	61
	poziom rozwoju usług społecznych	28	62
	stan rozwoju przemysłu i budownictwa	29	63
Otoczenie biznesu	dostępność i oferta instytucji finansowych, ubezpieczeniowych itp.	30	64
	dostępność i oferta instytucji wspierających przedsiębiorczość	31	65
	możliwość współpracy z podmiotami sektora naukowo-badawczego	32	66
	aktywność władz gminy we wspieraniu przedsiębiorstw	33	67
Kapitał ludzki i społeczny	sytuacja demograficzna gminy	34	68
	poziom wykształcenia ludności	35	69
	kwalifikacje zawodowe ludności	36	70
	poziom aktywności zawodowej lokalnej społeczności	37	71
	zaangażowanie społeczności lokalnej w sprawy gminy	38	72
	dostępność urzędów i instytucji infrastruktury społecznej (w zakresie ochrony zdrowia, pomocy społecznej, oświaty, kultury, kultury fizycznej)	39	73

3. Czy w okresie ostatnich pięciu lat zwiększył się poziom innowacyjności gminy?

5.zdecydowanie tak

4.raczej tak

3.trudno powiedzieć

2.raczej nie, przejdź do pytania 5

1.zdecydowanie nie, przejdź do pytania 5

74

4. Jeżeli tak, to w czym przejawiał się wzrost innowacyjności gminy? Proszę wskazać dostrzegane przykłady.

Działania	1-dostrzegano, 2-nie
przedsiębiorstwa lokalne zdobywały ponadlokalne rynki	75
odnotowany został przyrost przedsiębiorczości	76
realizowano nowoczesne, miękkie projekty lokalne	77
rozwijano nowoczesną infrastrukturę lokalną	78
rozwinęły się nowe branże lokalnej gospodarki	79
pozyskano inwestorów z zewnątrz	80
rozpoczęto wykorzystanie dotychczas nie wykorzystywanych zasobów/walorów środowiska przyrodniczego gminy	81
inne, jakie?.....	82

5. Od podejmowania których działań zależą możliwości zwiększania innowacyjności gminy? Proszę wskazać trzy najważniejsze działania.

	83
	84
	85

1. pobudzanie powstawania nowych przedsiębiorstw
2. aktywność przedsiębiorców
3. pomoc przez samorząd gminy w rozwoju istniejących przedsiębiorstw
4. wykorzystanie funduszy UE i innych
5. inwestycje prośrodowiskowe
6. wspieranie rozwoju instytucji otoczenia biznesu
7. rozbudowa infrastruktury technicznej
8. sprowadzenie inwestora zewnętrznego
9. rozwijanie lokalnych sieci innowacji, klastrów
10. rozwój partnerstwa publiczno-prywatnego
11. wykorzystanie zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy
12. realizacja Regionalnej/Lokalnej (zaznaczyć właściwe) Strategii Innowacji
13. pomoc instytucji (których?.....⁸⁶⁾
14. inne, które?.....⁸⁷

6. Czy wie Pan/i o istnieniu „Lokalnej Strategii Innowacji (LSI) dla powiatu puławskiego i miasta Puław?”

1. Tak, znam dokładnie zapisy dokumentu
2. Tak, ale nie znam zapisów
3. Nie → przejdź do pyt. 9

	88
--	----

7. Z jakich źródeł dowiedział/a się Pan/i o LSI? 89
1. Starostwo Powiatowe
 2. Urząd Marszałkowski
 3. Uczestnictwo w pracach nad strategią
 4. Strona internetowa projektu LSI
 5. Inne źródła, jakie?..... 90

8. Czy ma Pan pełne informacje na temat zasad wdrażania LSI?
5. zdecydowanie tak 91
 4. raczej tak
 3. trudno powiedzieć
 2. raczej nie
 1. zdecydowanie nie

9. Proszę wskazać działania podejmowane od 2010 roku przez samorząd gminy ukierunkowane na wzmocnienie innowacyjności lokalnej. Proszę zaznaczyć, które wynikały z wdrażania „Lokalne strategie innowacji dla powiatu puławskiego i miasta Puławy”

Priorytet LSI	Działania	Podjęto działanie 1-tak 2-nie	Podjęcie działania wynikało z LSI 1-tak 2-nie 3-nie wiem
Utworzenie warunków dla rozwoju lokalnego systemu innowacji	1.wdrażanie nowoczesnych rozwiązań informatycznych w urzędzie	92	120
	2.podnoszenie kwalifikacji pracowników urzędu	93	121
	3.preferowanie innowacji w realizowanych kierunkach rozwoju gminy	94	122
	4.stosowanie w gospodarce komunalnej zaawansowanych rozwiązań technologicznych	95	123
	5.rozwijanie partnerstwa publiczno-prywatnego	96	124
	6.tworzenie związków między jednostkami samorządu	97	125
	7.nawiązywanie kontaktów międzynarodowych	98	126

Utworzenie warunków dla rozwoju lokalnego systemu innowacji	8.tworzenie serwisów internetowych/ platform do popularyzacji wiedzy, wymiany doświadczeń na temat możliwości działalności innowacyjnej	99	127
	9.popularyzacja wiedzy o możliwościach finansowania innowacyjnych projektów	100	128
	10.wspieranie innowacyjnych projektów, w tym sieci współpracy	101	129
	11.współpraca z instytucjami naukowymi i otoczenia biznesu	102	130
	12.upowszechnienie wiedzy o korzyściach wynikających z kooperacji, współpracy sieciowej	103	131
	13.uczestnictwo w zintegrowanych projektach realizowanych przez inkubatory przedsiębiorczości, ośrodki innowacji, grupy producenckie, Lokalne Grupy Działania i inne	104	132
	14.wspieranie systemu promocji lokalnych marek	105	133
	15. promocja walorów środowiskowych, które mogą być kluczowe w procesach technologicznych	148	151
	16. budowanie świadomości proinnowacyjnej przez wdrażanie nowatorskich ścieżek edukacyjnych w szkołach	149	152
Wzmocnienie procesu specjalizacji technologicznej powiatu	17.wsparcie rozwoju kluczowych sektorów lokalnej gospodarki	106	134
	18.wspomaganie współpracy na rzecz rozwoju produktów i usług opartych na lokalnych surowcach	107	135
	19.wspieranie wdrażania innowacyjnych rozwiązań do produkcji rolno-spożywczej	108	136
	20.wspieranie efektywnych metod produkcji i przetwarzania żywności	109	137
	21.wsparcie wykorzystania nauki i przemysłu na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego	110	138

Wzmocnienie procesu specjalizacji technologicznej powiatu	22.wspieranie inicjatyw w zakresie edukacji i podniesienia kompetencji rolników.	111	139
	23.wspieranie promocji turystycznych walorów regionu, wdrażania i rozwoju niszowych produktów oraz usług turystycznych	112	140
	24.rozwoj współpracy instytucji promujących tradycje kulturowe, etniczne, rozwój turystyki lokalnej	113	141
	25.realizacja zintegrowanych projektów turystycznych z wykorzystaniem technologii informatycznych i telekomunikacyjnych	114	142
	26.wzmocnienie i rozwój sektora produktów i usług związanych z ochrona i promocją zdrowia	115	143
	27.rozwoj infrastruktury informatycznej i technicznej	116	144
Wzmocnienie procesu specjalizacji funkcjonalnej powiatu	28.rozwoj funkcji Puław i powiatu puławskiego poprzez tworzenie lokalnych partnerstw innowacji,	117	145
	29.wzmocnianie współpracy z podmiotami z kluczowych sektorów: chemiczny, energetyczno-wydobywczy, turystyczny, rolny, rolno-spożywczy, usługi medyczne i prozdrowotne	118	146
	30. realizacja projektów w ramach Strategicznych Inwestycji terytorialnych	119	147
	31. rozwój kształcenia specjalistycznej kadry dla przemysłów: chemicznego, energetyczno-wydobywczego	150	153

10. Które działania zapisane w LSI należy intensyfikować w gminie dążąc do zwiększenia jej innowacyjności? Proszę wymienić do 3 numerów działań ujętych w tabeli w pyt. 9.

154
155
156

11. Czy wymienione w LSI działania można uzupełnić o inne, ważne dla zwiększenia innowacyjności gminy/powiatu? Jeżeli tak to które?¹⁵⁷

12. Proszę ocenić przydatność LSI do prowadzenia polityki proinnowacyjnej w gminie/powiecie. Proszę uzasadnić ocenę.	
5-bardzo wysoka	158
4-wysoka	
3-przeciętna	
2-niska	
1-bardzo niska	
Uzasadnienie.....	159
13. Jak można zintensyfikować wdrażanie LSI?	
.....	160
14. Proszę wskazać najważniejsze bariery wdrażania LSI	
.....	161
15. Proszę wskazać najważniejsze czynniki wdrażania LSI	
.....	162

4. Kwestionariusz ankiety skierowanej do przedsiębiorców z gmin w powiecie puławskim

Kwestionariusz ankiety skierowanej do przedsiębiorców z gmin w powiecie puławskim

Zwracamy się z uprzejmą prośbą o udzielenie odpowiedzi na pytania związane z problematyką innowacyjności przedsiębiorstw gmin województwa lubelskiego. Pragniemy zapewnić, że wyniki badania posłużą wyłącznie celom naukowym i wykorzystane zostaną jedynie w postaci danych zbiorczych z zachowaniem anonimowości ankietowanych.

Kierownik Projektu
Prof. dr hab. Mieczysław Adamowicz
Dr inż. Magdalena Zwolińska-Ligaj
Katedra Ekonomii i Zarządzania
Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

Nazwa przedsiębiorstwa:	1
Nazwa gminy:	2
Powiat:	3
Data przeprowadzenia wywiadu:	4
Adres przedsiębiorstwa	5
Osoba udzielająca odpowiedzi:	6

1. Rok powołania przedsiębiorstwa: 7

2. Ile osób zatrudnionych było w 2014 roku w przedsiębiorstwie w pełnym wymiarze godzin? 8

3. Forma prawno-organizacyjna: 9

Sektor prywatny: 1-indywidualna działalność gosp., 2-spółka cywilna, 3-spółka jawna, 4-spółka partnerska, 5-spółka komandytowa, 6-spółka komandytowo-akcyjna, 7-spółka z o. o., 8-spółka akcyjna, 9-spółdzielnia, 10-fundacja lub jej zakład, 11-inne

Sektor publiczny: 12-przedsiębiorstwo państwowe, 13-spółka państwowej osoby prawnej, 14-spółka Skarbu Państwa, 15-spółka z przewagą kapitału sektora publicznego, 16-przedsiębiorstwo komunalne, 17-spółka komunalna, 18-inne

4. Udział kapitału zagranicznego: 1-tak, 2-nie 10

5. Czy firma posiada status firmy rodzinnej*? 1-tak, 2-nie

* w firmie pracuje, formalnie lub nieformalnie, co najmniej dwóch członków rodziny, co najmniej jeden członek rodziny posiada decydujący wpływ na zarządzanie w firmie, rodzina posiada udziały w przedsiębiorstwie

11

6. Branża działalności lub działalności przeważającej (50% i więcej wartości sprzedaży):

12

1 - rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo	9 - działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi
2 - górnictwo i wydobywanie	10 - działalność finansowa i ubezpiecz., związana z obsługą rynku nieruchomości, usługi dla firm
3 - przetwórstwo przemysłowe	11 - edukacja
4 - wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektr. i gaz	12 - opieka zdrowotna i pomoc społeczna
5 - dostawa wody, gospodarowanie ściekami i odpadami	13 - dział. związana z kulturą, rekreacją i rekreacją
6 - budownictwo	14 - pozostałe usługi
7 - handel hurtowy i detaliczny i naprawy	
8 - transport i gospodarka magazynowa	

7. Geograficzny zasięg działalności przedsiębiorstwa

13

1 - miejscowość	5 - kraj
2 - gmina	6 - kraj i zagranica
3 - powiat	7- zagranica
4 - województwo	

8. Jak Pan/i ocenia obecną sytuację ekonomiczno-finansową firmy?

5-bardzo dobrze

4-dobrze

3-przeciętnie

2-źle

1-bardzo źle

0-trudno powiedzieć

14

9. Czy w ostatnich 3 latach przedsiębiorstwo rozwinęło działalność?

5-zdecydowanie tak

4-raczej tak

3-trudno powiedzieć

2-raczej nie

1-zdecydowanie nie

15

10. Czy w okresie 2010-2014 w przedsiębiorstwie wprowadzono lub czy planuje się wprowadzenie następujących innowacji? Proszę podać ich liczbę.

Grupa innowacji	Rodzaj innowacji	Liczba 0-brak	Planuje się
			1-tak, 2-nie
	Produktowe - wprowadzenie na rynek nowych lub istotnie ulepszonych wyrobów lub usług	16	34
Procesowe- nowe lub istotnie ulepszone	metody wytwarzania produktów/świadczenia usług	17	35
	metody z zakresu logistyki i/lub metody dostarczania i dystrybucji	18	36
	metody wspierające procesy, np. zaopatrzenie, księgowość	19	37
Organizacyjne - wdrożenie nowej metody w zakresie	zasad działania, np. systemy zarządzania jakością	20	38
	podziału zadań i uprawnień decyzyjnych wśród pracowników	21	39
	stosunków z otoczeniem – innymi przedsiębiorstwami lub instytucjami publicznymi, np. wykorzystanie po raz pierwszy podwykonawstwa	22	40
Marketingowe	znaczące zmiany w projekcie/ konstrukcji lub opakowaniu wyrobów lub usług	23	41
	nowe media lub techniki promocji produktów	24	42
	nowe metody w zakresie dystrybucji produktów lub kanałów sprzedaży	25	43
	nowe metody kształtowania cen wyrobów i usług	26	44
Proekologiczne	Proekologiczne rozwiązania w zakresie prac administracyjnych i działalności bieżącej	27	45
	Proekologiczny rozwój produktów/usług	28	46
	Proekologiczne zaopatrzenie, dystrybucja	29	47
	Proekologiczna produkcja/świadczenie usług	30	48
	rozwiązania umożliwiające efektywne wykorzystanie zasobów i energii	31	49
	gospodarka odpadami	32	50
	Komunikowanie z otoczeniem w obszarze ochrony środowiska	33	51

11. Jakie były koszty dokonanych działań innowacyjnych w przedsiębiorstwie w okresie 2010-2014?

52

1 - do 10000 zł	4 - od 100000 do 1 mln zł
2 - do 50000 zł	5 - powyżej 1 mln zł
3 - do 100000 zł	6 - nie zrealizowano wydatków na cele innowacyjne w tym okresie →przejdź do pyt. 16

12. Jaki był udział poszczególnych nakładów w ogóle wydatków na cele innowacyjne w okresie 2010-2014?

Przeznaczenie nakładów	% udział
Zakup wiedzy	53
Zakup oprogramowania	54
Budynki, budowle, grunty	55
Maszyny i urządzenia	56
Szkolenia personelu	57
Marketing	58
B+R	59
Razem	100%

13. Z jakich źródeł i w jakim udziale % finansowana była działalność innowacyjna w okresie 2010-2014?

Źródło	% udział danego źródła	
środki własne	60	
kredyt bankowy, pożyczka	61	
leasing	62	
factoring	63	
fundusze poręczeń kredytowych	64	
fundusze pożyczkowe	65	
fundusze Unii Europejskiej	dotacje w ramach PO Innowacyjna Gospodarka	66
	Program Rozwoju Obszarów Wiejskich	67
	Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko	68
	Regionalny Program Operacyjny Województwa Lubelskiego	69
inne, jakie?..... ⁷¹	70	
ogółem	100%	

14. Jak ocenia Pan/i aktywność innowacyjną przedsiębiorstwa na tle przedsiębiorstw konkurencyjnych w okresie 2010-2014?

- 5.bardzo wysoka
- 4.wysoka
- 3.przeciętna
- 2.niska
- 1.bardzo niska
- 0.brak

72

15. Jakie efekty działalności innowacyjnej uzyskano w przedsiębiorstwie w okresie 2010-2014?

Efekty	Odp.: 1-tak, 2-nie
zmniejszenie presji przedsiębiorstwa na środowisko przyrodnicze	73
wzrost świadomości ekologicznej pracowników i kadry zarządzającej	74
poprawa BHP i zdrowia pracowników	75
zmniejszenie opłat środowiskowych	76
obniżenie kosztów	77
wyższa konkurencyjność produktów/usług	78
poprawa wizerunku firmy/podniesienie prestiżu	79
poprawa kwalifikacji pracowników	80
sprostanie oczekiwaniom stawianym przez klientów/kontrahentów	81
pozyskanie nowych klientów	82

16. Jaka jest obecnie i jaka powinna być rola poniższych rodzajów innowacji w przedsiębiorstwie?

Klucz: 5-bardzo duża, 4-duża, 3-przeciętna, 2-mała, 1-bardzo mała, 0-brak

Obszary	Stan istniejący - „jest”	Stan pożądaný - „powinno być”
proekologiczna działalność innowacyjna	83	88
wprowadzanie na rynek wyrobów lub usług nowych lub istotnie ulepszonych	84	89
wprowadzanie nowych lub istotnie ulepszonych procesów	85	90
wdrażanie nowych metod w zakresie organizacji	86	91
wprowadzanie innowacji marketingowych	87	92

17. Które bariery najdotkliwiej ograniczają aktywność innowacyjną przedsiębiorstwa? Proszę wskazać do trzech najważniejszych barier.

	93
	94
	95

1. Brak własnych środków finansowych
2. Brak środków finansowych ze źródeł zewnętrznych
3. Zbyt wysokie koszty innowacji
4. Brak wykwalifikowanego personelu
5. Brak informacji na temat technologii
6. Brak informacji na temat rynków
7. Trudności w znalezieniu partnerów do wspólnej pracy w zakresie działalności innowacyjnej
8. Brak popytu na innowacje
9. bariery nie występują

18. Czy przedsiębiorstwo w ciągu ostatnich 3 lat korzystało lub obecnie korzysta z usług/wsparcia następujących instytucji otoczenia i wsparcia innowacyjności? Z których?

Instytucja	Współpraca 1-tak, 2-nie
samorząd gminy	96
banki	97
firmy szkoleniowe i doradcze	98
agencje/fundacje rozwoju lokalnego i regionalnego	99
izby i stowarzyszenia gospodarcze	100
wyższe uczelnie	101
ośrodki innowacji i przedsiębiorczości	102
fundusze poręczeniowe, pożyczkowe	103
klastry	104
Ośrodek Doradztwa Rolniczego	105
Instytucje zajmujące się ochroną środowiska przyrodniczego	106
inne, jakie?.....189	107

19. Jeżeli przedsiębiorstwo nie korzystało lub korzystało w niewielkim zakresie z usług instytucji wsparcia innowacyjności proszę wskazać do trzech najważniejszych powodów:

108
109
110

1. niedopasowanie oferty do potrzeb
2. wysokie koszty współpracy
3. brak informacji o usługach
4. brak potrzeby korzystania z takich usług
5. brak dostępności usług
6. inne, jakie?..... 111

20. Jak ocenia Pan/i poziom innowacyjności gospodarki gminy na tle innych gmin województwa?

5. bardzo wysoki
4. wysoki
3. przeciętny
2. niski
1. bardzo niski

112

21. Proszę ocenić stan poniższych elementów potencjału gminy i ich wpływ na innowacyjność przedsiębiorstwa.

Zakres	Element oceny	Ocena stanu 5-bardzo wysoka 4-wysoka 3-przeciętna 2-niska 1-bardzo niska	Ocena wpływu na innowacyjność 5-bardzo duży 4-duży 3-przeciętny 2-mały 1-bardzo mały
Położenie i środowisko przyrodnicze	położenie gminy względem głównych szlaków komunikacyjnych	113	147
	odległość od dużych ośrodków miejskich	114	148
	powierzchnia i wyposażenie terenów inwestycyjnych	115	149
	lokalna baza surowcowa	116	150
	bogactwo kulturowe, historia gminy	117	151
	cechy i stan środowiska przyrodniczego	118	152
	istnienie obszarów prawnie chronionych (jeżeli dotyczy)	119	153

Infrastruktura komunalna	infrastruktura drogowa	120	154
	infrastruktura teleinformatyczna	121	155
	infrastruktura turystyczna	122	156
	infrastruktura związana z pozyskiwaniem alternatywnych źródeł energii	123	157
	poziom wyposażenia w sieć wodociągową	124	158
	poziom wyposażenia w sieć kanalizacyjną	125	159
	możliwość oczyszczania ścieków komunalnych	126	160
	dostępność wysypisk, możliwość unieszkodliwiania odpadów	127	161
	zaopatrzenie w energię elektryczną	128	162
Cechy gospodarki lokalnej	stopień rozwoju działalności pozarolniczej w gminie	129	163
	nowoczesność rolnictwa	130	164
	rozwój rolnictwa ekologicznego w gminie	131	165
	stan rozwoju turystyki	132	166
	rozwój sektora spedycyjno-logistycznego	133	167
	rozwój sektora alternatywnych źródeł energii	134	168
	poziom rozwoju usług społecznych	135	169
	stan rozwoju przemysłu i budownictwa	136	170
Otoczenie biznesu	dostępność i oferta instytucji finansowych, ubezpieczeniowych itp.	137	171
	dostępność i oferta instytucji wspierających przedsiębiorczość	138	172
	możliwość współpracy z podmiotami sektora naukowo-badawczego	139	173
	aktywność władz gminy we wspieraniu przedsiębiorstw	140	174

Kapitał ludzki i społeczny	sytuacja demograficzna gminy	141	175
	poziom wykształcenia ludności	142	176
	kwalifikacje zawodowe ludności	143	177
	poziom aktywności zawodowej lokalnej społeczności	144	178
	zaangażowanie społeczności lokalnej w sprawy gminy	145	179
	dostępność urządzeń i instytucji infrastruktury społecznej (w zakresie ochrony zdrowia, pomocy społecznej, oświaty, kultury, kultury fizycznej)	146	180

22. Czy w okresie ostatnich pięciu lat zwiększył się poziom innowacyjności gminy?

5.zdecydowanie tak

4.raczej tak

3.trudno powiedzieć

2.raczej nie

1.zdecydowanie nie

	181
--	-----

23. Od podejmowania których działań zależą możliwości zwieszania innowacyjności gminy? Proszę wskazać trzy najważniejsze działania.

	182
	183
	184

1. pobudzanie powstawania nowych przedsiębiorstw
2. aktywność przedsiębiorców
3. pomoc przez samorząd gminy w rozwoju istniejących przedsiębiorstw
4. wykorzystanie funduszy UE i innych
5. inwestycje prośrodowiskowe
6. wspieranie rozwoju instytucji otoczenia biznesu
7. rozbudowa infrastruktury technicznej
8. sprowadzenie inwestora zewnętrznego
9. lokalne sieci innowacji, klastry
10. rozwój partnerstwa publiczno-prywatnego
11. wykorzystanie zasobów i walorów środowiska przyrodniczego gminy
12. realizacja Regionalnej/Lokalnej (zaznaczyć właściwe) Strategii Innowacji
13. pomoc instytucji (których?.....) 185)
14. inne, które?..... 186

24. Czy wie Pan/i o istnieniu „Lokalnej strategii innowacji dla powiatu puławskiego i miasta Puławy”?

1. Tak, znam dokładnie zapisy dokumentu
2. Tak, ale nie znam zapisów
3. Nie → przejdź do pyt. 26

187

25. Czy ma Pan pełne informacje na temat możliwości dla przedsiębiorstw wynikających z LSI?

5. zdecydowanie tak
4. raczej tak
3. trudno powiedzieć
2. raczej nie
1. zdecydowanie nie

188

26. Proszę ocenić aktywność władz gminy w zakresie działań na rzecz wzmocnienia innowacyjności gminy oraz ocenić ich znaczenie dla innowacyjności przedsiębiorstwa (działań wynikających z zapisów Lokalnej Strategii Innowacji)

Priorytet LSI	Działania	Ocena aktywności 5-bardzo wysoka 4-wysoka 3-przeciętna 2-niska 1-bardzo niska 0-brak	Ocena znaczenia dla przedsiębiorstwa 5-bardzo wysoka 4-wysoka 3-przeciętna 2-niska 1-bardzo niska 0-brak
Utworzenie warunków dla rozwoju lokalnego systemu innowacji	1.wdrażanie nowoczesnych rozwiązań informatycznych w urzędzie	189	220
	2.podnoszenie kwalifikacji pracowników urzędu	190	221
	3.preferowanie innowacji w realizowanych kierunkach rozwoju gminy	191	222
	4.stosowanie w gospodarce komunalnej zaawansowanych rozwiązań technologicznych	192	223
	5.rozwijanie partnerstwa publiczno-prywatnego	193	224

Utworzenie warunków dla rozwoju lokalnego systemu innowacji	6.tworzenie związków między jednostkami samorządu	194	225
	7.nawiązywanie kontaktów międzynarodowych	195	226
	8.tworzenie serwisów internetowych/platform do popularyzacji wiedzy, wymiany doświadczeń na temat możliwości działalności innowacyjnej	196	227
	9.popularyzacja wiedzy o możliwościach finansowania innowacyjnych projektów	197	228
	10.wspieranie innowacyjnych projektów, w tym sieci współpracy	198	229
	11.współpraca z instytucjami naukowymi i otoczenia biznesu	199	230
	12.upowszechnienie wiedzy o korzyściach wynikających z kooperacji, współpracy sieciowej	200	231
	13.uczestnictwo w zintegrowanych projektach realizowanych przez inkubatory przedsiębiorczości, ośrodki innowacji, grupy produkcyjne, Lokalne Grupy Działania i inne	201	132
	14.wspieranie systemu promocji lokalnych marek	202	233
	15. promocja walorów środowiskowych, które mogą być kluczowe w procesach technologicznych	203	234
	16. budowanie świadomości proinnowacyjnej przez wdrażanie nowatorskich ścieżek edukacyjnych w szkołach	204	235

Wzmocnienie procesu specjalizacji technologicznej powiatu	17.wsparcie rozwoju kluczowych sektorów lokalnej gospodarki	205	236
	18.wspomaganie współpracy na rzecz rozwoju produktów i usług opartych na lokalnych surowcach	206	237
	19.wspieranie wdrażania innowacyjnych rozwiązań do produkcji rolno-spożywczej	207	238
	20.wspieranie efektywnych metod produkcji i przetwarzania żywności	208	239
	21.wsparcie wykorzystania nauki i przemysłu na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego	209	240
	22.wspieranie inicjatyw w zakresie edukacji i podniesienia kompetencji rolników.	210	241
	23.wspieranie promocji turystycznych walorów regionu, wdrażania i rozwoju niszowych produktów oraz usług turystycznych	211	242
	24.rozwoj współpracy instytucji promujących tradycje kulturowe, etniczne, rozwój turystyki lokalnej	212	243
	25.realizacja zintegrowanych projektów turystycznych z wykorzystaniem technologii informatycznych i telekomunikacyjnych	213	244
	26.wzmocnienie i rozwój sektora produktów i usług związanych z ochroną i promocją zdrowia	214	245
	27.rozwoj infrastruktury informacyjnej i technicznej	215	246

27. Które działania zapisane w LSI należy intensyfikować w gminie dążąc do zwiększenia jej innowacyjności? Proszę wymienić do 3 numerów działań ujętych w tabeli w pyt. 26.

251
252
253

28. Czy wymienione w LSI działania można uzupełnić o inne, ważne dla zwiększenia innowacyjności przedsiębiorstwa? Jeżeli tak to które?

..... 254

29. Proszę ocenić przydatność LSI do wsparcia działalności innowacyjnej przedsiębiorstw w gminie/powiecie. Proszę uzasadnić ocenę.

5-bardzo wysoka

4-wysoka

3-przeciętna

2-niska

1-bardzo niska

0-brak

Uzasadnienie..... 256